
RAFAŁ ZARĘBSKI

Rzeczownikowe prefiksy
obcego pochodzenia
w historii języka polskiego

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

RAFAŁ ZARĘBSKI

Rzeczownikowe prefiksy
obcego pochodzenia
w historii języka polskiego

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2012

Rafał Zarębski – Katedra Historii Języka Polskiego, Instytut Filologii Polskiej,
Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki, 90-514 Łódź, al. Kościuszki 65

RECENZENT

Krystyna Kleszczowa

REDAKTOR WYDAWNICTWA UL

Joanna Balcerak

SKŁAD I ŁAMANIE

ESUS – Agnieszka Buszewska

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak

© Copyright by Uniwersytet Łódzki – Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2012

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
Wydanie I. Nakład 140 egz. Ark. druk. 22,0.
Zam. 5016/2012. Cena zł 38,- + VAT

ISBN 978-83-7525-708-3

<https://doi.org/10.18778/7525-708-3>

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
1. Cele pracy	6
2. Stan badań	9
3. Założenia metodologiczne i ustalenia terminologiczne	16
4. Podstawa materiałowa i sposób prezentacji materiału	28
 I. MIĘDZY ADAPTACJĄ A DERYWACJĄ WŁAŚCIWĄ. SPECYFIKA I PROBLEM MOTYWACJI DERYWATÓW Z PREFIKSAMI OBCYMI	 33
1. Między wyrazami podzielonymi tylko formalnie a wyrazami motywowanymi	39
2. Wyrazy motywowane	43
 II. PREFIKSY OBCEGO POCHODZENIA – PRZEGLĄD ORAZ INTERPRETACJA MATERIAŁU	 59
1. <i>a(n)-</i>	59
2. <i>anty-</i>	70
3. <i>archi-//arcy-</i>	88
4. <i>de(z)-</i>	113
5. <i>dys-</i>	129
6. <i>ekstra-</i>	138
7. <i>hiper-</i>	144
8. <i>kontr(a)-</i>	150
9. <i>meta-</i>	163
10. <i>ober-</i>	166
11. <i>para-</i>	173
12. <i>post-</i>	176
13. <i>pre-</i>	181
14. <i>pro-</i>	191
15. <i>proto-</i>	198
16. <i>re-</i>	207
17. <i>sub-</i>	220
18. <i>super-</i>	228
19. <i>ultra-</i>	238
20. <i>wice-</i>	241

III. HISTORYCZNE SPOJRZENIE NA PREFIKSY OBCEGO POCHODZENIA	247
1. Chronologia	249
2. Trwałość	265
3. Produktywność	269
IV. CHARAKTERYSTYKA SEMANTYCZNA WYRAZÓW Z PREFIKSAM I OBCEGO POCHODZENIA I PREFIKSÓW OBCEGO POCHODZENIA	277
1. Stałość i zmienność wartości semantycznej prefiksów obcych w ujęciu historycznym	278
2. Udział prefiksów obcych w kształtowaniu się kategorii pojęciowych.	286
3. Prefiksy obce a prefiksy rodzime.	293
V. CHARAKTERYSTYKA STYLISTYCZNA WYRAZÓW Z PREFIKSAM I OBCEGO POCHODZENIA I PREFIKSÓW OBCEGO POCHODZENIA	299
1. Kryteria oceny wartości stylistycznej leksemów z prefiksami obcymi	303
2. Stałość i zmienność funkcji stylistycznej leksemów z prefiksami obcymi	311
3. Przynależność prefiksów obcych do odmian stylistycznych polszczyzny	317
ZAKOŃCZENIE	319
BIBLIOGRAFIA	323
WYKAZ SKRÓTÓW	333
INDEKS OMAWIANYCH JEDNOSTEK LEKSYKALNYCH	335
NOMINAL PREFIXES OF NON-NATIVE ORIGIN IN THE HISTORY OF THE POLISH LANGUAGE (Summary)	349
OD REDAKCJI	351

WSTĘP

„Dorobek polskiego słowotwórstwa historycznego jest znaczny, zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Jednakże prace monograficzne, rozproszone pod względem przedmiotów i celów badawczych, przyniosły w sumie wyniki niewspółmierne wobec włożonego w nie trudu badawczego” – pisze J. Puzynina w wydanym w 1976 r. artykule pt. *O dorobku i perspektywach badawczych słowotwórstwa historycznego języka polskiego* (por. Puzynina 1976a, 169). Podejmowanie zatem nowych prac o charakterze syntetycznym, poświęconych słowotwórstwu widzianemu z perspektywy diachronicznej, wydaje się jak najbardziej celowe i uzasadnione. Jest to zadanie tym bardziej konieczne, że i w czasach najnowszych wciąż mówi się o niedostatkach w zakresie badań słowotwórstwa historycznego. Przyczynę małego zainteresowania tym obszarem lingwistyki K. Kleszczowa widzi w prymacie dominującego w językoznawstwie dwudziestowiecznym strukturalizmu, który był ukierunkowany na badanie słowotwórstwa synchronicznego. Słowotwórczym badaniom diachronicznym nie sprzyja również kognitywizm, należący do szczególnie modnych językoznawczych metodologii współczesnych (por. Kleszczowa 2005b, 253–259)¹.

J. Puzynina akcentowała przede wszystkim brak opisu systemu słowotwórczego² i norm słowotwórczych kolejnych epok w rozwoju języka polskiego. Jej zdaniem, w syntezach słowotwórstwa diachronicznego należy się skupić na: ustaleniu zasobu derywatów każdej epoki na podstawie analizy synchronicznej, opracowaniu siatki relacji, ukazującej formanty z ich wieloznacznością oraz ich wartości kategorialne i opracowaniu dystrybucji formantów. Obserwacjom należy poddać także zależności pomiędzy formantami a właściwościami formalnymi i semantycznymi podstaw oraz uwarunkowania zachodzące na płaszczyźnie: słowotwórstwo – style funkcjonalne i odmiany regionalne w historii polszczyzny. Zdaniem autorki, powinien to być opis synchroniczny, tzn. obejmujący kolejne stadia rozwojowe polskiego systemu derywacyjnego, uwzględniający dynamikę systemu, czyli zjawiska centralne i peryferyjne, a wśród peryferyjnych

¹ O swego rodzaju przełamywaniu niechęci wobec słowotwórstwa diachronicznego świadczą prace podejmowane w ośrodku katowickim (por. SJDS 1996; Kleszczowa 1998a; 2003; Janowska 1999; 2007a; Pastuchowa 2000; 2008 itd.). Wydaje się, że badania kognitywne mogłyby przynieść wiele nowych ciekawych obserwacji w odniesieniu do dawnego materiału słowotwórczego. Próby zastosowania metodologii kognitywizmu do słowotwórstwa współczesnego języka polskiego przynoszą np. prace K. Waszakowej (por. Waszakowa 1996b; 1998; 2001b) i R. Przybylskiej (por. Przybylska 2006).

² K. Kleszczowa ma zastrzeżenia wobec terminu *system* w odniesieniu do słowotwórstwa, gdyż „słowotwórstwo nie stanowi systemu w ścisłym strukturalnym rozumieniu tego terminu. Reguły słowotwórcze generują jednostki leksykalne o tej samej naturze, co wyrazy niepochodne słowotwórczo. Z tym, że słownictwo nie stanowi struktury, pogodzone się już dawno” (Kleszczowa 2005b, 257–258). *System słowotwórczy* należałoby, zdaniem badaczki, rozumieć jako ‘obszar’, ‘poziom’, ‘układ’ (por. Kleszczowa 2005b, 261).

– archaiczne i nowe, wreszcie odwołujący się w pewnym zakresie także do: badań frekwencyjnych, badań nad składnią derywatów, badań regularności semantycznej oraz analiz morfologicznych (Puzynina 1975).

Do obszarów w polskim słowotwórstwie historycznym, które wymagają gruntownego opracowania, J. Puzynina (1976a, 170–175) zalicza: zbadanie preferencji w zakresie łączliwości formantów z klasami tematów w różnych okresach rozwoju polszczyzny, wskazanie na nacechowanie stylistyczne klas słowotwórczych, omówienie ewentualnego ich zróżnicowania regionalnego/dialektalnego, ukazanie różnic między produktywnością środków słowotwórczych w poszczególnych okresach w dziejach polszczyzny oraz wskazanie zewnętrznych i wewnętrznych przyczyn zmian w zasobie środków formotwórczych.

Niniejsza praca aspiruje do tego, by wyjść naprzeciw oczekiwaniom badaczy upominających się o większe zainteresowanie słowotwórstwem historycznym.

1. Cele pracy

Udział prefiksów rodzimych w polskiej i w ogóle słowiańskiej derywacji imiennej jest, w przeciwieństwie do słowotwórstwa werbalnego, zjawiskiem marginalnym (por. Boryś 1975; Szymczak 1976; 1978). Polszczyzna i inne języki słowiańskie zawdzięczają rozrost prefiksacji imiennej kontaktom z językami niesłowiańskimi, przy czym na ogół uważa się, że jest to zjawisko stosunkowo nowe, które przybrało na sile zwłaszcza w ostatnich latach.

Afiksy obcego pochodzenia³ w polskim systemie słowotwórczym i ich rola w jego przekształcaniu nie doczekały się dotychczas wieloaspektowej syntezy. Językoznawstwo polskie z jednej strony może się poszczycić wartościowymi opracowaniami na temat sufiksacji i prefiksacji przy udziale afiksów obcych we współczesnej polszczyźnie (por. Waszakowa 1994a; 2005), z drugiej zaś dysponuje ujęciami poświęconymi poszczególnym sufiksom o obcej proveniencji w historii języka polskiego (por. Długosz-Kurczabowa 1980; 1981; 1982a–b; 1985; 1986a–d; 1988a–d; 1990a–b; 1994). Brak natomiast diachronicznych opracowań z zakresu prefiksacji przy udziale lewostronnych afiksów obcych⁴. Ta praca stawia sobie za cel wypełnienie właśnie tej luki.

O potrzebie badania wpływu zapożyczeń na rodzimy system słowotwórczy pisała K. Kleszczowa (por. Kleszczowa 2005b, 287). Wśród zagadnień,

³ Dalej używamy też terminów: *prefiksy obce*, *przedrostki obce*, *lewostronne afiksy obce*.

⁴ W artykułach M. Szymczaka podano jedynie wykaz prefiksów obcych, które znalazły się w polszczyźnie w różnych jej okresach. Brak tu analiz szczegółowych dotyczących chronologii prefiksów obcych, zagadnień semantycznych i stylistycznych (por. Szymczak 1976; 1978).

pozostających w kręgu problematyki obcych elementów afiksalnych w dziejach polskiego słowotwórstwa, autorka wymienia: proces wzbogacania się polszczyzny o nowe elementy formotwórcze, rozrost derywacji imiennej, proces semantyzacji formacji odrzeczownikowych, przejawiający się w tym, że derywaty z afiksami obcymi wykazują skłonność do wiązania się w klasy semantyczno-słowotwórcze, proces stopniowego różnicowania stylistycznego polskiego systemu słowotwórczego⁵, proces łamania zasady perfektywizacji, proces przekraczania barier części mowy w akcie derywacyjnym, proces rozszerzenia sensów wyrażanych afiksem o obcej proveniencji, przeobrażenia morfonologiczne oraz powiększenie zbioru podstaw związanych, za sprawą których powstają quasi-derywaty (por. Kleszczowa 2001a). Na niedostatki badawcze w tym zakresie – zarówno w odniesieniu do płaszczyzny diachronicznej, jak i synchronicznej – wskazuje również K. Waszakowa; skłoniło ją to do podjęcia tej tematyki właśnie w odniesieniu do polszczyzny współczesnej (por. Waszakowa 1994a, 15).

Celem niniejszej pracy jest przyjrzenie się rzeczownikowej derywacji prefiksальной jako jednej z technik nominacyjnych i uchwycenie jej kierunków rozwojowych w dziejach języka polskiego (por. Kleszczowa 2001a, 203; 2004b, 56). Sprofilowane w ten sposób ujęcie analizowanej problematyki powinno w konsekwencji pokazać zakres przeobrażeń, jakie dokonały się za sprawą prefiksów obcych w polskim słowotwórstwie. Interesować nas będą następujące zagadnienia: chronologia niesłowiańskich prefiksów genetycznie obcych, a konkretnie – moment, w którym wyabstrahowały się one z serii wyrazów obcych, co wiąże się z uzyskaniem przez niektóre z tych pożyczek podzielności formalno-semantycznej na gruncie polszczyzny, oraz właściwości morfologiczne, semantyczne i stylistyczne prefiksów obcych w perspektywie historycznej. Zmierzamy do pokazania etapów integracji słowotwórczej lewostronnych afiksów obcych z systemem słowotwórczym języka polskiego⁶, wskazania momentów szczególnej produktywności prefiksów obcych (por. Lubaczewska 1982, 387) oraz zmian w zakresie łączliwości rzeczownikowych afiksów obcych z gramatycznie określonymi typami podstaw słowotwórczych (rodzimych i/lub obcych), dostarczenia informacji o funkcjach semantycznych badanych afiksów, wreszcie – określenia ich zasięgu stylistycznego (por. Waszakowa 1994, 18–19, 35)⁷.

⁵ Problematyka zasięgu funkcjonowania rzeczownikowych derywatów z sufiksami obcymi w stylach użytkowych współczesnej polszczyzny ogólnej została opracowana przez Waszakową (por. Waszakowa 1989, 1994a, 215–227).

⁶ Jeżeli chodzi o niesłowiańskie sufiksy obce, to przyjmuje się, że przyrostki o proveniencji niemieckiej (*-erz*, *-unek*, *-ulec*) zostały wyabstrahowane w dobie staropolskiej, sufiksy pochodzenia łacińsko-greckiego (*-acja*, *-atyka*, *-ista*, *-izm*) – na przełomie doby staro- i średniopolskiej, francuskiego – na przełomie doby średnio- i nowopolskiej (wiek XVIII i XIX), angielskiego – począwszy od wieku XIX, przez cały wiek XX, po wiek XXI (por. GHJPb 2001, 369).

⁷ Natomiast w opisie synchronicznym bada się wyrazy, które z synchronicznego punktu widzenia dają się zinterpretować jako derywaty, czyli takie, dla jakich można wskazać podstawę słowotwórczą i formant (*kolport* + *aż* < *kolporować*; istnieje tu związek formalno-semantyczny,

W wyniku obserwacji z tak zarysowaną perspektywą badawczą powinniśmy otrzymać możliwie pełną i wieloaspektową charakterystykę przedrostków obcych, która decyduje o ich odrębnym miejscu w polskim słownictwie.

S. Gajda w kontekście badań nad internacjonalizacją słownictwa terminologicznego charakteryzuje afiksy obce następująco:

- tworzą one „specyficzny system słowotwórczy o charakterze internacjonalnym”,
- tworzą łańcuchy słowotwórcze, np. ang. *ideal* → *ideal-ist* → *ideal-ist-ic* i pol. *ideal* → *ideal-ista* → *ideal-ist-yczny*,
- stanowią części konkretnych wyrazów, ale też wielokrotnie mogą funkcjonować samodzielnie, np. *anty*, *super*, co wynika z faktu, że łatwo się wydzielają z wyrazów, których część stanowią i są bardzo produktywne,
- mogą się łączyć nie tylko z podstawami obcymi, ale również rodzimymi,
- prefiksy internacjonalne mają bardziej zunifikowaną postać niż sufiksy, na co wpływa ich prepozycyjność i strukturalna autonomia, aglutynacyjność,
- zasób prefiksów rozszerza się głównie wskutek przechodzenia morfemów rdzennych do afiksów⁸,
- internacjonalne sufiksy są bardziej zróżnicowane niż prefiksy, komunikują wiele znaczeń, choć niektóre są bardzo wyspecjalizowane, np. *-it* ‘minerał’, *-at* ‘sól’, *-oza* ‘choroba’, *-ika* *// -logia* ‘nazwa dyscypliny’,
- wiele z tych elementów ma niejasny status słowotwórczy, gdyż granica między genetycznie obcymi afiksami, afiksoidami i członami złożzeń nie jest ostra (por. Gajda 1990, 102–106).

Na słowotwórczy status lewostronnych części obcych wpływają kryteria jakościowe (warstwa znaczeniowa i funkcjonalna) oraz ilościowe (frekwencja). Według badacza, za podstawowy wykładnik przejścia członów złożzeń do grupy afiksów można uznać proces ich przyłączania się do „realnie istniejących słów (głównie jako prefiksów) i tworzenia jednorodnych słowotwórczo szeregów, por. *mikrowybuch*, *mikroskala* itd. Zdolność do tworzenia takich szeregów zależy w znacznej mierze od charakteru znaczenia, najwyższa jest u prefiksoidów o znaczeniu ilościowym (*mini-*, *midi-*, *makro-*, *mono-*, *poli-*), natomiast stopień prefiksoidalności jest niski u komponentów z ograniczoną kombinatoryką i znaczeniem przedmiotowym

choć wyraz *colportage* został zapożyczony), zaś poza zasięgiem badań pozostają wyrazy, które mają formant, ale brak im tematu słowotwórczego, np. *amant*, *amator*, *eminencja*, *eskapada* (por. Waszakowa 1994a, 35; 1988a, 131–132).

⁸ Badacz próbuje klasyfikować afiksy internacjonalne ze względu na przynależność derywatu do określonej części mowy: prefiksy czasownikowe (np. *de-*, *dis-*, *re-*), przymiotnikowe i przysłówkowe (np. *anty-*, *hetero-*, *hipo-*) itd. lub ze względu na przynależność do określonych pól słowotwórczych: pole negacji i przeciwieństwa (np. *a-*, *anty*, *de-*, *dys-*, *im-*, *ir-*, *kontr-*, *mal-*, *non-*, *re-*), pole ze znaczeniem ilościowym (np. *uni-*, *bi-*, *tri-*, *mono-*, *poli-*, *multi-*), pole ze znaczeniem miejsca (np. *circum-*, *ekstra-*, *endo-*, *epi-*, *hipo-*, *intra-*, *meta-*, *sub-*, *trans-*) itd. Autor dodaje, że w obrębie tych pól występują także relacje synonimii i antonimii (por. Gajda 1990, 105).

oraz procesualnym, a więc typu *kardio-*” (Gajda 1990, 105). S. Gajda zauważa, że zbiór elementów o niejasnym statusie słowotwórczym ciągle się powiększa w języku polskim i podkreśla, iż „półafiksalne terminoelementy bardziej konkretnie dyferencjonują znaczenia terminów niż afiksalne i to jest ich podstawowy wyróżnik”, np. *helio-* ‘słońce’, *kardio-* ‘serce’ (Gajda 1990, 105). Badacz postuluje również zbadanie udziału morfemów internacjonalnych w różnych terminologiach dyscyplinarnych i grupach tematycznych, ponieważ jedne terminologie są bardziej nasycone takimi elementami, inne zaś mniej (por. Gajda 1990, 105).

Jako że afiksy obce tworzą swego rodzaju podsystem słowotwórczy, który rządzi się odrębnymi właściwościami morfonologicznymi i słowotwórczymi niż afiksy rodzime (zob. Waszakowa 1992, 257), nadrzędnym celem tego opracowania będzie charakterystyka części tego swoistego podsystemu, widziana z perspektywy diachronicznej. Analizą zostaną objęte rzeczownikowe prefiksy obce w historii polskiego języka literackiego. Interesować nas będą zatem przedrostki obce w świetle ich genezy, co wiąże się bezpośrednio z zagadnieniem chronologii zapożyczeń leksykalnych i uzyskiwania przez nie podzielności słowotwórczej. Tak ukierunkowana obserwacja w zasadniczy sposób odróżnia tę pracę od ujęć synchronicznych (por. Waszakowa 1994a, 17; 2005). Opis genezy i roli prefiksów obcych w polskim słowotwórstwie nie jest tu jednak celem ostatecznym, a jedynie punktem wyjścia do dostrzeżenia i zrozumienia mechanizmów rządzących istotą i wynikającymi z pojawienia się obcych elementów afiksalnych przemianami rodzimego systemu derywacyjnego w zakresie słowotwórstwa rzeczownika (por. Kleszczowa 2005b, 259).

Nie bez znaczenia dla poruszanej tu problematyki będą czynniki ekstralingwalne, bowiem zapożyczenia i obce przedrostki, które z nich zostały wyabstrahowane, ściśle się wiążą z przemianami społeczno-ustrojowymi i kulturowymi. Zatem nie sposób przynajmniej w minimalnym zakresie pominąć wpływ czynników zewnętrznych na rodzimy system słowotwórczy (por. Walczak 1976; Klemensiewicz 1985; Waszakowa 2005). Poziom słowotwórczy jest bardziej czuły na czynniki zewnętrzne niż fonetyka i fleksja, co zbliża go do poziomu leksykalnego⁹ (por. Kleszczowa 2004b, 54).

2. Stan badań

Stan badań w zakresie roli afiksów obcych w polskim współczesnym i historycznym systemie słowotwórczym został gruntownie opracowany przez K. Waszakową w monografiach z zakresu udziału obcych środków morfologicznych

⁹ Pojęć poziom, obszar słowotwórczy, leksykalny używa K. Kleszczowa (por. Kleszczowa 2005b, 258).

we współczesnej polszczyźnie (por. Waszakowa 1994a, 11–12; 2005, 48–65)¹⁰. Z innych opracowań na temat poruszanych tu zagadnień warto przywołać wspomniany już, wieloaspektowy, poruszający w sposób szkicowy różne zagadnienia z zakresu funkcjonowania i roli pożyczek w polskim słowotwórstwie, artykuł K. Kleszczowej (por. Kleszczowa 2001a) o ich roli w przekształcaniu rodzimego systemu słowotwórczego. Natomiast wśród starszych prac na temat afiksów obcych w polskim języku literackim odnotować należy studia poświęcone poszczególnym sufiksom: *-ista* (por. Morawski 1931), *-ita* (por. Safarewiczowa 1947; Kowalik-Kaletowa 1976), *-ajło*, *-us*, *-ynier*//*-inier*, *-ada*//*-jada*, *-alia*, *-eria*, *-izm*, *-ulec*, *-mistrz*, *-acja*, *-ant*, *-tor*, *-as* (por. Długosz-Kurczabowa 1980; 1981; 1982a–b; 1985; 1986a–c; 1988a–b, d; 1990a–b) lub zbierające wiedzę na temat kilku przyrostków: *-ista*, *-izm*, *-izować* (por. Morawski 1936), *-usz*, *-us* (por. Morawski 1933), *-unek*, *-erz*, *-man* (por. Długosz-Kurczabowa 1988c), *-ada*, *-eria*, *-er*, *-aź*, *-ing* (por. Nagórko, Budzyńska 1971)¹¹. Trzeba tu także wymienić artykuł J. Bartmińskiego (por. Bartmiński 2000). Problematyką afiksów obcych w gwarach zajął się W. Cyran (por. Cyran 1977, 96–99).

Afiksy obce stały się także przedmiotem zainteresowania M. Szymczaka, który podjął ich problematykę w kontekście interferencji językowych (por. Szymczak 1976) i przeobrażeń słowotwórstwa rzeczowników i przymiotników w językach słowiańskich (por. Szymczak 1978). Mimo że prace te zostały stworzone w duchu metodologii słowotwórstwa synchronicznego, postawa badawcza autora wykazuje pewne znamiona ujęcia diachronicznego, o czym świadczy wypowiedź: „Ogólnie możemy powiedzieć, że język polski w ciągu swojego **historycznego**¹² istnienia zapożyczył 49 elementów afiksalnych” (Szymczak 1976, 21). Mankamentem wspomnianych prac M. Szymczaka jest fakt, że brak tu definicji pojęcia *afiksu obcego*. Autor wskazał natomiast język, z którego pochodzi dany afiks, zamieścił uwagi dotyczące udziału słowotwórczych morfemów obcych (niesłowiańskich) we współczesnych językach słowiańskich i zauważył, że – o ile polszczyzna przyswajała przyrostki obce w ciągu całej swej historii, o tyle – przedrostki obce nie mają długiej tradycji (por. Szymczak 1976, 22).

Ponadto istnieją opracowania, mające charakter syntetycznych ujęć wpływów języków obcych na system gramatyczny polszczyzny, w których o afiksach obcych pisze się niejako przy okazji. Wypada tu wspomnieć o opracowaniu A. Brücknera (por. Brückner 1915), gdzie omówiono kilka afiksów obcych, pracę J. Safarewicza (por. Safarewicz 1972), w której autor podaje rejestr afiksów pochodzenia łacińskiego czy B. Walczaka (por. Walczak 1976) odnotowującego zasób afiksów pochodzenia romańskiego. Wykaz rzeczownikowych sufiksów

¹⁰ Tam też szczegółowa bibliografia (por. Waszakowa 1994a; 2005).

¹¹ Metoda opisu w tej pracy próbuje łączyć metody analizy synchronicznej z diachroniczną (por. Waszakowa 1994a, 12).

¹² Pogrubienie moje – R.Z.

i prefiksów obcych w odniesieniu do słowotwórstwa współczesnej polszczyzny zamieszcza K. Waszakowa (por. Waszakowa 1994; 2005, 70–72).

Jeśli idzie o zbiór afiksów pochodzenia obcego w opracowaniach podręcznikowych, to przedstawia się on różnie. W pracy R. Grzegorzczukowej (por. Grzegorzczukowa 1984) i w gramatyce akademickiej (por. GWJP 1998) afiksy obce zostały odnotowane obok słowotwórczych morfemów rodzimych. Inaczej jest w podręcznikach gramatyki historycznej, gdzie rejestr lewo- i prawostronnych afiksów obcych umieszcza się w odrębnych podrozdziałach, ze względu na dbałość o przejrzystość wywodu. W gramatyce historycznej trzech autorów (por. GHJPa 1981, 190) do rzeczownikowych formantów sufiksalnych obcych zaliczono: *-ant*, *-ent*, *-erz*, *-inier/-ynier*, *-ista*, *-ita*, *izm/-yzm*, *-or*, *-ator*, *-ika/-yka*, *-ulec*, *-unek*, natomiast do prefiksalnych: *arcy-*, *kontr-* (por. Rospond 2000, 87–88; GHJPb 2001, 368). W przedwojennych podręcznikach dotyczących słowotwórstwa nie poświęca się konkretnego rozdziału afiskom obcym. Omawia się je obok sufiksów rodzimych, jak to ma miejsce w pracy H. Gaertnera (por. Gaertner 1934, 262–263), gdzie np. o zapożyczonym formancie *-us* wspomina się w części dotyczącej *Tworów o wykładnikach ze spółgłoską „s”*. Podobnie rzecz się przedstawia w gramatyce J. Łosia (por. Łoś 1925, 83–84), gdzie sufiks *-unek* został omówiony w części zatytułowanej *Sufiksy z „k”*.

W odniesieniu do słowotwórstwa diachronicznego najpełniejszy rejestr afiksów obcych podają K. Długosz-Kurczabowa i S. Dubisz w najnowszym uniwersyteckim podręczniku gramatyki historycznej (por. GHJPb 2001, 368–369). Zasób słowotwórczych morfemów obcych został tu znacznie poszerzony w porównaniu ze starszymi gramatykami. Należy podkreślić, że autorzy uznają zbiór afiksów obcych w polskim słowotwórstwie za otwarty, o czym sądzić można na podstawie ostrożnego sformułowania zamieszczonego we wstępie do tej części podręcznika, która została poświęcona poruszanej problematyce: „**Orientacyjny**¹³ rejestr sufiksalnych formantów zapożyczonych przedstawia się następująco.” (por. GHJPb 2001, 368). Jako jeden ze sposobów powstawania nowych formantów afiksalnych autorzy podręcznika wymieniają również proces stawiania się sufiksami pierwotnie samodzielnych wyrazów rodzimych, np. *-dziej* < *dziać* ‘robić’ w *dobrodziej*, *czarodziej* i obcych, np. *mistrz*, *man* w *chlewmistrz*, *gusman*¹⁴ (por. GHJPb 2001, 368). To polegające na zacieraniu różnic między kompozycją a derywacją zjawisko stanowi także istotny problem dla genezy obcych elementów formotwórczych w polskim słowotwórstwie.

W celu ustalenia zbioru prefiksów obcych w dziejach polszczyzny przejrzano dość liczny zbiór historycznych i współczesnych¹⁵ ważniejszych gramatyk języka

¹³ Pogrubienie moje – R.Z.

¹⁴ Analogiczne zjawisko dotyczy segmentów: *-log*, *-logia*, *-fil*, *-filia*, *-fob*, *-fobia* (por. GHJPb 2001, 366).

¹⁵ Chodzi tu zarówno o współczesne, tj. pochodzące z okresu po II wojnie światowej do chwili obecnej, jak i wcześniejsze gramatyki języka polskiego, w których opisuje się stan aktualny współczesnej polszczyzny.

polskiego, monografii z zakresu słowotwórstwa polskiego, artykułów oraz innych opracowań, w których została podjęta problematyka przedrostkowych formantów obcych.

H. Ułaszyn w podręczniku z 1923 r. poświęcił króciutki paragraf sufiksom obcego pochodzenia, natomiast na temat prefiksów nie wypowiedział się w ogóle (por. Ułaszyn 1923, 214–215). Podobnie nie wspomina o obcych prefiksach J. Łoś, twórca napisanego z punktu widzenia rozwoju historycznego opracowania słowotwórstwa polskiego (zob. Łoś 1925). Nie mówi na temat prefiksów zapożyczonych także S. Szober (por. Szober 1968)¹⁶. Dopiero H. Gaertner w wydanej w 1934 r. trzeciej części *Gramatyki współczesnego języka polskiego* w paragrafie zatytułowanym *Twory z wykładnikami obcymi „arcy-”; „kontr-”* poświęca kilka słów tym właśnie przedrostkom, przy czym nie wspomina ani o źródle ich pochodzenia, ani o tym, kiedy zyskały one status afiksu. Zauważa tylko, że w polszczyźnie pierwszej połowy XX w. rzeczowniki derywowane za pomocą obcych elementów słowotwórczych są dość popularne (por. Gaertner 1934, 334, 337)¹⁷.

Jeśli chodzi o gramatyki wydane w drugiej połowie XX w., to nasuwają się tu następujące spostrzeżenia. Podręcznik W. Doroszewskiego nie wymienia ani jednego obcego formantu przedrostkowego (por. Doroszewski 1963). R. Grzegorzczkova i J. Puzynina, autorki rozdziału o słowotwórstwie rzeczownika w *Gramatyce akademickiej*, zapożyczonym prefiksom poświęcają trochę miejsca w paragrafach dotyczących odrzeczownikowych derywatów modyfikacyjnych i mutacyjnych. Odnotowano tu następujące rzeczownikowe prefiksy o obcej proveniencji: *arcy-*, *anty-*, *ekstra-*, *hiper-*, *kontr-*, *pre-*, *proto-*, *re-*, *super-* (por. GWJP 1998, 430–432, 450–451). Natomiast K. Kallas w odniesieniu do przymiotników wymienia – obok rodzimych – przedrostki: *a-*, *ad-*, *anty-*, *arcy-*, *de-*, *eks-*, *ekstra-*, *hiper-*, *inter-*, *ir-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *re-*, *super-*, *trans-*, *ultra-*¹⁸ (por. GWJP 1998, 484–496, 502, 506–507). W tej samej gramatyce H. Wróbel pisze o dwóch prefiksach tworzących derywaty odczasownikowe: *de(z)-* oraz *re-*, podkreślając jednocześnie, że można je wydzielić przy zastosowaniu metod opisu synchronicznego, bowiem derywaty ze wspomnianymi afiksami tworzy się od wyrazów obcego pochodzenia (por. GWJP 1998, 539).

Niewiele miejsca poświęca przedrostkom obcym R. Grzegorzczkova w *Zarysie słowotwórstwa polskiego*, omawiając je razem z prefiksami rodzimymi. Autorka podkreśla przy okazji, że derywaty prefiksalne stanowią kategorię stosunkowo rzadką w słowotwórstwie rzeczownika, choć współcześnie szerzą się pod

¹⁶ Pierwsze wydanie *Gramatyki* S. Szobera ukazało się w 1923 r. Korzystam z wydania opracowanego przez W. Doroszewskiego.

¹⁷ Autor zwraca uwagę na nowe w ówczesnej polszczyźnie derywaty *kontrstwo*, *kontraprawda*, *arcydowncipny*, zaczerpnięte z twórczości S. Żeromskiego.

¹⁸ W przypadku przymiotników odrzeczownikowych niektóre z tych przedrostków wchodziły w skład formantu prefiksально-sufiksального.

wpływem języków obcych. Znalazło się tu zaledwie sześć prefiksów: *anty-*, *arcy-*, *eks-*, *kontr-*, *super-*, *wice-*. W zakresie słowotwórstwa przymiotników odprzymiotnikowych badaczka wymienia intensywa derywowane obcym przedrostkiem *arcy-* oraz charakterystyczne w terminologii specjalnej derywaty z prefiksem *hiper-* (por. Grzegorzczkova 1984, 57–58, 69–71). Również wspólnie z afiksalnymi formantami rodzimymi prefiksy obce wymienia A. Nagórko. Autorka w części pt. *Przegląd formantów* pisze o rzeczownikowym prefiksie *arcy-* i wspomina także o nieostrej granicy między przedrostkami obcego pochodzenia a „zdolnymi do samodzielnego użycia morfemami leksykalnymi, por. *minispódniczka* i *spódniczka mini*, *superokazja* i minimalne wypowiedzenie: *super!*” (por. Nagórko 2002, 177–178). E. Sękowska, powołując się na prace K. Waszakowej i H. Satkiewicz, podkreśla przyrost zapożyczonych prefiksów i członów obcych jako elementów złożzeń i quasi-złożzeń w ciągu ostatnich lat, przy czym morfemy te wymienia łącznie, a przykłady, którymi ilustruje ich aktywność, reprezentują różne części mowy: *anty-*: *antyaborcyjny*, *antyinflacja*; *de-//dez-*: *demonopolizować*, *detotalitaryzacja*, *dezaktywacyjny*; *eko-*: *ekorozwój*; *euro-*: *eurobank*; *mikro-*: *mikrokomputer*; *mini-*: *miniscenka*; *neo-*: *neonapiwek*; *post-*: *postsolidarnościowy*; *porno-*: *pornobiznes*; *pseudo-*: *pseudokredyt*, *pseudosocjalistyczny*; *punk-*: *punkrock*; *re-*: *refinansować*, *rewymiana*, *redystrybucyjny*; *seks-*: *seksprasa*, *sekspochodny*; *super-*: *superkolor*, *superkomfortowy*; *tele-*: *telefaks*; *video-//wideo-*: *wideopiractwo* (por. Sękowska 1996, 171–172)¹⁹. W opracowaniu polskiej gramatyki z perspektywy komunikacyjnej, dokonany przez A. Awdiejewa i G. Habrajską, przedrostkowe formanty obce traktuje się na równi z rodzimymi. Autorzy w rozdziale dotyczącym odrzeczownikowej derywacji rzeczowników wymieniają prefiksy *super-*, *arcy-*, *ekstra-*, *hiper-*, które mogą funkcjonować jako operatory interakcyjne²⁰ oraz *pre-* i *re-*, rozumiane jako operatory ideacyjne (por. Awdiejew, Habrajska 2004, 194). Wskazujące na intensyfikację cechy prefiksy obce: *hiper-*, *arcy-*, *ekstra-*, *super-*, *ultra-* oraz przedrostek *anty-*, „informujący o stanach przeciwnych lub zapobiegających pojawieniu się stanów i zdarzeń, na które wskazuje wyjściowy

¹⁹ Zarówno w gramatyce akademickiej, jak i w książce K. Waszakowej wyraźnie oddzielono prefiksy od członów złożzeń. Na temat rzeczownikowych członów złożzeń por. GWJP 1998, 464–468 (spośród początkowych niesamodzielných członów złożzeń wymieniono: *pseudo-*, *eks-*, *wice-*, *neo-*, *mono-*, *poli-*, *makro-*, *mikro-*, *izo-*, *aero-*, *astro-*, *bio-*, *chromo-*, *chrono-*, *eko-*, *endo-*, *etno-*, *ferro-*, *geo-*, *fito-*, *fono-*, *helio-*, *hetero-*, *homo-*, *hydro-*, *neuro-*, *pan-*, *socjo-*, *zoo-*, *tele-*, *bi-*, *penta-*, *heks(a)-*, *decy-*, *deka-*, *centy-*, *hekto-*, *kilo-*, *mili-*; nie należą tu człony: *elektro-*, *mini-*, *psycho-*, *stereo-*, ponieważ mogą występować jako skrót całych wyrazów, np. *elektro-* = ‘elektryczny, elektryczność’ lub też jako samodzielny wyraz, np. *sukienka mini*; zob. też bogaty rejestr wszystkich członów złożzeń w: Waszakowa 2005, 74–91. Na temat derywacji prefiksальной zob. też Krzemińska 1985, 19–23; Zarębski 2009b.

²⁰ Operatory na poziomie ideacyjnym mogą umożliwiać aktualizację (umieszczenie w czasie i przestrzeni), precyzując czas informacyjny, duratywność (ciągłość) oraz krotkość (powtarzalność). Natomiast operatory interakcyjne wprowadzają akty mowy modalne, emotywne, działania oraz per-swazyjne (por. Awdiejew, Habrajska 2004, 74, 77).

układ predykcji sekundarnej” zostały wymienione również w części dotyczącej przymiotników odprzymiotnikowych (por. Awdiejew, Habrajska 2004, 224–225).

Jeżeli chodzi o monograficzne ujęcia różnych zagadnień z zakresu słowotwórstwa współczesnej polszczyzny, to warto zwrócić uwagę na utrzymane w duchu metodologii słowotwórstwa synchronicznego publikacje H. Jadackiej i K. Waszakowej. W opracowaniach autorek warszawskich znalazło się wiele ważnych spostrzeżeń dotyczących problematyki prefiksów obcych i początkowych członów złożzeń. H. Jadacka do najaktywniejszych w polszczyźnie 2. połowy XX w. obcych przedrostków rzeczownikowych zaliczyła: *anty-*, *de-*, *post-*, *pro-*, *re-*, *sub-*, natomiast do przymiotnikowych: *anty-*, *arcy-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *sub-*, zaś do czasownikowych – *de-* i *re-* (por. Jadacka 2001, 90–92, 103–104). Badaczka, operując terminem struktura prefiksoidalna, wyodrębniła również grupę 10 prefiksoidów rzeczownikowych: *auto-* w znaczeniu ‘samo’, *foto-* w znaczeniu ‘związany ze światłem’, *krypto-*, *makro-*, *mega-*, *mikro-*, *mini-*, *multi-*, *pseudo-*, *super-* i 12 przymiotnikowych: *foto-*, *hiper-*, *kontra-*, *krypto-*, *okto-*, *mikro-*, *mono-*, *retro-*, *super-*, *tele-*, *trans-*, *ultra-*, a także: *filo-*, *mono-*, *multi-*, *poli-* w formacjach prefiksoidalno-sufiksalnych (por. Jadacka 2001, 97, 108). Przy okazji warto tu wspomnieć, że sporządzony przez H. Jadacką wykaz aktywnych części słowotwórczych we współczesnym języku polskim podano także w *Nowym słowniku poprawnej polszczyzny* z 2000 r. W jednym miejscu pomieszczono zarówno rodzime, jak i zapożyczone prefiksy, sufiksy oraz człony złożzeń, które zaprezentowano w kolejności alfabetycznej. W odniesieniu do kilkudziesięciu części podano informacje na temat ich łączliwości z odpowiednimi podstawami, przykłady, znaczenia, które wyrażają, a także uwagi z zakresu synonimii jednych części względem innych, a przy elementach obcych także źródło ich zapożyczenia. Status prefiksu, posiadającego zdolność tworzenia zwykle zarówno rzeczowników, jak i przymiotników (a w wypadku formantu *arcy-* także przysłówków) otrzymały tu następujące elementy²¹: *a-* (wariant *an-*), *anty-*, *arcy-*, *de-* (wariant *dez-*), *eks-*, *post-*, *pre-*, *sub-*, *super-*, *trans-* (por. Jadacka 2000, 1595–1612).

M. Szymczak do prefiksów wyłącznie rzeczownikowych zaliczył części: *de-//dez-*, *kontr-*, *kontra-*, *meta-*, *pre-*, *re-*, *wice-*, do rzeczownikowo-przymiotnikowych: *a-*, *anty-*, *arcy-*, *eks-*, *ekstra-*, *hiper-*, *infra-*, *inter-*, *pan-*²², *para-*, *post-*, *pro-*, *proto-*, *pseudo-*, *sub-*, *super-*, *trans-*, *ultra-*, natomiast do sporadycznie wykorzystywanych w derywacji czasownika – *post-* i *trans-* (por. Szymczak 1976,

²¹ Autorka każdorazowo wypowiada się na temat statusu poszczególnych elementów w krótkich charakterystykach, którymi opatruje każdą z wymienionych części (por. Jadacka 2000, 1595–1612).

²² W artykule z 1976 r. częstkę *pan-* autor traktuje jak człon złożzeń (por. Szymczak 1976, 22), natomiast w pracy późniejszej, bez wyjaśnienia, co wpłynęło na zmianę decyzji, uznaje ją już za prefiks (por. Szymczak 1978, 202).

20–21; 1978, 201–203). Niejako na marginesie wspominał tylko, że pominął w swoim wykazie „elementy będące nie tyle przedrostkowymi afiksami, co raczej pierwszymi członami złożzeń” typu: *auto-*, *bi-*, *makro-*, *mikro-*, *mini-*, *neo-*, *pan-* (por. Szymczak 1976, 22)²³. Natomiast K. Waszakowa w publikacji z 2005 r., kierując się sformułowanymi kryteriami, wśród aktywnych w najnowszej polszczyźnie prefiksów wymienia: *a-*, *anty-*, *arcy-*, *de-*/*dez-*, *dys-*, *ekstra-*, *hiper-*, *kontr-*, *ober-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *super-* (por. Waszakowa 2005, 70–72)²⁴.

Na temat derywacji prefiksальной (w obrębie rzeczowników i przymiotników) przy udziale morfemów, które nie mają słowiańskiej genezy, w ujęciu porównawczym polsko-słowackim wypowiedziała się H. Mieczkowska (por. Mieczkowska 2005; 2006; 2006/2007). Badaczka wśród aktywnych w języku polskim przedrostków niesłowiańskich wymieniła następujące: *a-*, *ad-*, *anty-*, *arcy-*, *de-*, *dez-*, *eks-*, *ir-*, *post-*, *pro-*, *re-*, *sub-* (por. Mieczkowska 2005, 200).

Do prefiksów obcych aktywnych w derywacji przymiotnika we współczesnej polszczyźnie K. Kowalik zakwalifikowała: *a-*, *ad-*, *anty-*, *arcy-*, *de-*, *eks-*, *ekstra-*, *hiper-*, *im-*, *in-*, *inter-*, *ir-*, *pan-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *super-*, *sur-*, *trans-*, *ultra-* (por. Kowalik 1978, 185–186)²⁵.

Jeżeli chodzi o zasób prefiksów obcych w akademickich gramatykach historycznych języka polskiego, to rzecz wygląda następująco. Autorzy (Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk) popularnego przez lata podręcznika uniwersyteckiego odnotowują jedynie cztery prefiksy obcego pochodzenia, które funkcjonują jako samodzielne morfemy: *anty-* (z gr.), *arcy-* (z gr.), *wice-* (z łac.) oraz *kontr-* (z fr. i łac.). Pomieć tu natomiast „inne przedrostki, które tkwią w całych obcych wyrazach, np. *prehistoria*, *postpozycja*, *superlatyw*, *substrat*, ale nie wyosobniają się jako samodzielny morfem” (por. GHJPa 1981, 191). Ani jednego prefiksu obcego pochodzenia nie odnotowuje S. Rospond (por. Rospond 2000, 87–88). We wspomnianej już gramatyce historycznej K. Długosz-Kurczabowej i S. Dubisza wymieniono niektóre obce przedrostki rzeczownikowe i przymiotnikowe, szczególnie aktywne w dobie nowopolskiej: *anty-*, *arcy-*, *eks-*, *post-*, *pseudo-*, *ultra-*, *a-*, *kontr-*, *super-*, *wice-* (por. GHJPb 2001, 344–345, 369; por. też Dubisz 2002, 34–35).

²³ Autor pisze, że pomija również przedrostek *kwasi-*, który nie został jeszcze przez polszczyznę całkowicie przyswojony (por. Szymczak 1976, 20).

²⁴ Inne części zaliczane przez badaczy zazwyczaj do prefiksów obcego pochodzenia, jak np. *eks-*, *inter-*, *meta-*, *neo-*, *ultra-*, *wice-* po zastosowaniu wcześniej omówionych kryteriów autorka uznaje za człony złożzeń (por. Waszakowa 2005, 74–91).

²⁵ Znaczna ich część stanowi składnik formantu prefiksально-sufiksального. Najszerszą walencję spośród przebadanych przez K. Kowalik ma prefiks *arcy-* (zdolność łączenia się z segmentami utworzonymi za pomocą 7 sufiksów), *anty-*, *ultra-* (4 sufiksy), *a-*, *pseudo-* (3 sufiksy), *pan-*, *pre-*, *pro-*, *re-*, *trans-* (2 sufiksy) (por. Kowalik 1978, 191).

3. Założenia metodologiczne i ustalenia terminologiczne

Badacze zajmujący się problematyką obcych elementów formotwórczych w polskim systemie słowotwórczym reprezentują odmienne stanowiska w sprawie rozumienia *f o r m a n t u o b c e g o*. W artykule poświęconym sufiksowi *-ita* (*-yta*) we współczesnym języku polskim K. Lubaczewska za J. Jiráčkiem w obrębie sufiksów (a szerzej afiksów) o obcej proveniencji wyróżnia sufiksy międzynarodowe, zapożyczone i obce. Sufiksem (formantem) międzynarodowym jest taki morfem, który wydziela się na gruncie języka zapożyczającego w wyrazach należących do leksyki międzynarodowej (najczęściej są to sufiksy grecko-łacińskie). Sufiksy (formanty) zapożyczone zostały wyabstrahowane z wyrazów zapożyczonych na gruncie języka zapożyczającego (mogą występować w słownictwie międzynarodowym i niemiędzynarodowym). Pojęcie *s u f i k s u* (formantu) *i n n o j ę z y c z n e g o* (obcego) jest najszersze, gdyż obejmuje dwa wcześniejsze, przy czym nie każdy sufiks (formant) obcy jest zapożyczony, gdyż nie każdy wydziela się na gruncie języka, do którego został wprowadzony wyraz z danym sufiksem (formantem)²⁶; sufiksy innojęzyczne wyodrębniane są na podstawie kryterium genetycznego, a nie synchronicznego (jak międzynarodowe i zapożyczone) (por. Lubaczewska 1982, 390–391). Warto wspomnieć, że na temat relacji znaczeniowych w derywatach o charakterze internacjonalnym w ujęciu porównawczym polsko-francuskim wypowiedziała się D. Śliwa (por. Śliwa 1992).

Nie są tożsame definicje *o b c e g o f o r m a n t u a f i k s a l n e g o* w słowotwórstwie synchronicznym i diachronicznym. Z perspektywy synchronicznej K. Waszakowa za formanty obce uważa morfemy słowotwórcze wyabstrahowane z wyrazów w całości zapożyczonych przez polszczyznę i dających się w niej zinterpretować słowotwórczo, np. *kolportaż < kolportować, tresura < tresować*, jak i te, które są aktywne jako środki słowotwórcze również na gruncie polszczyzny, tworząc derywaty zarówno od podstaw rodzimych, np. *wszystkoizm < wszystko, wieloboista < wielobój*, jak i obcych, np. *azylant < azyl, kursant < kurs* (por. Waszakowa 1992, 257). Natomiast w ujęciu diachronicznym *f o r m a n t o b c y* (zapożyczony) to – zgodnie z ustaleniami K. Długosz-Kurczabowej – taki element słowotwórczy, który został wyabstrahowany na gruncie języka polskiego z wyrazów zapożyczonych (obcego pochodzenia) i który tworzy w polszczyźnie derywaty od podstaw rodzimych. W konsekwencji takiego rozumowania formantami obcymi są np. *-unek* i *-ulec*, które analiza synchroniczna traktuje już jako rodzime. Nie są natomiast formantami w rozumieniu historycznym cząstki *-cja* w wyrazach *indukcja, ewolucja* czy *-ata* w leksemach *aprobata, kasata*, ponieważ nie tworzą one derywatów od podstaw rodzimych (por. Długosz-Kurczabowa 1986a, 251; GHJPb 2001, 366)²⁷.

²⁶ Jako przykład sufiksu obcego, ale nie zapożyczonego, autorka podaje sufiks *-ing* w wyrazach typu *dancing, meeting* (por. Lubaczewska 1982, 390–391).

²⁷ Według K. Długosz-Kurczabowej, „o formancie obcym w języku polskim można mówić dopiero wtedy, kiedy dana cząstka słowotwórcza, wyabstrahowana z wyrazów przejętych

Mechanizm pojawiania się obcych formantów rzeczownikowych w historii języka polskiego został wyczerpująco zaprezentowany przez K. Długosz-Kurczabową (por. Długosz-Kurczabowa 1986d). W pierwszym etapie zapożycza się całe wyrazy, a często serię wyrazów podobnie zakończonych, a następnie już na gruncie polszczyzny przynajmniej jeden z tych wyrazów uzyskuje podzielną słowotwórczą, co dokonuje się w wyniku: a) zapożyczania całych rodzin wyrazowych, a zwłaszcza wyrazów motywujących się: *wagować się* i *wagus*, *pika* i *pikinier*; b) różnych sposobów adaptacji, np. *pikinier* i zaadaptowany morfologicznie *pikownik*; c) występowania formacji współpochodnych, np. *empiryzm*, *empiria*, *empiryka*; d) asonacji i adideacji wyrazów obcych z rodzimymi, np. *palkierz* < niem. *Pauker* ‘dobosz’ – skojarzony z rodzimym wyrazem *pałka* i interpretowany jako ‘ten, który uderza pałkami’; e) kalkowania tematów słowotwórczych zapożyczanych wyrazów, np. niem. *Krummholz* > *krępulec*; f) tworzenia formacji „aluzyjnych”, np. *juwenalia* > *piernikalia* (uroczystości jubileuszowe), *pedanteria* > *skakanteria* (‘nieład, nieporządek’). Kolejnym etapem jest uzyskanie przez dany wyraz (niekiedy grupę wyrazową) podzielną słowotwórczą, w konsekwencji czego wyraz ten staje się formacją modelową dla nowego typu słowotwórczego polszczyzny. W dalszej kolejności za pomocą nowo wyabstrahowanego formantu obcego tworzą się derywaty od podstaw rodzimych. Formanty obce mogą też pochodzić z pierwotnie samodzielnych wyrazów, np. *mistrz* w: *gwiazdmistrz* (*mistrz* traci tu pierwotne znaczenie ‘zarządzający, kierownik’), podobnie *man* (niem. *Mann* ‘człowiek, mężczyzna’) w *gusman* oraz *-log*, *-logia*, *-fil*, *-filia*, *-fob*, *-fobia* (por. GHJPb 2001, 365–369).

W niniejszej pracy przez prefiksy obce rozumieć będziemy takie morfemy, których język polski nie odziedziczył z języka prasłowiańskiego i które nie powstały z elementów rodzimych na gruncie polszczyzny historycznej, ale takie, które zostały wyabstrahowane z wyrazów zapożyczonych o proveniencji niesłowiańskiej²⁸. Jeśli prefiksy te uzyskały zdolność tworzenia w polszczyźnie derywatów od podstaw rodzimych i przyswojonych, traktujemy je jako formanty prefiksalne. Zatem nasze stanowisko godzi niejako radykalną postawę badawczą K. Długosz-Kurczabowej i dość liberalną propozycję K. Waszakowej.

W odniesieniu do interesującego nas zjawiska istnieje poważny problem dostrzeżenia granicy między prefiksacją a kompozycją²⁹, co ma daleko idące

z innych języków tworzy derywaty od podstaw rodzimych” (por. Długosz-Kurczabowa 1986c, 251). K. Waszakowa takie rozumienie formantu obcego określa jako „skrajne stanowisko” (por. Waszakowa 1992, 257).

²⁸ Wpływ języków słowiańskich interesuje nas o tyle, o ile mogły być one źródłem zapożyczenia pewnych wyrazów z początkową częścią, która ma genezę w języku niesłowiańskim, np. *oberprokurator* (ros.) (por. niem. *ober*).

²⁹ O nieostrości granic pomiędzy tymi typami technik słowotwórczych świadczy choćby to, że imienne prefiksy słowiańskie z genetycznego punktu widzenia są pierwszymi członami złożów (por. Boryś 1975, 7).

reperkusje w sposobie widzenia zbioru prefiksów o obcej proveniencji w języku polskim (por. Waszakowa 2005, 51; zob. też Mieczkowska 2005; 2006; 2006/2007). Autorzy polskich opracowań z zakresu słowotwórstwa nie są zgodni co do rejestru prefiksów obcego pochodzenia w polszczyźnie i wymieniają od kilku do nawet kilkudziesięciu morfemów. Rzeczą jednak znamionną jest to, że zazwyczaj nie mówią, jakimi kryteriami się kierowali, zaliczając daną część do prefiksów. Wyjątkiem jest tu K. Waszakowa, która w pracy z roku 2005 na temat przejawów internacjonalizacji w słowotwórstwie najnowszej polszczyzny pisze, jakie według niej czynniki decydują o uznaniu takiej części za prefiks (por. Waszakowa 2005, 54–55).

W celu realizacji przedstawionych wyżej zamierzeń (por. *Wstęp*, p. 2), jakie stawia sobie autor niniejszej pracy, najpierw należy opisać zastosowaną procedurę badawczą. W związku z tym, że w pierwszej kolejności zmierzamy do ustalenia chronologii prefiksów obcych, wyekscerpowany materiał analizujemy w obrębie poszczególnych okresów³⁰ w dziejach polszczyzny: 1) do XV/XVI w., 2) XVI w., 3) XVII–XVIII w., 4) XIX w., 5) XX w. (por. *Wstęp*, p. 4). Taki układ materiału został podyktowany zawartością słowników, rejestrujących leksykę kolejnych etapów w dziejach języka polskiego. Okresy te korespondują w znacznym stopniu z powszechnie znaną periodyzacją historii polszczyzny, której autorem był Z. Klemensiewicz: 1) do XV/XVI w. (doba staropolska), 2) XVI w. i 3) XVII–XVIII w. (doba średniopolska), 4) XIX w. i 5) XX w. (doba nowopolska) (por. Klemensiewicz 1985; zob. też GHJPb 2001, 401–406)³¹.

W obrębie każdego z tych okresów interesują nas cztery grupy rzeczowników: 1) zapożyczenia z początkowymi częściami obcymi, które nie mają w polszczyźnie motywacji słowotwórczej³², np. *atypia* (gr.), 2) zapożyczenia, które uzyskały w polszczyźnie podzielną formalno-semantyczną (stały się derywatami w sensie synchronicznym), np. *dyskredyt* (fr.), 3) wyrazy powstałe od podstaw genetycznie obcych (mogą one być rezultatem procesów, jakie zaszły na gruncie rodzimego słowotwórstwa lub zostały zapożyczone, przy czym słowniki o tym fakcie nie informują), np. *hiperkrytyka*, 4) wyrazy powstałe od podstaw rodzimych, np. *kontrzwiażek* (por. rozdz. I)³³.

³⁰ W pracy używamy synonimicznych pojęć: *okres*, *wiek*, *wycinek czasu*.

³¹ Prezentacja materiału podyktowana zawartością ekscerpowanych słowników w szczególności różni się od propozycji Klemensiewicza, który dla poszczególnych dób widział następujące granice chronologiczne: doba staropolska – do przełomu XV/XVI w., doba średniopolska – od przełomu XV/XVI w. do lat 80. XVIII w., doba nowopolska – od lat 80. XVIII w. do 1939 r.

³² Odnotowano je w wyborze.

³³ Pomiędzy grupą 2. a 3. nie ma wyraźnej granicy. Wiele wyrazów z grupy 3., których nie opatrzono w ekscerpowanych słownikach informacją na temat języka źródłowego, często ma odpowiedniki w innych językach zachodnioeuropejskich. Dlatego trudno powiedzieć, czy powstały one niezależnie w różnych językach (także w polszczyźnie), czy też zostały do języka polskiego zapożyczone (por. rozdz. I).

Odnotowywanie pożyczek podzielnych tylko formalnie jest ważne przynajmniej z dwóch względów. Pierwsze rzeczowniki tego typu z daną częstką obcą, która nie jest jeszcze prefiksem, pokazują początek procesu wchodzenia tejże części do języka polskiego. Natomiast przytaczanie kolejnych takich jednostek leksykalnych w odniesieniu do okresów, kiedy odpowiednia część funkcjonuje już jako prefiks, odzwierciedla skalę zjawisk między leksemami niemotywowanymi z daną częstką a innymi grupami słownictwa (2., 3., 4.). Zapożyczenia, które uzyskały w polszczyźnie motywację słotwórczą są ważne z tego powodu, że: po pierwsze, umożliwiają wskazanie momentu na osi czasu, kiedy dana część obca wydzieliła się w postaci prefiksu, po drugie, są świadectwem poddawania się genetycznie obcej leksyce regułom słotwórczym języka polskiego, których najpełniejszym wyrazem jest zjawisko dorabiania podstaw słotwórczych. Derywaty od podstaw przyswojonych, które można podejrzewać, że powstały w polszczyźnie, pokazują proces aktywizacji słotwórczej analizowanych prefiksów obcych, zaś formacje od podstaw rodzimych świadczą o pełnej integracji tych przedrostków z systemem polszczyzny.

Należy podkreślić, iż celem autora niniejszej pracy nie jest objęcie badaniami wszystkich wyrazów z analizowanymi początkowymi częstkami obcymi. Wynika to z co najmniej dwóch względów: 1) słowniki nie rejestrują całej leksyki, jaka funkcjonuje w obrębie poszczególnych okresów, 2) prefiksy obce wykazują tendencje do tworzenia dużych serii wyrazów na zasadzie analogii (por. Ochmann 2004, 54). W odniesieniu do słowników, dokumentujących słownictwo współczesnej polszczyzny – przełom XX/XXI w., warto zauważyć, iż notują one tylko nieliczne nowe (tj. nieobecne w SDor i Szym) derywaty z analizowanymi tu prefiksami obcymi (zob. ISJP; USJP; WSJP), por. rzeczowniki z przedrostkami *anty-*, *post-*, *super-*, *wice-*, wyjątkowe z *arcy-* czy *meta-*, np. *antylaborcja* (WSJP), *antyglobalista* (WSJP), *antykino* (WSJP), *antyrama* (USJP), *antywartość* (WSJP), *arcyleń* (USJP), *hipertekst* (USJP), *metapleks* (USJP), *postfaszysta* (WSJP), *postkomuna* (WSJP), *superhit* (USJP; WSJP), *superszpieg* (USJP; WSJP), *wicelider* (USJP), *wicemiss* (WSJP), *wicewojewoda* (USJP). Neologizmy, które pojawiły się w najnowszej polszczyźnie (lata 1985–2004) zostały omówione przez K. Waszakową (por. Waszakowa 2005), w związku z tym jednostki tego typu nie weszły do naszego opracowania, choć w celach porównawczych często odwołujemy się do ustaleń wskazanej badaczki³⁴. Prowadzonym przez nas badaniom przyświecała zasada, że w ramach kolejnych okresów w historii języka polskiego

³⁴ Znacznym uzupełnieniem części materiałowej dla XIX i XX w. mogłoby być słownictwo zebrane w: Wawrzyńczyk 1998; Wierchoń 2008; DLJP 2010–2011, np. *arcyjakobin*, *arcypaskudnik*, *antyanalfabetyzm*, *antisobór*, *antirewizjonista*, *anti-ziemia*, *amelodyjność*, *akapitalizm*, *anty-arystotelik*, *antybałuczyzna*, *antyprusak*, *antyrządowiec*, *postfrankizm* (przykłady przytoczono w pisowni oryginalnej) itd. Wobec faktu, że analizie poddano wyłącznie materiał słownikowy, zdecydowano się pominąć leksykę, odnotowaną w innych źródłach. Warto dodać, że nawet w dniu pisania tej części rozprawy zasłyszano w radiu formację *antywyróżnienie*.

opisywano neologizmy z odpowiednimi częstkami/prefiksami obcymi. Porządek prezentacji materiału wyznaczają słowniki, dokumentujące leksykę poszczególnych wycinków czasu. Wobec tego nie weryfikowano ustaleń, jakich dokonali badacze (zwłaszcza leksyki 2. połowy XX w. i przełomu XX/XXI w.) w zakresie chronologizacji niektórych z interesujących nas rzeczowników³⁵.

Analizie poddano dwadzieścia obcych przedrostków niesłowiańskich, które wyabstrahowały się w różnych okresach w dziejach języka polskiego³⁶. Kierując się założeniem, że dana początkowa częśćka obca może być uznana za prefiks, gdy jej znaczeniu odpowiada znaczenie komunikowane przez przedrostek rodzimy, przyimek lub też „w innych wypadkach bywa wyrażane przez morfemy słowotwórcze” (Waszakowa 2005, 55), w naszych rozważaniach zrezygnowano z analizy szeregu segmentów, które zbliżają się do przedrostków³⁷. Te pominięte części, niejako automatycznie przez nas uznane za początkowe człony złożeń (por. Waszakowa 2005), charakteryzują się właściwymi sobie cechami morfologiczno-semantycznymi³⁸. Rezygnacja z ich opisu tłumaczy się tym, że, o ile wnoszą one odpowiednie znaczenia, wypełniając pewne luki semantyczne w polszczyźnie czy też wchodząc w relację synonimii ze środkami rodzimymi lub innymi obcymi, o tyle na płaszczyźnie słowotwórczej i stylistycznej wykazują one wiele wspólnych cech z prefiksami, które w niniejszej pracy zostały poddane obserwacji w ujęciu diachronicznym. Historyczny punkt widzenia w pewnym sensie niweluje kwestię oddzielania przedrostków od początkowych członów wyrazów złożeń, ponieważ zarówno prefiksacja, jak i kompozycja w istocie swojej reprezentuje ten sam typ techniki słowotwórczej (por. Walczak 1997, 271)³⁹.

Za najważniejsze kryterium, decydujące o zaliczeniu danej części do prefiksów, uznaliśmy przekładalność jej znaczenia (znaczeń) na przedrostek lub przyimek rodzimy. W przypadku części, które mają różne znaczenia, możliwość przełożenia choćby jednego z tych znaczeń na przedrostek rodzimy bądź przyimek rodzimy decyduje o tym, że zaliczamy ją do prefiksów obcych. Jeśli zaś znaczeniu (znaczeniom) danej części obcej odpowiadają środki rodzime wyłącznie w postaci wyrazów autosemantycznych, wówczas taką częśćkę traktujemy jako początkowy człon złożeń, np. *auto-* ‘sam’, *neo-* ‘nowy’ itd.

³⁵ Np. rzeczownik *arcyzdrajca* został poświadczony w SXVI w., natomiast K. Waszakowa uznaje go za neologizm z okresu 1985–2004 (zob. uwagę P. Wierzononia w: DLJP 2010–2011, 172–173).

³⁶ Na temat różnic formalnych między istotą prefiksów a sufiksów por. Dokulil 1979, 75, 211.

³⁷ K. Waszakowa mówi o nich, że „ciążą ku prefiksacji”, np. *eks-*, *mega-*, *ultra-*, *wice-* (Waszakowa 2005, 55).

³⁸ Z ustaleń K. Waszakowej dokonanych na podstawie obserwacji uniwersyteckich gramatyk słowiańskich (polskiej, rosyjskiej i czeskiej) wynika, że jedynie cztery morfemy (*anty-*, *kontr-*, *proto-*, *super-*) są uznawane za prefiksy w tych językach. Jednocześnie badaczka podkreśliła fakt, że proces poszerzania się wachlarza prefiksów obcych stanowi tendencję w ogólnosłowiańskich badaniach słowotwórczych (por. Waszakowa 2005, 49–50; Koriakowcewa 2009).

³⁹ Derywaty i *composita* od podstaw obcych B. Walczak uznaje za derywaty *sensu largo* (por. Walczak 1997, 271).

W związku z tym przedmiotem naszego zainteresowania uczyniono w pierwszej kolejności leksemę z cząstkami: *a(n)*-⁴⁰, *anty-*, *archi-*/*arcy-*, *de(z)-*, *dys-*, *ekstra-*, *hiper-*⁴¹, *kontr(a)-*⁴², *ober-*, *post-*, *pre-*, *pro-*⁴³, *proto-*⁴⁴, *re-*, *sub-*⁴⁵, *super-*⁴⁶, które K. Waszakowa na podstawie ustaleń dla słowotwórstwa współczesnej polszczyzny zaliczyła do przedrostków (por. Waszakowa 2005, 54–55, 70–72). Opisane zostały także inne cząstki obce, które na podstawie kryterium przekładalności na rodzime elementy synsemantyczne⁴⁷ uznajemy za prefiksy: *meta-*, *para-*, *ultra-*, *wice-*. K. Waszakowa uznawała je za początkowe człony złożeń (por. Waszakowa 2005, 54–55, 76–86).

⁴⁰ Prefiks ten ma dwa warianty: *a-* przed podstawami z nagłosem spółgłoskowym, *an-* zaś przed samogłoskami. Uwagi na temat genezy analizowanych prefiksów zostały zamieszczone na początku części poświęconych poszczególnym prefiksom. Informacje te zostały zaczerpnięte z: SLP, SWO, WSWO.

⁴¹ Niektórzy językoznawcy w odniesieniu do słowotwórczego statusu cząstki *hiper-* wykazują pewne niezdecydowanie. H. Jadacka w pracy o powojennym polskim systemie słowotwórczym, obejmującym lata 1945–2000, przymiotnik *hiperwspółczesny* zalicza do odrzymiotnikowych de-rywatów prefiksalnych, zaś leksem *hiperkonkursowy* rozpatruje w obrębie formacji prefiksoidalnych (zob. Jadacka 2001, 64, 108).

⁴² Prefiksy *kontr-* i *kontra-* omawiamy łącznie, ponieważ mają one takie samo znaczenie (por. GWJP 431–432, 450; Waszakowa 2005, 71). Za dwa odrębne prefiksy uznaje *kontr-* i *kontra-* M. Szymczak (por. Szymczak 1978, 202–203), traktując ten drugi jako wersję rozszerzoną *kontr-*. W postawie badawczej H. Jadackiej widać pewne rozchwianie dotyczące statusu cząstki *kontr(a)-*. W pracy z 2001 r. na s. 35 autorka pisze, że *kontr(a)-* należy do „oczywistych przedrostków”, natomiast leksem *kontraproduktywny* zalicza do formacji prefiksoidalnych (zob. Jadacka 2001, 35, 108). Tego typu rozterki, nieobce także innym językoznawcom, świadczą o wielokrotnie podkreślanym w naszych rozważaniach braku ostrej granicy między prefiksacją a kompozycją, a w konsekwencji o trudnościach związanych z oddzieleniem prefiksów od członów złożeń. Jak już wspomniano, niektórzy, by uniknąć rozstrzygnięć w tym zakresie, w odniesieniu do cząstek o niejasnym statusie słowotwórczym posługują się terminem *prefiksoid*.

⁴³ W polszczyźnie występuje kilka słowiańskich wyrazów z początkowym *pro-*, np. *prorok*, *prowadzić* (por. Boryś 1975, 68–86; SEBor). H. Jadacka uznaje *pro-* za prefiks (zob. Jadacka 2001, 92, 104) lub za „początkowy składnik wyrazów złożonych” (zob. Jadacka 2000, 1609).

⁴⁴ Autorki GWJP podkreślają pograniczny charakter leksemów z cząstką *proto-*, które mogą należeć bądź do formacji prefiksalnych, bądź też do złożeń (zob. GWJP 1998, 430).

⁴⁵ Autorzy GHJPa traktują cząstkę *sub-* (podobnie jak *pre-*, *post-*, *super-*) jako „przedrostek, który tkwi w całych obcych wyrazach” i nie wydziela się w postaci samodzielnego morfemu (por. GHJPa 1981, 191).

⁴⁶ Mając na uwadze niejednoznaczny status słowotwórczy cząstki *super-*, H. Jadacka określa ją także mianem *prefiksoidu* (por. Jadacka 2001, 97, 108). Możliwość różnorakiej interpretacji słowotwórczej cząstki *super-* podkreślają M. Gębka i M. Szupryczyńska. Porównawszy rzeczowniki typu *superrecenzenct*, *superintendent* z wyrazami *nadczłowiek*, *naddozorca* oraz przymiotniki *superwydajny*, *supermleczny* z jednostkami *wysokowydajny*, *wysokomleczny*, badaczki doszły do wniosku, że w pierwszym przypadku (rzeczowniki) *super-* funkcjonuje na zasadzie przedrostka (można go oddać innym przedrostkiem, np. *nad-*, *hiper-*, *ekstra-*, *arcy-*, *prze-*), zaś w drugim (przymiotniki) na zasadzie pierwszego członu złożeń (można go zastąpić członami złożeń typu *wysoko-*, *nisko-*, które genetycznie są przysłówkami) (por. Gębka, Szupryczyńska 1995, 176).

⁴⁷ Tj. morfemy słowotwórcze i przyimki (por. hasło *synsemantika* w: EJO).

Uwagi na temat słowotwórczego statusu poddanych analizie przedrostków obcych w przywołanych wyżej opracowaniach słowotwórczych prezentujemy w tabeli 1.

T a b e l a 1. Prefiksy obce w wybranych polskich opracowaniach językoznawczych

Wyszczególnienie	Wybrane opracowania językoznawcze										
	Gaer.	Szym.	Grzeg.	Sęk.	GWJP	Nag.	Jad.	GKom.	Wasz.	GHJPa	GHJPb
<i>a(n)-</i>		+					+		+		
<i>anty-</i>		+	+	+	+		+		+		
<i>archi-//arcy-</i>	+	+	+		+	+		+	+	+	+
<i>de(z)-</i>		+		+			+		+		
<i>dys-</i>									+		
<i>ekstra-</i>		+			+			+	+		
<i>hiper-</i>		+			+			+	+		
<i>kontr(a)-</i>	+	+	+		+				+	+	+
<i>meta-</i>		+									
<i>ober-</i>									+		
<i>para-</i>		+									
<i>post-</i>		+					+		+	(+)	+
<i>pre-</i>		+			+			+	+	(+)	
<i>pro-</i>		+					+		+		
<i>proto-</i>		+			+				+		
<i>re-</i>		+		+	+		+	+	+		
<i>sub-</i>		+					+		+	(+)	
<i>super-</i>		+	+	+	+		+	+	+	(+)	+
<i>ultra-</i>		+									+
<i>wice-</i>		+	+							+	+

Objaśnienia: Skróty oznaczają: Gaert. = (Gaertner 1934), Szym. = (Szymczak 1976; 1978), Kow. = (Kowalik 1978), Grzeg. = (Grzegorzczakowa 1984), Sęk. = (Sękowska 1996), GWJP = (GWJP 1998), Nag. = (Nagórko 2002), Jad. = (Jadacka 2000; 2001), GKom. = (Awdziejew, Habraj-ska 2004), Wasz. = (Waszakowa 2005), GHJPa = (GHJPa 1981), GHJPb = (GHJPb 2001). Symbol + oznacza, że w danym opracowaniu odpowiednią cząstkę traktuje się jako prefiks, symbol (+) wskazuje, że w danym opracowaniu daną cząstkę uważa się za prefiks o ograniczonej aktywności słowotwórczej. Dane w tabeli zostały przytoczone tylko w odniesieniu do tych cząstek, które w poszczególnych opracowaniach traktowane są jako prefiksy.

Jak można się zorientować na podstawie ujęcia tabelarycznego, tylko nieliczni językoznawcy są zgodni co do słowotwórczego statusu analizowanych cząstek.

Określa się je mianem prefiksów/przedrostków, pierwszych członów złożeń czy wreszcie prefiksoidów, afiksoidów itd. (por. Jadacka 2001; 34–35; Kaproń-Charzyńska 2004; Ochmann 2004, 38–45; Waszakowa 2005, 48–65). Zdajemy sobie sprawę, że niektóre z prefiksów, które zostały poddane analizie w naszym opracowaniu, nie są jednoznaczne pod względem statusu słowotwórczego i zbliżają się do członów złożeń. Należy tu mieć na uwadze zwłaszcza te części, które mogą funkcjonować w języku polskim jako samodzielne wyrazy, np. *ekstra*, *super* lub tak funkcjonowały w historii polszczyzny, np. *kontr*⁴⁸. Okazuje się, że proces gramatyzacji, w wyniku którego morfemy swobodne stają się morfemami związanymi (prefiksami), w odniesieniu do niektórych badanych przez nas części może nie być jeszcze zakończony (por. Kleszczowa 2003, 164; Tabakowska 2001, 91; Pastuchowa 2008, 98–105; Kleszczowa, Pastuchowa 2009). Co więcej, pewne części, które na przestrzeni dziejów odznaczały się wysokim stopniem morfologizacji, „ciążą” ku morfemom swobodnym, o czym przekonuje chociażby historia prefiksu *super-*. W związku z tym stopień gramatyzacji może być przydatny w ocenie statusu słowotwórczego początkowych części obcych, ale nie powinien stanowić kryterium podstawowego⁴⁹.

Nadrzędne jednak kryterium przekładalności pomaga w znacznej mierze ominąć bardziej szczegółowe rozważania nad statusem słowotwórczym wielu analizowanych części⁵⁰. Mając na uwadze inne czynniki: niemożność określenia słowotwórczego charakteru wielu początkowych części obcych nie tylko w języku polskim, lecz także w innych językach słowiańskich i niesłowiańskich (por. Mycawka 2000; Ochmann 2004, 38–45; Waszakowa 2005, 48–65; Pstyga 2010, 74), możliwość funkcjonowania niektórych części obcych zarówno na zasadzie prefiksu, jak i początkowego członów złożeń (por. Gębka, Szupryczyńska 1995, 176)⁵¹ oraz podobieństwo prefiksacji i kompozycji jako technik słowotwórczych, sądzimy, że ten nieco arbitralnie wyznaczony zbiór prefiksów obcych jest w pełni wystarczający do ukazania morfologicznej i semantyczno-stylistycznej specyfiki przedrostków obcych w historii polszczyzny. Celem naszej pracy nie jest

⁴⁸ Por. kontekst ze słownika L: „Lecz cóż czynić, gdy bogów przeciwne ustawy. Nieboć to w kontr nam, rzucać chce grom niełaskawy?” Min. Ryt. I, 98.

⁴⁹ Niektóre z badanych części funkcjonowały jako morfemy związane już w językach źródłowych. Inne zaś mogły występować zarówno w roli morfemu związanego, jak i swobodnego (por. rozdz. IV).

⁵⁰ Pomocny w oddzielaniu przedrostków od początkowych członów złożeń jest także fakt, że „semantyka prefiksów podporządkowana jest semantyce podstawy, podczas gdy w *compositach* oba człony uczestniczą zazwyczaj w równej mierze w budowaniu znaczenia leksykalnego” (Krzemińska 1985, 21). A. Pstyga uważa, że na zaliczenie części do prefiksów może także wpływać możliwość tworzenia wyrazów przez pewne części wskutek analogii, a także przynależność derywatów z takimi częściami do leksyki potencjalnej (por. Pstyga 2010, 75).

⁵¹ Podobna sytuacja ma miejsce w odniesieniu do materiału rodzimego, np. morfem *pół-* niezależnie od tego, w jakim występuje w zdaniu, może być traktowany jako prefiks lub początkowy członek złożeń (por. Kleszczowa 1985).

rozstrzygnięcie o statusie słowotwórczym analizowanych cząstek⁵². Wydaje się, że podjęta decyzja dotycząca obserwacji wyznaczonych dwudziestu prefiksów obcych, tych, a nie innych, może mieć oparcie w przekonaniu, że w analizach historycznojęzykowych idzie nie tyle o opis, który jest celem drugorzędny, ile przede wszystkim o dostrzeżenie i zrozumienie mechanizmów, kierujących zmianami w zakresie danego zagadnienia (por. Kleszczowa 2005b, 259).

Opracowanie nasze ma charakter diachroniczny, ponieważ interesuje nas funkcjonowanie prefiksów obcych w historii polszczyzny. Natomiast w odniesieniu do wyrazów z prefiksami obcymi i samych prefiksów obcych w obrębie poszczególnych okresów na przestrzeni dziejów odwołujemy się do słowotwórczej analizy synchronicznej. Słowotwórstwo jest procesem i charakteryzuje się rozciągłością w czasie. Wobec tego obie metody nie pozostają ze sobą w konflikcie, gdyż diachronia pozwala obserwować zmiany, a synchronia umożliwia obserwację zachodzących zjawisk w ramach przekrojów synchronicznych, w danym punkcie na osi czasu (por. Gała 2006, 81–82). Wykorzystywanie obu podstaw badawczych narzuca ponadto sam materiał, który w dużej mierze ma obcą proveniencję. Jego wchodzenie w siatkę relacji słowotwórczych, działających na gruncie polszczyzny, nosi znamiona historyczności. Genetycznie obce leksemy początkowo funkcjonują w polszczyźnie jako jednostki niemotywowane, dopiero w dalszej kolejności rodzą się stosunki motywacyjne. Mamy tu zatem do czynienia zarówno z diachronicznym wymiarem adaptacji słowotwórczej, jak i synchronicznym wchodzeniem leksyki obcej w relacje formalno-semantyczne z innymi leksemami funkcjonującymi w polszczyźnie, dzięki czemu stają się one przedmiotem badań słowotwórstwa w ogóle (por. Nagórko 2002, 189–191; Skarżyński 1999, 100–102).

Możliwość czerpania z osiągnięć badawczych diachronii i synchronii w analizach dotyczących słowotwórstwa może przynieść ciekawe spostrzeżenia⁵³. Jak piszą R. Grzegorzczkova i J. Puzynina: „W słowotwórstwie bardziej niż w jakiegokolwiek dyscyplinie językoznawczej opis tego, co jest, musi być opisem tego, jak to się stało, że nie sposób tu, jeśli się nie chce dochodzić do nonsensów, rozgraniczyć w sposób absolutny synchronii i diachronii” (Grzegorzczkova, Puzynina 1959, 253). Wykorzystywanie narzędzi obu dyscyplin postulują nowsze metodologie językoznawcze, tu zwłaszcza kognitywizm (por. Waszakowa 1994a, 29).

W związku z tym, że analizowany materiał poddajemy obserwacji z perspektywy diachronicznej, nasza praca różni się zasadniczo od ujęć opisowych

⁵² Dodatkowe trudności wynikają tu z historyczności analizowanego materiału.

⁵³ Narzędzia analizy synchronicznej zostały wykorzystane w opracowaniu słowotwórstwa doby staropolskiej (por. SJDS 1996). O zaletach czerpania z synchronii i diachronii w badaniach słowotwórczych zob. też Obara 1986, 71–73; 1989, 63–65; Piela 2002; Kaproń-Charzyńska 2004, 19. Chcielibyśmy podkreślić, że, pisząc o pewnych uwarunkowaniach, jakie dotyczą metodologii diachronicznej i synchronicznej, postulujemy wykorzystywanie osiągnięć badawczych obu tych kierunków. Mamy jednak na uwadze ich odrębność (por. Kleszczowa 2005b, 254).

dotyczących słowotwórstwa współczesnej polszczyzny. W badaniach synchronicznych wyrazy obce poddawane są analizie słowotwórczej o tyle, o ile wchodzą one w relacje formalno-semantyczne z innymi leksemami, funkcjonującymi w polskim zasobie leksykalnym. Słowotwórstwo opisowe skupia się na rozumieniu wyrazu obcego jako derywatu (por. Waszakowa 1994a, 17, 35; 2005, 17). Natomiast w analizie diachronicznej nie tracimy z pola widzenia genezy jednostek leksykalnych, przy równoczesnym zwróceniu uwagi na kolejne etapy ich integracji z systemem słowotwórczym języka polskiego. Integracja ta dokonuje się za sprawą różnego rodzaju procesów reinterpretacyjnych. Ich konsekwencją jest rozumienie pewnych wyrazów obcych jako derywatów synchronicznych. Wobec tak odmiennych założeń nie sposób ustrzec się pewnych różnic na etapie interpretacyjnym. Słowotwórstwo synchroniczne na tej samej zasadzie opisuje wyrazy-derywaty z poszczególnymi prefiksami (a szerzej afiksami) obcymi (zarówno zapożyczenia, które uzyskały w polszczyźnie podzielną formalno-semantyczną, jak i derywaty utworzone w języku polskim od podstaw przyswojonych i rodzimych). Natomiast opis diachroniczny musi odmiennie traktować każdą z tych grup słownictwa, co też staramy się czynić⁵⁴. Celem analizy diachronicznej jest ustalenie genetycznych, uwzględniających następstwo czasowe i formalne, relacji słowotwórczych, jakie zachodzą pomiędzy jednostkami, składającymi się na ogół leksyki kolejnych okresów w historii polszczyzny. Zdaniem K. Długosz-Kurczabowej i S. Dubisza, opis ten nie powinien odwoływać się do kompetencji językowej użytkowników współczesnej polszczyzny (por. GHJPb 2001, 334–335, 339). Warto jednak zauważyć, że w badaniach diachronicznych pełne uwolnienie się od tej kompetencji jest mniemaniem złudnym (por. Kleszczowa 2001b).

Należy podkreślić, że w trakcie opisu materiału zmuszeni jesteśmy niejednokrotnie do uchylania wymogów analizy synchronicznej (np. inne niż obowiązujące w podejściu opisowym spojrzenie na stosunki motywacyjne, wielomotywacyjność niektórych derywatów, słowotwórcze procesy reinterpretacyjne itd.). Wynika to z faktu, że podejście diachroniczne musi się skupiać na śledzeniu zmian, dopuszczaniu wielu możliwości interpretacyjnych, a nie na wskazywaniu jednoznacznych – często dość arbitralnych – rozstrzygnięć.

W naszych rozważaniach korzystamy z aparatu terminologicznego i wielu ustaleń, które zostały wypracowane na gruncie słowotwórstwa synchronicznego. Z metodologii słowotwórstwa opisowego przejęliśmy takie terminy, jak: *derywat* (synchroniczny) (wyraz pochodny, motywowany), *podstawa słowotwórcza* (baza), *formant afiksalny*, *afiks*, *prefiks* (przedrostek), *sufiks*

⁵⁴ Jak piszą autorzy *Gramatyki historycznej*, słowotwórczy model epoki tworzą: system słowotwórczy (a zatem ogół typów słowotwórczych oraz ich relacje znaczeniowe i formalne) i norma językowa (uzus), na który powinien się składać opis stylów funkcjonalnych, odmian regionalnych, opis dynamiki zmian, czyli zjawiska centralne i peryferyjne, a wśród nich archaizmy i neologizmy, jaka w tej epoce obowiązuje (por. GHJPb 2001, 334–335, 401–406).

(przyrostek) itd. (por. GWJP 1998, 361–388; Grzegorzczkova, Puzynina 1979, 7–48; Grzegorzczkova 1984, 11–24; Nagórko 2002, 167–189)⁵⁵.

W sprawie uściśleń terminologicznych należy zaznaczyć, że w pracy używamy na zasadzie synonimów terminów: derywat, formacja, wyraz i leksem. Przez derywat rozumiemy „taki wyraz, który znaczeniowo (lub składniowo) oraz formalnie wywodzi się od innego wyrazu, tzn. ściślej: wyraz, w którego znaczeniu i formie (temacie fleksyjnym lub jego części) zawarte jest znaczenie, a także forma innego wyrazu, zwanego podstawą słowotwórczą (bazą)” (GWJP 1998, 361). Oczywiście, używając terminu *wyraz*, mamy na myśli *wyraz pochodny synchronicznie* (wyraz motywowany) (por. GWJP 1998, 361). Znaczenie bowiem terminów *wyraz* i *derywat* nie jest tożsame, choćby z tego względu, że wyraz wcale nie musi być z synchronicznego punktu widzenia podzielny słowotwórczo⁵⁶. Terminu *leksem* używamy w znaczeniu ‘wyraz jako element systemu słownikowego’ (EJP 1991, hasło *wyraz*; por. Żmigrodzki 2005, 45–52). Zarówno *leksem* (zwany też *jednostką leksykalną/słownikową*), jak i *wyraz* (w sensie, o którym tu mówimy) oznaczają element słownika, czyli „znak należący do inwentarza, którym dysponuje każdy mówiący danym językiem, ale nie użyty jeszcze w tekście, nie uformowany składniowo” (por. Grzegorzczkova 1984, 7).

W toku analiz terminu *prefiks* (przedrostek, afiks lewostronny) używamy w znaczeniu morfemu słowotwórczego „zajmującego w wyrazie położenie przed rdzeniem [...]” (EJO 1993, hasło: *prefiks* [przedrostek]). Termin ten został przez nas zarezerwowany dla morfemów, które wchodzi w skład wyrazów motywowanych na gruncie polszczyzny (zarówno zapożyczonych z innych języków, jak i utworzonych w polszczyźnie). W odniesieniu do początkowych segmentów, stanowiących integralną część składu morfemowego wyrazów zapożyczonych, które nie mają motywacji słowotwórczej w języku polskim, stosujemy określenie (*początkowa*) *cząstka*. Użycie terminu *formant* (prefiksalny, przedrostkowy) zostało ograniczone do tych sytuacji, kiedy mamy do czynienia z prefiksem, który tworzy derywaty na gruncie polskim⁵⁷ (por. rozdz. I).

Autor niniejszego opracowania zdaje sobie sprawę, że stosowanie zapisów typu *para-*, *de-*, *sub-*, *a-* itd. w przypadku, gdy mamy do czynienia z początkami wyrazu obcego, na gruncie polskim niemotywowanego, np. szesnastowieczne *defensja*, *degradacja*, może być dyskusyjne. W takim wypadku należałoby stosować znak tyldy (*de~*, *para~*, *sub~*, *a~* itd.). Jednoznacznie wskazywałoby to, że nie

⁵⁵ Rezygnujemy z pojęć: *prefiksoid*, *afiksoid* itd., które funkcjonują w odniesieniu do cząstek o niejasnym statusie słowotwórczym. Por. Jadacka 2001, 34–35; Waszakowa 2005, 48–65.

⁵⁶ *Wyraz* to najmniejsza względnie samodzielna, znacząca jednostka językowa, zdolna do spełniania jakichś funkcji syntaktycznych, może oznaczać jednostkę systemu słownikowego języka z jednej strony, z drugiej zaś element tekstu (por. EJP: 1991, hasło *wyraz*). Jeśli idzie nam o wyraz niemotywowany, precyzujemy to w tekście.

⁵⁷ Chodzi o derywaty powstałe na gruncie polskim (lub o to podejrzewane).

chodzi o morfem, ale o początek wyrazu. Jednakże w dalszych partiach pracy i w obrębie kolejnych okresów (stanowiących niejako stadium pośrednie w procesie rodzenia się motywacji pewnych jednostek i uzyskiwania w polszczyźnie przez początkowe części obce statusu przedrostka), kiedy niektóre z niemotywowanych wcześniej rzeczowników zaczynają wchodzić w relacje formalno-semantyczne z innymi leksemami, mógłby się pojawić problem, czy wciąż mamy jeszcze do czynienia z początkiem wyrazu (~), czy też już z prefiksem (-). Podjęcie decyzji o zaniechaniu użycia znaku ~ nie jest uchylaniem się od odpowiedzialności, a wyłącznie przejawem świadomości, że w kwestach historycznojęzykowych nigdy nie możemy mieć pewności. Badania historycznojęzykowe muszą bowiem zakładać pewną dozę ostrożności w trakcie formułowania sądów⁵⁸.

Do istotnych zagadnień, jakie poruszamy w trakcie analiz, należy problem motywacji derywatów. Analizowane wyrazy, jeśli z punktu widzenia analizy synchronicznej należą do formacji słowotwórczych, są na ogół jednomotywacyjnymi derywatami denominalnymi (por. rozdz. I, p. 2). Za motywowany uznajemy taki wyraz bardziej złożony formalnie i semantycznie od podstawy, dla którego da się wskazać podstawę słowotwórczą w słownictwie tego samego okresu, w którym ten wyraz się pojawił⁵⁹. W przypadku niektórych wyekscerpowanych rzeczowników możemy nawet śledzić proces pojawiania się motywacji, jeśli podstawa występuje w okresach późniejszych.

Analizie podlegały te derywaty, których podstawy mają postać rzeczowników bezprzedrostkowych. Spośród formacji więcej niż jednomotywacyjnych do pracy zostały włączone tylko te, które przy choć jednej motywacji mogą być interpretowane jako prefiksalne bądź prefiksально-sufiksalne. Rzeczowniki osobowe rodzaju żeńskiego zostały uwzględnione w niniejszym opracowaniu o tyle, o ile na podstawie definicji słownikowych i kontekstów można dla nich przyjąć motywację od odpowiedniego rzeczownika żeńskiego bezprzedrostkowego. W odniesieniu do derywatów, wobec których istnieje możliwość wskazania więcej niż jednej motywacji, staramy się to zaznaczać zazwyczaj bez wskazywania motywacji podstawowej. Świadomie odchodzimy od wąskiego traktowania motywacji, gdyż analizy historycznojęzykowe pokazują złożoność tego aspektu badań słowotwórczych (por. Janowska, Pastuchowa 2010, 15)⁶⁰.

⁵⁸ Na tę kwestię zwróciła mi uwagę w recenzji wydawniczej Profesor Krystyna Kleszczowa, za co chciałbym Jej serdecznie podziękować.

⁵⁹ Podstawa musi być poświadczona w słowniku (słownikach) dokumentujących leksykę poszczególnych okresów (choć zdajemy sobie sprawę, że słowniki zawierają tylko część leksyki poszczególnych okresów). Od tej zasady odstępujemy zupełnie wyjątkowo, tj. wówczas, kiedy podstawa została odnotowana w leksyce okresu późniejszego. Taki sposób postępowania zastosowano w odniesieniu do materiału staropolskiego (por. SJDS 1996, 23–25).

⁶⁰ Warto tu jednak zauważyć, że w słowotwórstwie genetycznym, w znaczeniu, jakie nadał mu W. Doroszewski, nie ma miejsca na wieloznaczność, a zatem i na wielomotywacyjność (por. Doroszewski 1962a).

Z zagadnieniem motywacji wiąże się problem znaczenia analizowanych wyrazów. Bardzo rzadko tylko mamy możliwość obserwowania w ekscerpowanych słownikach strukturalnych znaczeń badanych rzeczowników. Uwagi dotyczące ich motywacji słowotwórczej opieramy na obserwacji ich znaczeń leksykalnych, które zazwyczaj stanowią dobrą podbudowę w procesie wskazywania podstaw analizowanych derywatów. Znaczenie leksykalne zawarte w leksemach motywujących wpływa bowiem na znaczenie słowotwórcze derywatów (por. Gala, Gala-Mielczarek 2006, 17–19). Trzeba podkreślić, że w pracy na materiale historycznym, wobec którego posiłkowanie się kompetencją językową współczesnego użytkownika polszczyzny okazuje się niewystarczające, a czasami nawet złudne (por. Janowska, Pastuchowa 1995), sięganie po różne metody weryfikacji jest zabiegiem koniecznym. Odwoływanie się do wielu możliwych interpretacji może zaowocować w pełni obiektywnym opisem zjawisk językowych.

4. Podstawa materiałowa i sposób prezentacji materiału

Materiał został wyekscerpowany z następujących słowników i źródeł leksykograficznych⁶¹:

- dla okresu do przełomu XV/XVI w.: Sstp;
- dla XVI w.: SXVI, Mosz⁶²;
- dla XVII–XVIII w.: SXVII/XVIII⁶³, L;
- dla XIX w.: SWil, SW;
- dla XX w.: SDor⁶⁴, Szym⁶⁵.

W obrębie każdego z tych okresów przytoczono nowe dla danego wycinka czasu rzeczowniki z daną częstką obcą/prefiksem obcym, reprezentujące wskazane cztery grupy: 1) zapożyczenia bez motywacji słowotwórczej, 2) zapożyczenia podzielne pod kątem formalno-semantycznym, 3) derywaty od podstaw obcych,

⁶¹ Rozwiązania skrótów zob. *Wykaz skrótów*. Informacje na temat ekscerpowanych słowników zob. w: Żmigrodzki 2005, 138–149, 157–164; por. też Habrajska 1995, 7–10.

⁶² Materiały opracowane przez D. Moszyńską (por. Mosz) są dobrym uzupełnieniem SXVI.

⁶³ Korzystano z internetowej wersji słownika, która jest na bieżąco uzupełniana. Przejrzano też całą Kartotekę SXVII/XVIII w. Za udostępnienie materiałów chciałbym tu serdecznie podziękować Panu Profesorowi Włodzimierzowi Gruszczyńskiemu.

⁶⁴ Przejrzano również Kartotekę SDor. Za jej udostępnienie dziękuję Panu Profesorowi Stanisławowi Dubiszowi. Sama obserwacja materiału na literę *a* wykazała, że do SDor ze względu na potencjalny charakter nie weszło wiele formacji z prefiksami obcymi. W prezentacji materiału ograniczono się tylko do rzeczowników zawartych w ostatecznej wersji słownika. Wyjątek od tej zasady stanowią formacje z *anty*-.

⁶⁵ W przypadku słownika Szym korzystano z wersji CD (obejmuje ona również suplement) (por. Żmigrodzki 2005, 162).

4) derywaty od podstaw rodzimych. Rzeczowniki, które znalazły się w części materiałowej, przytoczono w mianowniku l. poj. (poza nielicznymi wyjątkami, kiedy leksemy odnotowano w l. mn., np. *parafanały*). Niektóre przykłady pojawiają się w różnych miejscach (w partiach dotyczących charakterystyki morfologicznej, semantycznej czy stylistycznej), co wynika z wieloaspektowej analizy materiału. W przypadku, kiedy w obrębie danego okresu (wieku) występuje duża liczba rzeczowników niemotywowanych, podajemy je w wyborze. Przedmiot naszego omówienia stanowią **przede wszystkim wyrazy motywowane na gruncie polskim**, w związku z tym jednostki niemotywowane są zazwyczaj przywoływane jedynie w części materiałowej lub wspomniane w celu ilustracyjnym w obrębie zagadnień szczegółowych.

Wyekscerpowane rzeczowniki umieszczono w monografiach, poświęconych poszczególnym prefiksom (por. rozdz. II, p. 1–20). Wskazywanie wyłącznie nowych rzeczowników w danym okresie (do XV/XVI w., XVI w. itd.) nie dałoby jednak pełnego obrazu słownictwa z daną częścią obcą/prefiksem obcym w obrębie poszczególnych wycinków czasowych. W związku z tym w ramach części poświęconych prezentacji interesujących nas leksemów z danymi przedrostkami, występujących w kolejnych okresach, wymieniono również (w przypisach) wyrazy, które pojawiły się w wiekach wcześniejszych i zostały omówione w partiach pracy, dotyczących nowych jednostek właśnie w tych wcześniejszych okresach, np. rzeczownik *Antychrystus* omówiono jako nowy derywat z *anty-* w obrębie leksyki staropolskiej, natomiast przywołano go też w okresach późniejszych, bowiem notują go słowniki rejestrujące leksykę tych okresów. Należy dodać, że niekiedy zdarza się, iż dany rzeczownik był odnotowany przez słowniki, dokumentujące słownictwo konkretnego okresu, natomiast leksykon zawierający leksykę następnego wieku nie notuje takiego wyrazu, po czym wyraz ten pojawia się w słowniku, rejestrującym słownictwo kolejnego okresu, np. jednostka *prototron* pojawiła się w SXVI, nie wystąpiła jednak ani w L, ani w SXVII/XVIII (leksyka XVII–XVIII w.), ale została uwzględniona w SW, który zawiera materiał dziełnastowieczny; por. też *reintegracja* itd.

Dobór źródeł leksykograficznych wymaga komentarza. W związku z tym, że ekscerpowane słowniki (L, SWil, SW, SDor) zawierają leksykę nie tylko okresów, w których powstawały, ale także słownictwo wcześniejsze, materiał został poddany odpowiedniej selekcji. Ze słownika L wybrano wyłącznie nowe rzeczowniki w okresie obejmującym wiek XVII i XVIII, z SWil i SW – wyłącznie nowe leksemy w XIX w., zaś z SDor – wyłącznie nowe wyrazy w okresie, który obejmuje wiek XX. Tym samym granice analizowanego materiału z jednej strony wyznacza zawartość Sstp (od czasów najdawniejszych), z drugiej zaś zawartość Szym (2. połowa XX w.) (por. Żmigrodzki 2005, 162–164).

Praca składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów analityczno-interpretacyjnych i zakończenia. Rozdział I poświęcono charakterystyce słotwórczej wyrazów z prefiksami obcymi w ujęciu diachronicznym. Poruszono w nim zagadnienia

dotyczące miejsca rzeczowników z prefiksami obcymi w polskim słowotwórstwie (tzn. w jakim stopniu mieszczą się one w planie adaptacji, w jakim zaś przynależą do planu derywacji właściwej), bardziej ogólne problemy związane z motywacją wyekscerpowanych wyrazów w ramach kolejnych okresów i ze zjawiskami reinterpretacyjnymi, w wyniku których zapożyczone rzeczowniki zaczynają funkcjonować na gruncie polskim jako derywaty. W tej części pracy zastosowano takie rozwiązania metodologiczne, które przyświecają analizie materiału przeprowadzonej w rozdziale poświęconym prezentacji materiału (por. rozdz. II).

Rozdział II zawiera historycznojęzykowe, ułożone w porządku alfabetycznym od *a(n)*- do *wice*-, monografie dwudziestu przedrostków obcych. W obrębie każdego z wydzielonych okresów (wieków) w pierwszej kolejności przytaczamy w układzie alfabetycznym w odpowiednim wycinku czasu neologizmy rzeczownikowe z daną początkową częstką obcą⁶⁶. Poszczególne hasła w części materiałowej zapisane są wersalikami i we współczesnej postaci ortograficznej. Jeśli jakieś hasło występowało w postaci obocznej, zostało to zaznaczone. Warianty (fonetyczne, rzadziej morfologiczne) hasła umieszczono po symbolu //. Dalej – na podstawie informacji zawartych w ekscerpowanych słownikach – podano informację, z jakiego języka pochodzi rzeczownik, kwalifikatory, którymi opatrzone daną jednostkę w czasie, kiedy się pojawiła⁶⁷ i znaczenie (znaczenia) przywołane za ekscerpowanymi słownikami. Należy podkreślić, że utworzone definicje słownikowe mają często postać kompilacji definicji, pochodzących z różnych słowników, które poddano ekscerpcji. W nawiasach okrągłych zapisano skróty tytułów słowników, w układzie chronologicznym, tj. od tych, które rejestrują najstarsze słownictwo, natomiast za skrótami po dwukropku umieszczono inne informacje, które mogły się okazać ważne dla słowotwórczej, semantycznej i stylistycznej charakterystyki poszczególnych wyrazów oraz cytaty, ilustrujące użycie tych leksemów. Konteksty te podajemy w wyborze. Jeśli za skrótem słownika nie ma cytatu, oznacza to, że w słowniku nie zilustrowano użycia danego leksemu. Zasadniczo rezygnujemy z przytaczania cytatów, ilustrujących użycie rzeczowników niemotywowanych. Cytaty ze Sstp, SXVI i SXVII/XVIII przytaczamy w transkrypcji. Zrezygnowano z przytaczania kolokacji ze słownika Szym.

Odnotowane rzeczowniki w obrębie kolejnych okresów zostały scharakteryzowane na płaszczyźnie morfologicznej, semantycznej i stylistycznej. Podstawy słowotwórcze analizowanych derywatów podano w nawiasie okrągłym po

⁶⁶ W częściach służących prezentacji materiału rzeczowniki, reprezentujące wskazane wyżej cztery grupy słownictwa, zostały podane łącznie w obrębie poszczególnych okresów. Odrębność tych grup pokazujemy dopiero na etapie interpretacyjnym w ramach poszczególnych wycinków czasowych.

⁶⁷ Jeśli rzeczownik pojawił się np. najpierw w L, SWil czy SW, a kwalifikatorem został opatrzone dopiero w SDor, sygnalizujemy to odpowiednio. W takich przypadkach kwalifikator podajemy dopiero za skrótem tytułu słownika w ramach przytaczania źródeł, nie zaś bezpośrednio po nagłówku hasła.

dwukropku, np. *antybohater* (: *bohater*). Każdą monografię zamknięto krótkim podsumowaniem⁶⁸.

O ile przedmiotem rozdziału I są jednostki leksykalne, o tyle rozdział III skupia się na prefiksach obcych i ich funkcjonowaniu w historii polszczyzny. Podjęto tu problematykę chronologizacji badanych przedrostków obcych, ich trwałości w polskim słowotwórstwie i aktywności słowotwórczej na przestrzeni dziejów polszczyzny.

Ujęcie od wyrazu do prefiksu jest także osią konstrukcyjną dwóch następnych rozdziałów. W rozdziale IV dokonano charakterystyki semantycznej wyrazów z prefiksami obcymi i prefiksów obcych. Skupiono się tu na zmianach w zakresie semantyki analizowanych prefiksów (punktem wyjścia uczyniono znaczenie/znaczenia prefiksu w języku, z którego został on zapożyczony, w którym wcale nie musiał funkcjonować jako prefiks), udziale przedrostków obcych w obrębie wybranych kategorii pojęciowych polszczyzny i w relacjach synonimicznych z morfemami rodzimymi i innymi obcymi.

W rozdziale V punktem rozważań uczyniono zagadnienia dotyczące wartości stylistycznej rzeczowników z prefiksami obcymi i przedrostków obcych. W związku z tym, że przedmiotem opisu były leksemy pochodzące z różnych okresów w dziejach języka polskiego, na początku wskazano kryteria, które pomagają w weryfikacji oceny stylistycznej tych jednostek. W następnej kolejności przyjrano się zmienności stylistycznej wyrazów z prefiksami obcymi w perspektywie historycznej, co w konsekwencji stało się podstawą do wnioskowania na temat stylistycznej przynależności analizowanych prefiksów.

Całość pracy zamyka zakończenie, w którym podkreślono właściwości prefiksów obcych, decydujące o ich odrębnym miejscu w ramach polskiego słowotwórstwa.

⁶⁸ W przypadku skąpego materiału bardziej szczegółowe uwagi na temat charakterystyki morfologicznej i semantyczno-stylistycznej zostały zebrane w partiach podsumowujących. W odniesieniu do wartości stylistycznej analizowanej leksyki często odwołujemy się do ustaleń K. Waszakowej (por. Waszakowa 1989; por. też rozdz. V).

Rozdział I

MIEDZY ADAPTACJĄ A DERYWACJĄ WŁAŚCIWĄ SPECYFIKA I PROBLEM MOTYWACJI DERYWATÓW Z PREFIKSAMI OBCYMI

Problem prefiksów obcych w historii języka polskiego ociera się o zjawisko adaptacji, rozumianej jako jeden z rodzajów słowotwórstwa¹. Jak słusznie zauważa A. Nagórko, adaptacja, czyli przystosowywanie słownictwa obcego do systemu morfologicznego polszczyzny², jest w zasadzie pomijana w opracowaniach słowotwórczych (por. Nagórko 2002, 189). Badania synchroniczne obejmują przyswojone wyrazy obce o tyle, o ile z opisowego punktu widzenia „[...] dają się one zinterpretować jako derywaty, co oznacza, że można wydzielić w nich temat słowotwórczy i formant” (Waszakowa 1994a, 35). Dopiero podejście diachroniczne, które polega nie tylko na ustalaniu genezy, czyli źródła poszczególnych wyrazów, lecz także na obserwowaniu procesu stawiania się wyrazów genetycznie obcych derywatami i ustalaniu chronologii tego zjawiska, w pełni pokazuje wagę adaptacji słowotwórczej³.

Adaptacyjne procesy morfologiczne są świadectwem „organizowania się zapożyczonej leksyki pod naciskiem systemu słowotwórczego” (Kleszczowa 2007a, 9; zob. też Kleszczowa 2005b, 260). Organizowanie, o którym tu mowa, może przebiegać różnymi drogami, ale – jak się wydaje – najczęściej polega na „odtworzeniu”, „dorabianiu” podstawy (Kleszczowa 2001a, 204; 2007a). Wchodzenie wyrazów obcych w relacje słowotwórcze na gruncie polszczyzny ma charakter procesualny, wobec czego właśnie metodologia diachroniczna w pełni może pokazać jego specyfikę⁴.

¹ A. Nagórko wyróżnia trzy rodzaje słowotwórstwa: adaptację, derywację właściwą i kompozycję (zob. Nagórko 2002, 189–198). Adaptacja jako typ słowotwórstwa ma, zdaniem M. Skarżyńskiego, niejednoznaczny charakter, gdyż mieści się na granicy słowotwórstwa i leksykologii (por. Skarżyński 1999, 101–102).

² Pojęcia *a d a p t a c j a* używam tu w znaczeniu, o jakim mówi A. Nagórko (zob. Nagórko 2002, 189–198). Należy jednak pamiętać, że pojęcie to może oznaczać przyswojenie leksemu obcego do języka polskiego w zakresie pisowni, fonetyki i morfologii. Jeżeli terminu *a d a p t a c j a* używam w drugim znaczeniu, wtedy sygnalizuję to w przypisie. Na temat adaptacji-przyswojenia wyrazów obcych do języka polskiego zob. np. Cyran 1974; Mosz 1975; Rybicka 1976, 39–54; Waszakowa 2005, 14–24.

³ Szczególny nacisk na rozumienie słowotwórstwa jako nauki o interpretacji budowy słowotwórczej wyrazów kładzie w swoich badaniach K. Kleszczowa (zob. np. Kleszczowa 2002a, 211; 2004a).

⁴ O procesualnym i zmiennym charakterze zjawiska świadczy np. obserwacja czasowników z przyrostkiem tematycznym *-owa*, które zostały utworzone od zapożyczonych rzeczowników. Z czasem relacja fundacji zostaje tu odwrócona, czego konsekwencją jest uznanie przez

Uwidaczniający się w trakcie historycznych analiz słowotwórczych problem granic między adaptacją a derywacją właściwą dowodzi, że opis prefiksów obcych i derywatów utworzonych za pomocą tych prefiksów nie należy do łatwych⁵. Obserwacja analizowanego materiału pod kątem interesujących nas tu zjawisk (adaptacja, derywacja właściwa) narzuca niejako kilkutorowy proces interpretacji.

Po pierwsze, musimy oddzielić problematykę związaną z pojawianiem się prefiksów obcego pochodzenia w polszczyźnie od zagadnień słowotwórczych związanych z wyrazami z prefiksami obcymi. Dlatego też w tej części pracy punkt ciężkości kładziemy na obserwację derywatów z prefiksami obcymi⁶. Po drugie, charakterystyka zebranej leksyki pozwoli wyróżnić w jej obrębie pewne grupy różniące się zarówno pod względem podzielności formalnej i semantycznej, jak i – w odniesieniu do słownictwa motywowanego – pod kątem udziału różnych typów podstaw słowotwórczych. Interesować nas tu będzie szczególnie przynależność genetyczna tych podstaw (słownictwo rodzime czy obce). Po trzecie, wydzielenie takich grup stworzy możliwość ukazania specyfiki leksemów należących do każdej z nich oraz problemy, jakie się pojawiają w trakcie opisu konkretnych wyrazów z prefiksami obcymi.

Tak prowadzony opis powinien wykazać, w jakim stopniu badany materiał należy do adaptacji i/lub derywacji właściwej, a w konsekwencji pozwoli dokonać w rozdziale III charakterystyki prefiksów obcych pod kątem chronologii, trwałości w polskim systemie słowotwórczym i produktywności w ujęciu rozwojowym. Wtedy punkt ciężkości zostanie przesunięty na obserwację poszczególnych prefiksów w ramach kolejnych wycinków czasowych (wieków) w historii polszczyzny (zob. rozdz. III.).

Uchwycenie momentu, w którym można mówić o pojawieniu się nowego formantu afiksального, nie jest zadaniem łatwym⁷. Takich prób w planie historycznym w odniesieniu do sufiksów obcego pochodzenia wielokrotnie dokonywała K. Długosz-Kurczabowa (zob. Długosz-Kurczabowa 1981; 1986b, d; 1990a, b)⁸. Najpierw dochodzi do zapożyczania serii całych wyrazów z tym samym zakończeniem, po czym przynajmniej jeden z tych leksemów musi uzyskać podzielność formalno-semantyczną. Reinterpretacja⁹, w wyniku której wyraz zaczyna

słowotwórstwo synchroniczne takich czasowników za podstawy słowotwórcze genetycznie obcych rzeczowników (por. Pastuchowa 2000, 102–115; Waszakowa 2001a, 11).

⁵ Badania na ten temat w odniesieniu do czasowników podjęła M. Pastuchowa (por. Pastuchowa 2000, 102–115).

⁶ Niekiedy będziemy wspominać także o wyrazach podzielnych tylko formalnie.

⁷ K. Kleszczowa ze względu na trudności związane z ustaleniem dokładnego momentu, w którym pojawił się nowy formant, używa wyrażenia „emancypacja nowego środka słowotwórczego” (por. Kleszczowa 2006b, 231).

⁸ Więcej pozycji zob. *Bibliografia i Wykaz skrótów*.

⁹ Na temat reinterpretacji słowotwórczej por. Kleszczowa 1998a, 15–36; Pastuchowa 2008, 126–133; Jaros 2009, 227.

być rozumiany jako derywat, może się dokonać w drodze różnorodnych zjawisk. Autorka zalicza do nich: zapożyczanie całych rodzin wyrazowych, czego skutkiem jest powielanie w polszczyźnie relacji słowotwórczych z języka dawcy, różne sposoby adaptacji, kalkowanie, a wreszcie tworzenie formacji „aluzyjnych”. Leksem poddany reinterpretacji słowotwórczej, która jest konsekwencją jednego z przywołanych zjawisk, może się stać dopiero wzorem dla nowego modelu słowotwórczego (zob. Długosz-Kurczabowa 1986d, 227; por. też *Wstęp*, p. 3.).

W procesie ustalania momentu, w którym doszło do wyabstrahowania się danego sufiksu, Długosz-Kurczabowa szuka wyrazu „pomostu” między jednostkami obcymi a derywatami utworzonymi na gruncie polszczyzny¹⁰ (zob. Długosz-Kurczabowa 1986d, 228). O ile jednak opisany przez autorkę mechanizm pojawiania się afiksu obcego w rodzimym słowotwórstwie jest przekonujący, o tyle można mieć pewne zastrzeżenia do idei poszukiwania wspomnianych leksemów, określanych przez badaczkę mianem „pomostów”. Wydaje się bowiem, że wszelkie tego typu próby muszą być obarczone dużą dozą niepewności, zwłaszcza w odniesieniu do dawnego materiału leksykalnego (zob. Zarębski 2010a, 22–23). Rzadko przecież ma miejsce sytuacja, że konkretny, pojedynczy wyraz uzyskuje podzielność formalno-semantyczną, a to stanowi asumpt do tego, że na gruncie rodzimym powstają nowe derywaty. Proces ten ma – jak można się przekonać na podstawie poczynionych w niniejszym opracowaniu szczegółowych analiz – znacznie bardziej skomplikowany charakter.

Najpierw, owszem, tak jak uważa K. Długosz-Kurczabowa, zapożycza się serię wyrazów z daną częstką (w przypadku naszych badań chodzi o częstkę początkową), po czym wyrazy te mogą uzyskiwać podzielność formalno-semantyczną lub pozostać podzielnymi tylko formalnie. Dopiero te jednostki, którym udało się w polszczyźnie wejść w relacje formalno-semantyczne z innymi leksemami, w kolejnym etapie stanowią asumpt do wydzielenia się odpowiedniego prefiksu obcego. W następnej fazie taki prefiks zaczyna tworzyć nowe formacje, przy czym preferowane są tu zazwyczaj podstawy genetycznie obce, rzadziej zaś powstają derywaty od podstaw rodzimych. Może się również zdarzyć, że wyabstrahowany prefiks w ogóle nie tworzy derywatów od podstaw rodzimych. Ponadto formacje z danym przedrostkiem powstałe od podstaw przyswojonych nie muszą być rezultatem działań rodzimej kreacji słowotwórczej. W takich przypadkach obca częstka funkcjonuje jako prefiks, ale nie jest formantem słowotwórczym z historycznego punktu widzenia, gdyż nie derywuje ona nowych wyrazów na

¹⁰ Przykładami tego typu leksemów-pomostów mogą być począwszy od formacji *pikini* dla przyrostka *-inier/-ynier*, *faryzeusz* dla *-eusz*, *wagus* dla *-us*, poprzez użytą przez J. Wujka kalkę *greceizm* dla *-izm*, po wreszcie objaśnienie genezy sufiksu *-atyka*, który wyabstrahował się zdaniem autorki w środowisku studenckim w dobie staropolskiej z wyrazu *gramatyka*, występującego w postaci obocznej *gramatka*, oznaczającego rodzaj polewki na zasadzie adideacji ze znanym skądinąd wśród żaków krakowskim leksemem *gramatyka* (por. Długosz-Kurczabowa 1986d).

gruncie polszczyzny. W tym miejscu uwidacznia się zasadnicza różnica między analizą synchroniczną a diachroniczną. Dla tej pierwszej bowiem prefiks wydzielony z wyrazów genetycznie obcych, które uzyskały motywację, jest formantem afiksальnym, nawet mimo tego, że nie kreuje nowych formacji (zob. Dokulił 1979, 197)¹¹. Natomiast w przypadku badań historycznych, kiedy ważny jest nie tylko proces rozumienia leksemów, lecz także ich geneza, taki prefiks nie może być uznany za w pełni ukształtowany formant prefiksalny¹². Bardzo wyraźnie rysuje się tu granica między adaptacją i derywacją właściwą.

Wychodząc z założenia, powszechnego w analizach słowotwórczych poświęconych genezie obcych środków morfologicznych w języku polskim, że afiks wyodrębnia się z serii wyrazów zapożyczonych, a nie zaś zostaje przejęty z języka obcego jako gotowy morfem, warto przywołać klasyfikację procesów adaptacyjnych w zakresie afiksów obcych zaproponowaną przez K. Kleszczową. Zdaniem badaczki, adaptację tę można umieścić na czterostopniowej skali. W pierwszej kolejności w języku polskim zaczyna dochodzić do powielania relacji słowotwórczej z języka-dawcy (1), następną fazą jest „dorabianie” podstawy słowotwórczej¹³ (2), po czym formant, powielając pewien wzorec, zaczyna uzyskiwać aktywność słowotwórczą przy przyswojonych podstawach obcych (3). Kończącym etapem tej adaptacji jest zdolność tworzenia przez dany afiks formacji, których podstawy należą do leksyki rodzimej (4), co oznacza „całkowitą asymilację” obcego morfemu do systemu polszczyzny (por. Kleszczowa 2001a, 204)¹⁴.

W celu wskazania momentu na osi czasu, w którym doszło do wydzielenia się danego prefiksu obcego, należy poddać analizowany materiał leksykalny swego rodzaju „obróbce”, która uwzględnia sygnalizowane wcześniej kryteria, ze szczególnym naciskiem na obecność lub brak podzielności formalno-semantycznej omawianych wyrazów w ramach poszczególnych wycinków czasowych. Tylko takie ujęcie daje możliwość w miarę precyzyjnego określenia czasu, w którym dana część zaczęła funkcjonować jako prefiks, a także pozwala pokazać, w jaki sposób przebiegały reinterpretacyjne procesy słowotwórcze, w wyniku których rodzi się motywacja dużej części zapożyczonych rzeczowników.

Jednostki leksykalne składające się na ogół słownictwa polszczyzny mogą reprezentować różne klasy pod względem podzielności formalno-semantycznej.

¹¹ W słowotwórstwie synchronicznym podkreśla się fakt, że formant jest zbiorem cech, które różnią derywat od podstawy, natomiast pomija się z oczywistych względów aspekt genezy wyrazu pochodnego. Na temat rozumienia formantu w polskich opracowaniach słowotwórczych zob. Skarżyński 1999, 77–78.

¹² Na temat rodzajów formantów zob. Skarżyński 1999, 77–103.

¹³ Idzie tu o uzyskiwanie przez leksemy zapożyczone podzielności formalnej i wchodzenie w relacje semantyczne z innymi wyrazami, istniejącymi już w polszczyźnie.

¹⁴ Na temat wyabstrahowywania się prefiksów obcych z serii wyrazów zapożyczonych piszę w monografiach poświęconych poszczególnym przedrostkom oraz w rozdziale dotyczącym chronologii prefiksów obcych (por. rozdz. II, III).

Interesującą i uwzględniającą wcześniejsze propozycje klasyfikację wyrazów w różnym stopniu podzielnych formalnie i semantycznie przedstawił M. Skarżyński. Autor wyróżnił cztery strefy leksemów: 1) wyrazy niepodzielne, np. *dom*, *pisać*, 2) wyrazy podzielne od strony podstawy, których część formantowa ma jednostkowy, nie powtarzający się charakter, np. *ręk-aw*, 3) wyrazy o dwustronnej podzielności, np. *pis-arz*, *piek-arz* (strefa ta stanowi centrum badań słowotwórczych), oraz 4) strefa, na którą składają się wyrazy niepodzielne semantycznie, ale zawierające pewne części identyczne pod względem fonologicznym z rzeczywistymi morfemami¹⁵, np. *doc-ent*, *nyl-on* (por. Skarżyński 1999, 57–58).

Zagadnienia związane z wyrazami podzielnymi wyłącznie pod względem formalnym i ich miejscem w badaniach słowotwórczych stanowią dość ważny, ale marginalizowany problem. Rozważania nad naturą leksemów jednostronnie podzielnych mają długą tradycję w polskiej i obcej literaturze językoznawczej, przy czym warto podkreślić, że problematyka dotycząca takich wyrazów nie została do końca rozstrzygnięta (zob. Dokulil 1979, 145–168; Kreja 1972, 59–63; GWJP 1998, 372; Skarżyński 1999, 42–58 itd.).

Odczuwanie przez użytkowników polszczyzny różnych epok podzielności formalno-semantycznej interesujących nas wyrazów w dużej mierze wiąże się ze stopniem wykształcenia tych użytkowników i ich znajomością języków obcych (zob. Waszakowa 1988b, 504–505; 1992, 260; 1994, 20; Skarżyński 1999, 54). Rozważając tę kwestię, ocieramy się o problem wykorzystywania kompetencji językowej użytkownika współczesnej polszczyzny do interpretacji dawnego materiału leksykalnego. Zdajemy sobie sprawę, że odczuwana przez nas podzielność formalna i semantyczna analizowanych jednostek leksykalnych wcale nie musiała być dostrzegalna dla użytkowników dawnej polszczyzny. Nakładanie naszej wiedzy językoznawczej na język czasów minionych może generować różnego rodzaju błędy interpretacyjne (zob. Janowska, Pastuchowa 1995)¹⁶. Jednakże, jak wykazała K. Kleszczowa, kompetencja językowa ma w dużej mierze trwały i ciągły charakter, wobec czego można ją – z pewną ostrożnością – stosować w odniesieniu do historycznego materiału językowego¹⁷ (zob. Kleszczowa 2001b).

Dlatego też, wychodząc z założenia, że nasza kompetencja jest w dużym stopniu ciągła, próbujemy dostrzegać ślady pojawiania się relacji formalno-semantycznych, w jakie wchodziły analizowane leksemy w obrębie poszczególnych wycinków czasowych. Mimo że nie dysponujemy świadectwami bezpośrednimi, które byłyby pomocne w tym zakresie (por. Walczak 1986), staramy się wskazywać

¹⁵ Jak zauważa badacz, wyrazy tego typu są interpretowane jako formacje z morfoidami (formantoidami) (por. Skarżyński 1999, 58). Takie leksemy nie są derywatami.

¹⁶ Autorki postulują używanie terminu *poczucie językowe* zamiast *kompetencja językowa* (por. Janowska, Pastuchowa 1995, 14).

¹⁷ Oczywiście zdarza się, że współczesna kompetencja językowa uniemożliwia poprawną interpretację dawnego materiału językowego (por. Kleszczowa 2001b, 28).

możliwość wszelkich reinterpretacji słowotwórczych, do jakich mogło dochodzić w wiekach minionych. Pomocne w tym zakresie są wszelkie dane leksykograficzne, np. zawarte w słownikach informacje na temat budowy poszczególnych jednostek leksykalnych, całość zasobu leksykalnego zarejestrowanego w słownikach dokumentujących słownictwo kolejnych epok itd. oraz wiedza z zakresu zewnętrznej historii języka polskiego, np. problematyka świadomości językowej użytkowników polszczyzny różnych okresów, wpływ języków obcych na język polski na przestrzeni wieków itd.

Poza obrębem naszych badań pozostają wyrazy niepodzielne (według klasyfikacji Skarżyńskiego strefa 1.). Interesują nas natomiast leksemy, które obejmuje strefa 3. (wyrazy pochodne, wchodzące w relacje formalno-semantyczne z wyrazami podstawowymi) i 4. (wyrazy podzielne formalnie, ale pozbawione motywacji słowotwórczej). O ile słowotwórcza perspektywa opisowa skupia się prawie wyłącznie na strefie 3., tj. na derywatach posiadających podzielność formalną i motywację słowotwórczą¹⁸, o tyle w badaniach diachronicznych w zakresie problematyki związanej z prefiksami obcymi nie można pominąć także leksemów podzielnych wyłącznie pod względem formalnym, pozbawionych motywacji. Z serii takich jednostek leksykalnych wydzielają się bowiem prefiksy obce.

Analizowany materiał leksykalny w obrębie kolejnych okresów w dziejach polszczyzny można podzielić na cztery grupy: 1) zapożyczenia podzielne formalnie, 2) zapożyczenia, które uzyskały podzielność formalno-semantyczną, 3) derywaty utworzone od podstaw przyswojonych, 4) derywaty powstałe od podstaw rodzimych (por. *Wstęp*). Grupy te – mimo że niekiedy dość mocno zróżnicowane wewnętrznie – pozwalają obserwować kolejne fazy procesu adaptacji poszczególnych prefiksów obcych do systemu słowotwórczego języka polskiego. W obrębie wydzielonych klas rzeczowników można zauważyć wiele interesujących i istotnych dla ich charakterystyki słowotwórczej zjawisk, które pozwalają widzieć w przedrostkach obcego pochodzenia pewien podsystem w obrębie polskiego systemu słowotwórczego¹⁹.

W odniesieniu do leksemów, które wchodzą w skład grupy 1., należy zauważyć, że w ogóle w zapożyczeniach zawierających w swym składzie morfemowym cząstki, które z czasem stają się prefiksami, łatwo można wskazać granicę między

¹⁸ W GWJP ledwie sygnalizuje się problem wyrazów jednostronnie podzielnych, mających izolowany temat i powtarzający się segment końcowy, np. *docent, klient, adiutant* (zob. GWJP 1998, 372; por. też Waszakowa 1988b, 504–505; 1992, 258; 1993, 118; 2005, 39). Badania nad takimi wyrazami postuluje K. Waszakowa: „Zjawiska tego typu są szczególnie interesujące właśnie w zakresie słowotwórstwa obcego, którego podzielność, zwłaszcza dla osób znających języki obce, jest bardzo wyraźna. Wielu obcym cząstkom formantoidalnym można bowiem przypisać określone, niejednokrotnie bardzo wyspecjalizowane, znaczenie” (Waszakowa 1994a, 20).

¹⁹ Wiele uwag poczynionych w tym rozdziale nawiązuje do wniosków, jakie znalazły się w kilku moich artykułach; por. Zarębski 2011a–c; 2012c.

tymi lewostronnymi morfemami a resztą wyrazu²⁰. Niewątpliwy wpływ mają na to czynniki znaczeniowe – części te są bowiem często nośnikami dość jednoznacznych i precyzyjnych znaczeń, choć nie jest to regułą (por. rozdz. IV).

1. Między wyrazami podzielnymi tylko formalnie a wyrazami motywowanymi

Jak wspomniano, zapożyczenia z początkową częścią, która uzyska status prefiksu, pojawiają się jako pierwsze stadium w procesie wyabstrahowywania się poszczególnych przedrostków. Przykładów leksemów tego typu dostarczają części analityczne poświęcone kolejnym prefiksom (por. rozdz. II). W tym miejscu chcielibyśmy się skupić na wszelkich osobliwościach, z jakimi można się spotkać w zakresie wyrazów podzielnych formalnie²¹.

Zapożyczone rzeczowniki, które wykazują podzielność tylko od strony formalnej, niejako z założenia nie mają w polszczyźnie podstaw słotwórczych, np. *oberman* (niem.). Niekiedy jednak dla pewnych leksemów, należących do omawianej 1. grupy, da się wskazać w obrębie konkretnego okresu potencjalną podstawę, co skutkowałoby uznaniem takiego wyrazu za synchroniczny derywat. Może do tego dojść tym łatwiej, że omawiane przykłady mają w swoim składzie genetycznie obce morfemy, których znajomość znaczenia przez użytkowników języka w danym okresie nie musi być tak oczywista, jak to ma zazwyczaj miejsce w stosunku do słownictwa rodzimego.

Dopiero bliższy ogłód znaczeń leksemów, które mogłyby uchodzić za pochodne oraz ich potencjalnych podstaw pokazuje, że nie istnieje pomiędzy nimi relacja semantyczna. Do takich pozornych derywatów można zaliczyć²² np. **XVII–XVIII w.**: *obermus* (niem.) ‘starte migdały z winem przypiekane w formach’ (L; SW) – obok *mus* (niem.) ‘przecier owocowy’ (SDor), **XIX w.**: *antylog* (gr.) 1. ‘sprzeczny w zdaniu’; 2. ‘biegun ujemny w stosach elektrycznych, wytwarzających prądy przez działanie ognia’ (SWil; SW) – obok *log* (ang.) ‘przyrząd żeglarski służący do mierzenia szybkości okrętu’ (SW), *deontologia* (gr.) ‘dział etyki, traktujący o obowiązkach moralnych’ (SWil; SW; SDor; Szym) – obok *ontologia* (gr.) ‘nauka o bycie’ (SDor), *denominacja* (łac.) ‘nazywanie, mianowanie, nazwa, miano, przemianowanie’ (SWil; SW; SDor; Szym) – obok *nominacja*

²⁰ Chodzi tu wyłącznie o takie pożyczki, w których segment lewostronny jest morfemem, chociaż niekiedy mamy tu do czynienia tylko z początkiem wyrazu, a nie morfemem. Por. na ten temat Waszakowa (1988b, 504–505).

²¹ W naszej klasyfikacji tworzą one grupę 1. (zob. wcześniejsze ustalenia).

²² W celu pokazania braku relacji semantycznej między przywołanymi wyrazami przytaczamy niektóre definicje słownikowe.

(łac.) 1. ‘mianowanie na urząd’ (SW); 2. ‘nadanie, nadawanie nazw przedmiotom, czynnościom, zjawiskom’ (SDor), *kontrapozycja* (śrlac.) ‘w logice tradycyjnej: przekształcenie zdania kategorycznego przez zastosowanie kolejno konwersji i obwersji (lub odwrotnie)’ (SWil; Szym) – obok *pozycja* (łac.) ‘położenie czegoś w stosunku do czegoś innego’ itd. (SWil; SW), por. też *kontrabanda* (wł., fr.) – *banda*, *prelekcja* (łac.) – *lekcja*, *premedytacja* (łac.) – *medytacja*, *prekursor* (łac.) – *cursor*; XX w.: *asonoryzacja* (łac.) ‘zespół zabiegów zmierzający do izolowania danego pomieszczenia lub przestrzeni od uciążliwych hałasów; oddźwiękowanie’ (SDor; Szym) – obok *sonoryzacja* (łac.) ‘udźwięcznienie’ (SDor), por. też *kontratyp* (fr.) – *typ* (gr., łac.), *apercepcja* (łac.) – *percepcja*, *prefiguracja* (łac.) – *figuracja* itd.)

Inny typ leksemów podzielnych tylko pod względem formalnym reprezentują niektóre jednostki leksykalne z częstką *anty-*, np. XVII–XVIII w.: *antydata* (śrlac.) ‘data wcześniejsza niż rzeczywista, fałszywa data pisma’ (SXVII/XVIII; SDor), *antygabinet* (fr.) ‘niewielki pokój dla służby i petentów przed apartamentem dostojnej osoby, przedpokój’ (SXVII/XVIII), *antygwardia* (wł.) ‘oddział wojska poprzedzający siły główne; przednia straż’ (SXVII/XVIII). Przywołane leksemy wobec funkcjonowania w polszczyźnie badanego okresu (XVII–XVIII w.) wyrazów *data*, *gabinet*, *gwardia* można by traktować jako derywaty z prefiksem *anty-*. Z genetycznego punktu widzenia jednak w wymienionych wyrazach mamy do czynienia nie z częstką *anty-*, lecz *ante-* (łac.). Postać *anty-* należy tłumaczyć działaniem procesów fonetycznych, które dokonały się już w języku źródłowym. We właściwej interpretacji przytoczonych jednostek leksykalnych pomaga kryterium semantyczne oraz znajomość łaciny wśród użytkowników polszczyzny. Morfem *anty-* wnosi znaczenie przeciwieństwa, przeciwstawienia, podczas gdy *ante-*, które nie wydzieliło się w polszczyźnie w postaci odrębnego prefiksu, oznacza ‘przed, przedtem’ (SLP).

Derywaty bliskie tautologicznym

Swego rodzaju strefę przejściową pomiędzy klasą zapożyczonych leksemów podzielnych w polszczyźnie wyłącznie pod kątem formalnym a pożyczkami, które uzyskały podzielność formalną i semantyczną stanowią w naszym materiale wyrazy, które można by zaliczyć – oczywiście z pewną ostrożnością – do derywatów tautologicznych. Derywaty synonimiczne względem podstawy należą do zjawisk, które zostały zepchnięte na boczny tor w synchronicznych badaniach słowotwórczych (zob. GWJP 1998, 375)²³. Marginalizowanie interesującego nas

²³ Problem derywatów tautologicznych został podniesiony w ostatnich latach w kontekście pragmatycznych funkcji formantów. Zob. na ten temat polemiczne artykuły T. Kurdyły (zob. Kurdyła 2002; 2011) i I. Kaproń-Charzyńskiej (zob. Kaproń-Charzyńska 2007).

zjawiska w badaniach nad słowotwórstwem współczesnego języka polskiego wynika w dużej mierze z przekonania, że w języku nie istnieją synonimy absolutne, „czyli wyrazy dokładnie tożsame co do znaczenia i zakresu użycia” (Nagórko 2004, 85). Nasza kompetencja językowa w zakresie współczesnej polszczyzny pozwala wnioskować, że każdy formant, nawet gdy pozornie wydaje się pusty funkcyjnie, pełni jakąś funkcję pragmatyczną (por. Kaproń-Charzyńska 2007, 232; Michalewski 2001, 85).

Problem ten nabiera większej wagi ze względu na liczebność tego typu formacji w dawnej polszczyźnie dopiero w ujęciu diachronicznym²⁴. Istotę zjawiska w odniesieniu do rzeczowników staropolskich dostrzegła K. Kleszczowa. Badaczka tłumaczy genezę licznych staropolskich derywatów tautologicznych przyczynami natury słowotwórczej i fleksyjnej (zob. Kleszczowa 1998a, 36–45).

Zagadnienie derywatów tautologicznych w przypadku naszego materiału wymaga pewnego komentarza. Odwołuje się ono bowiem z jednej strony do kwestii znajomości znaczeń analizowanych genetycznie obcych leksemów przez użytkowników polszczyzny różnych okresów, z drugiej zaś należy do szeroko rozumianych słowotwórczych zjawisk reinterpretacyjnych. Jak wiadomo, znaczna część zapożyczeń uzyskuje na gruncie języka polskiego podzielność formalno-semantyczną, która jest skutkiem pojawienia się wtórnej podstawy słowotwórczej. Jednakże obecność ewentualnej podstawy może, ale nie musi, przesądzać o tym, że mamy do czynienia z derywatem, w którym afiks pełni funkcję semantyczną.

Problem ten jest szczególnie widoczny w odniesieniu do wielu pożyczek (zwłaszcza z prefiksem *de(z)-*), dla których można wskazać ewentualną podstawę w ramach tego samego (lub rzadziej następnego) przekroju czasowego, np. **XIX w.**: *dekalkomania* (fr.) 1. ‘przenoszenie rysunku a. malowidła z papieru na inny przedmiot’; 2. ‘rysunek a. malowidło do takiego przenoszenia’ (SW) – *kalkomania* ‘przenoszenie kolorowych rysunków za pomocą zwilżania i odbijania ich z odpowiednio przygotowanego papieru na inny papier, szkło, porcelanę, drewno itp., na którym po usunięciu papieru pozostaje sam rysunek’ (Szym), *dyslokacja* (łac., fr.) ‘umieszczenie, rozmieszczenie, rozłożenie, rozlokowanie’ (SWil; SW; SDor; Szym) – *lokacja* ‘umiejscowienie, rozmieszczenie, ulokowanie; założenie miasta itd.’ (SDor), *dyssekcja//dysekcja* (łac.) ‘rozbiór trupa, otwarcie ciała, anatomizowanie’ (SWil; SDor) – *sekcja* ‘badanie zwłok, polegające na otwarciu jam ciała w celu naocznego stwierdzenia zmian chorobowych i ustalenia przyczyny zgonu’ (Szym), **XX w.**: *delimitacja* (łac.) ‘wytyczenie granicy; rozgraniczenie’

²⁴ Wśród współczesnych rzeczowników z sufiksami obcymi tautologie są rzadkie (por. Waszakowa 1993, 122). Brak kompetencji językowej użytkowników dawnej polszczyzny, która umożliwiałaby rekonstrukcję ówczesnych funkcji pragmatycznych (np. stylistycznych) niektórych formantów może w jakimś stopniu wpływać na to, że współcześnie uznaje się te prefiksy w pewnych derywatach za puste pod względem funkcyjnym. Warto jednak podkreślić, iż odnotowane przez nas derywaty tautologiczne należą zwykle do tego samego stylu, co ich podstawy słowotwórcze, wobec czego poszczególne prefiksy nie pełnią w nich funkcji pragmatycznych (por. Kurdyła 2011, 89).

(SDor; Szym) – *limitacja* ‘ograniczenie’ (Szym). Zupełnie sporadycznie pojawiają się tu przykłady z innymi segmentami początkowymi, np. *pre-*, por. *predyspozycja* (łac.) ‘wrodzona skłonność do czegoś; **dyspozycja**²⁵, usposobienie’ (SW; SDor; Szym) – *dyspozycja* (łac.) 1. ‘rozporządzenie, zarządzenie, polecenie’; 2. ‘układ, rozkład, plan, podział (dziś zwłaszcza książki, wykładu, referatu)’; 3. ‘skłonność do pewnych schorzeń lub do pewnego typu stanów psychicznych’ (Szym).

Analiza znaczeń (lub niektórych z tych znaczeń) leksemów tworzących wymienione pary pokazuje, że odpowiedni prefiks nie modyfikuje semantyki potencjalnych derywatów. Ze względu na fakt, że znaczenie tych wyrazów zbliża się do semantyki podstaw lub jest jej równe, przytoczone formacje można uznać za bliskie tautologicznym, a prefiksy *de(z)-*, *dys-* czy *pre-* traktować w nich jako puste pod względem funkcyjnym. Sposób opisu tego typu leksemów ma poważne konsekwencje nie tylko dla ich interpretacji słotwórczej. Po pierwsze, uznanie takich pożyczek za derywaty tautologiczne mieści się w planie szeroko pojętych procesów reinterpretacyjnych i jeszcze bardziej podkreśla rolę adaptacji słotwórczej w warstwie leksyki polskiej, jaką tworzą formacje z prefiksami obcymi. Skutkiem rezygnacji ze wskazywania odpowiednich podstaw w stosunku do przywołanych wyżej rzeczowników, byłoby ich uznanie za wyrazy podzielne wyłącznie pod kątem formalnych. Po drugie, przyznanie wspomnianym leksemom statusu derywatów synonimicznych względem podstawy powoduje, że początkowe części wchodzące w ich skład można określić mianem prefiksów pustych pod względem funkcyjnym.

Zarysowana powyżej krótka charakterystyka problematyki derywatów tautologicznych wśród wyrazów z przedrostkami obcymi uświadamia wagę zagadnienia, które ociera się o szereg różnych zjawisk językowych: słotwórczych, leksykalnych, semantycznych i wykraczających poza ramy lingwistyki (np. kompetencja językowa – zob. Pastuchowa 2008, 121).

Derywaty motywujące się wzajemnie

Przejęciowy charakter mają derywaty motywujące się wzajemnie (por. EJP 1991, 255), które zostały odnotowane wśród interesujących nas leksemów z początkowymi częściami obcymi. Lokują się one na pograniczu dwóch stref: obejmującej wyrazy podzielne tylko formalnie oraz strefy, do której należą zapożyczenia, interpretowane w polszczyźnie jako synchroniczne derywaty²⁶. W naszym materiale derywaty z podstawami związanymi (zob. EJP 1991, 255; GWJP 1998, 365) nie są bardzo liczne, ale problem jest wart zasygnalizowania, gdyż może

²⁵ Pogrubienie moje – R.Z.

²⁶ Niejednoznaczny status słotwórczy analizowanych jednostek odzwierciedla także termin *quasi-derywaty* (por. Kleszczowa 2001a, 207).

stanowić pewien kontekst dla licznych serii tego typu derywatów w polszczyźnie najnowszej²⁷. Warto przy okazji zauważyć, że rodzime leksemy, które motywują się wzajemnie, należą do rzadkich, np. *położyć* – *wyłożyć* – *złożyć*, *zamknąć* – *odemknąć* – *wymknąć się* (zob. EJP 1991, 255; GWJP 1998, 365; Kleszczowa, 2001a, 203, 207).

Do derywatów, których podstawy są związane należą, np. **XVI w.**: *antylogia* (Mosz: *akrybologia*, *arystologia*, *astrologia* itd.), **XIX w.**: *paramorfizm* (por. *izomorfizm*), *prefiks* (por. *sufiks*, *postfiks*, *afiks* itd.), *hipermnezja* (por. *amnezja*), **XX w.**: *hiperon* (por. *deutron*, *neutron* itd.).

Przywołane przykłady świadczą o tym, że leksemy należące pod względem genetycznym do zapożyczeń a synchronicznie uchodzące za derywaty motywujące się wzajemnie, nie są zjawiskiem nowym w polszczyźnie. Ich tradycja sięga bowiem XVI w. W przypadku omawianych tu rzeczowników doskonale widać, jak wskutek procesów reinterpretacyjnych leksemy obce zaczynają funkcjonować w języku polskim jako wyrazy pochodne. Zapobiega się kilka (co najmniej dwa) leksemów, pomiędzy którymi zachodzą relacje słowotwórcze w języku źródłowym, a następnie próbuje się odtworzyć ten stosunek na gruncie rodzimym (por. Kleszczowa 2001a, 203). Pojawianie się takich derywatów z podstawami związanymi stanowi kolejny rodzaj mechanizmów przystosowawczych (zob. Nagórko 2002, 189), jakie działają w polskim systemie słowotwórczym.

2. Wyrazy motywowane

Jak już wspomniano, zapożyczenia rzeczownikowe, które po wejściu w relacje formalno-semantyczne z obcymi i przyswojonymi podstawami uzyskiwały status derywatów synchronicznych (grupa 2.), są o tyle ważne, że dowodzą usamodzielniania się konkretnych prefiksów. Wyabstrahowany w ten sposób prefiks może w dalszej kolejności tworzyć na gruncie polszczyzny formacje od przyswojonych podstaw zapożyczonych (grupa 3.) i rodzimych (grupa 4.). Obecność derywatów przede wszystkim od podstaw swojskich, a w mniejszym stopniu od podstaw przyswojonych, dowodzi nie tylko pełnej asymilacji danego prefiksu do systemu polszczyzny, ale także uzyskania statusu formantu, rozumianego jako wykładnik formalny nowych derywatów (zob. GWJP 1998, 365).

W przypadku analizowanych derywatów (zapożyczeń, które w ramach kolejnych okresów w dziejach polszczyzny uzyskały podzielność

²⁷ Por. np. *introwertyk* – *ekstrawertyk*, *ofensywa* – *defensywa*, *indukcja* – *dedukcja*, *inflacja* – *deflacja*, *dyfuzja* – *transfuzja* – *efuzja* – *profuzja*, *emisja* – *dymisja* – *transmisja* – *eksmisja* – *permisja* (zob. Kleszczowa 2001a, 203, 207).

formalno-semantyczną, formacji od podstaw obcych i rodzimych) istotne zagadnienie stanowi motywacja słowotwórcza (zob. EJP 1991, 206; GWJP 1998, 385–387; por. *Wstęp*, p. 3.). W związku z tym, że nasze badania dotyczą materiału pochodzącego z różnych okresów w historii języka polskiego, należy podkreślić, że interesuje nas relacja semantyczna między derywatami a wyrazami, które można uznać za ich podstawy słowotwórcze, istniejąca w ramach tego samego wycinka czasu (zob. Puzynina 1975; 1976; GWJP 1998, 361)²⁸. Poszukiwanie motywacji dla derywatów, które pojawiły się na przestrzeni dziejów polszczyzny, stwarza szczególne możliwości do wykorzystywania ustaleń wypracowanych zarówno na gruncie słowotwórstwa synchronicznego, jak i diachronicznego²⁹ (por. Gala 2006).

Zjawisko przechodzenia zapożyczeń do derywatów synchronicznych ma procesualny charakter. Aby zapożyczony wyraz uzyskał podzielność formalno-semantyczną, powinny być spełnione pewne warunki. W leksyce danego okresu musi funkcjonować leksem, który stanie się podstawą takiego derywatu. Proces urabiania podstawy może wyglądać różnorako: zapożycza się dwa wyrazy, które są powiązane relacją słowotwórczą w języku-dawcy, po czym polszczyzna tę relację powiela, odwraca się relację słowotwórczą, podstawę zapożycza się później albo ją tworzy już na gruncie polszczyzny.

Wyrazy zapożyczone są szczególnie podatne na trudności interpretacyjne w procesie ustalania kierunku motywacji. A. Nagórko pisze, że morfologiczna interpretacja tego rodzaju słownictwa – „choć uprawniona”, jak podkreśla – pozostaje wtórna (por. Nagórko 2002, 172). Idzie tu prawdopodobnie o wtórność wobec opisu genetycznego. Takie podejście do leksemów zapożyczonych, które stają się podzielne słowotwórczo w języku polskim i do derywatów powstałych na gruncie rodzimym z obcych morfemów świadczy o potrzebie nieco innego opisu niż ten, który się tradycyjnie stosuje w słowotwórstwie opisowym. Dopiero czerpanie z różnych metod i ich narzędzi badawczych pozwala na pełną charakterystykę derywatów z afiksami obcymi.

Leksemy, które pod względem genetycznym należą do zapożyczeń³⁰ – zazwyczaj z łaciny i/lub greki, ale też z języków nowożytnych: francuskiego, włoskiego, niemieckiego czy rzadziej angielskiego, a ujmowane synchronicznie w konkretnym wycinku czasu jako derywaty, są w obrębie serii z poszczególnymi prefiksami

²⁸ Od tej zasady odstępujemy zupełnie wyjątkowo, tj. w sytuacji, kiedy podstawa słowotwórcza została odnotowana w leksyce okresu następującego bezpośrednio po okresie, w którym pojawił się dany derywat. Por. założenia ewolucji perspektywicznej w badaniach nad słowotwórstwem staropolskim, jakie od wielu lat prowadzi się na Uniwersytecie Śląskim (zob. SJDS 1996, 24; Kleszczowa 2005b, 263–265 – tam też szczegółowa bibliografia).

²⁹ O zaletach obu metodologii w odniesieniu do analizowanego materiału piszę w: Zarębski 2011c; 2012c.

³⁰ Chodzi o wyrazy opatrzone w ekscerpowanych słownikach informacją o języku źródłowym.

obcymi dość liczne³¹, np. **do XV/XVI w.**: *archaniol* (gr.) (: *anioł*), **XVI w.**: *subdiakon* (gr., łac.) (: *diakon*), *protopop* (gr., śrłac.) (: *pop*), **XVII–XVIII w.**: *protoarchimandryta* (gr.) (: *archimandryta*, śrłac.), *protonotariusz* (śrłac.) (: *notariusz*), **XIX w.**: *asymetria* (gr.) (: *symetria*); *antykrytyka* (gr.) (: *krytyka*), *dysproporcja* (łac., fr.) (: *proporcja*), *kontrmina* (fr.) (: *mina*), *oberoficer* (niem.) (: *oficer*), *pre-okupacja* (: *okupacja*, łac.), *reokupacja* (łac.) (: *okupacja*), *superrewizja* (łac.) (: *rewizja*), **XX w.**: *demodulacja* (ang.) (: *modulacja*), *ekstraklasa* (łac.) (: *klasa*), *kontrkurs* (fr.) (: *kurs*), *proseminarium* (łac.) (: *seminarium*), *protaktyn*//*protoaktyn* (gr., nłac.) (: *aktyn*).

Zdecydowaną część analizowanych derywatów (zarówno zapożyczeń, które uzyskały podzielną formalno-semantyczną, jak i formacji, które można uznać za skutek działania mechanizmów słowotwórczych, jakie zaszły na gruncie polszczyzny) stanowią jednomotywy, prefiksalne formacje denominalne³². W analizowanym materiale pojawiają się również rzeczowniki, które należą do jednomotywy odrzeczownikowych derywatów prefiksально-sufiksalnych, np. **XIX w.**: *deklasacja* (: *klasa*), *protjodur* (: *jod*), *protochlorur* (: *chlor*), *aideizm* (: *idea*), *akosmizm* (: *kosmos*), *kontratałmudysta* (: *Talmud*), **XX w.**: *demaskacja* (: *maska*).

Proces uzyskiwania motywacji słowotwórczej przez poszczególne pożyczki – jeśli sprzyjają mu odpowiednie warunki, tzn. jeśli istnieje wyraz, który może się stać podstawą – jest zazwyczaj szybki. Odbywa się zazwyczaj w tym samym okresie, w którym polszczyzna zapożyczyła dany wyraz lub też w okresie następnym, np. **XIX w.** *anortyt* (gr.), **XX w.** (: *ortyt*). Jeżeli pożyczce nie uda się w takim dość krótkim czasie wejść w relacje formalno-semantyczne z innymi leksemami funkcjonującymi w języku polskim, to już raczej nie uzyska ona motywacji na gruncie polskim.

Warto przy okazji zwrócić uwagę na fakt, że zjawisko rodzenia się relacji semantycznej między wyrazem zapożyczonym a potencjalną podstawą może być konsekwencją etymologii ludowej³³. Sytuacja taka miała miejsce w przypadku zapożyczonej z języka francuskiego jednostki *arcyposada*//*arcypusada* p. *arkiposada* (fr.) *lek. (mixture vulneraria acida)* ‘lek, płyn do gojenia ran służyć mający’ (SW), która – jak o tym informuje SW: „śl. lud. do *arcy-* + *posada*; *arcyposada* (gwarowy)“ – wskutek skojarzenia z wyrazem *posada* uzyskała podzielną formalno-semantyczną. W tego typu procesie przechodzenia zapożyczeń do klasy derywatów asocjacyjnych (zob. Waszakowa 1994a, 22) należy widzieć jeszcze jeden rodzaj reinterpretacji słowotwórczych (zob. Pastuchowa 2008, 133), jakie dokonują się w obrębie leksyki genetycznie obcej.

³¹ Podajemy tylko kilka wybranych przykładów. Zob. więcej zapożyczeń, które uzyskały podzielną formalno-semantyczną w rozdz. II.

³² Podstawą jest tu zazwyczaj rzeczownik bezprzedrostkowy.

³³ O roli etymologii ludowej w kontekście nabywania motywacji słowotwórczej pisze M. Pastuchowa (zob. Pastuchowa 2008, 131–133; por. też Skarzyński 1999, 54).

Inny jeszcze sposób reinterpretacji wyrazów obcych, które pozwalają im wejść w obręb synchronicznych derywatów, da się zaobserwować na przykładzie leksemu *antyromanista* (łac.) ‘antypapież; przeciwnik nauki Kościoła, antypapieski’ (Mosz; SXVI). W związku z istnieniem relacji semantycznej formacji *antyromanista* z jednostkami *Rzym* (łac. *Roma*), *rzymski* (łac. *romanus*) można by przywołany rzeczownik zaliczyć do derywatów o motywacji zakłóconej formalnie (zob. Waszakowa 1994a, 22)³⁴.

Wśród interesujących nas rzeczowników pojawiły się także derywaty, które można interpretować jako posiadające więcej niż jedną motywację. W badaniach słowotwórczych, zwłaszcza historycznych, odejście od zagadnienia wielomotywacyjności nie jest możliwe, ponieważ nie da się zamknąć ogółu wyrazów pochodnych w ramach dwudzielnie pojmowanej fundacji³⁵. Wiadomo jednak, że słowotwórstwo jako najmniej systemowy dział języka, bliski poziomowi leksykalnemu wymyka się klarownym zasadom opisu, gdyż, jak mówi K. Kleszczowa, „[...] gramatyczność [słowotwórstwa – R.Z.] ma charakter dość luźny, daleki od strukturalnych napięć między poszczególnymi klasami” (Kleszczowa 2005b, 258). Warto w tym miejscu przywołać słuszną uwagę A. Janowskiej i M. Pastuchowej, że „Historia pokazuje [...], iż motywacja powinna być traktowana szerzej niż współcześnie proponują językoznawcy. Możliwość reinterpretacji, przeskoków motywacyjnych uwidacznia, iż powiązania między wyrazami należącymi do tej samej rodziny, opartych na tym samym rdzeniu są silne i mogą mieć duże znaczenie dla słowotwórstwa” (Janowska, Pastuchowa 2010, 15). W trakcie analizy materiału historycznego, co do którego nie dysponujemy kompetencją językową, im więcej przyjmiemy możliwości motywacyjnych w odniesieniu do konkretnych wyrazów, tym bardziej zbliżymy się do ich obiektywnej charakterystyki. O tym, jakie korzyści w słowotwórczych badaniach historycznych może przynieść odstępowanie od dwudzielnej fundacji na rzecz przyjęcia wielu motywacji, przekonują analizy poczynione na przykład przez K. Kleszczową w odniesieniu do staropolskich derywatów przymiotnikowych. Do najważniejszych wniosków autorki należy stwierdzenie, że „[...] chwiejność motywacji jest zazwyczaj źródłem nowych typów słowotwórczych” (Kleszczowa 2003, 12).

³⁴ K. Waszakowa wśród derywatów z sufiksami obcymi o motywacji zakłóconej formalnie wymienia rzeczowniki, np. *lituanistyka*, *cracoviana*, *hungarystyka* (zob. Waszakowa 1994a, 22).

³⁵ Jeśli idzie o różnice między motywacją a fundacją, to motywacja w analizie synchronicznej jest odpowiednikiem pochodności oraz – jak pisze A. Nagórko – „zakłada perspektywę odbiorcy i odnosi się do procesów rozumienia leksyki”, podczas gdy fundacja „jako mechanizm produkcji i reprodukcji słów zakłada perspektywę nadawcy” (Nagórko 2002, 169). A. Nagórko zauważa ponadto, że pojęcia wyraz motywowany i wyraz fundowany bywają w językoznawstwie używane zamiennie (por. Nagórko 2002, 170). Na synonimiczny charakter terminów *fundacja* i *motywacja* wskazuje także EJO (por. hasła: *fundacja*, *motywacja* w: EJO 1993). M. Skarżyński wspomina, że w polskim słowotwórstwie pojęcie *fundacji* zostało zarzucone; pojawia się ono tylko w pracach niektórych badaczy, np. M. Honowskiej, A. Nagórko (por. Skarżyński 1999, 59, przypis 21.).

Do derywatów, które mają więcej niż jedną motywację, należą niektóre z interesujących nas rzeczowników³⁶. W zależności od wybranej motywacji można je zaliczyć do formacji prefiksalnych, prefiksально-sufiksalnych bądź sufiksalnych (por. GWJP 1998, 385–387; Jadacka 2001, 90; Waszakowa 2005, 131)³⁷. Derywaty wielomotywacyjne są reprezentowane zarówno przez leksemy, które pod względem genetycznym należą do zapożyczeń, np. **XIX w.**: *dekoloryzacja* (łac.) (: *kolor, koloryzacja*), **XX w.**: *reanimacja* (łac.) (: *animacja, reanimować*), jak i przez derywaty, które mogą stanowić rezultat rodzimych mechanizmów słowotwórczych, np. **XVII–XVIII w.**: *akatolik* (: *katolik, akatolicyzm, katolicyzm*), **XIX w.**: *rekonstrukcja* (: *konstrukcja, rekonstruować*), *rewizyta* (: *wizyta, rewizytować*), *supernaturalizm* (: *naturalizm, supernaturalny*), *ultraroyalista* (: *royalista, rojalizm*), **XX w.**: *antyklerykał* (: *kler, klerykalizm, klerykał, antyklerykalizm*), *dekartelizacja* (: *kartel, kartelizacja*), *reaktywacja* (: *aktywacja, reaktywować*), *repolonizacja* (: *polonizacja, repolonizować*), *re-edukacja* (: *edukacja, reedukować*)³⁸.

Na trudności interpretacyjne w drodze wykrywania motywacji jesteśmy narażeni zwłaszcza w odniesieniu do rzeczowników nazywających różne doktryny, kierunki i prądy oraz innych na *-izm/-yzm*, np. **XIX w.**: *antypapizm* (: *papizm, papieństwo, papież*), **XX w.**: *antyklerykalizm* (: *kler, klerykalizm*), *antydogmatyzm* (: *dogmat, dogmatyzm*), *asylabizm* (: *sylaba, sylabizm*) (zob. GWJP 1998, 451; Waszakowa 2005, 73)³⁹. Należy dodać, że na podstawie analizy materiału okazało się, że tylko niektóre z omawianych prefiksów obcych, np. *a(n)-*, *anty-*, *de(z)-*, *kontr(a)-*, *ultra-* mogą tworzyć układy prefiksально-sufiksalne.

Nie bez znaczenia w procesie wykrywania związków motywacyjnych w przypadku dawnego materiału są zawarte w słownikach historycznych (L, SWił, SW, SDor)⁴⁰ definicje słownikowe⁴¹ i różnego rodzaju sugestie (genetyczne, słowotwórcze i inne), jakie autorzy tych słowników zamieścili w odniesieniu do niektórych wyrazów.

³⁶ Na temat problemu wielomotywacyjności w odniesieniu do materiału historycznego por. Domaradzki 1994a–b; zob. też Nagórko 1982; GWJP 1998, 386; Jaros 2009, 28–33.

³⁷ Według H. Jadackiej, wybór odpowiedniej podstawy w takich przypadkach zależy od liczby poświadczeń – tzn. za podstawowe uznano formacje częściej występujące (por. Jadacka 2001, 90).

³⁸ Derywaty posiadające więcej niż jedną motywację pojawiają się wśród analizowanych przez nas rzeczowników z prefiksami: *a(n)-*, *anty-*, *de-*, *re-*, *super-*, *ultra-*.

³⁹ Wielomotywacyjność w odniesieniu do derywatów z formantami obcymi dostrzega K. Waszakowa, która np. w odniesieniu do formacji *antyseksualność* dopuszcza aż cztery możliwe interpretacje: *seksualność*, *antyseksulany*, *seksualny*, *seks* (por. Waszakowa 2005, 73).

⁴⁰ Z większą ostrożnością natomiast należy podchodzić do znaczeń rekonstruowanych w powstających współcześnie słownikach naukowych, rejestrujących leksykę epok minionych, tj. Sstp, SXVI, SXVII/XVIII.

⁴¹ Trzeba jednak pamiętać, że znaczenia podawane przez autorów słowników mają zazwyczaj charakter leksykalny, rzadziej zaś strukturalny (zob. Gała, Gała-Mielczarek 2006).

Warto też zwrócić uwagę na to, że w słowotwórczej interpretacji wyrazów z prefiksami obcymi na płaszczyźnie historycznej istotną rolę mogą odgrywać czynniki formalne. Przedrostki obce wykazują bowiem szczególną tendencję do tworzenia wyrazów pochodnych na zasadzie analogii. Przy czym należy podkreślić, że chodzi tu o analogię polegającą „[...] na seryjnej realizacji określonego bardzo produktywnego modelu słowotwórczego, nie zaś na powielaniu jakiegoś konkretnego wyrazu-wzoru” (Ochmann 2004, 54)⁴².

Ze zjawiskiem analogii wiąże się fakt wskazywania przez autorów ekscerpowanych słowników (zwłaszcza SW i SDor) w obrębie haseł, jakie stanowią interesujące nas jednostki, ich podstaw rzeczownikowych (według schematu: prefiks + rzeczownik). Proponowane przez leksykografów podstawy, a raczej wyrazy, które z dzisiejszej perspektywy można by uznać za podstawy (należy pamiętać, że słowniki te nie były tworzone ani z nachyleniem słowotwórczym, ani też z głównym przeznaczeniem dla badaczy słowotwórstwa), przy uwzględnieniu czynników formalno-semantycznych są na ogół zgodne z ustaleniami, jakie obowiązują w badaniach słowotwórczych, np. XVII–XVIII w.: *kontraskarpa* (SW: *kontr-* + *s(z)karpa*), *prozapas* (SW: *pro-* + *zapas*), *subbasza* (SW: *sub-* + *basza*), *subprzeor* (SW: *sub-* + *przeor*), XIX w.: *hiperanaliza* (SW *hiper-* + *analiza*), *kontrmanewr* (SW: *kontr-* + *manewr*), *reelekcja* (SDor: łac. *re-* ‘na nowo’ + *elekcja*).

Sugestie natury słowotwórczej zamieszczone w słownikach mogą być pomocne w procesie rozstrzygania o kierunku motywacji analizowanych derywatów, ale należy podchodzić do nich z dużą dozą niepewności. Zdarzają się bowiem takie propozycje baz słowotwórczych, co do których po zastosowaniu zobiektywizowanych kryteriów opisu słowotwórczego można mieć pewne zastrzeżenia, np. XIX w.: *rekatolizacja* (SW łac. *re-* + *katolizacja*), *subarendator* (SW: *sub-* + *arendator*), XX w.: *dekolonizacja* (SDor: łac. *de-* + *kolonizacja*). Czynniki semantyczne sugeruje dla przywołanych derywatów inne podstawy: *rekatolizacja* (: *katolicyzm*, *katolik*), *subarendator* (: *subarenda*), *dekolonizacja* (: *kolonia*, *kolonialny*).

Derywaty od podstaw genetycznie obcych

Zagadnienie reinterpretacji słowotwórczej zapożyczeń, w wyniku której przechodzą one do klasy synchronicznych derywatów, wiąże się ściśle z kwestią genetycznej przynależności podstaw derywatów z prefiksami obcymi. Jak o tym

⁴² Na temat analogii w słowotwórstwie zob. Doroszewski 1962b, 255; Nagórko 2002, 159; Janowska 2007b. O analogii w interesującym nas znaczeniu mówi K. Waszakowa (zob. Waszakowa 1993, 118; 1994a, 17; 1996a, 79, 2001a, 3; 2011). Na analogiczny sposób tworzenia niektórych derywatów zwracają uwagę leksykografowie, np. w odniesieniu do czasowników *dezatomizować* i *dezinformować* umieszczono w SDor uwagę, że powstały one przez analogię do zapożyczonego z języka francuskiego czasownika *dezaktualizować*.

przekonuje analiza materiału, prefiksy obce stosunkowo rzadko wiążą się z podstawami rodzimymi, natomiast znacznie częściej wybierają przyswojone podstawy obce. Derywatów od podstaw genetycznie obcych jest wśród omawianych rzeczowników bardzo wiele⁴³, np. **XVI w.**: *arcykacierz, prototron*, **XVII–XVIII w.**: *subdelegat, superoktawa*, **XIX w.**: *asemityzm, antysocjalizm, dyzunia, ekstrameta, prokatedra*, **XX w.**: *amitoza, antyteatr, dehumanizacja, dysalteracja, predeterminizm, proenzym*.

Z synchronicznego punktu widzenia mają one taki sam status na płaszczyźnie słowotwórczej jak zapożyczenia, które uzyskały podzielną formalno-słowotwórczą. Sprawa komplikuje się nieco, jeśli w opisie leksemów utworzonych od podstaw obcych i zapożyczeń, które stały się derywatami, zastosujemy kryterium diachroniczne, dla którego czynnik genetyczny jest niezwykle ważny. Obie płaszczyzny porównania: synchroniczna i diachroniczna pozwalają bowiem na zobiektywizowany w dużym stopniu historycznosłowotwórczy ogląd tej części leksyki polskiej, do jakiej należą wyrazy z prefiksami obcymi. Jak już wspomniano, w badaniach językoznawczych szerzy się pogląd, że głównym zadaniem historii języka jest w planie słowotwórczym ustalenie genezy poszczególnych leksemów (zob. Waszakowa 1994a, 35). Wiadomo jednak, że próby odpowiedzi na pytania związane z kwestią powstania pojedynczych wyrazów przerastają często możliwości współczesnych badaczy⁴⁴.

Problem oddzielenia derywatów z prefiksami obcymi utworzonymi od podstaw genetycznie obcych od zapożyczeń, które weszły w relacje formalno-semantyczne z innymi leksemami na gruncie polskim, ma niebagatelne znaczenie dla pozycji danego prefiksu w polskim systemie słowotwórczym. Status prefiksu wydzielonego w serii pożyczek różni się od prefiksu funkcjonującego na zasadach formantu, zdolnego do tworzenia derywatów na gruncie rodzimym. Rozgraniczenie takich derywatów-pożyczek od formacji utworzonych od podstaw obcych już w języku polskim odbija się w zdecydowany sposób na kwestii aktywności poszczególnych prefiksów obcych na gruncie rodzimym. Jak widać, są to ważne konsekwencje z punktu widzenia historii systemu słowotwórczego.

Podstawowe kryterium, jakim posłużono się w procesie oddzielania zapożyczeń funkcjonujących jak derywaty od derywatów od podstaw genetycznie obcych, co do których można przypuszczać, że stanowią rezultat rodzimych mechanizmów słowotwórczych, miało mocno arbitralny charakter. Do zapożyczeń zaliczono leksemy, które zostały choćby w jednym z ekscerpowanych słowników opatrzone informacją o języku źródłowym. Natomiast do formacji powstałych od wyrazów przyswojonych włączono rzeczowniki pozbawione takiej informacji. Poza tym interesujące nas jednostki mogły być w słownikach różnorako opisywane pod względem genezy. Pewne uwagi natury genetycznej mogą się bowiem

⁴³ Podajemy tylko kilka przykładów.

⁴⁴ Pisz na ten temat Kleszczowa (por. Kleszczowa 2005b, 285).

znaleźć w słownikach w umieszczonych w obrębie konkretnych haseł komentarzach o charakterze morfologicznym, przy czym sugeruje się tu albo podstawę nieprzyswojoną, np. *abiogeneza* (SDor: *a-* + gr. *bios* + *genesis*), *deglacja* (SDor: *de-* + łac. *glatio*), *depenalizacja* (SDor: *de-* + łac. *poenalis*), *dewaluacja* (SW: *de-* + łac. *valere, valeo*), albo przyswojoną do polszczyzny, np. *denacjonalizacja* (SDor: *de-* + *nacjonalizacja*), *demistyfikacja* (SDor: *de-* + *mistyfikacja*), *denaturalizacja* (SDor: *de* + *naturalizacja*), *dewaloryzacja* (SDor: *de-* + *waloryzacja*), *hiperanaliza* (SW: *hiper-* + *analiza*), *hiperkrytyka* (SW: *hiper-* + *krytyka*), *kontragitacja* (SW: *kontr-* + *agitacja*), *kontramarasz//kontrmarsz* (SW: *kontr-* + *marsz*), *reasekuracja* (SDor: *re-* + *asekuracja*), *rekonfederacja* (SW: *re-* + *konfederacja*), *relicytacja* (SW: *re-* + *licytacja*) (SWil), *resocjalizacja* (SWil: *re-* + *socjalizacja*; SDor).

Blisko tego typu leksemów lokują się takie, które nie zostały opatrzone w ekscerpowanych słownikach informacją o źródle pochodzenia i nie można dla nich wskazać podstaw w ramach poszczególnych okresów, ale autorzy słowników wyposażyli je we wskazówki natury słowotwórczo-genetycznej, np. **XIX w.**: *antyfebryna* (SW: now. z gr. *anti* + łac. *febris* ‘gorączka’), *antytermina* (SW: now. z gr. *anti* + *thermos* ‘gorący’), *hiperestezja* (SDor: *hiper* + gr. *aisthesis* ‘czułość, czucie, wrażliwość’), *hiperfrenia* (SW: *hiper-* + gr. *fren* ‘umysł’), *hipermnezja* (SW: *hiper-* + gr. *mnesis* ‘pamięć’), *hipersten* (SW: *hiper-* + gr. *sthenos* ‘siła, moc’), *protozoa* (SW: gr. *proto-* + *zoon*), **XX w.**: *dysgrafia* (SDor: *dys-* + *grapho* ‘pisać’), *hipertonía* (SDor: *hiper-* + gr. *tonos* ‘napięcie’), *progesteron* (SDor: *pro-* + *gestus* ‘wydany na świat’), *protoplast* (SDor: gr. *protos* ‘pierwszy’ + *plastēs* ‘twórca’).

Trudności z odpowiedzią na pytanie, czy faktycznie w przypadku takich leksemów mamy do czynienia z wytworem mechanizmów słowotwórczych, które zaszły już w polszczyźnie, wynikają przede wszystkim z faktu, że podstawy należą w większości do słownictwa międzynarodowego⁴⁵. Jednostki tego typu mogły albo zostać przez polszczyznę zapożyczone, mimo że słowniki nie odnotowały tego faktu, albo pojawić się niezależnie od siebie w różnych językach (w językach obcych i w języku polskim), czy wreszcie powstać tylko w polszczyźnie (zob. Długosz-Kurczabowa 1986b, 73; Waszakowa 1996a, 82). Dość niejednoznaczny charakter derywatów pochodzących od podstaw przyswojonych wskazuje, że wiele z nich stanowi strefę przejściową pomiędzy zapożyczeniami-derywatami a formacjami stanowiącymi rezultat rodzimych mechanizmów słowotwórczych.

Uważa się, że najpełniejszym stopniem asymilacji afiksu obcego do polskiego systemu słowotwórczego jest zdolność do tworzenia derywatów od podstaw rodzimych (por. Długosz-Kurczabowa 1998c, 251; Kleszczowa 2001a, 204).

⁴⁵ Zob. na temat internacjonalizmów: Maćkiewicz 1984; 2001; Gajda 1989; Waszakowa 2005, 25–35, 170–211.

Okazuje się, że w niektórych przypadkach osiągnięcie tego stadium przyswojenia może przebiegać bardzo wolno, a czasem w ogóle do niego nie dochodzi, tak jak to ma miejsce w przypadku przedrostków *de(z)-* czy *re-* (por. rozdz. III). Pewną przeszkodą w dokumentowaniu formacji o charakterze hybrydalnym mógł być negatywny stosunek autorów słowników do tego typu tworów językowych⁴⁶.

Derywaty od podstaw rodzimych

W odniesieniu do interesujących nas derywatów od podstaw rodzimych pojawia się przede wszystkim problem stopnia rodzimości tych podstaw. Chodzi tu bowiem o kwestię rozumienia *słownictwa rodzimego* i granicę pomiędzy przyswojoną leksyką obcą a rodzimą. Granice te są płynne, gdyż mogą zależeć od różnych kryteriów, a także od celu, jaki przyświeca konkretnemu opisowi językoznawczemu. B. Walczak do słownictwa rodzimego zalicza: a) wyrazy przejęte z prajęzyka (w tym także wyrazy zapożyczone z języków niesłowiańskich w czasach wspólnoty prasłowiańskiej), b) derywaty i *composita* utworzone od wyrazów odziedziczonych, c) derywaty, *composita* i hybrydy⁴⁷ utworzone od zapożyczeń. Natomiast za jednostki leksykalne obcego pochodzenia uznaje: a) właściwe zapożyczenia leksykalne, b) zapożyczenia semantyczne (kalki), c) kalki strukturalne (słowotwórcze) (por. Walczak 1997, 270–271).

Kierując się ustaleniami Walczaka, jako derywaty od podstaw rodzimych traktujemy formacje, których podstawy:

a) należą do słownictwa rodzimego, np. **XVI w.**: *arcybożnik* (: *bożnik*), *arcyczarownica* (: *czarownica*), *arcyzdrajca* (*zdrajca*), **XVII–XVIII w.**: *arcycześnik* (*cześnik*), *arcydział* (*dział*), *protomęczennik* (: *męczennik*), *prozapas* (: *zapas*), **XIX w.**: *arcyboleść* (: *boleść*), *arcycudo* (: *cudo*), *arcygłupstwo* (: *głupstwo*), *arcykrawiec* (: *krawiec*), *arcyoszust* (: *oszust*), *arcypiekielnik* (: *piekielnik*), *arcypies* (: *pies*), *arcypływacz* (: *pływacz*), *arcypotęga* (: *potęga*), *arcytrud* (: *trud*), *arcytwór* (: *twór*), *arcyzemsta* (: *zemsta*), *arcyzwycięstwo* (: *zwycięstwo*), *hiperjąd*ro (: *jąd*ro), *kontrpara* (: *para*), *kontrzwiazek* (: *związek*), *oberdziad* (: *dziad*), *oberleśnica* (: *leśnica*), *oberleśniczy* (: *leśniczy*), *oberstrażnik* (: *strażnik*), *oberzaganiacz* (: *zaganiacz*), *ultranarowodiwek* (: *narodowiek*), *wicesejm* (: *sejm*), **XX w.**: *arcyłganie* (: *łganie*), *arcypieśniarz* (: *piesniarz*), *arcypopis* (: *popis*), *hiperdźwięk* (: *dźwięk*), *kontrchwył* (: *chwył*), *kontrnatarcie* (: *natarcie*), *kontroskarżenie* (: *oskarżenie*), *kontruderzenie* (: *uderzenie*), *kontrwywiad* (: *wywiad*), *metajęzyk* (: *język*), *paranauka* (: *nauka*), *wiceprzewodniczący* (: *przewodniczący*),

⁴⁶ Zwraca na to uwagę w kontekście badań najnowszej leksyki o charakterze międzynarodowym K. Waszakowa (zob. Waszakowa 2005, 184–186).

⁴⁷ Derywaty, *composita* i hybrydy powstałe od obcych podstaw B. Walczak określa mianem derywatów *sensu largo* (zob. Walczak 1997, 271).

b) zostały zapożyczone w czasach prasłowiańskich lub we wczesnych okresach rozwoju polszczyzny, np. **XVII–XVIII w.**: *arcybękart* (: *bękart*), **XIX w.**: *archilutnia* (: *lutnia*), *arcysztuka* (: *sztuka*), *kontrawaga* (: *waga*), **XX w.**: *antycesarz* (: *cesarz*),

c) powstały od zapożyczeń, np. **XVI w.**: *arcycełnik* (: *cełnik*), *arcyofiarnik* (: *ofiarnik*), *arcyofiarownik* (: *ofiarownik*), *arcyszkolnik* (: *szkolnik*), **XIX w.**: *arcybibosz* (: *bibosz*), **XX w.**: *atonalność* (: *tonalność*), *atypowość* (: *typowy*, *typowość*), *superbombowiec* (: *bombowiec*), *supertankowiec* (: *tankowiec*).

W przedstawionej powyżej klasyfikacji derywatów, których podstawy uznaliśmy za rodzime, pewne wątpliwości może budzić grupa wyrazów pochodnych od podstaw zapożyczonych we wczesnych stadiach rozwoju polszczyzny. Dawność procesu zapożyczenia w odniesieniu do przywołanych przykładów to w dużej mierze pojęcie względne, a uchwycenie dokładnego momentu, w którym obcy leksem pojawił się w polszczyźnie, często jest zadaniem trudnym, a nawet – niewykonalnym.

W ustalaniu rodzimości podstaw można jednak przyjąć pewne kryteria pomocnicze. Do takich należy zaliczyć stopień przyswojenia elementów genetycznie obcych do języka polskiego. Przyswojenie to może się odbywać stopniowo: 1) cytaty jednowyrażeniowe, które zachowują obcą ortografię, fonetykę, nie podlegają polskiej fleksji i nie tworzą derywatów, np. *menu*, 2) wyrazy obce z zachowaną oryginalną ortografią i (częściowo) fonetyką, które są częściowo spolonizowane morfologicznie: a) podlegają polskiej fleksji, ale nie są aktywne derywacyjnie, np. *legginsy*, b) jeszcze się nie odmieniają, ale są aktywne derywacyjnie, np. *jury*, 3) wyrazy obce z zachowaną obcą ortografią i (częściowo) fonetyką, ale podlegające polskiej fleksji i aktywne derywacyjnie, np. *weekend*, 4) elementy obce zachowujące jeszcze obcą pisownię, ale z polską (w znacznym stopniu) fonetyką, podlegające polskiej fleksji, aktywne derywacyjnie, np. *camping*, *business*, 5) zapożyczenia, które zostały przyswojone do polszczyzny pod względem graficznym, fonetycznym i fleksyjnym, są aktywne derywacyjnie w języku polskim, np. *dżins*, *klaun*, 6) elementy obce, które zostały przyswojone pod kątem pisowni, fonetyki, fleksji, aktywne derywacyjnie, których postać mogła ulec takim zmianom morfologicznym, że nie wyczuwa się ich obcości (choć w sensie etymologicznym i historycznym są to wyrazy obce), np. *ganek*, *musieć* (por. Bartmiński 1992). Blisko podstaw swojskich lokowałyby się te zapożyczenia, które należą do strefy piątej i szóstej, gdyż uległy one adaptacji w takim stopniu, że uchodzą za wyrazy rodzime⁴⁸.

Uznanie formacji powstałych od podstaw, które zostały dawno zapożyczone i przyswojone w takim stopniu, że nie odczuwa się ich obcości, może wpływać na wnioski dotyczące stopnia adaptacji poszczególnych prefiksów (przypomnijmy,

⁴⁸ M. Pastuchowa traktuje genetycznie obce czasowniki denominalne, które uległy całkowitemu przyswojeniu, jako wyrazy rodzime (por. Pastuchowa 2000, 105).

że oznaką pełnej adaptacji prefiksu do polszczyzny jest zdolność tworzenia derywatów od podstaw rodzimych). Może również zmieniać obraz aktywności słowotwórczej danego przedrostka w kolejnych okresach w dziejach polszczyzny. Co więcej, w odniesieniu do pewnych wyrazów, które pochodzą od leksemów dawno zapożyczonych i dalece przyswojonych, istnieje prawdopodobieństwo, że wcale nie muszą należeć do produktów rodzimego słowotwórstwa, np. *prodziekan*.

Derywaty pochodzące od podstaw dawno i dobrze przyswojonych należy rozpatrywać jako inny jeszcze typ strefy przejściowej pomiędzy wydzieloną przez nas klasą derywatów od podstaw przyswojonych a grupą derywatów powstałych od podstaw rodzimych.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden problem. Otóż interesująco przedstawia się kwestia motywacji niektórych derywatów utworzonych od podstaw rodzimych. Idzie tu nie tyle o problem wielomotywacyjności, który ma w tym wypadku znaczenie drugorzędne, ale o granice interpretacji słowotwórczej i polemikę z pewnymi dogmatami, jakie obowiązują w słowotwórstwie opisowym. Chcielibyśmy zwrócić uwagę na takie wybrane kategorie słowotwórcze występujące w naszym materiale, które można nieco inaczej opisać niż to się czyni w ujęciu synchronicznym.

Jak wiadomo, prefiksy obce wykazują silną tendencję do łatwego przyłączania się do różnego rodzaju podstaw słowotwórczych, co pozwala im na „przełamywanie barier części mowy w akcie derywacyjnym” (Kleszczowa 2001a, 206). W kontekście aglutynacyjnej potencji analizowanych przedrostków można by pewne derywaty wywodzić od innych podstaw niż te, które się przyjmuje dla nich tradycyjnie. Do tego typu formacji należą niektóre rzeczowniki żeńskie z prefiksami obcymi. Kryterium formalne przejawiające się tu w łatwym, w pewnym sensie mechanicznym łączeniu się formantu prefiksalnego z gotowym wyrazem podstawowym oraz znaczenie leksykalne, wydobyte z definicji słownikowych, pozwala uznać niektóre tego typu rzeczowniki za prefiksalne derywaty denominalne, a nie zaś za formacje pochodzące od nazw męskich, jak je traktuje słowotwórstwo synchroniczne (zob. Kreja 1964; Grzegorzczkowska 1984, 52-53; GWJP 1998, 422-425), np. **XVI w.**: *arcyczarownica* ‘szczególnie groźna czarownica’ (SXVI) (: *czarownica*), **XVII-XVIII w.**: *arcypubliczna* ‘kobieta znana z nierządnego trybu życia, ladczenica; zarządzająca domem publicznym’ (SXVII/XVIII) (: *publiczna* – substantywizowany przymiotnik).

Łatwość przyłączania się do gotowych podstaw, wykazywana przez prefiksy obce, sprawia również, iż rzeczowniki typu **XX w.**: *arcyłganie* ‘łganie bardzo intensywne’ (SDor), *kontrnatarcie* ‘natarcie wszczęte jako kontrakcja na uprzednie natarcie nieprzyjaciela; przeciwnatarcie, kontrofensywa’ (SDor; Szym), *kontroskarżenie* ‘oskarżenie wysunięte przeciw danej osobie jako odpowiedź na jej uprzednie oskarżenie’ (SDor; Szym), *kontruderzenie* ‘działanie wojskowe o znaczeniu operacyjnym mające na celu odzyskanie obiektów strategicznych; przeciwuuderzenie’ (SDor; Szym), uchodzące za formacje

dewerbalne (zob. Grzegorzcykova, Puzynina 1979, 263–270; Grzegorzcykova 1984, 31–32; GWJP 1998, 393–394), należy interpretować jako formacje odrzeczownikowe.

Spojrzenie na zagadnienie pochodności słotwórczej wyrazów, uwzględniające szerszą perspektywę badawczą, niż ta, którą proponuje metodologia słotwórczych badań synchronicznych, każe zwrócić uwagę także na rzeczownikowe derywaty transpozycyjne na *-ość*. Otóż niektóre rzeczowniki tego typu należałoby interpretować jako prefiksalne derywaty odrzeczownikowe, np. **XX w.**: *atypowość* ‘brak cech typowych; nietypowość’ (SDor; Szym) (: *typowość*), *hiperpoprawność* ‘nadmierna, przesadna poprawność’ (SDor; Szym) (: *poprawność*), mimo że w opracowaniach synchronicznych uznaje się je za formacje odprzymiotnikowe⁴⁹ (zob. Grzegorzcykova, Puzynina 1979, 106–112; Grzegorzcykova 1984, 34–35; GWJP 1998, 417). Należy dodać, że na korzyść przyjęcia w tym przypadku motywacji rzeczownikowej w przypadku leksemu *atypowość* przemawia także rodzimy synonim użyty w definicji słownikowej: *nietypowość* w SDor, zaś w odniesieniu do jednostki *hiperpoprawność* wskazanie w definicji podstawy nominalnej *poprawność*.

Niektóre *nomina essendi*, jakie znalazły się w obszarze naszych zainteresowań, zostały opatrzone w ekscerpowanych słownikach definicją o charakterze słotwórczym, np. **XIX w.**: *arcyglębokość* ‘rzeczownik od *arcyglęboki*’ (SW), **XX w.**: *supernowość* 1. ‘rzeczownik od *supernowy*’; 2. ‘przedmiot, wzór najnowszy, najmodniejszy (*supernowy*)’ (SDor) itd. W definicjach tych sugeruje się motywację przymiotnikową, chociaż, jak się wydaje, również i te jednostki można by uznać za prefiksalne derywaty denominalne.

Postrzeganie leksemów przywołanych w tej części rozważań jako przedrostkowych formacji odrzeczownikowych wynika w znacznej mierze z roli analogii, której przypisuje się powstawanie wielu derywatów z prefiksami obcymi, a także ze specyfiki materiału, jaki poddano obserwacji⁵⁰. Świadczy też o nieco innym rozłożeniu akcentów niż to miało miejsce w tradycyjnych badaniach słotwórczych. Istotna jest tu funkcja czynnika semantycznego, który nie może być pominięty w opisie tego typu formacji⁵¹. Nie bez znaczenia

⁴⁹ H. Jadacka na podstawie badań empirycznych skłania się do interpretacji zaprzeczonych rzeczowników typu *nielojalność* jako odprzymiotnikowych, natomiast motywację rzeczownikową uważa za okazjonalną, a nie systemową (zob. Jadacka 1987, 581–582).

⁵⁰ Warto wspomnieć, że dawny materiał stosunkowo często dostarcza dowodów, które przemawiają za inną interpretacją słotwórczą niż ta, która obowiązuje w opracowaniach synchronicznych (zob. Zarebski 2012c). K. Kleszczowa, pokazując różnice między interpretacją synchroniczną a diachroniczną na przykładzie staropolskich nazw czynności z morfemem *nie-*, zalicza je do derywatów utworzonych od odpowiednich czasowników zaprzeczonych, a nie prefiksalnych, jak to ma miejsce w opisach synchronicznych (por. Kleszczowa 1998b, 248–249).

⁵¹ Na potrzebę uwzględniania znaczenia leksykalnego w procesie opisu derywatów zwracają uwagę S. Gala i B. Gala-Mielczarek (por. Gala, Gala-Mielczarek 2006).

pozostaje także kwestia rozumienia odnotowanych leksemów przez użytkowników polszczyzny w różnych jej okresach⁵². Sygnalizowane już wielokrotnie właściwości prefiksów obcych (aglutynacyjna potencja, przejawiająca się w łączeniu się z różnymi – tak pod względem semantycznym, jak i gramatycznym – typami podstaw, skłonność do tworzenia formacji analogicznych) przemawiają za tym, żeby omawiane formacje wywodzić od podstaw rzeczownikowych. Można tu także zaproponować stanowisko kompromisowe, w myśl którego wspomniane tu rzeczowniki można by interpretować jako derywaty posiadające więcej niż jedną motywację. Słowotwórcze konsekwencje wynikające z wagi znaczenia leksykalnego dla interpretacji przywołanych rzeczowników stanowią jeszcze jeden argument za leksykalistycznym charakterem derywacji (zob. Pastuchowa 2007).

Warto tu zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt. Derywaty z prefiksami obcymi, których podstawy należą do leksyki rodzimej wydają się produktem słowotwórczym, co do którego mamy największą pewność, że stanowi on rezultat mechanizmów, jakie zaszły w polszczyźnie. Jednakże leksemy tego typu także należy traktować z pewną ostrożnością. W badanym materiale istnieje bowiem wiele rzeczowników, które wskazywałyby na pełną adaptację danego przedrostka do polskiego systemu słowotwórczego, gdyż zostały utworzone od rodzimych podstaw. Stanowią one jednak tylko pozorny produkt rodzimego słowotwórstwa (por. Waszakowa 1996a, 82). Dopiero głębsza analiza, uwzględniająca kryterium genetyczne i porównawcze (chodzi o porównanie takich wyrazów z leksyką innowacyjną) pozwala wykryć ich niepolski rodowód⁵³. Chodzi tu o półkalki⁵⁴ typu: *ekstrapociąg* p. *ekstracug* – por. *extra-Zug* (niem.), *kontrpróba* (fr.) – por. *contre-preuve* (fr.), *protogwiazda* – por. *protoétoile* (fr.), por. też: *ekstraprądk*, *superbombowiec*, *supergwiazdorz*, *supertankowiec*.

W półkalkach trzeba by widzieć jeszcze jeden typ strefy przejściowej w ramach ogółu leksemów z prefiksami obcymi, które lokują się pomiędzy słownictwem zapożyczonym a formacjami rodzimymi, świadczący o specyfice badanej części leksyki polskiej.

⁵² O wadze kompetencji i świadomości językowej w procesie rozumienia dawnej leksyki pisze M. Pastuchowa (zob. Pastuchowa 2008, 121–126).

⁵³ W aspekcie synchronicznym pisze o tym problemie K. Waszakowa (por. Waszakowa 2005, 127, przypis 105.).

⁵⁴ Według klasyfikacji J. Obary, leksemy tego typu można określić mianem *kalki leksykalnej strukturalnej niedokładnej* (por. J. Obara 1989, 60). O niejasnym statusie takich jednostek świadczą rozbieżności terminologiczne spotykane w pracach na temat rodzimego słowotwórstwa. K. Waszakowa podobne wyrazy uważa za kalki, np. wzorowane na angielskich terminy informatyczne z prefiksem *hiper-*: *hiperłącze* (ang. *hyperconnection*), *hipertekst* (ang. *hypertext*), *hiperwłtkowość* (ang. *hyper-threading*) (zob. Waszakowa 2005, 132). Kalki należy uznać za leksykę genetycznie obcą (zob. Walczak 1997, 271).

Obserwacja rzeczowników z prefiksami obcymi w słotwórczej perspektywie historycznej pozwala wyciągnąć kilka wniosków. Duża część analizowanych leksemów, mimo posiadania w obrębie poszczególnych okresów w historii języka polskiego podzielności formalno-semantycznej, mieści się w planie adaptacji słotwórczej. Decydującą rolę w takim rozumieniu pożyczek odgrywa istotne w badaniach diachronicznych kryterium genetyczne.

Derywacja właściwa, jako zjawisko w całości zachodzące na gruncie języka polskiego (zob. Pastuchowa 2000, 103; Nagórko 2002, 192–194), w kontekście interesujących nas derywatów z prefiksami obcymi sprawia najwięcej kłopotów. W przypadku wielu derywatów pochodzących od przyswojonych podstaw obcych ze względu na międzynarodalny charakter tych podstaw często nie mamy pewności, czy powstały one w polszczyźnie. Wydawać by się mogło, że ten stopień pewności wzrasta wobec derywatów utworzonych od podstaw rodzimych. Jednakże i w odniesieniu do niektórych tego typu formacji istnieje podejrzenie, że posiadają one obcą genezę (pólkalki). Nie zmienia to jednak faktu, że adaptacja i derywacja mogą przebiegać równolegle, gdyż procesowi uzyskiwania przez pożyczki podzielności formalno-semantycznej, w konsekwencji czego wydzielają się odpowiednie prefiksy, może towarzyszyć tworzenie za pomocą tych prefiksów derywatów na gruncie rodzimym⁵⁵.

Analiza leksemów z prefiksami obcymi dowodzi, że adaptacja słotwórcza ma charakter procesualny i stopniowalny⁵⁶. Na jej początkowym etapie znajdują się wyrazy podzielne tylko formalnie, w punkcie centralnym – pożyczki, które uzyskały podzielność formalno-semantyczną, natomiast w końcowym – derywaty od przyswojonych podstaw obcych. Tu już zaczyna się derywacja właściwa, ponieważ część formacji utworzonych od podstaw obcych powstała na gruncie polskim. Widać więc, że derywaty tego typu stanowią obszar przejściowy pomiędzy dwoma typami słotwórstwa. Najpełniejszym wyrazem derywacji właściwej są zaś derywaty, których podstawy mają charakter rodzimy.

Zagrożenia, jakie można napotkać w opisie derywatów z prefiksami obcymi, z jednej strony utrudniają słotwórczą charakterystykę tej części leksyki polskiej, z drugiej zaś stwarzają możliwość ukazania jej specyfiki. Analiza materiału dowiodła nie tylko dużego wewnętrznego zróżnicowania w obrębie każdej z czterech wydzielonych przez nas grup wyrazów (grupy 1–4), ale również pozwoliła wskazać „obszary przejściowe” pomiędzy nimi. Właściwość tę można uznać za jeszcze jeden argument za niesystemowym charakterem słotwórstwa (zob. Kleszczowa 2005b, 253–263; Pastuchowa 2007).

⁵⁵ Fakt ten w odniesieniu do czasowników genetycznie obcych dostrzegła M. Pastuchowa (zob. Pastuchowa 2000, 111).

⁵⁶ Diachroniczny charakter adaptacji słotwórczej podkreśla M. Skarżyński (zob. Skarżyński 1999, 101).

Między grupą 1. (zapożyczenia podzielne formalnie) a 2. (zapożyczenia posiadające motywację słowotwórczą) lokują się pożyczki, które można by interpretować jako derywaty tautologiczne oraz leksemy, które wskutek funkcjonowania w leksyce danego okresu wyrazów bez poszczególnych początkowych części obcych⁵⁷ mogą być nieco mechanicznie uznane za derywaty.

Na pograniczu leksemów podzielnych tylko formalnie i derywatów synchronicznych mieszczą się formacje z podstawami związanymi. Niejednoznaczny status mają także derywaty utworzone od podstaw rodzimych, które można podejrzewać, że są półkalkami.

Podejście diachroniczne zwraca szczególną uwagę na wszelkiego rodzaju słowotwórcze procesy reinterpretacyjne, jakie zaszły/zachodzą w zbiorze leksemów genetycznie obcych. Pozwala pokazać, kiedy i w jaki sposób zapożyczona leksyka (a przecież należy do niej znaczna część leksemów z prefiksami obcymi) wchodzi w relacje formalno-semantyczne z innymi wyrazami, które stanowią część leksykonu polszczyzny różnych epok. Wszelkie procesy, jakie można zaliczyć do szeroko rozumianych reinterpretacji słowotwórczych, są ważne – dlatego, że ukazują zjawisko porządkowania się genetycznie obcej leksyki w ramach polskiego systemu słowotwórczego. Procesy te mają różnorodny charakter (np. uzyskiwanie jednej lub kilku motywacji, pozyskiwanie motywacji na skutek etymologii ludowej itd.), choć ich skutek jest zawsze podobny. Prowadzą do rozumienia pożyczki w kategoriach derywatu. Taki obrośnięty siatką relacji słowotwórczych leksem może już stanowić przedmiot badań opisu synchronicznego.

Działanie mechanizmów reinterpretacyjnych⁵⁸ w odniesieniu do znacznej części analizowanych wyrazów wymusza rozpatrywanie obiektu naszych badań na płaszczyźnie adaptacji. Do derywacji właściwej należy zaś zaliczyć procesy, jakie mogły się dokonać na gruncie polszczyzny (mieszczą się tu niektóre derywaty od podstaw przyswojonych i rodzimych).

⁵⁷ Można je określić mianem *q u a s i - p o d s t a w*. Por. Skarżyński 1999, 101.

⁵⁸ Na psychologiczne przyczyny reinterpretacji wskazuje M. Pastuchowa: „Przyczyn reinterpretacji, tych związanych z poziomem mentalnym, upatrywać należy w psychologii poznania: dążymy do stanu, w którym jak najwięcej elementów języka jest „oswojonych”, rozumiemy ich budowę, potrafimy opisać historię” (Pastuchowa 2008, 127).

Rozdział II

PREFIKSY OBCEGO POCHODZENIA – PRZEGLĄD ORAZ INTERPRETACJA MATERIAŁU

1. *a(n)-*

Prefiks ten ma grecką genezę: gr. *a-*, *an-* ‘nie, bez’ (por. SWO; WSWO).

Do XV/XVI w.

Odnotowano zapożyczenie ANARCHIA (gr., śrlac.) ‘bezzład’ (SSłp; SXVI; L; SWil; SW; SDor; Szym).

XVI w.

W okresie tym pojawia się zapożyczony z greki leksem ATEIZM (gr., fr.) ‘bezbożność, niewiara w Boga; pogląd odrzucający wiarę w Boga, zaprzeczający istnieniu Boga (a. bóstw)’; synonimy: *bezbożność*, *niepobożność*, *niezbożność* (SXVI: „ty ich [Libertynow] kacerstwa nie tylo z pogany, ale i z bestyjami nas zrownać chcą, i gorszemi niżli Epikur ludzie czynić myślą, do ateizmu i bestyjalstwa prowadząc” SkargKaz 384a; SXVII/XVIII: „Gdybyście te jego księgi [księdza Reszki] przeczytali, które on popisał o ateizmach [...], i o pojedynkach między sobą heretyckich ministrów [...] wyrzucilibyście niedowiarstwa” BirkEgz 13; L: *ateizm//ateuszostwo*: „Był w podejrzeniu o ateuszostwo” Wyrw. G. 149; SWil: *ateizm//ateuszostwo*; SW: *ateizm//ateuszostwo*; SDor: „Ani sam Goszczyński, ani inni ideologowie TDP [Towarzystwa Demokratycznego Polskiego] z reguły nie potrafili wznieść się do ateizmu: stąd fideistyczne i ideologiczne nurty artykułu [Goszczyńskiego]” Myśl Filoz. I, 1953, s. 270; Szym).

Podstawa *teizm* została odnotowana dopiero przez SW, dlatego też należy przypuszczać, że początkowo rzeczownik *ateizm* funkcjonował jako wyraz podzielny tylko formalnie¹. Zapożyczenie przez polszczyznę leksemu *teizm* pozwoliło rzeczownikowi *ateizm* uzyskać status synchronicznego derywatu.

¹ Zob. założenia stanowiska określanego mianem *perspektywicznej ewolucji*, w myśl którego za derywat można uznać taki leksem, którego podstawa udokumentowana jest dopiero w okresie późniejszym (por. SJDS 1996, 24). W leksyce XVI w. występował też rzeczownik *anarchia*.

Leksem *ateizm* pojawił się w polszczyźnie zapewne na bazie ówczesnych, tj. szesnastowiecznych ruchów reformacyjnych. Stał się też szybko centrum rozbudowanego gniazda słowotwórczego². Warto podkreślić, iż uzyskanie przez rzeczownik *ateizm* podzielności formalno-semantycznej wpłynęło na szybkie wyabstrahowanie się prefiksu *a(n)-*.

XVII–XVIII w.

Odnotowany w tym okresie³ zapożyczony rzeczownik AKATOLIK (gr.) ‘odstępca od kościoła rzymskokatolickiego, protestant, heretyk), członek jakiego wyznania chrześcijańskiego, niekatolickiego; niekatolik’ (SXVII/XVIII: gr. *a* ‘nie’ + *katholikos*; „W tym roku [1724] car moskiewski (w którym była akatolikow nadzieja, że się skonijunguje z Brandeburkim elektorem i podniesie [...] wojnę przeciwko Rzeczypospolitej, pod larwą ujmowania się za Toruńczanow), zmarł w Petersburgu 8 Februarii.” OtwEDziejeCzech 346; SWil: „Nazwa ta składa się z dwóch greckich wyrazów: *a* oznaczającego *nie* i *katolik*”; SW; SDor: *przest.*: „Reakcją katolicką nazywa się u nas epoka tłumnego powrotu akatolików na wyznanie rzymskie.” Siem. J. Ustrój 21) wszedł w relacje formalno-semantyczne z leksemem *katolik*⁴.

Prefiks *a(n)-* wnosi w rzeczownikach *ateizm*, *akatolik* znaczenie negacji, zaprzeczenia i ma podobną wartość semantyczną jak niektóre morfemy rodzime, np. *nie-*, *przeciw-* i obce, np. *anty-*, *kontr-*.

XIX w.

W polszczyźnie XIX w. odnotowano kolejne nowe rzeczowniki z *a(n)-*⁵: ACHROMATYZM (gr.) *fiz.* ‘właściwość układów optycznych polegająca na tym, że załamując światło nie rozkładają go na części składowe; bezbarwność, usuwanie objawów barwnych, połączonych z załamaniem światła w pryzmatach i soczewkach’ (SWil; SW; Szym; SDor), AFONIA (gr.) *med.* ‘utrata dźwięczności głosu występująca najczęściej na skutek chorób krtani i strun głosowych; bezgłos’ (SW; SDor; Szym); AIDEIZM *fil. p.* *bezwymyślność* (SW), AKOSMIZM *fil.* kierunek filozoficzny zaprzeczający pozapodmiotowemu istnieniu świata (SW: now. z gr.

² Niektóre z tych leksemów są derywatami utworzonymi na gruncie polskim od *ateizm*, np. *atejski* (SXVI; SXVII/XVIII). Inne zaś zostały zapożyczone, po czym uzyskały w polszczyźnie podzielność formalno-semantyczną, np. *ateist(a)* (gr., fr.) (SXVII/XVIII) (: *ateizm*), *ateusz* (gr.) (L) (: *ateizm*) itd. W ten sposób nowe zapożyczone leksemy oraz formacje utworzone w języku polskim wpłynęły na rozbudowanie gniazda słowotwórczego rzeczownika *teizm* (por. SGS 2001, 1295). Należy dodać, że *gniazdo słowotwórcze* jest tu rozumiane jako: „układy derywatów zawierających ten sam rdzeń i powiązanych relacjami motywacji” (GWJP 1998, 387).

³ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonowały też rzeczowniki *ateizm*, *anarchia*.

⁴ Derywaty z wariantem *an-* pojawiają się dopiero w dobie nowopolskiej.

⁵ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *ateizm*, *akatolik*, *anarchia*.

a ‘nie’, ‘bez’ + *kosmos* ‘wszechświat’); ANAEROB//ANAEROBIONT (gr.) *biol.* *anaeroby* ‘organizmy mogące żyć i rozwijać się w środowisku nie zawierającym tlenu atmosferycznego, np. niektóre bakterie, pierwotniaki; anaerobionty, anoksybionty, beztlenowce’ (SW; SDor: „Źródłem energii w ustrojach anaerobów są nie procesy utleniające, lecz różne inne przemiany chemiczne związków organicznych” Wiedza 502, s. 14; Szym); ANASTYGMAT (gr.) *fiz. fot.* ‘układ soczewek, stosowany zwykle w aparatach fotograficznych, usuwający astygmatyzm; obiektyw nie wykazujący astygmatyzmu, jak również i innych wad optycznych dzięki zastosowaniu odpowiednich soczewek’ (SW; SDor; Szym); ANEMPIRYZM *fil.* 1. ‘kierunek a. doktryna fil. pomijająca a. lekceważąca doświadczenie; kierunek fil. obywający się bez doświadczenia; nie oparty na doświadczeniu’; 2. ‘metoda poszukiwania prawdy niezależnie od doświadczenia’ (SW); ANION *chem.* ‘część składowa związku zbierająca się przy elektrolizie na wodzie; jon ujemnie naładowany; atom lub grupa atomów (rodnik) obdarzona ładunkiem elektrycznym; jon o ładunku ujemnym’ (SW: wyraz wymyślony przez Faradaya, niby gr.; SDor: „Chlor jest najważniejszym anionem roztworu wody morskiej i większości słonych wód jeziornych”. Wiedza 417, s. 22; Szym); ANORGANIZM ‘nieorganiczność, nieżywotność, martwość przyrody, martwa natura’ (SW); ANORTYT (gr.) *miner.* ‘glinokrzemian wapnia, minerał z grupy plagioklazów, bezbarwny, biały lub żółtawy, często przezroczysty; występuje w niektórych skałach magmowych’ (SW; SDor: „Anortyt występuje, prócz odmian krystalicznych, jako składnik wielu skał, a nadto w ziarnach krystalicznych i skupieniach ziarnistych.” EF II, 231; Szym); ASEMITYZM ‘dążenie do takiego zorganizowania i wzmocnienia społeczeństwa chrześcijańskiego, aby się mogło obywać bez Żydów’ (SW); ASYMETRIA (gr.) 1. ‘brak lub naruszenie symetrii’; 2. *log.* ‘cecha relacji polegająca na tym, że jeżeli ta relacja zachodzi między *x* a *y*, to nie zachodzi między *y* a *x*, np. jeżeli Piotr jest niższy od Pawła, to nieprawdą jest, że Paweł jest niższy od Piotra; przeciwsymetria’ (SW; SDor: „Wykryto pewną asymetrię w ruchach gwiazd względem słońca” Rybka Astr 209; Szym); ATELEOLOGIA *fil.* 1. ‘bezcelowość, niecelowość’; 2. ‘pogląd filozoficzny, nie uznający przyczyn celowych, odrzucający przyczyny celowe’ (SW); ATONIA (gr.) *med.* ‘obniżenie fizjologicznego napięcia mięśni szkieletowych i mięśni gładkich narządów wewnętrznych, towarzyszące niektórym chorobom zakaźnym i nerwowym; niedostatek życia w jakimkolwiek organie’ (SWil; SW, SDor: „Skurcze macicy na skutek masażu są tylko wtedy możliwe, gdy macica posiada jaką taką zdolność kurczenia się, a więc gdy nie znajduje się w stanie atonii.” Szczudł. Przypad. 421; Szym).

Niektóre z zapożyczonych rzeczowników funkcjonują jako synchroniczne derywaty⁶: *achromatyzm* (gr.) (: *chromatyzm*), *afonia* (gr.) (: *fonia*), *anaerob*⁷ (gr.) (: *aerob*), *anortyt* (gr.) (: *ortyt*), *asymetria* (gr.) (: *symetria*), *atonia* (gr.) (: *tonia* (SW)). Za derywat można także uznać leksem *anastygmat* (gr.) (: *astygmat(yzm)*)⁸.

⁶ Niekiedy też słowniki sugerują słowotwórczą interpretację niektórych derywatów, np. *anaerob* itp.

⁷ Słowniki notują także postać *anaerobiont*.

⁸ Słowniki notują tylko podstawę *astygmatyzm*.

Materiał dziewiętnastowieczny pokazuje wzrastającą aktywność słowotwórczą prefiksu *a(n)-* przy podstawach genetycznie obcych: *anempiryzm* (: *empiryzm*), *anion* (: *jon*), *anorganizm* (: *organizm*), *asemityzm* (: *semityzm*), *ateologia* (: *teleologia*). W badanym okresie nie odnotowano bowiem derywatów utworzonych od podstaw rodzimych.

O ile większość przywołanych derywatów należy do denominalnych formacji prefiksalnych, o tyle rzeczowniki *aideizm* (: *idea*) i *akosmizm* (: *kosmos*) reprezentują formacje prefiksально-sufiksalne⁹.

W przypadku pewnych leksemów z *a(n)-*, jak również z innymi początkowymi prefiksami obcymi, kwestią problematyczną pozostaje również fakt, w jakim stopniu są to derywaty utworzone od podstaw przyswojonych na gruncie polszczyzny, w jakim zaś mamy tu do czynienia z zaadaptowanymi wyrazami obcymi, które uzyskały podzielność formalno-semantyczną w języku polskim¹⁰.

By mówić o wartości semantycznej prefiksu *a(n)-* w badanym okresie, należy przede wszystkim odwołać się do znaczeń analizowanych derywatów¹¹. Obserwacja tych znaczeń pozwala stwierdzić, iż przedrostek *a(n)-* wskazuje w XIX w. na¹²:

- zaprzeczenie znaczenia podstawy słowotwórczej, przy czym w większości przypadków *a(n)-* można by zastąpić rodzimym *nie-*: *anempiryzm*,
- zaprzeczenie znaczenia podstawy, ale wzbogacone o element wskazujący na odrzucenie tego, co niesie podstawa: *akosmizm*, *ateologia*,

⁹ Ponadto niektóre z przywołanych derywatów można interpretować również jako formacje deadiektywne, np. *achromatyzm* (: *achromatyczny*) (por. Waszakowa 1994a, 128).

¹⁰ Przywołane przykłady nie stanowią raczej ośrodków rozbudowanych gniazd słowotwórczych. W odniesieniu do badanego okresu, możemy wskazać jedynie skromne łańcuchy słowotwórcze typu: *anorganizm* – *anorganiczny* – *anorganiczność* (SW), *asemityzm* – *asemita* (SW), *asymetria* – *asymetryczny* (SW).

¹¹ Znaczenie podstaw za odpowiednimi słownikami.

¹² W sposobie charakterystyki semantycznej derywatów z prefiksem *a(n)-* bliscy jesteśmy postawie badawczej B. Krei, którego wiele prac z zakresu słowotwórstwa zostało poświęconych wydobywaniu niuansów znaczeniowych różnych wyrazów (por. Kreja 1995a–b). Na temat odcieni znaczeniowych szeroko wypowiada się J. Apresjan. Autor zauważa, że pojęcie to nie ma ostrej definicji, po czym analizuje różne sytuacje językowe, w opisie których używa się tego terminu. Jak pisze badacz: „W większości wypadków przez odcienie znaczeniowe rozumie się **nie** **pokrywające się części podobnych znaczeń** (pogrubienie moje R.Z.), niezależnie od tego, czy porównuje się różne znaczenia wyrazu wieloznacznego, czy jedno znaczenie kilku wyrazów quasi-synonimów” (Apresjan 2000, 229; por. Grzegorzczkowska 2002, 40). Zdaniem Apresjana terminu *odcień znaczeniowy* używa się także wtedy, gdy zachodzą różnice w łączliwości semantycznej, leksykalnej lub morfo-syntaktycznej dwóch bliskich pod względem znaczenia wyrazów lub dwóch różnych sposobów realizacji tego samego znaczenia wyrazu” (Apresjan 2000, 231). Konkludując, autor stwierdza, że terminowi *odcień znaczeniowy* odpowiadać może aż sześć innych pojęć lingwistycznych, z zakresu semantyki wyrazu, składni lub pragmatyki (por. Apresjan 2000, 229–233). W takim też dość szerokim i ogólnym sensie przyjmujemy znaczenie terminu *odcień znaczeniowy* w naszych rozważaniach. W stosunku do terminu *odcień znaczeniowy* posługujemy się synonimami: *sens*, *znaczenie*, *dodatkowy/inny sens* itd. (por. Szymczak 1978, 204).

- obojętność i negacja: *asemityzm*,
- brak czegoś: *aideizm*,
- brak i negacja: *anorganizm*,
- brak i naruszenie czegoś: *asymetria*,
- wskazanie na brak przy jednoczesnym poinformowaniu o utracie: *afonia*,
- usunięcie czegoś: *anastygmat*.

Jeśli idzie o różnorodność znaczeniową, to, jak można zaobserwować, nie zawsze prefiks *a(n)*- wnosi informacje o wartości negatywnej, wskazującej na brak czy zaprzeczenie. Jak się bowiem okazuje, w niektórych derywatach daje się niekiedy dostrzec pewną nadwyżkę znaczeniową, informującą o dodatkowych treściach towarzyszących sensowi podstawy (por. Wójcikowska 1997, 157–158). Przedrostek *a(n)*- może też być nośnikiem informacji o innej jakości, jakimś typie zjawiska odmiennym niż na to wskazuje podstawa, tak jak ma to miejsce w przypadku rzeczowników *achromatyzm*, *anaerob*, *anion*, *anortyt*. Owszem, mamy tu do czynienia z zaprzeczeniem sensu, jaki niesie podstawa, ale jest to tylko poboczna wartość znaczeniowa. W derywatach tego typu idzie o nazwanie innego odmiennego zjawiska.

Interesujące nas leksemy-derywaty przywołują głównie słownictwo erudycyjne, a ściślej rzecz biorąc naukowo-techniczne (por. Waszakowa 1989, 112). Świadczą o tym przede wszystkim kwalifikatory słownikowe, towarzyszące wielu rzeczownikom¹³: *fil*(ozoficzny), np. *aideizm*, *akosmizm*, *anempiryzm*, *ateleologia*, *med*(yczny), np. *afonia*, *atonia*, *fiz*(yczny), np. *achromatyzm*, *anastygmat*, *biol*(ogiczny), np. *anaerob*, *chem*(iczny), np. *anion*, *fol*(ograficzny), np. *anastygmat*. Erudycyjnego charakteru analizowanych rzeczowników dowodzi również słownikowy materiał egzemplifikacyjny, pochodzący głównie z prac i czasopism o charakterze naukowym i popularno-naukowym. Warto podkreślić, że do słownictwa naukowego należą także podstawy omawianych derywatów.

W związku z tym, co powiedziano, prefiksowi *a(n)*- należałoby w badanym okresie przyznać także status afiksu charakterystycznego dla erudycyjnej odmiany polszczyzny (por. Gajda 2001), zwłaszcza dla słownictwa naukowo-technicznego. Badane leksemy zazwyczaj funkcjonują jako terminy fachowe¹⁴. Charakterystycznym zjawiskiem dla terminologii naukowej jest zapożyczenie gotowych leksemów z języków obcych lub ich tworzenie na gruncie rodzimym z cząstek greckich i łacińskich. Procesy te wpływają na „pokonywanie barier komunikacyjnych w nauce” (Gajda 2001, 187–188), a w konsekwencji prowadzą do internacjonalizacji tego typu słownictwa.

¹³ Skróty kwalifikatorów podaję za odpowiednimi słownikami.

¹⁴ Terminy są najwyraźniejszym wyznacznikiem stylu naukowego. Do najważniejszych cech terminu należą: ścisłość, systemowość, ograniczoność. Terminy są najczęściej rzeczownikami, przymiotnikami i czasownikami. Natomiast co do wyboru technik słotwórczych wykorzystywanych do tworzenia terminów, to dokonują się one według trzech zasad: aktualności, celowości i systemowości (por. Gajda 2001, 185–189).

XX w.

W XX w. odnotowano kolejne nowe rzeczowniki z częstką *a(n)*-¹⁵: ABIOGENEZA *biol.* ‘powstawanie niższych organizmów z substancji nieorganicznej (nieistnienie takiego procesu wykazał L. Pasteur); samoródtwo’ (SDor: *a-* + gr. *bios* ‘życie’ + *genesis* ‘pochodzenie’); ABILOGIA (ang.) *książk.* ‘nauka o ciałach nieorganicznych’ (SDor); ACHROMAT (gr.) ‘układ optyczny korygujący aberrację chromatyczną i sferyczną’ (SDor); ACHROMATYZACJA (gr.) *fiz.* ‘zmniejszanie aberracji chromatycznej przez łączenie odpowiednio dobranych soczewek zbierających i rozpraszających’ (Szym); AGRAFIA (gr.) *med.* ‘choroba nerwowa polegająca na niemożności pisania na skutek schorzenia odpowiednich ośrodków mózgowych’ (SDor, Szym); AGRAMATYZM (gr.) *jęz. med. psych.* ‘niezdolność tworzenia poprawnych form gramatycznych, błędne budowanie zdań będące zwykle objawem pewnych schorzeń ośrodkowego układu nerwowego i niedorozwoju umysłowego; u dzieci jest objawem fizjologicznym’ (SDor: *iron.* „Jeden z sympatycznych skądinąd zapowiadaczy [telewizyjnych] języka francuskiego z Poznania był podejrzanie obciążony agramatyzmem przy korzystaniu z mowy rodzimej.” *Życie Lit.* 7, 1966; Szym); AHISTORYZM//AHISTORYCYZM ‘ujmowanie i interpretowanie faktów i zjawisk społ. lub kulturalnych w oderwaniu od warunków rozwoju hist.’ (SDor: „Trzeba było uwydatnić we Fredrowskich kreacjach komediowych pewien rys znamieny, który by można określić jako dążność do ahistoryzmu.” *Tyg. Powsz.* 12–13, 1951; Szym); AINTELEKTUALIZM *filoz.* ‘postawa filozoficzna polegająca na negowaniu kierowniczej roli rozumu w poznaniu i w życiu’ (SDor; Szym); AKATALEKSA *lit.* ‘brak kataleksy, występowanie pełnej stopy w klauzuli wersu’ (SDor; Szym); ALEKSJA (nłac. z gr.) *psych.* ‘utrata zdolności czytania; jedna z postaci agnozji’; *Aleksja wrodzona a. rozwojowa*: ‘trudność w nauce czytania u dzieci o prawidłowym rozwoju umysłowym’ (SDor; Szym); ALEKSYKALIZM (gr.) *med. psych.* ‘rodzaj afazji polegającej na zaburzeniach semantyczno-leksykalnych w mowie chorego, głównie na niemożności właściwego nazywania przedmiotów’ (SDor, Szym); ALOGIZM ‘nielogiczność, alogiczność’ (SDor: „Mówiąc o rozmyślnych alogizmach pisarza, twierdził, że nie zawsze pełnią one funkcję bezpośrednio ironiczną, zawsze jednak wprowadzane są celowo dla podkreślenia chaosu pojęć i wyobrażeń, atmosfery bez sensu panującej w odtwarzanym świecie.” *Prz. Artyst.* 5–6, 1956, s. 121); AMETABOLIZM (gr.) *biol. zool.* ‘rozwój prosty, bez kolejnych stadiów i przekształceń’ (SDor; Szym); AMITOZA *biol.* ‘bezpośredni, prosty podział komórki bez uprzedniego utworzenia się chromosomów’ (SDor: „Rozmnażanie przez podział bezpośredni, czyli amitoza, odbywa się w ten sposób, że jądro przewęża

¹⁵ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki, odnotowane w okresach wcześniejszych: *anarchia*, *ateizm*, *akatolik*, *achromatyzm*, *afonia*, *anaerob*//*anaerobiont*, *anion*, *anortyt*, *asymetria*.

się w połowie swojej długości, tworząc dwa jądra leżące w plazmie oddzielnie.” Lewand. Bot. 38; Szym); AMORALIZM *filozof.* ‘postawa myślowa znajdujący wyraz w rezygnowaniu z kryteriów moralnych w ocenie postępowania ludzi’ (SDor: „[Nietzsche] był przede wszystkim etykiem. Co więcej: choć podkreślał swój amoralizm, był twórcą moralności.” Tatar. Hist. III, 227; Szym); ANEPIGRAF (gr.) ‘pismo lub dzieło sztuki nie mające tytułu’ (SDor; Szym); ASEPTYKA 1. *med.* ‘bakteriologiczna jałowość, aseptyczne warunki środowiska, zwłaszcza podczas operacji, zabiegów chirurgicznych’; 2. *med.* ‘sposób postępowania zapobiegający zakażeniu; stosowanie środków aseptycznych, odkażających (np. przy opatrunkach)’ (SDor: „Zabieg łączenia kości musi być wykonany ze szczególnym zachowaniem aseptyki, o ile możliwości bez dotykania pola operacyjnego palcami.” Kulcz. J. Terap. 228; Szym); ASONORYZACJA (łac.) *techn.* ‘zespół zabiegów zmierzający do izolowania danego pomieszczenia lub przestrzeni od uciążliwych hałasów; oddźwiękowanie’ (SDor; Szym); ASTYGMATYZM (gr.) *fiz. med.* ‘in. nieźorność; wada soczewki polegająca na tym, że wiązka światła wychodząca z jednego punktu i padająca skośnie na soczewkę nie ogniskuje się po przejściu przez soczewkę nigdzie w jednym punkcie skupiając się na dwóch prostopadłych odcinkach w dwu różnych miejscach’ (SDor: „Wynikającą z astygmatyzmu wadę obrazów można do pewnego stopnia usunąć przez stosowny dobór i kształt soczewek.” Witkow. A. Zar. fiz. 510; Szym); ASYLABIZM *lit.* ‘brak rygoru co do jednakowej liczby sylab w wersach’ (SDor, Szym); ASYNCHRONIA 1. *jęz.* ‘niejednoczesność; w językoznawstwie: niejednoczesność ruchów narządów mowy przy artykulacji jakiejś głoski’ (SDor: „W polskiej wymowie literackiej asynchronia jest zjawiskiem stałym. Wymowa nosówki rozpada się na trzy fazy.” Fred. Stud. 14; Szym); 2. *rzad. p. asynchronizm* w znaczeniu 1. (Szym); ASYNCHRONIZM 1. ‘niebezpieczeństwo w czasie kilku zjawisk, czynności, procesów, przeciwieństwo synchronizmu; niejednoczesność’ (SDor; Szym); 2. *film.* ‘rozbieżność obrazu i dźwięku w filmie zamierzona ze względów artystycznych lub spowodowana błędem technicznym’ (Szym); ATONALNOŚĆ *muz.* ‘harmonika nie opierająca się na prawach harmoniki tonalnej, funkcyjnej, rezygnująca ze związku tonów z tonacją zasadniczą’ (SDor: „Kompozycje skrzypcowe Szymanowskiego [...] rozplývają się w atonalności.” Reiss Skrzypce; Szym); ATYPIA (gr.) 1. ‘brak cech typowych; nietypowość//atypowość’; 2. *med.* ‘nieprawidłowy przebieg choroby’ (Szym; SDor); ATYPOWOŚĆ ‘brak cech typowych; nietypowość’ (SDor: „Atypowość zjawisk, objawów”; Szym).

Słowniki dokumentujące leksykę badanego okresu po raz pierwszy poświęcają prefiksowi *a(n)-* odrębne hasło: *a-* (gr.) ‘przedrostek oznaczający zaprzeczenie, brak czego, niezajmowanie się, nieinteresowanie się czym, obojętność względem czego: a) z przyrostkiem *-ny* (*-iczny, -alny*) tworzy przymiotniki odrzeczownikowe (oraz pochodne od nich przysłówki na *-nie* i rzeczowniki na *-ność*), np. *alogiczny* (od *logika*), *apolityczny* (od *polityka*), *atonalny*, *ahistoryczny* (od *historia*),

asymetryczny (od *symetria*); b) tworzy przymiotniki związane formą z odpowiednimi przymiotnikami bezprzyrostkowymi, ale pod względem treści nie będące tylko zaprzeczeniem tych przymiotników, np. *amoralny* ‘pozbawiony podstaw moralnych’, *aspoleczny* ‘obojętny dla spraw społeczeństwa’, c) przy przymiotnikach obcego pochodzenia równoważny z przedrostkiem *nie-*, np. *ahumanistyczny*, *aperiodyczny*, d) z przyrostkiem *-izm* (*-icyzm*) lub dodany bezpośrednio do rzeczownika podstawowego pochodzenia obcego tworzy rzeczowniki pochodne, np. *ahistoryzm*/*ahistorycyzm*, *asymetria*, *asynchronia* (SDor), *a-* (gr.) ‘pierwszy człon wyrazów złożonych [...]’ (Szym)¹⁶.

Warto wspomnieć, że częstka *a(n)-* w ekscerpowanych słownikach bywa określana jako *przedrostek* (SDor) lub *pierwszy człon wyrazów złożonych* (Szym).

W interesującym nas okresie obserwujemy znaczny przyrost formacji z prefiksem *a(n)-*¹⁷. W dalszym ciągu są to jednak derywaty od zaadaptowanych rzeczowników obcych¹⁸, np. *abiogeneza* (: *biogeneza*), *amitoza* (: *mitoza*), *asynchronia* (: *synchronia*) itd.

Leksemy zapożyczone w tym okresie dość łatwo uzyskują podzielność formalno-semantyczną, np. *abiologia* (ang.) (: *biologia*), *ametabolizm* (gr.) (: *metabolizm*). Niektóre z odnotowanych wyrazów należą do zapożyczeń sztucznych¹⁹, np. *amitoza*, *alogizm*. Niekiedy informacje dotyczące języka źródłowego znajdujemy już w obrębie haseł słownikowych, np. *abiologia* (ang.), *ametabolizm* (gr.), *anepigraf* (gr.), *asonoryzacja* (łac.).

Część z przywołanych formacji można by interpretować jako denominalne derywaty prefiksально-sufiksalne, np. *agramatyzm* (: *gramatyka*), *aleksykalizm* (: *leksyka*), *alogizm* (: *logika*) lub derywaty deadiektywne, np. *aseptyka* (: *aseptyczny*). Niektóre z rzeczowników odnotowanych w tym okresie w ujęciu synchronicznym mogłyby być uznane za formacje więcej niż jednomotywacyjne,

¹⁶ W Szym odnotowano także hasło *an-* (gr.) – pierwszy człon wyrazów złożonych, w których drugi człon zaczyna się na samogłoskę (odpowiednik członu *a-* przed spółgłoską) [...], np. *anaeroby*, *anorganiczny*, *anortyt* (Szym).

¹⁷ Nie są to na pewno wszystkie formacje. Wobec faktu, że przyrostek ten może się dołączać luźno do gotowych podstaw, odnotowaliśmy tylko te, które były obecne w słownikach. Można by tu podać o wiele więcej formacji potencjalnych, które na przykład znalazły się w kartotece SDor, a które nie zostały zawarte w niniejszej pracy. Wydaje się też, że w najnowszej polszczyźnie przedrostek ten łatwiej może się przyłączać do podstaw rodzimych, np. *awykonalny*. Ponadto w dwudziestowiecznym zasobie leksykalnym można odnotować także takie leksemy, w których pozornie dałoby się wydzielić prefiks *a-*, np. *apercepcja* (łac.) 1. *psych.* ‘proces spostrzegania, kierowany uwagą, połączony ze zrozumieniem i przyswojeniem treści nowych spostrzeżeń dzięki powiązaniu ich z utrwaloną w pamięci wiedzą’; 2. *filoz.* ‘świadomość samego siebie, postrzeganie przez umysł jego własnych stanów’ (SDor; Szym). W tego typu wyrazach początkowa częstka *a-* wywodzi się z łac. *ad-*.

¹⁸ Por. odpowiedniki obcojęzyczne, np. *Asymetrie* (niem.), *Atonie* (niem.) itd. (WDS). Odnotowano tylko jeden derywat przymiotnikowy utworzony od podstawy rodzimej: *aspoleczny* (SDor).

¹⁹ Chodzi tu o wyrazy utworzone na gruncie polszczyzny z elementów obcych (por. Kurkowska, Skorupka 2001, 116).

np. *asynchronia* (: *synchronia*, *asynchroniczny*), *asylabizm* (: *syllabizm*, *syllaba*), *ahistoryzm*//*ahistorycyzm*²⁰ (*historyzm*//*historycyzm*, *ahistoryczny*, *historyczny*)²¹.

Formację *atypowość* wywodzić można tak od przymiotnika *atypowy*, jak też od rzeczownika *typowość*. Mimo że transpozycyjne nazwy cech abstrakcyjnych na *-ość* zwykło się interpretować jako formacje odprzymiotnikowe (por. GWJP 1998, 416–417), formację *atypowość* uznajemy za odrzeczownikową (: *typowość*), co wynika z łatwości przyłączania prefiksów bezpośrednio do gotowych podstaw bez konieczności zmiany części mowy.

Należy pamiętać, iż w trakcie wydobywania – rekonstruowania odcieni semantycznych, jakie wnosi dany prefiks (tu *a(n)-*) nie bez znaczenia pozostają konteksty, w jakich zostały użyte badane derywaty²².

W odnotowanych w XX w. leksemach prefiks *a(n)-* wnosi następujące treści²³:

- zaprzeczenie znaczenia podstawy (znaczenie przedrostka *a(n)-* można by tu oddać prefiksem rodzimym ‘nie-’), np. *asynchronia*, *asynchronizm*,
- nazwy postaw filozoficznych i doktryn, wskazujące na negację sensu podstawy; przeciwne do tego, o czym podstawa informuje, np. *ahistoryzm*, *ainteletektualizm*, *amoralizm*,
- brak tego, o czym informuje podstawa: *akataleksa*, *asylabizm*, *atypia*, *anepigraf*,
- brak czegoś rozumiany jako ‘niezdolność, nieumiejętność’ – wyodrębniałyby się tu nazwy ludzkich dolegliwości, chorób, schorzeń związanych z różnymi ułomnościami w zakresie sprawności językowych (mowa, pismo), np. *agrafia*, *agramatyzm*, *aleksykalizm*; także utrata pewnych zdolności: *aleksja*; brak i wada: *astygmatyzm*,
- wskazujące jednocześnie na brak czegoś i stanowiące negację sensów niesionych przez podstawę: *alogizm*.

Możemy tu również wyodrębnić jeszcze bardziej szczegółowe sensory, wskazujące w pierwszym rzędzie na zaprzeczenie znaczenia podstawy, ale informujące także o dodatkowych treściach, np. zaprzeczenie i rezygnacja z czegoś: *amoralizm*. Niekiedy *a(n)-* wnosi znaczenie przeciwstawiania się czemuś, np. *aseptyka*, co zbliża go pod względem synonimicznym do morfemów rodzimych, np. *przeciwi* i *obcych*, np. *anty-*, *kontra(a)-*.

Podsumowując tę część rozważań, warto podkreślić, że przedrostek *a(n)-*, którego etymologiczne znaczenie odsyła do zaprzeczenia sensu podstawy (gr.

²⁰ Rzeczowniki te mają to samo znaczenie.

²¹ W materiale pomięto rzeczowniki, które nie są motywowane przez odpowiednie rzeczowniki bezprzedrostkowe, np. *astygmatyk* (: *astygmatyzm*), *astygmat* (: *astygmatyzm*).

²² B. Kreja zwraca uwagę na temat roli kontekstu w procesie ustalania znaczeń przymiotników pochodzących od rzeczowników na *-logia* (por. Kreja 1995a, 216–217).

²³ Prefiks *a(n)-* kumuluje niekiedy kilka różnych odcieni znaczeniowych, co spowodowało to, iż niektóre przykłady pojawiają się w obrębie różnych grup znaczeniowych.

a(n)- ‘nie, bez’), może być w polszczyźnie nośnikiem innych wartości semantycznych. Wśród analizowanych rzeczowników z prefiksem *a(n)-* wyodrębnia się podklasa takich, w których przedrostek powoduje zawężenie znaczenia w stosunku do znaczenia wyrazu podstawowego, np. *abiogeneza* ‘powstawanie niższych organizmów’, podczas gdy *biogeneza* to ‘powstawanie organizmów’; por. też: *abiologia*, *achromatyzacja*, czy wskazuje na proces mniej skomplikowany niż ten, o jakim informuje podstawa, np. *ametabolizm*, *amitoza*.

Wśród przytoczonych formacji wyodrębnia się klasa nazw chorób i schorzeń, odnoszących się do ułomności związanych z mową, pismem, poprawnym pod względem gramatycznym konstruowaniem wypowiedzi, z drugiej zaś strony wyłania się tu grupa rzeczowników, będących nazwami doktryn filozoficzno-politycznych. Ponadto w obrębie omawianych formacji rzeczownikowych można zaobserwować, nieodnotowane w obrębie haseł słownikowych (SDor, Szym) poświęconych przedrostkowi *a(n)-*, bardziej subtelne odcienie znaczeniowe, komunikowane przez prefiks *a(n)-*: unikanie, rezygnacja, obojętność, choć w tle zawsze widoczny jest sens negacji. Obserwacja materiału pokazuje, że w przypadku prefiksu *a(n)-* zaszedł proces rozszerzania i modyfikacji znaczenia etymologicznego²⁴.

Wartość stylistyczna omawianych leksemów przedstawia się podobnie, jak to miało miejsce w okresie poprzednim. Wciąż w pierwszym rzędzie reprezentują one specjalistyczne słownictwo erudycyjne, zwłaszcza naukowo-techniczne (por. Waszakowa 1989, 112). Większość z przytoczonych leksemów została opatrzona w słownikach kwalifikatorami terminologicznymi²⁵, wskazującymi na przynależność do szeroko rozumianej terminologii, co plasuje je w obrębie stylu naukowego: *lit(eraturoznawczy)*, np. *akataleksa*, *asylabizm*, *jęż(ykoznawczy)*, np. *asynchronia*, *fil(ozfilozoficzny)*, np. *ainteletektualizm*, *amoralizm*, *med(yczny)*, np. *agrafia*, *aseptyka*, *biol(ogiczny)*, np. *abiogeneza*, *amitoza*, *fiz(yczny)*, np. *achromatyzacja*, *psych(ologiczny)*, np. *aleksja*, *tech(niczny)*, np. *asonoryzacja*, *med(yczny)-psych(ologiczny)*, np. *aleksykalizm*, *jęż(ykoznawczo)-med(yczny)*, np. *agramatyzm*, *fiz(yczno)-med(yczny)*, np. *astygmatyzm*, *biol(ogiczno)-zool(ogiczny)*, np. *ametabolizm*. O tym samym świadczyć mogą źródła, skąd pochodzą cytaty ilustrujące użycie analizowanych jednostek. Są to bowiem przede wszystkim podręczniki i czasopisma naukowe oraz popularnonaukowe, choć trzeba zauważyć, że duża część badanego słownictwa nie została opatrzona cytatami, gdyż słowniki ograniczają się tylko do podania definicji leksemu, por. *akataleksa*, *ainteletektualizm* itd.

²⁴ Analogiczne zjawisko dotyczy semantyki przymiotników z prefiksem *a(n)-* (por. Oliva 1967; Wójcikowska 1997, 156). Na temat przymiotników zaprzeczonych zob. Apresjan 2000, 266–292.

²⁵ Podział kwalifikatorów przyjmuje za: Żmigrodzki 2005, 68–71.

Wyposażenie analizowanych leksemów w kwalifikatory wskazujące na przynależność do słownictwa nacechowanego, właściwego dla odpowiednich stylów funkcjonalnych polszczyzny (w naszym przypadku, głównie dla stylu naukowego) dowodzi, iż prefiksowi *a(n)-* nie udało się wyjść poza erudycyjną odmianę polszczyzny²⁶. Przyczyn trudności wychodzenia poza obręb stylu naukowego w leksyce XX w. w odniesieniu do derywatów z omawianym przedrostkiem można upatrywać w tym, że *a(n)-* ma konkurenta w postaci rodzimego środka morfologicznego wyrażającego negację, a mianowicie *nie-*. Ponadto *a(n)-* wyjątkowo tylko w badanym okresie dołącza się do podstaw swojskich, np. *aspoleczny*. To że tak się dzieje, ma, być może, związek z obroną języka przed wszelkimi hybrydami, choć we współczesnej polszczyźnie, jak podkreśla K. Waszakowa (Waszakowa 2005, 185–186) stosunek do hybryd – ze względu na ich powszechność – znacząco się zmienia.

Podsumowując rozważania dotyczące charakterystyki słowotwórczej, semantycznej i stylistycznej prefiksu *a(n)-*, należy zwrócić uwagę, że w perspektywie historycznej obserwujemy powolne, ale znaczące zwiększanie jego aktywności słowotwórczej. Większość z omawianych przez nas derywatów to formacje o semantycznej funkcji modyfikacyjnej (por. GWJP 1998, 375–377). Pierwsze, nieliczne zapożyczenia z częstką *a(n)-* pojawiły się przed XVI w. Łatwo uzyskały one podzielną formalno-semantyczną, co wpłynęło na szybkie wyabstrahowanie się analizowanego prefiksu. Zbiór derywatów z *a(n)-* znacznie się powiększył w polszczyźnie początku XIX w. Warto zauważyć, że w najnowszej polszczyźnie prefiks *a(n)-* charakteryzuje się niską aktywnością słowotwórczą (por. Waszakowa 2005, 122–123, 133)²⁷. Nie wszystkie też z jednostek leksykalnych, odnotowanych dla wieków wcześniejszych przetrwały do czasów współczesnych, por. np. nieuwzględnione już w SDor wyrazy: *anorganizm*, *aideizm*, funkcjonujące w leksyce dziewiętnastowiecznej.

Prefiks *a(n)-* tworzy w zakresie rzeczowników wyłącznie derywaty od podstaw przyswojonych. Przyczyny tego zjawiska są, jak się wydaje, różnorakie. Ograniczenia w zakresie łączliwości z podstawami swojskimi mogą się wiązać z istnieniem synonimicznych morfemów rodzimych: *nie-*, *bez-*. Niebagatelne znaczenie mają tu także uwarunkowania stylistyczne, którym należy przypisywać główną rolę w zakresie preferowania przez prefiks *a(n)-* podstaw genetycznie obcych.

²⁶ Obserwacja najnowszej leksyki dowodzi, że prefiksowi *a(n)-* wciąż nie udaje się pokonać bariery stylistycznej (por. Waszakowa 2005, 133).

²⁷ Należy zauważyć, że w odniesieniu do rezultatów badań autorki trzeba podchodzić z pewną dozą ostrożności, gdyż analizowany przez nią materiał pochodzi głównie z prasy, a zatem nie reprezentuje wszystkich stylów funkcjonalnych polszczyzny (zob. Waszakowa 2005, 37–38).

2. *anty-*

Przedrostek *anty-* pochodzi z greki: por. *anti* (gr.) ‘przeciw, naprzeciw’ (por. SWO; WSWO).

Do XV/XVI w.

W dobie staropolskiej odnotowano jeden leksem, w którym można wydzielić cząstkę *anty-*: ANTYCHRYST(US) (gr., łac.) *relig.* ‘przeciwnik Chrystusa, szatan; zwolennik, wyznawca szatana, fałszywy Chrystus; zbior. siły wrogie Chrystusowi’ (Sstp: „Cesarscy popowie są antykrystowie, jich moc nie od Krysta, ale od antykrysta, z cesarskiego lista.” Gałka w. 32; SXVI ‘wyraz utworzony przez św. Jana Ew., stosowany do wszystkich przeciwników ewangelii później występujących, w polemikach reformacyjnych często utożsamiany z papieżem, duchownym katolickim (upatrywanych także w Antyjochu, w Mahomecie i w Mesjaszu); zły duch’: „Enoch [...] przyniesion do raju aby świadectwo przed antykrystem o Jezusie wydał.” PatKaz IIT, 100; SXVII/XVIII: „Jeśli ci sekciarze luterscy i kalwińscy Kościół rzymski za Antychrystow mają, jakoż aryjani wierzyć tej nauce jego o Trójcy przeświętej [...] winni.” SkarPok 244; też *przen.*; L; SWil: „Antychryst ma przyjść przed końcem świata”; SW: gr. późne *antichristos*, też w znaczeniu ‘złośnik, furiat, potępieniec z piekła rodem’; SDor: „Przepowiadali przyjscie antychrysta i bliskość sądu ostatecznego.” Sienk. Ogn. I, 220; też *przen.* ‘diabeł, szatan, zły duch’; o człowieku złym, nieuczciwym: „Grzmiał z ambony na antychrystów i złoczyńców, rabujących cudzą własność.” Stryjk. Bieg. 244; Szym).

W staropolszczyźnie *Antychryst* występuje w kilku wariantach fonetycznych i morfologicznych: *Antychryst(us)*, *Ancykryst* itd., co wiąże się z różnymi sposobami adaptacji słownictwa obcego do dawnej polszczyzny. *Antychryst(us)* genetycznie jest pożyczką grecko-łacińską. W polszczyźnie tego okresu występuje również zapożyczony wraz z falą pożyczek dotyczących chrześcijaństwa wyraz *Chrystus*, który w grece i łacinie stanowił podstawę dla formacji *Anrichristos* (gr.)/*Antichristus* (łac.). Obecność leksemu *Chrystus* ułatwiła zapewne wydzielenie się z derywatu *Antychrystus* prefiksu *anty-* w znaczeniu ‘przeciwny, wrogi’.

Ponadto w polszczyźnie XVI w. odnotowano także formację: *antychrystostwo* p. *antykrystwo* ‘odstępstwo od doktryny Chrystusowej’ (SXVI: „listy które pisał [papież] i prawa morderskie [...] są jasnym licem na jego antychrystostwo.” CzechEp 42), opartą na podstawie *Chryst(us)*²⁸.

²⁸ Definicja słownikowa sugeruje motywację od rzeczownika *Chrystus*, jednakże można tu także wskazać podstawę *Antychrystus*. W odniesieniu do derywatów staropolskich zakłada się, że w przypadku możliwości wskazania kilku podstaw pierwszeństwo przyznaje się tej, która jest bardziej złożona formalnie (która jest dłuższa), np. dla rzeczownika *opiekadlnictwo* wskazano podstawę *opiekadlnik*, mimo że rzeczownik ten mógł pochodzić także od *opieka*, *opiekać*, *opiekować się* (por. SJDS 1996, 282).

Warto zauważyć, że informacje zawarte w definicjach słownikowych przekonują, iż leksem *Antychrystus* i pochodne od niego rzeczowniki od początku funkcjonowania w polskim zasobie leksykalnym nabierały znaczeń metaforycznych: *Antychryst(us)* ‘siły wrogie Chrystusowi’, ‘zły duch; diabeł, szatan’ (SXVI; SDor), ‘człowiek zły; nieuczciwy’ (SXVII/XVIII; SDor), ‘kobieta złośliwa’ (L), ‘złośnik, furiat’ (SW), ale też *antychrystek* (SW) i *antychrystka* ‘kobieta-antychryst’ (SW). Obrastanie leksemu *Antychrystus* i pochodnych znaczeniami metaforycznymi spowodowało zapewne, że wielu formacjom z tego gniazda słowotwórczego udało się pokonać barierę stylową. Otóż leksem należący pierwotnie do słownictwa religijnego dzięki przenośnym użyciom wkracza do stylu potocznego, o czym najdobitniej świadczy uwaga zamieszczona w L: „W **mowie pospolitej**²⁹ nazywają kobietę złośliwą Antychrystem”.

XVI w.

W polszczyźnie tego okresu odnotowano tylko nieliczne nowe rzeczowniki z *anty-*³⁰, np. ANTYCHRYSTIANIN//ANTYCHRYSTIAN (śrłac.) ‘wszelki przeciwnik chrystianizmu lub określonych wyznań chrześcijańskich’ (SXVI: „nic nie mają antychrystyjani gruntownego oprócz wymysłu swego upornego.” CzechRozm 18); ANTYDOTUM (łac.) *med.* ‘lekarstwo, odtrutka’, *przen.* (SXVI; Mosz; SXVII/XVIII; SWil; SW, SDor); ANTYFONA (łac.) *rel.* ‘krótki refren rozpoczynający i kończący psalm lub hymn; pieśń maryjna’ (SXVI; Mosz; SXVII/XVIII; L; SWil; SW; SDor; Szym); ANTYLOGIA (gr., łac.) ‘sprzeczość, mowa polemiczna; zaprzeczenie’ (Mosz; SWil; SW); ANTYNOM (łac.) ‘członek sekty, sekta przeciwnych prawu’ (Mosz; SXVI); ANTYPODES//ANTYPOD//ANTYPODA (gr., łac.) ‘mieszkańcy przeciwnej strony ziemi; druga strona kuli ziemskiej; krańce świata’ (Mosz); ANTYROMANISTA ‘antypapież; przeciwnik nauki Kościoła, antypapieski’ (SXVI; Mosz).

Podzielność formalno-semantyczną w polszczyźnie uzyskiwały zapożyczone wyrazy: *antychrystianin* (: *chrystianizm*) i *antyromanista* (: łac. *romanus*, łac. *Roma* ‘Rzym’)³¹. Derywaty te należą do formacji prefiksarno-sufiksalnych (por. Grzegorzczkowska 1984, 58; GWJP 439). Prefiks *anty-* nie tworzył w polszczyźnie XVI w. nowych derywatów, chociaż łatwo wydzieliał się w pożyczkach greckolacińskich.

W leksyce XVI w. odnotowano ponadto rzeczownik *antykamera* (wł.) ‘pomieszczenie służące za poczekalnię, przedsionek, przedpokój’, też *przen.* (SXVI; SXVII/XVIII; L (XVIII); SW: now. z łac. *ante* ‘przed’ + *camera* ‘sklepienie,

²⁹ Pogrubienie moje – R.Z.

³⁰ W leksyce XVI w. funkcjonował też rzeczownik *Antychrystus* (zob. okres do XV/XVI w.).

³¹ Derywat ten można interpretować jako zakłócony formalnie. Por. Waszakowa 1994a, 22.

sufit'; SDor: *daw*. Jednakże częstka *anty-* odpowiada łac. *ante* 'przed', natomiast jej postać *anty-* należy tłumaczyć działaniem procesów fonetycznych.

Jeśli chodzi o wartość semantyczną prefiksu *anty-*, to leksemy, które uzyskały status derywatów w polszczyźnie XVI w.: *antychrystianin*, *antyromanista*, wskazują na osoby przeciwstawiające się temu, o czym informuje podstawa, wrogie ideom, do jakich odsyłają rzeczowniki podstawowe. Formacje te przynależały do słownictwa religijnego i wiązały się z niezwykle żywą polemiką katolików z innowiercami w okresie renesansu.

XVII–XVIII w.

W polszczyźnie XVII i XVIII w. można dostrzec powolny przyrost zapożyczeń z częstką *anty-*³², np. ANTYDOTYSTA 'autor dzieła krytycznego, krytyki' (SXVII/XVIII: „Nie na toć wystąpił i ty antydotysto na plac, aby się czego nauczył, aby prawdę uznał.” SmotEx 2); ANTYGRAF (gr., łac.) 1. 'pismo, utwór przepisany przez kogo; kopia oryginału, duplikat', 2. 'to, co jest napisane w odwrotną stronę, odwrotnie; piszący odwrotnie, na wspak' (SXVII/XVIII; SWil; SW: now. z gr. *anti* + *grafo* 'piszę'); ANTYKONSTYTUCJONALISTA (fr.) 'przeciwnik konstytucji papieskiej; członek stronnictwa politycznego, przeciwnego rządowi reprezentacyjnemu' (SXVII/XVIII: *indyw.*; „Łatwo inferre jakie progressa w umysłach i sercach czyni codziennie sekretna jakaś emulacja konstytucjonalistów i antykonstytucjonalistów francuskich.” MerkHist 742; SW); ANTYPAPA (śrlac.) 'osoba nieprawnie obrana papieżem w czasie wakansu w Stolicy Apostolskiej lub za życia legalnego papieża, antypapież' (SXVII/XVIII; SW; SDor); ANTYRES (gr.) 'mowa przeciwko komu, czemu, refutacja' (SXVII/XVIII); ANTYTEZA (gr.) 'twierdzenie przeciwstawne w stosunku do innego (do tezy); niekiedy ogólniej: przeciwstawienie, przeciwieństwo, kontrast' (L: 'przeciwpoleżenie'; SWil: „Jeśli nie zdołam nieba, więc piekło poruszę”; synonimy: **odetwierdź, przeciwtwierdź, odkaz, przeciwskaz, przeciwpust* itd.; SW; SDor: *filoz., lit.*; Szym).

Za synchroniczne derywaty można uznać rzeczowniki *antykonstytucjonalista* i *antypapa*. Formacja *antykonstytucjonalista* jest derywatem prefiksarno-sufiksarnym (: *konstytucja*) (por. GWJP 1998; 439; Jadacka 2001, 55; Waszakowa 2005, 126), natomiast *antypapa* i *antyteza* to derywaty prefiksalne (: *papa*³³, *teza*). Prefiks *anty-* komunikuje w tych formacjach znaczenie przeciwstawienia.

Należy dodać, że w słownictwie XVII i XVIII w. występują – podobnie, jak to miało miejsce w okresie poprzednim – także takie leksemy, w których *anty-* jest

³² W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonowały też rzeczowniki: *Antychrystus*, *antyfona*, *antylogia*.

³³ Rzeczownik *papa* notują: SXVI, SW.

odpowiednikiem łacińskiego *ante-* ‘przedtem’³⁴: *antydata* (śrlac.) *praw.* ‘data wcześniejsza niż rzeczywista, fałszywa data pisma’ (SXVII/XVIII; SDor), *antygabinet* (fr.) ‘niewielki pokój dla służby i petentów przed apartamentem dostojnej osoby, przedpokój’ (SXVII/XVIII.), *antyguardia* (wł.) ‘oddział wojska poprzeczający siły główne; przednia straż’ (SXVII/XVIII), *antypast* (wł.) ‘potrawa lub napój podawane przed właściwym posiłkiem dla zaostrożenia apetytu, przystawka; przysmak’; też *przen.* (SXVII/XVIII; L (XVII); SWil: *przest.*; SW).

Charakterystyka stylistyczna przywołanych leksemów, w których *anty-* wnosi sens przeciwieństwa (podzielnych formalnie oraz formalnie i semantycznie), musi zakładać – wobec braku kompetencji stylistycznej dawnych użytkowników polszczyzny – pewną dozę ostrożności. Niezbyt pomocne w tym zakresie są także cytaty słownikowe ilustrujące ich użycie. Jednakże pomimo istnienia czynników utrudniających stylistyczny opis leksyki historycznej, można podejmować pewne próby oceny wartości stylistycznej analizowanych jednostek³⁵. Posiadają one proveniencję grecko-łacińską i francuską, w związku z tym należy przypuszczać, że przynależały one przede wszystkim do wyższych rejestrów stylowych, dla których znamienne jest słownictwo „uczone”, które lepiej może byłoby określić jako dworskie. Mając jednak na uwadze specyfikę tego okresu (tj. XVII–XVIII w.) w dziejach polszczyzny, należy pamiętać, że ówczesny wpływ łaciny dotyczył leksyki z zakresu różnych kręgów tematycznych, a w konsekwencji swoje piętno mógł odciskać na wielu, dynamicznie kształtujących się w dobie średniopolskiej, stylach funkcjonalnych³⁶ (por. Dubisz 2002, 41; Walczak 1999a, 160–163, 198–203). Jak pisze S. Dubisz, polszczyzna i łacina w codziennej komunikacji językowej XVII w. weszły „[...] w nową relację swoistej polifonii językowej w związku z tendencją do makaronizowania” (Dubisz 2002, 216; por. Klemensiewicz 1985, 402–409). Dlatego też niewykluczone, że wyrazy te mogły funkcjonować w rozmaitych odmianach językowych tego okresu.

XIX w.

W XIX w. obserwujemy znaczny przyrost nowych leksemów z *anty-*³⁷: ANTOZON *chem.* ‘rzekoma część składowa tlenu, a. jego odmiana alotropijna’ (SW: now. z gr. *anti* ‘przeciw’ + *ozon*); ANTYALKOHOLIK ‘przeciwnik pijaństwa, członek towarzystwa wstrzemięźliwości’ (SW: now. z gr. *anti* ‘przeciw’ +

³⁴ Już w łacinie morfemy te funkcjonowały w postaci obocznej: *ante-*//*anti-* w znaczeniu ‘przedtem’ (por. NPR)

³⁵ O kryteriach pomocnych w ocenie stylistycznej badanej leksyki piszę w rozdz. V.

³⁶ O wzrastającej w dobie średniopolskiej roli łaciny pisze S. Dubisz (por. Dubisz 2002, 215).

³⁷ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki odnotowane w okresach wcześniejszych: *Antychrystus*, *antydotum*, *antyfona*, *antygraf*, *antypapa*, *antyteza*.

alkohol); ANTYCHLOR ‘nazwa dawana handlowej cynowej soli (chlorkowi soli) lub podsiarkanowi sody [...], antychlor jest jakby przeciw-chlornym środkiem; substancja pochłaniająca chlor’ (SWil; SW: now. z gr. *antí* ‘przeciw’ + *chlor*; SDor: *chem. techn.*; „Brzeczki [garbujące] sporządzone z alunu alkalizowanego antychlorem powinny być podgrzewane przez 30–40 minut bezpośrednio po dodaniu całej ilości antychloru.” E. Krzyw. Garb.; Szym); ANTYCHRONIZM (gr.) ‘pomyłka, sprzeczność co do czasu’ (SWil: zob. *anachronizm*; SW: p. *anachronizm*; now. z gr. *antí* ‘przeciw’ + *chronos* ‘czas’); ANTYDEMOKRATA ‘przeciwnik demokracji’ (SW: now. z gr. *antí* + *demokrata*); ANTYFEBRYNA *chem.* ‘farmaceutyczna nazwa acetanilidu, środek lekarski przeciwgorączkowy’ (SW: now. z gr. *antí* + łac. *febris* ‘gorączka’); ANTYFEMINISTA ‘przeciwnik feminizmu; nieprzyjaciół kobiet’ (SW: now. z gr. *antí* + łac. *femina* ‘kobieta’; SDor; Szym); ANTYFEMINIZM ‘nienawiść do kobiet; nieuznawanie emancypacji kobiet’ (SW, SDor: *anty* + łac. *femina* ‘kobieta’; Szym); ANTYFLOGOZA (*antiphlogosis*) *med.* ‘przeciwzapalenie’ (SWil); ANTYFONIA (gr.) 1. ‘sprzeczność (logiczna w myśleniu)’, 2. *muz.* ‘dźwięk lub śpiew odpowiedni czemuś poprzedniemu’ (SWil); ANTYFRAZA (gr.) ‘figura retoryczna: sposób wyrażania się krasomówczego, pod którym zupełnie co innego się rozumie’ (SWil; SW; SDor: *lit.*; Szym); ANTYGRAFIA ‘odwrotne, przeciwne pismo, pisanie’ (SWil; SW); ANTYKATOLIK (gr.) ‘nieprzyjaciół kościoła katolickiego’ (SWil; SW); ANTYKRYTYKA (gr.) ‘krytyka na krytykę, czyli odpowiedź na krytykę poprzedzającą; osądzenie, ocenienie, zabicie krytyki na jakie dzieło napisanej’ (SWil; SW: z gr. *antí* + *krytyka*); ANTYLIBERALIZM ‘niechęć, nienawiść przeciw duchowi wolności’ (SWil; SW: now. z gr. *antí* + *liberalizm*; SDor; Szym); ANTYLOG (gr.) ‘sprzeczny w zdaniu; biegun ujemny w stosach elektrycznych, wytwarzających prądy przez działanie ognia’ (SWil; SW); ANTYLOGARYTM (gr.) *mat.* ‘logarytm obrotny, dopełniający; dopełnienie logarytmu stycznej i siecznej, tj. różnica między logarytmem którejkolwiek z wymienionych linii a logarytmem promienia; liczba będąca wynikiem podniesienia podstawy logarytmu do potęgi, której wykładnikiem jest dany logarytm’ (SWil; SW: now. z gr. *antí* + *logarytm*; SDor; Szym); ANTYMATERIALISTA ‘przeciwnik materializmu’ (SW: now. z gr. *antí* + *materialista*); ANTYMONARCHISTA ‘nieprzyjaciół rządu monarchicznego’ (SWil; SW); ANTYMORALIZM ‘kierunek filozoficzny moralności przeciwny, system filozoficzny w konsekwencjach swoich burzący podstawy moralności’ (SW: now. z gr. *antí* + *moralizm*); ANTYNACJONALISTA ‘człowiek nie uznający wyłączności narodowej, nie przekładający swej narodowości nad inne, kosmopolita’ (SW); ANTYNACJONALIZM ‘nieuznawanie wyłączności narodowej; zasada, według której wszystkie narodowości stawiać należy na równi, kosmopolityzm’ (SW); ANTYPAPIEŻ ‘nieprawy papież, papież obрани przez mniejszość kardynałów’ (SWil; SW: now. z gr. *antí* + *papież*; „Pod tenże czas zjawia się Pseudo-Prorok, antypapież, wierny towarzysz Antychrysta”; SDor: „[Henryk IV] zjednawszy sobie biskupów niemieckich, posunął się do

wyboru antypapieża.” Bobrz. Dzieje I, 95; Szym); ANTYPAPISTA ‘przeciwnik papieżstwa’ (SWil; SW); ANTYPAPIEŻNIK ‘przeciwnik papieżstwa’ (SWil; SW); ANTYPAPIZM ‘wstręt, niechęć, nienawiść, przeciwieństwo ku papieżowi’ (SWil; SW); ANTYPARALOGIZM (gr.) *filoz.* ‘zbijanie fałszywego rozumowania innym fałszywym rozumowaniem’ (SWil; SW: now. z gr. *antí* + *paralogizm*), ANTYPIRYNA (gr., nłac.) *chem.* ‘nazwa farmaceutyczna pirazolonu fenilodwumetylowanego, środek lekarski przeciwgorączkowy’ (SW: now. z gr. *antí* + *pyr* ‘ogień’; SDor: *farm.*; *anty* + gr. *pyretos* ‘gorączka’; Szym); ANTYPLANAT *fot.* ‘rodzaj obiektywu fotograficznego’ (SW: now. z gr. *antí* + łac. *planus* ‘równy’); ANTYSEMITA ‘przeciwnik, wróg Żydów’ (SW: now. z gr. *antí* + *semita*; SDor: „Zawzięty antysemita, wszystkich Żydów z Kamieńca wyświecał.” Brück. Kult. III, 34; Szym); ANTYSEMITYZM ‘nienawiść do Żydów głównie z pobudek politycznych i socjalnych, dążność do usunięcia przewagi Żydów w życiu społecznym i towarzyskim’ (SW; SDor: „[Faszyści niemieccy] rozpętali dziką nienawiść do Żydów, antysemityzm i nieludzko ich prześladowali.” Barb. Nauka 35; Szym); ANTYSEPTYKA (gr.) *chir.* ‘stosowanie środków przeciwnilnych, postępowanie przeciwnilne; niszczenie żywych drobnoustrojów, np. w ranach, na narządziach chirurgicznych, w pomieszczeniach, w celu zapobiegania zakażeniu; wyjaławianie bakteriologiczne’ (SW; SDor: *med.* „Zasady antyseptyki miały na celu zabicie drobnoustrojów będących już w tkankach” Kulcz. J. Terap. 82; Szym); ANTYSOCJALIZM 1. ‘usposobienie wrogie dla społeczeństw ludzkich’; 2. ‘usposobienie wrogie socjalizmowi’ (SW: „Byrona oskarżono o bezbożność i antysocjalizm.” Mick.); ANTYSOFIZMAT (gr.) *fil.* ‘sylogizm przeciw fałszywemu sylogizmowi’ (SWil; SW); ANTYSPIRYTYSTA ‘przeciwnik spirytyzmu’ (SW: now. z gr. *antí* + *spirytysta*); ANTYTERMINA *chem.* ‘nazwa farmaceutyczna hidrazonu kwasu lewulinowego’ (SW: now. z gr. *antí* + *thermos* ‘gorący’); ANTYTETYKA *fil.* ‘nie dająca się usunąć sprzeczność dwóch twierdzeń albo antynomii’ (SW); ANTYTRYNITARIUSZ ‘człowiek sekty, zaprzeczającej bóstwa Chrystusa, unitariusz, socyjanin, arianin; wyznawca antytrynitaryzmu’ (SW: now. z gr. *antí* + łac. *Trinitas* ‘trójca’; SDor: *anty* + *trinitas* ‘trójca’: „Arianie czyli antyrynitariusz to najsłabsza sekta XVI w.: odrzucali dogmat bóstwa Jezusa Chrystusa (a zatem dogmat Trójcy Św.).” Chrzan. I Lit. 69; Szym); ANTYTRYNITARZ zob. *antytrynitarz* (SW; SDor: „Poglądy Włochów [humanistów] stają się podstawą wiary arian polskich, zwanych też antytrynitarzami.” Kleiner Lit. 58; Szym).

Wśród przywołanych rzeczowników dominują prefiksalne derywaty od podstaw przyswojonych, zapożyczonych na różnych etapach historii polszczyzny, np. *antozon*³⁸ (: *ozon*), *antychlor* (: *chlor*), *antyfonia* (: *fonia*)³⁹, *antyfraz* (: *fraz*), *antykrytyka* (: *krytyka*), *antyliberalizm* (: *liberalizm*), *antylogarytm* (: *logarytm*),

³⁸ W rzeczowniku *antozon* doszło do elizji.

³⁹ Podstawa odnotowana dopiero w SDor.

antymoralizm (: *moralizm*), *antynacjonalizm* (: *nacjonalizm*), *antyparalogizm* (: *paralogizm*), *antypapież* (: *papież*), *antysemityzm* (: *semityzm*), *antysocjalizm* (: *socjalizm*). Przykłady te dowodzą, że prefiks *anty-* charakteryzował się w polszczyźnie badanego okresu wzrastającą aktywnością słotwórczą. Część zapożyczonych leksemów uzyskała w polszczyźnie podzielną formarno-semantyczną, np. *antysofizmat* (gr.) (: *sofizmat*). Warto także podkreślić, że nie odnotowano formacji utworzonych od podstaw rodzimych⁴⁰.

W odniesieniu do innych leksemów z *anty-*, które wystąpiły w badanym okresie, nasuwają się następujące interpretacje.

Do wyrazów podzielných wyłącznie formalnie⁴¹ należy zaliczyć takie, jak np. *antyfebryna*, *antyflogoza*, *antypiryna*, *antyplanat*, *antytermina*. Rzeczowniki *antygrafia* i *antychronizm* można uznać za derywaty z podstawami związanymi⁴². Kilka derywatów rzeczownikowych reprezentuje formacje prefiksarno-sufiksalne, np. *antymaterialista*⁴³ (: *materializm*), *antymonarchista* (: *monarchia*), *antyspi-rytysta* (: *spirytyzm*), *antyalkoholik* (: *alkohol*). Dla niektórych formacji można wskazać więcej niż jedną motywację, np. *antydemokrata* (: *demokracja*, *demokrata*), *antykatolik* (: *katolik*, *antykatolicyzm*, *katolicyzm*), *antypapizm* (: *papizm*, *papież*, *papiestwo*).

Materiał dziewiętnastowieczny pochodzi przede wszystkim z SW i w mniejszym stopniu SWil. Autorzy SW w adnotacjach towarzyszących poszczególnym hasłom sugerują często budowę słotwórczą analizowanych jednostek. W uwagach tych wskazuje się bowiem rzeczowniki, które mogą być uznane za podstawy poszczególnych derywatów, np. *antykrytyka*: *anty-* + *krytyka*, *antyspi-rytysta*: *anty-* + *spirytysta*⁴⁴. Oczywiście w rozstrzyganiu o kierunku motywacji analizowanych derywatów takie sugestie mogą być pomocne, ale należy podchodzić do nich z dużą dozą niepewności⁴⁵.

Wśród omawianych jednostek z *anty-* wyodrębniają się następujące grupy znaczeniowe:

⁴⁰ Pojawiły się natomiast w tym okresie derywaty przmiotnikowe od podstaw swojskich, np. *antynarodowościowy* (SW), *antynarodowy* (SW), *antypaństwowy* (SW), *antypostępowy* (SW), *antyrządowy* (SW), *antyszlachecki* (SW).

⁴¹ SW podaje w tych przypadkach informację o języku źródłowym dopiero w uwagach genetyczno-słotwórczych, np. now. z gr. *anti* + łac. *febris* 'gorączka' (SW).

⁴² Por. liczne leksemy z segmentem *-grafia* oraz *-chronizm*, np. *antychronizm* – *anachronizm* – *synchronizm*. Rzeczowniki *antygrafia*, *antychronizm* K. Kleszczowa nazywa *quasi-derywatami* (zob. Kleszczowa 2001a, 203).

⁴³ Według autorek GWJP formacje prefiksarno-sufiksalne typu *anty-* + *-ista* oznaczają przeciwników idei wyrażonych przez podstawy słotwórcze, np. *antymaterialista* 'przeciwnik materializmu' (zob. GWJP 1998, 439).

⁴⁴ Niekiedy w uwagach tego typu wskazuje się nieprzyswojony wyraz obcy, np. *antyfebryna*: *anty-* + *febris* (łac.) 'gorączka', *antyplanat*: *anty-* + *planus* (łac.) 'równy'.

⁴⁵ Wystarczy tylko przywołać derywat *antysemita*, w odniesieniu do którego można by na podstawie uwagi zamieszczonej w SW wskazywać motywację od *semita*, podczas gdy rzeczownik *antysemita* należy uznać za motywowany przez *semityzm*, *antysemityzm*.

- nazwy osób wskazujące na przeciwników i wrogów pewnych zjawisk społeczno-kulturowych⁴⁶, np. *antydemokrata*, *antyfeminista*, *antykatolik*, *antymonarchista*, *antynacjonalista*, *antypapista*, *antytrynitarisz*, *antytrynitarz*, przeciwników nałogów, np. *antyalkoholista*/*antyalkoholik* (por. GWJP 1998, 439; Waszakowa 2005, 126),

- nazwy osób pełniących urząd czy funkcję nieprawnie, niezgodnie z wolą ogółu, np. *antypapież*,

- nazwy doktryn, kierunków, poglądów będące zaprzeczeniem znaczenia niesionego przez podstawę słowotwórczą, np. *antyfeminizm*, *antyliberalizm*, *antymoralizm*, *antynacjonalizm*, *antysemityzm*, *antysocjalizm*,

- terminy, pojęcia reprezentujące rozmaite dziedziny nauki zawierające w sobie sem ‘fałszywy, spreczny’, np. *antyfonia*, *antyfrazja*, *antygrafia*, *antylog*, *antyparalogizm*, *antysofizm*,

- nazwy nie będące zaprzeczeniem znaczenia podstawy, ale wskazujące na nową jakość, odmianę, gatunek tego, na co wskazuje podstawa (rzeczownik podstawowy pełni w stosunku do nich funkcję hiperonimu), np. *antykrytyka* to rodzaj krytyki, *antozon*, *antylogarytm*,

- derywaty o znaczeniu ‘przeciwdziałanie, zapobieganie temu, na co wskazuje podstawa’: nazwy substancji, np. *antychlor*, *antyfebryna*, *antypiryna*, *antitermina*, nazwy procesów o ogólnym znaczeniu ‘zapobieganie’, np. *antyseptyka*.

Wskazane wśród analizowanych leksemów grupy znaczeniowe⁴⁷, wyodrębnione na podstawie definicji słownikowych i nielicznych cytatów, poświadczających użycie tych rzeczowników, przekonują o rozwarstwieniu semantycznym prefiksu *anty-* w polszczyźnie XIX w.

Na przyrost nowych znaczeń omawianego afiksu wpływa także semantyka podstaw, z jakimi się on łączy⁴⁸. Przedrostek *anty-* w polszczyźnie XIX w. łączył się z podstawami reprezentującymi erudycyjny, specjalistyczny typ słownictwa (por. Waszakowa 1989), charakterystycznego przede wszystkim dla stylu naukowego. O przynależności niektórych z omawianych rzeczowników do leksyki terminologicznej świadczą kwalifikatory użyte w słownikach: *chem(iczny)*, np.

⁴⁶ Zob. na temat granicy między nazwami nosicieli cech a nazwami oznaczającymi przeciwników idei i poglądów w: GWJP 1998, 439.

⁴⁷ Warto również zauważyć, iż wśród derywatów rzeczownikowych z prefiksem *anty-* trudno wskazać granicę między modyfikacjami a mutacjami (por. GWJP 1998, 430–431). Autorki GWJP formacje typu *antypowieść* i *antyteatr* uznają za modyfikacje, gdyż derywat i podstawa zachowują w takich przypadkach ogólne wspólne znaczenie, natomiast rzeczowniki typu *antyliberalizm*, *antykommunizm* traktują jako mutacje, ponieważ derywaty w takich wypadkach nazywają zupełnie nowe zjawisko. W naszym materiale mutacyjny charakter mają rzeczownikowe nazwy doktryn typu *antyfeminizm*, *antynacjonalizm* itd. (chodzi w nich o nazwanie nowej jakości, przeciwnej do tego, na co wskazuje podstawa), modyfikacyjny zaś formacje, np. *antyfrazja*, *antykrytyka* czy *antypapież*.

⁴⁸ Tę zależność doskonale widać na przykład w odniesieniu do przedrostka *arcy-*, por. „poważne” formacje typu *arcybiskup* z jednej strony, a żartobliwe typu *arcybibosz* z drugiej (por. *arcy-*).

antozon, antyfebryna, antytermina, mat(ematyczny), np. antylogarytm, chir(ur-giczny), np. antyseptyka, fil(ozoficzny), np. antysofizmat.

Znaczna część badanego materiału mieści się w obrębie dziewiętnastowiecznego stylu publicystycznego. Przede wszystkim należy tu wskazać nazwy doktryn, kierunków i prądów na *-izm/-yzm*⁴⁹, np. *antyliberalizm, antynacjonalizm, antysemitizm, antysocjalizm*. Prawdopodobnie dochodziło wówczas także do przenikania leksemów ze stylu publicystycznego do innych, np. potocznego (zob. Waszakowa 1994a, 222; Kurkowska, Skorupka 2001, 242).

XX w.

Wiek XX obfituje w nowe wyrazy z *anty*-⁵⁰: **ANTYAPEKS** *astr.* ‘punkt na sferze niebieskiej przeciwległy do apeksu’ (SDor: *anty-* + łac. *apeks* ‘wierzchołek, szczyt’; Szym); **ANTYATOM** *fiz.* ‘hipotetyczny atom o ujemnie naładowanym jądrze, złożonym z antyprotonów i antyneutronów i o powłoce zbudowanej z antyelektronów (elektronów dodatnich)’ (SDor; Szym); **ANTYBIOGRAM** *med.* ‘wynik testu laboratoryjnego, opisujący wrażliwość poszczególnych typów bakterii (np. zawartych w moczu) na działanie antybiotyków, sulfonamidów itp.’ (Szym); **ANTYBIOTYK** (gr.) *biol. farm.* ‘substancja lecznicza, której działanie opiera się na wzajemnym zwalczaniu się poszczególnych typów drobnoustrojów’ (SDor; Szym); **ANTYBIOZA** (gr.) *biol.* ‘zjawisko polegające na zahamowaniu rozwoju i rozmnażania się jednych istot żywych, np. drobnoustrojów na skutek rozwoju na tej samej pożywce innych, np. pleśni’ (SDor: *anty* + gr. *bios* ‘życie’; Szym.); **ANTYBLOK** (SDorK: „[...] przy antybloku (w grze szachowej) zwykle stosuje się częściowe unikanie duali” Wrób. Taj. 302)⁵¹, **ANTYBRYZA** (SDorK: „Ponad tą wysokością [1000 metrów] płynie już wiatr skierowany z lądu na morze, wiatr który można by nazwać antybryzą.” Wiedza 532, s. 56); **ANTYBODZIEC** ‘bodziec przeciwdziałający innemu bodźcowi; czynnik o działaniu hamującym; przeciwbodziec’ (SDor: „Przez kilka lat szukano lekarstw na jakość butów w systemach bodźców i antybodźców: temu premie ustawić od tego, tego od tamtego, tego bić za to, tego za tamto.” Polit. 17, 1966; Szym); **ANTYBOHATER** ‘osoba, zwykle postać w utworze literackim, mająca cechy ujemne, będące zaprzeczeniem cech bohatera’ (SDor: *książk.*; „Sienkiewicz stworzył szereg postaci

⁴⁹ Warto podkreślić, że o ile formacje na *-izm/-yzm* są w XIX w. charakterystyczne dla stylu naukowego, o czym przekonują badania A. Krupianki poczynione na utworach A. Mickiewicza (por. Krupianka 1998), o tyle omawiane formacje z *anty-* + nazwa doktryny na *-izm/-yzm*, przywoływałyby właśnie publicystyczną odmianę polszczyzny dziewiętnastowiecznej.

⁵⁰ W leksyce XX w. funkcjonowały też wyrazy: *Antychrystus, antydotum, antyfona, antypapa, antyteza, antychlor, antyfeminista, antyfeminizm, antyfraza, antyliberalizm, antylogarytm, antypapież, antypiryna, antysemita, antysemitizm, antyseptyka, antytrynitariusz, antytrynitarz.*

⁵¹ Leksemy wyekscerpowane z Kartoteki SDor (SDorK) przytaczamy bez znaczeń.

miłych sercu Polaka, nawet gdy obdarzył ich rolą antybohaterów.” Kult. 33, 1966; Szym); ANTYBROŃ ‘broń, za pomocą której można zwalczać inną broń’ (SDor: „Broń i antybroń pojawiły się niemal równocześnie – okręt podwodny i torpeda, bombowiec i zenitówka, czołg i rusznica przeciwpancerna.” Życie Warsz. 297, 1965; Szym); ANTYCENTRUM *geol.* ‘punkt na powierzchni Ziemi leżący symetrycznie względem epicentrum na przeciwnej półkuli’ (Szym); ANTYCESARZ *hist.* ‘cesarz uznany i koronowany przez opozycję, będący antagonistą panującego lub legalnie powołanego cesarza’ (Szym); ANTYCIAŁO *antyciała* p. *przeciwciała* (SDorK: „Specjalne substancje wytwarzane przez organizm, podrażniony przez wtargnięcie doń obcego ciała, przeważnie obcego białka.” Wiedza 627, s. 35); ANTYCYKLON *meteor.* ‘układ ciśnienia atmosferycznego, zwykle nad rozległym obszarem powierzchni ziemi; cechują go prądy zstępujące, które wywołują spadek zachmurzenia, w zimie temperatura powietrza stosunkowo niska, w lecie wysoka’ (SDor: „Brzegi czukockie znajdują się pod wpływem kontynentalnych antycyklonów, a Cieśnina Beringa pod wpływem cyklonów Oceanu Spokojnego.” Cent. Czel. 89; Szym); ANTYCZĄSTKA *fiz.* ‘cząstka (drobina) odpowiadająca innej cząstce, mająca taką samą masę i te same wartości innych wielkości charakteryzujących je, ale różniąca się znakiem ładunku elektrycznego i momentu magnetycznego; wszystkie znane cząstki elementarne mają odpowiadające im antycząstki’ (SDor; Szym); ANTYDAKTYL (gr.) *lit.* ‘stopa wierszowa składająca się z dwóch sylab krótkich i jednej długiej; daktyl odwrócony’ (Szym); ANTYDEMOKRATYZM (SDorK: „W Polsce istnieją wszystkie rodzaje niechęci człowieka do człowieka. Istnieją więc antysemityzm i antykatolicyzm, antykomunizm i antydemokratyzm, antyludowość i antyszlachectwo, a z rozróżnień takich «na anty» ułożyć by można listę długą i bardzo pouczającą.” Osm. Sprawy 78); ANTYDETONATOR *techn. chem.* ‘substancja dodawana do paliwa w silnikach spalinowych w celu zapobieżenia detonacjom; związek chemiczny dodawany do benzyny, przeciwdziałający spalaniu detonacyjnemu, podwyższający liczbę oktanową paliwa’ (SDor; Szym); ANTYDEUTERON *fiz.* ‘antyjądro ciężkiego wodoru’ (Szym); ANTYDIALOG *żart.* ‘dialog pozbawiony cech dialogu, przeciwieństwo dialogu’ (SDor: „Mistrzyni antydialogu! Ktokolwiek będzie miał z nią do czynienia, niech pamięta o jednym: odpowiedź nic nie znaczy, pytanie – wszystko!” Prz. Kult. 5, 1963); ANTYDIURETYNA *biol.* ‘hormon powstający w podwzgórzu mózgowym, podnoszący ciśnienie krwi i powodujący zmniejszenie wydalania wody z ustroju przez nerki; wazopresyna’ (Szym); ANTYDOGMATYZM ‘odrzućcie dogmatyzm, zwalczanie dogmatyzmu; krytycyzm lub sceptycyzm, badawczość, dociekliwość; stanowisko, pogląd lub kierunek antydogmatyczny’ (SDor; Szym); ANTYDRAMAT *lit.* ‘współczesna odmiana dramatu nie zachowująca tradycyjnych konwencji, często o charakterze symbolicznym, satyrycznym i elementach groteski, operująca skrótem, aluzjami i paradoksalnymi układami sytuacyjnymi’ (SDor; Szym); ANTYELEKTRON *fiz.* ‘krótko trwająca cząstka elementarna, której ładunek dodatni i masa są równe ładunkowi (co

do wartości bezwzględnej) i masie elektronu ujemnego; pozyton' (Szym); ANTY-EMPIRYZM *filoz.* 'pogląd przeciwstawiający się empiryzmowi, głoszący, że źródłem poznania jest rozum, a nie doświadczenie zmysłowe, a także, że wiedzę należy uzasadniać, nie powołując się na doświadczenie' (SDor; Szym); ANTYENZYM *biol.* 'przeciwciało wytwarzane przez organizm po wprowadzeniu do tkanek enzymu obcogatunkowego; przeciwferment' (Szym); ANTYESTETYZM 'pogląd w sztuce i literaturze przeciwstawiający się estetyzmowi, zwalczający estetyzm' (SDor: *książk.*; Szym); ANTYFASZYSTA 'przeciwnik faszyzmu, walczący przeciw faszyzmowi' (SDor: „Natychmiast po katastrofie wrześniowej w ośrodkach robotniczych kraju powstały grupy rewolucyjne złożone z świadomych antyfaszystów, przede wszystkim zaś z komunistów i ich sympatyków.” Nowe Drogi 3, 1952, s. 105; Szym); ANTYFERROMAGNETYK *fiz.* 'ciało o strukturze krystalicznej, zbudowane z jonów mających momenty magnetyczne równe sobie co do wielkości, lecz skierowane przeciwnie' (SDor; Szym); ANTYFERROMAGNETYZM *fiz.* 'właściwość magnetycznych struktur krystalicznych, których jony mają momenty magnetyczne równe co do wielkości, lecz ustawione przeciwnolegle; występuje w prostych związkach nieorganicznych' (SDor; Szym.); ANTYFILM 'rodzaj współczesnego filmu psychologicznego, przeciwstawiającego się tradycyjnym schematom i konwencjom sztuki filmowej' (SDor: „Po teoretykach «antypowieści» i «antyfilmu», po pretensjonalnych utworach domorosłych udziwniaczy i naśladowców – powrót do prozy Iwaszkiewicza jest krzepiący.” Exp. 25, 1965; Szym); ANTYGEN *biol.* 'wszelka substancja obca organizmowi, powodująca wytwarzanie się we krwi, w limfie i tkankach specjalnych substancji, zwanych antyciałami (przeciwciałami)' (SDor: *anti* + gr. *genos* 'rodzaj, gatunek'); ANTYGRADACJA *lit.* 'opozycyjne zestawienie dwóch rodzajów stopniowania, wzmacniającego i osłabiającego cechy (np. *Natarcie wroga było coraz silniejsze, potężniejsze, gwałtowniejsze, a garstka obrońców kurczyła się, malała, słabła.*)' (SDor; Szym); ANTYGRYPINA 'środek przeciw grypie (żartobliwie o wódce)' (SDor); ANTYHITLEROWIEC 'przeciwnik, wróg hitleryzmu, walczący z hitleryzmem' (SDor: „Na śmiertelne konwulsje hitleryzmu każe nam w swej powieści patrzeć oczyma szczupłej garstki konspiracyjnych berlińskich antyhitlerowców.” Krucz Spot. 93; Szym); ANTYHORMON *med.* 'związek chemiczny działający antagonistycznie w stosunku do działania hormonów' (Szym); ANTYIMPERIALIZM 'ideologia i polityka występujące przeciwko imperializmowi, walczące z imperializmem' (Szym); ANTYINTELEKTUALISTA 'zwolennik antyintelektualizmu' (Szym); ANTYINTELEKTUALIZM *filoz.* 'doktryna filozoficzna negująca główną rolę rozumu w procesie poznania, podkreślająca zawodność rozumowych dociekań' (Szym); ANTYKADENCJA *jęz.* 'człon frazy intonacyjnej o wznoszącej się intonacji' (SDor: „Fraza składa się z antykadencji i kadencji. Antykadencja [...] to linia głosowa wznosząca się ku górze, aż do swego szczytu.” Zesz. Wrocł. 1–2, 1950, s. 61; Szym); ANTYKATODA *fiz.* 'elektroda dodatnia, umieszczona wewnątrz lamp rentgenowskich naprzeciwko

katody; będąca źródłem promieni Roentgena, wywoływanych przez elektrony idące z katody' (SDor: „Ponieważ katoda jest wklęsła, promienie katodowe skupiają się na antykatodzie. Antykatoda bombardowana elektronami, wysyła promienie x.” Elektr. 395; Szym); ANTYKLERYKAŁ ‘występujący przeciwko klerowi, wróg kleru; zwolennik antyklerykalizmu’ (SDor: „Śmiertelny wróg wszelkich form wszetecznictwa i obskurantyzmu [...] biczem satyry smagający ciemnych mnichów antyklerykał – oczekuje dzisiaj Jasiński również na głębsze niż dotąd zainteresowanie naszych historyków literatury.” Dobrow. S. Jasiń. 18; Szym); ANTYKLERYKALIZM ‘występowanie przeciwko klerowi; zwalczanie kleru i jego wpływów’ (SDor: „Współczesnych [Stendhala] [...] raziła przede wszystkim jego odrębność; prosty, suchy, niekiedy wręcz niedbały styl, antyklerykalizm i ateizm, brak szacunku dla jakichkolwiek uznanych «świętości».” Wiedza 502, s. 37; Szym); ANTYKLINA (gr.) *geol.* ‘fałd warstw skalnych, tworzący wypukłe siodło’ (SDor: *anty* + gr. *klino* ‘nachylam, wyginam’; Szym); ANTYKOLONIALIZM ‘ideologia i polityka skierowane przeciwko kolonializmowi, dążące do zniesienia kolonializmu’ (Szym); ANTYKOMUNIZM ‘ideologia i polityka skierowane przeciwko komunizmowi, zwalczanie komunizmu’ (Szym); ANTYKONCEPCJA (łac.) ‘stosowanie środków zapobiegających ciąży; metody zapobiegania ciąży’ (Szym: „Skuteczność antykoncepcji. Stosować, propagować antykoncepcję.”); ANTYLITERATURA *lit.* ‘twórczość literacka przeciwstawiająca się tradycyjnym schematom i konwencjom w literaturze’ (SDor); ANTYMATERIA *fiz.* ‘hipotetyczna substancja zbudowana z antyatomów, tj. układów fizycznych zawierających zamiast cząstek odpowiednie antycząstki’ (SDor: „Proton ujemny z krążącym dookoła niego pozytonem stanowiłyby atom czegoś, co można by nazwać «antywodore»»; podobnie mogłyby istnieć inne rodzaje «antymaterii». Niektórzy fizycy przypuszczają, że istnieją światy zbudowane z antymaterii. Cząstki antymaterii w zetknięciu ze zwykłą materią ulegałyby anihilacji, tj. przemianie na fotony.” Piek. Elektr. 637; Szym); ANTYMETABOLA (gr.) *lit.* ‘figura stylistyczna o konstrukcji symetrycznej polegająca na użyciu tych samych wyrazów w zmienionym porządku; może się łączyć ze zmianą sensu na przeciwny, często ma zabarwienie ironiczne lub komiczne, np. ‘*jak się nie ma, co się lubi, to się lubi, co się ma*’ (SDor; Szym); ANTYMETABOLIT *chem. antymetabolity* ‘związki chemiczne zastępujące właściwe metabolity w procesach biochemicznych i na skutek tego uniemożliwiające normalny przebieg przemiany materii w żywej komórce; stosowane w lecznictwie oraz jako środki owadobójcze i chwastobójcze’ (Szym); ANTYMILITARYZM ‘występowanie przeciw militarystyce’ (SDor: „Buisson [...] godzi pojęcie patriotyzmu, będącego podstawą istnienia narodów, z antymilitaryzmem, hasłem przyszłej, odrodzonej ludzkości.” Radliń. Katol. 144; Szym); ANTYNATURALIZM ‘prąd w literaturze i sztuce przeciwstawiający się naturalizmowi’ (SDor: „Druga generalna tendencja [w sztuce XX w.] to zerwanie z mimetycznym, naśladowczym charakterem sztuki konwencjonalnej, programowy antyrealizm i antynaturalizm.” Życie Lit. 45, 1966;

Szym); ANTYNEUTRON *fiz.* ‘antycząstka neutronu; cząstka obojętna o tej samej masie co neutron, ale o przeciwnym ustawieniu momentu magnetycznego względem spinu; powstaje w reakcjach jądrowych wysokich energii’ (SDor; Szym); ANTYPASAT ‘stały wiatr w górnych warstwach atmosfery, wiejący w strefie zwrotnikowej ponad pasatem w przeciwnym do niego kierunku’ (Szym); ANTYPERYSTALTYKA *fizjol.* ‘ruch robaczkowy wsteczny przewodów ciała (np. przewodu pokarmowego, moczowodów), przebiegający w kierunku przeciwnym do ruchów perystaltycznych’ (Szym); ANTYPERZ *ogr. roln.* ‘płynny preparat chemiczny przeciw chwastom’ (SDor); ANTYPOETYKA *lit.* ‘poetyka mająca być zaprzeczeniem poetyki tradycyjnej’ (SDor); ANTYPOWIEŚĆ *lit.* ‘współczesna odmiana powieści zrywająca z tradycyjnymi regułami tego gatunku, wprowadzająca luźną, wieloaspektową kompozycję, ograniczającą rolę narratora, sugerującą swobodny przebieg zdarzeń, krzyżowanie się planów przestrzennych i chronologicznych, w celu badania możliwości artystycznych i poznawczych tego gatunku’ (SDor: „Antypowieść nie była historią czy relacją, jak powieść tradycyjna, jakiegoś zdarzenia. Antypowieść nie miała bohatera w sensie tradycyjnym. Nie była powieścią o kimś czy o czymś.” *Życie Warsz.* 156, 1967; Szym); ANTYPROTON *fiz.* ‘antycząstka protonu; cząstka elementarna o masie równej masie protonu, lecz o ładunku ujemnym; powstaje w reakcjach jądrowych wysokich energii; przy zderzeniu z protonem ulega anihilacji z wydzieleniem wielkiej ilości energii’ (SDor: „Jesienią 1955 r. E. Segare i O. Chamberlain odkryli drugą antycząstkę – antyproton.” *Polit.* 12, 1968; Szym); ANTYPROZA *lit.* ‘proza przeciwstawiająca się (w drugiej połowie XX w.) tradycyjnym schematom i konwencjom literackim’ (SDor: „Zawikłaną drogą podążać musi student za problemami współczesnej antyprozy.” *Dookoła* 8, 1966); ANTYPSYCHOLOGIZM *filoz.* ‘kierunek filozoficzny przeciwstawiający się psychologizmowi’ (SDor; Szym.); ANTYRADIOLOKACJA *wojsk.* ‘dziedzina techniki wojskowej zajmująca się zmniejszaniem skuteczności działania lub niszczeniem systemów i urządzeń radiolokacyjnych; przeciwradiolokacja’ (Szym); ANTYRAKIETA *wojsk.* ‘pocisk kierowany, przeznaczony do niszczenia rakiet balistycznych w powietrzu; przeciwpocisk’ (SDor: „Przypuszcza się, że zasięg antyrakiet wynosi 1000 lub więcej kilometrów.” *Dookoła* 5, 1966; Szym); ANTYREALIZM ‘kierunek w literaturze i sztuce przeciwstawiający się realizmowi’ (SDor; Szym); ANTYROJALISTA ‘przeciwnik rojalizmu, przeciwnik króla’ (Szym); ANTYROMANTYK ‘przeciwnik romantyzmu’ (SDor: „Flaubert był antyromantykiem urzeczonym przez romantyzm.” *Polit.* 14, 1966); ANTYSEPTYK *med.* ‘środek bakteriobójczy, przeciwdziałający gniciu i fermentacji w żywym organizmie’ (SDor: „Jednym z najpoważniejszych dla lecznictwa osiągnięć było w połowie XIX wieku odkrycie i zastosowanie środków [...] odkażających (antyseptyki).”; *techn.*; Szym); ANTYSTROFA *lit.* ‘w greckiej liryce chóralnej lub w chórach dramatu antycznego: strofa będąca pod względem konstrukcji i budowy metrycznej odpowiednikiem poprzedzającej ją’ (SDor: (gr.) *antistrophe* ‘obrót wstecz’: „U Pindara i Bakchylidesa [...] spotykamy

w jednym utworze najwyżej trzy człony (strofę, antystrofę, epodę).” Sinko Lit. I/2, 75; Szym); ANTYTALENT 1. ‘całkowity, zdecydowany brak uzdolnienia w jakimś kierunku’; 2. ‘człowiek wykazujący taki brak uzdolnienia’ (Szym); ANTYTEATR *lit.* ‘twórczość dramatyczna zrywająca z wszelkimi tradycyjnymi konwencjami w tej dziedzinie sztuki’ (SDor: „Objawił się [10 lat temu Ionesco] [...] jako prorok nowej awangardy teatralnej, twórca antyteatru, prekursor jakiegogoś nie znanego kierunku w sztuce.” Polit. 14, 1966); ANTYTOKSYNA *med. biol.* ‘in. przeciwjad; przeciwciało powstające we krwi lub doprowadzone przez szczepienie, znoszące trujące działanie bakterii’ (SDor: *anty* + gr. *toksikon* ‘jad’: „Antytoksyny są nowymi białkami powstającymi pod wpływem toksyn, które się do organizmu dostały.” Wszechśw. 5, 1948, 147; Szym); ANTYTRADYCJONALIZM ‘postawa światopoglądowa przeciwna tradycjonalizmowi, przeciwstawianie się bezkrytycznemu posłuszeństwu tradycji’ (Szym); ANTYTRYNITARYZM (gr., łac.) *rel.* ‘nurt doktrynalny w obrębie chrześcijaństwa odrzucający dogmat Trójcy Świętej, zaprzeczający istnieniu trzech różnych osób boskich (np. unitarianie) lub negujący ich równość (np. arianie)’ (Szym); ANTYUTLENIACZ *chem.* ‘substancja chemiczna (np. fenol, amina) dodawana do gumy, kauczuku, tworzyw sztucznych w celu zapobiegania ich starzeniu się (twardnieniu i pękaniu); przeciwutleniacz’ (SDor: p. *przeciwutleniacz*; Szym); ANTYWERTEKS *astr.* ‘punkt sklepienia niebieskiego przyległy do werteksu’ (SDor: *anty* + łac. *vertex* ‘szczyt’); ANTYWITAMINA *chem. biol.* ‘związek chemiczny, który dzięki swej budowie zbliżonej do budowy jednej z witamin, może wchodzić na jej miejsce w układzie biologicznym, powodując to, że staje się on układem nieczynnym’ (Szym).

Na wzrost aktywności słowotwórczej przedrostka *anty-* wpływa zapewne z jednej strony fakt, że może się on – podobnie jak większość przedrostków – łatwo łączyć z podstawami rzeczownikowymi i tworzyć w ten sposób struktury analogiczne (por. Ochmann 2004, 53–54; Nagórko 2002, 159; Janowska 2007), z drugiej dość duża precyzja semantyczna⁵², choć, jak postaramy się niżej wykazać, podstawowemu sensowi prefiksu *anty-* często towarzyszą inne⁵³.

Przedrostek ten pojawia się jako samodzielne hasło w SDor i Szym: *anty-* (gr.) przedrostek oznaczający przeciwieństwo czego, przeciwstawienie czemu, wrogą postawę wobec czego, zwalczanie czego (SDor)⁵⁴, *anty-* (gr.) pierwszy człon wyrazów złożonych (Szym).

⁵² O precyzji semantycznej sufiksów obcych *-izm*, *-ista* pisze K. Waszakowa (por. Waszakowa 1996a, 81).

⁵³ W najnowszej polszczyźnie *anty-* należy do najbardziej produktywnych przedrostków obcych (por. Waszakowa 2005, 122–126). Wiele nowszych formacji z *anty-* to w dużej części świadectwo mody językowej, np. *antykościół*, *antykultura*, *antywartość* (por. R. S. 1996).

⁵⁴ W dalszym ciągu hasła wyodrębniono szereg znaczeń, jakie może wносить *anty-*. O znaczeniach tych mówi się w dalszym ciągu wywodu.

Wracając do rozważań na temat materiału odnotowanego w XX w., należy zauważyć, że znaczna część zapożyczeń grecko-łacińskich uzyskała w polszczyźnie motywację słowotwórczą, np. *antybioza* (: *bioza*), *antydyktyl* (: *daktyl*), *antymetabola* (: *metabola*), *antymilitaryzm* (: *militaryzm*). Niektóre z rzeczowników są podzielne wyłącznie pod względem formalnym, np. *antyklina*. Wśród derywatów, które mogły powstać w wyniku działania rodzimych mechanizmów słowotwórczych, przeważają formacje utworzone od podstaw genetycznie obcych, np. *antyapeks* (: *apeks*), *antyatom* (: *atom*), *antibiogram* (: *biogram*)⁵⁵, *antycentrum* (: *centrum*), *antydyktat* (: *diktat*), *antycyfilm* (: *film*), *antycygen* (: *gen*), *antycykato-da* (: *katoda*), *antygradacja* (: *gradacja*), *antycytoksyna* (: *toksyna*), *antymilitaryzm* (: *militaryzm*), *antynaturalizm* (: *naturalizm*), *antypsychologizm* (: *psychologizm*), *antyrealityzm* (: *realizm*) itd. W XX w. prefiks *anty-* zaczyna tworzyć derywaty od podstaw rodzimych: *antycybody* (: *body*), *antycybohater* (: *bohater*), *antycybroń* (: *broń*), *antycycesarz* (: *cesarz*), *antycyciało* (: *ciało*), *antycyczęstka* (: *częstka*), *antycyutleniacz* (: *utleniacz*).

Trzeba podkreślić, że wobec łatwości przyłączania się prefiksu *anty-* do podstaw rzeczownikowych (i przymiotnikowych), należałoby się spodziewać dużo większej liczby formacji od podstaw rodzimych. Pobieźna tylko ekscerpcja przeprowadzona w Kartotece SDor (SDorK) pokazuje, jak wiele takich formacji nie znalazło się w słowniku⁵⁶. Prefiks *anty-*, podobnie zresztą jak inne prefiksy, wykazuje tendencję do tworzenia formacji potencjalnych na zasadzie analogii (zob. Ochmann 2004, 53–54; Kurkowska, Skorupka 2001, 81)⁵⁷.

Jak można zauważyć, większość analizowanych derywatów mieści się w obrębie prefiksalnych formacji denominalnych. Do formacji prefiksально-sufiksalnych należą nieliczne, np. *antycygrypina* (: *grypa*), *antycydetonator* (: *detonacja*), a także osobowe nazwy subiektów⁵⁸, np. *antycyfaszysta* (: *faszyzm*), *antycyintelektualista* (: *intelektualizm*), *antycyrojalista* (: *rojalizm*), *antycyromantyk* (: *romantyzm*),

⁵⁵ Wobec faktu, że *biogram* występuje w znaczeniu ‘nota biograficzna, krótki życiorys umieszczany zwykle w encyklopediach, informatorach itp.’ (Szym), leksem *antycybiogram* można uznać za derywat o motywacji zakłóconej (por. Waszakowa 2004, 22).

⁵⁶ Niektóre ze znajdujących się w Kartotece haseł zostały dla przykładu odnotowane w niniejszym rozdziale. Wskutek znacznej liczby derywatów z *anty-* nie ujętych w SDor zdecydowano się w fazie gromadzenia materiału na ograniczenie się tylko do materiału zawartego w SDor. Wiele leksemów z *anty-*, nieodnotowanych w słownikach, przynosi także praca P. Wierzhonia (por. Wierzhon 2008) oraz DLJP 2010–2011.

⁵⁷ Terminu *formacja potencjalna* używamy tu w znaczeniu zaproponowanym przez H. Kurkowską i S. Skorupkę, którzy za *formacje potencjalne* uważają „wyrazy urabiane seryjnie według jakiegoś żywotnego we współczesnej polszczyźnie modelu słowotwórczo-semantycznego” (Kurkowska, Skorupka 2001, 81). Natomiast według K. Chruścińskiej *formacje potencjalne* to derywaty kategoriałne (nowe i dawne), cechujące się brakiem stabilizacji w normie leksykalnej (por. Chruścińska 1978, 72).

⁵⁸ Zob. słowotwórczo-semantyczną charakterystykę rzeczowników na *-ista/-ysta*, występujących we współczesnej polszczyźnie dokonaną przez K. Waszakową (1994a, 197–208; 1995).

antyhitlerowiec (: *hitleryzm*) (zob. Długosz-Kurczabowa 1990a–b; Waszakowa 1991b; 1994a, 103–110; 158–166; 2005, 73). Niektóre rzeczowniki mogą mieć więcej niż jedną motywację⁵⁹, np. *antyklerykał* (: *kler*, *klerykalizm*, *antyklerykalizm*, *klerykał*), tu zwłaszcza nazwy doktryn⁶⁰: *antyklerykalizm* (: *kler*, *klerykalizm*), *antydemokratyzm* (: *demokracja*, *demokratyzm*), *antydogmatyzm* (: *dogmat*, *dogmatyzm*), *antytradycjonalizm* (: *tradycja*, *tradycjonalizm*), *antytrynitaryzm* (: *trynitarz*, *trynitaryzm*⁶¹) (zob. Waszakowa 2005, 73).

Znaczna część rzeczownikowych derywatów z prefiksem *anty-* należy do formacji modyfikacyjnych, wyrażających przeciwieństwo cechy, np. *antycesarz*, *antybohater*, *antypowieść*, *antyfilm*, *antyteatr*, *antycząstka* lub przeciwstawienie, np. *antybrosz*, *antyrakieta* (por. GWJP 1998, 432). Wiele spośród analizowanych leksemów rzeczownikowych reprezentuje derywaty mutacyjne, np. nazwy zjawisk przeciwnych do tego, co nazywa podstawa typu *antycyklon*, *antykadencja*, *antybryza*, nazwy ciał przeciwdziałających temu, na co wskazuje podstawa typu *antybodziec*, *antydetonator*, *antychlor*, *antytoksyna*, *antyperz*, nazwy przedmiotów umieszczonych naprzeciwko tego, na co wskazuje podstawa typu *antyapek*s, *antykatoda*, nazwy kierunków i postaw przeciwstawiające się tym, które są nazywane przez podstawy, np. *antyklerykalizm*, *antymilitaryzm*, *antypsychologizm*, *antynaturalizm* (por. GWJP 1998, 450–451)⁶².

Większość z leksemów z *anty-* odnotowanych w leksyce XX w. znalazłaby dla siebie miejsce w obrębie klas znaczeniowych, w jakich mieścił się materiał wcześniejszy. Jednakże pobieżny tylko ogląd omawianych jednostek dowodzi, że semantyka prefiksu *anty-* staje się coraz bogatsza, że w tworzonych przez siebie derywatach wnosi on inne jeszcze, niż w okresach wcześniejszych, znaczenia. Można tu wyodrębnić następujące klasy znaczeń:

- rzeczowniki osobowe wskazujące na: przeciwników i wrogów pewnych zjawisk społeczno-kulturowych, doktryn, prądów i kierunków, np. *antyfaszysta*, *antyintelektualista*, *antyklerykał*, *antyrojalista*, *antyromantyk* itd., urząd czy funkcję pełnione niezgodnie z wolą ogółu, np. *antycesarz*, kogoś, kto posiada cechy sprzeczne ze znaczeniem podstawy, np. *antybohater*, kogoś, komu brakuje czegoś, np. *antytalent* (w znaczeniu osobowym),

⁵⁹ Wielomotywyjność w odniesieniu do derywatów z formantami obcymi dostrzega K. Waszakowa, która na przykład w odniesieniu do formacji *antyseksualność* dopuszcza aż cztery możliwe interpretacje: *seksualność*, *antyseksulany*, *seksualny*, *seks* (Waszakowa 2005, 73).

⁶⁰ Zob. na temat derywatów na *-izm/-yzm* liczne opracowania dotyczące współczesnej (Prechitko 1977; Waszakowa 1994a, 126–141; 1994b) i dawnej (Długosz-Kurczabowa 1986b) polszczyzny. Autorki GWJP wśród mutacyjnych rzeczownikowych derywatów prefiksalnych wydzieliły grupę „nazw kierunków czy postaw przeciwstawiających się temu, co oznaczają tematy słowotwórcze”, np. *antyfeminizm*, *antymerkantylizm*, *antymilitaryzm*, *antyliberalizm* (GWJP 1998, 451).

⁶¹ Słowniki nie notują leksemu *trynitaryzm*.

⁶² Zob. o trudnościach w ustaleniu granicy między modyfikacjami a mutacjami w zakresie rzeczowników z *anty-* w: GWJP 1998, 431–432.

- nazwy doktryn, prądów i kierunków zaprzeczające znaczeniu podstawy, np. *antydogmatyzm*, *antyimperializm*, *antykomunizm*, *antynaturalizm*, *antypsychologizm*, *antytradycjonalizm*, *antytrynitaryzm* itd.,

- terminy z zakresu teorii literatury i kulturoznawstwa, oznaczające zaprzeczenie tego, co nazywa podstawą, np. *antyfilm*, *antygradacja*, *antyliteratura*, *antymetabola*, *antypoetyka*, *antypowieść*, *antyproza*, *antystrofa*, *antyteatr*,

- nazwy substancji, ciał, procesów, narzędzi, w których *anty-* oznacza: 'znajdujący się na przeciwległym biegunie, po przeciwnej stronie niż wskazuje podstawa', np. *antyapeks*, *antykatoda*, *antyneutron* itd., 'przeciwny temu, na co wskazuje podstawa', np. *antybryza*, *antyperystaltyka*, 'przeciwdziałający temu, na co wskazuje podstawa', np. *antybodziec*, *antydetonator*, *antyperz*, *antytoksyna*, *antyutleniacz*, *antyseptyka* itd., 'zastępowanie tego, na co wskazuje podstawa', np. *antymetabolit*,

- nazwy o znaczeniu: 'rodzaj, podgatunek w stosunku do tego, co nazywa podstawa' (w tego typu derywatach nie kryje się znaczenie przeciwieństwa; podstawa ma charakter hiperonimu, derywat zaś hiponimu), np. *antychlor*, *antycząstka*,

- rzeczowniki o znaczeniu żartobliwym, np. *antydialog*, *antygrypina*.

Znaczący przyrost formacji z *anty-* w polszczyźnie XX w. ma swoje konsekwencje na płaszczyźnie nie tylko ilościowej, lecz także jakościowej. Jak można zaobserwować na podstawie wymienionych klas semantycznych, podstawowemu sensowi przeciwieństwa, jakie komunikuje przedrostek *anty-*, towarzyszą często sensory dodatkowe, choć wydaje się, że *anty-* reprezentuje grupę afiksów szczególnie precyzyjnych pod względem znaczeniowym (zob. Waszakowa 2001a, 67).

Należy podkreślić, iż mamy świadomość tego, że wiele ze wskazanych znaczeń może mieć nieco subiektywny charakter, gdyż opis semantyki na podstawie definicji słownikowych i często niewiele mówiących cytatów musi zakładać dość dużą dawkę naukowego sceptycyzmu. Opieramy się bowiem na materiale słownikowym i znaczenia wydobywamy z definicji stworzonych przez leksykografów. Prawdopodobnie przeprowadzenie sondażowych badań na użytkownikach polszczyzny pokazałoby, iż widzą oni w przedrostku *anty-* przede wszystkim morfem wyrażający negację (por. Pstyga 2010, 74–75). Pomimo jednak tych wątpliwości, nie da się nie dostrzec bogactwa znaczeniowego, jakie prefiks *anty-* wnosi do tworzonych przez siebie derywatów. Oprócz głównego sensu negacji i przeciwieństwa prefiks ten tworzy współcześnie, jak już wspomniano, derywaty wskazujące na brak czegoś, przeciwdziałanie czemuś, łagodzenie objawów i skutków, o jakich mowa w podstawie. Nie są to sensory nowe, znaczna ich część wyodrębniła się w polszczyźnie okresu wcześniejszego, lecz charakteryzują się większą jeszcze różnorodnością, bardziej złożonym charakterem w siatce znaczeń⁶³.

Prefiks *anty-* wchodzi w relacje synonimiczne z lewostronnymi afiksami rodzimymi: *przeciw-*, *nie-* i obcymi: *a(n)-*, *kontr(a)-* (zob. Waszakowa 2005, 72)⁶⁴.

⁶³ Termin *siatka znaczeń* użyty za: Lyons 1984, 224–232, 284–294.

⁶⁴ Relacje w siatce znaczeń między derywatami z prefiksem *anty-* a derywatami z innymi prefiksami obcymi mogą się też układać na zasadzie antonimicznej, np. *antyangielski* – *proangielski* (zob. Apresjan 1995, 286).

Pod względem stylistycznym prefiks *anty-* w dalszym ciągu przywołuje erudycyjną odmianą polszczyzny (głównie słownictwo stylistycznie nacechowane, specjalistyczne, a ściślej naukowo-techniczne; por. Waszakowa 1989). Przynależność do stylu naukowego wiąże się przede wszystkim z faktem, że, jak powiedziano, przedrostek *anty-* wykazuje tendencję do łączenia się z podstawami genetycznie obcymi. Leksyka posiadająca obcą proveniencję jest znamieną, jak wiadomo, dla terminologii naukowej.

O przynależności interesujących nas rzeczowników do słownictwa naukowego i technicznego, współtworzącego styl naukowy, świadczyć mogą kwalifikatory terminologiczne:

- z zakresu nauk matematycznych i przyrodniczych: *astr(onomiczny)*, np. *antyapeks*, *antywerteks*, *fiz(yczny)*, np. *antyatom*, *antycząstka*, *antydeuteron*, *geol(ogiczny)*, np. *antycentrum*, *antyklina*, *meteor(ologiczny)*, np. *antycyklon*, *biol(ogiczny)*, np. *antybioza*, *antydiuretyna*, *chem(iczny)*, np. *antychlor*, *antymetabolit*, *med(yczny)*, np. *antibiogram*, *antyhormon*, *fizjol(ogiczny)*, np. *antyperystaltyka*, *med(yczno)-biol(ogiczny)*, np. *antytoksyna*, *chem(iczno)-biol(ogiczny)*, np. *antywitamina*,

- z zakresu nauk humanistycznych: *lit(eraturoznawczy)*, np. *antydyktyl*, *antydydramat*, *antygradacja*, *jęz(ykoznawczy)*, np. *antykadencja*, *filoz(oficzny)*, np. *antyempiryzm*, *antyintelektualizm*, *hist(oryczny)*, np. *antycesarz*, *rel(igijny)*, np. *antytrynitaryzm*,

- z zakresu innych dziedzin (technika, sport, wojsko itd.): *spor(towy)*, np. *antyblok*, *wojsk(owy)*, np. *antyradiolokacja*, *antyrakieta*, *roln(iczo)-ogrod(niczny)*, np. *antyperz*, *tech(niczno)-chem(iczny)*, np. *antydetonator*.

Obok jednostek przywołujących styl naukowy, część analizowanych wyrazów przynależy, jak się wydaje, do stylu publicystycznego. Tu można by wymienić takie rzeczowniki, jak: *antyfaszysta*, *antyhitlerowiec*, *antyklerykał* itd. Tylko w odniesieniu do dwóch derywatów rzeczownikowych: *antydialog* i *antygrypina* użyto stylistyczno-pragmatycznego kwalifikatora *żart(obliwy)*, co pozwala wnioskować o próbach przełamywania przez prefiks *anty-* barier stylowych i wkraczaniu na inne obszary stylistyczne polszczyzny (tu prawdopodobnie styl potoczny). Do ogólnego słownictwa nieerudycyjnego (zob. Waszakowa 1989) należałoby zaliczyć formację *antytalent* w znaczeniu ‘człowiek pozbawiony wszelkich umiejętności w jakimś zakresie’.

Podsumowując, trzeba powiedzieć, iż prefiks *anty-* charakteryzuje się długą tradycją w polszczyźnie, gdyż wyabstrahował się z wyrazów grecko-lacińskich już w dobie staropolskiej. Do usamodzielnienia się omawianego przedrostka w takim stopniu, że zaczął on tworzyć derywaty na gruncie polskim, doszło w XIX w. Pojawiło się wówczas wiele nowych formacji, których podstawy miały charakter genetycznie obcy⁶⁵. Rzeczownikowe derywaty od podstaw rodzimych

⁶⁵ Por. odpowiedniki innojęzyczne, np. *Antialkoholiker* (niem.), *Antibiose* (niem.), *Antifaschismus* (niem.) (WDS).

odnotowano dopiero w XX w. Warto jednak podkreślić, iż prefiks *anty-* preferuje szczególnie obce podstawy przyswojone⁶⁶. Omawiany afiks początkowo charakteryzował się dużą precyzją semantyczną, z czasem zaś stał się wykładnikiem wielu dodatkowych sensów, towarzyszących znaczeniu negacji i przeciwstawienia. Przedrostek *anty-* odznacza się wysokim stopniem jednorodności stylistycznej.

3. *archi-//arcy-*

Prefiks *archi-//arcy-* pochodzi od greckiego wyrazu *archē* (gr.) oznaczającego: 1. ‘początek’, 2. ‘władzę’ (por. gr. *archi-* i łac. *archi-*, *arci-*). W języku łacińskim cząstka ta nie występowała w postaci samodzielnego wyrazu, natomiast wchodziła w skład zapożyczeń greckich, np. *archibucolus* (łac.) ‘kapłan Bakchusa’, *archimandrita* (łac.) ‘opat wschodniego klasztoru’, *archipirata* (łac.) ‘herszt piratów’, *archipresbyter* (łac.) ‘pierwszy z kapłanów diecezji’, *archisynagogus* (łac.) ‘kierownik synagogi’ (SLP; por. SWO; WSWO).

Do XV/XVI w.

Pierwsze rzeczownikowe zapożyczenia grecko-łacińskie z cząstką *arcy-//archi-* pojawiły się już w dobie staropolskiej: ARCHANIOŁ (gr.) ‘wyższego stopnia anioł; najstarszy w hierarchii anioł’ (Sstp: „Ją pozdrowił archanijoł Gabryjel.” Gn; SXVI: „Jakoż nie tylko tak nalazła, jako od archanijoła słyszała.” CzechRozm 161, 163; SXVII/XVIII: *rel.*; „Gdy miał wołą zstąpić [Syn Boży], zesłał Archanijoła Gabryjela z nieba w dziewosłąby do Nazareth, do Panny poślubionej mężowi.” BirkOboz 10; też ‘szatan’; L: „Bóg posyła do panny nie lada anioła, lecz mocarza swego, cnego archanioła (Gabryjela).” Pieśń Kat. 3; *przen.* „Archanioł między swemi, jakoby nad wszystkich wziętszy, najwięcej znaczący, pan nad pany.”; SWil: „Michał Archanioł.”; SW: now. z gr. *archi-* ‘arcy’ + *anioł*: „Michał Archanioł. Trąba archanioła wezwie na sąd ostateczny.”; SDor: „Niebo widziałem zaludnione nie tylko cherubami w wiankach różnych, lecz i archaniołami o płomiennych mieczach.” Gomul. Kajet 192; Szym); ARCHIDIAKON//ARCHYDIAKON//ARDZIAKON (gr., łac.) ‘wszelki posługacz, posłaniec; w kościele pewna dostojność; dostojnik kościelny, zwierzchnik części diecezji (archidiaconatu), zastępca biskupa, archidiaconus’ (Sstp: „Kazał... wypisać w rzeczy między księdzem jardziekonem... a między Spytkiem.” 1414 AKH

⁶⁶ Derywaty z *anty-* wraz z powstałymi od nich formacjami przyczyniają się w niektórych wypadkach do rozbudowania istniejących gniazd słowotwórczych, np. *antyalkoholik* – *antyalkoholowy* – *antyalkoholiczka* – *antyalkoholista* – *antyalkoholistka* (SW), *antypapież* – *antypapieski* – *antypapista* – *antypapistka* – *antypapieżnik* – *antypapieżniczka* – *antypapizm* (SW).

III 219; SXVI *archidiakon* p. *ardziakon*: „Głowa S. Stanisława się pocila, gdy ią w processyjej nosił Archidyjakon.” BielKron 394; SXVII/XVIII: „Zdarzeło się, że te[go] Foksa z pośrzed siebie podali [duchowni] [...] który zaś bel został archidiakone[m] krak[owskim].” TrepNetLib 86; „Arcydyjakon [...] Archidiaconus.” Kn 9; L: „Archidiakonowie mają być dozorcami nauki i wszystkich obrzędów kościelnych” Modrz. Baz. 525, „Arcydziaikon.” W. Post. W. 3 481, „Ardziakon.” Herb. Stat. 149. Sam. Stat. 212; SWil; SW: now. z gr. *archi-* ‘arcy-’ + *diakon*; SDor: gr. *archi-* ‘arcy-’ + *diakon*: „Archidiakon, pierwotnie, jak z nazwy wynika, przełożony nad niższym klerem, został w końcu pomocnikiem biskupa, niby jego delegatem, sprawował w swoim okręgu sądy, wizytując, a był poniekąd i urzędnikiem skarbowym.” Brück. Kult. I, 236; Szym); ARCHIMANDRYTA (gr., łac.) ‘przełożony dużego klasztoru w kościele prawosławnym, opat generalny’ (Sstp: „Archimandryta Czarniec inculpavit nobilem Voyevodam.” 1445 AGZ XIV 175; SXVI: *archimandryt*, *archimędryta*: „Rostow Zamek i miasta głowa Archimedyty, to jest Arcybiskupa, pierwsze po Nowogrodzie.” BielKron 433; Mosz; SXVII/XVIII: „Arius najbrzydszy heretyk był kapłanem a Eutiches Archimandrytą to jest Opatem Constantynopolitańskim.” SzemGrat; L; SWil; SW; SDor: ros. *archimandrit* z pn. gr. *archimandrites*; Szym), ARCYBISKUP//ARCHIBISKUP (łac., czes.) 1. ‘duchowny katolicki, w hierarchii kościelnej stojący wyżej od biskupa; metropolita w archidiecezji; też tytuł honorowy’, 2. ‘zwierzchnik autonomicznego lub samodzielnego kościoła w obrębie chrześcijaństwa’, 3. ‘rzeźba przedstawiająca arcybiskupa’ (Sstp: „Ten list, któremu książdz arcybiskup przyganił... jest sprawiedliwy.” 1443 AGZ XII 108; SXVI: *archibiskup* p. *arcybiskup*: „Arcybiskup z Biskupy w Polsce nie tylko jest Consiliarus, ale ktemu jest i Pater Regni.” OrzRozm; SXVII/XVIII: „Do wyrozumienia rzeczy wiedzieć trzeba, iż duchownych różność jest: jedni nawyższy, jako arcybiskupi, biskupi; drudzy śrzedni, jako opaci, kanonicy, proboszczowie.” PetrSPrzydPol 319; SXVII/XVIII: *archibiskup* p. *arcybiskup*: „Urzędy ziemie wołoskiej duchowieństwo [...] Tytuł jego taki: Miłością Bożą archibiskup i metropolit soczawski i wszytkiej Ziemi Mołdawskiej, egzarcha S. S. Konstantynopolskiego tronu.” CosHist 296–297; SWil: „Arcybiskup Gnieźnieński, Prymas Królestwa.”; SW: *arcy-* + *biskup*: „Arcybiskup gnieźnieński.”; SDor: „Według obyczaju prawem uświęconego w bezkrólewiiu najwyższa władza spoczywała w ręku arcybiskupa gnieźnieńskiego.” Moracz. Dzieje V, 226; Szym).

W procesie zapożyczania tych leksemów pośredniczył także oddziałujący na ówczesną polszczyznę język czeski, np. *arcybiskup*. W materiale staropolskim występują leksemy zarówno z częstką *archi-*, jak i *arcy-*⁶⁷. Co więcej, te same

⁶⁷ Leksemy z częstką *archi-* i *arcy-* zdecydowano się omówić razem, ponieważ są to warianty fonetyczne tego samego morfemu. K. Kleszczowa w odniesieniu do materiału staropolskiego uznaje oba te warianty za dwa różne prefiksy (por. SJDS 1996, 296). Autorka mówi tu o bifurkacji, polegającej na tym, że współcześni użytkownicy polszczyzny nie widzą związku semantycznego pomiędzy *archi-* a *arcy-* (zob. Kleszczowa 2008, 26). Por. też Zarębski 2009a.

wyrazy mogły w polszczyźnie różnych okresów funkcjonować w postaci obocznej, np. *archibiskup*//*arcybiskup*, *archidiakon*//*arcydiakon*⁶⁸.

Zapożyczenia te już w dobie staropolskiej uzyskały podzielną formálną i motywacjê słowotwórczą, np. *archanioł* (: *anioł*), *archidiakon* (: *diakon*), *arcybiskup* (: *biskup*). Do wyrazów niemotywowanych w tym okresie naleŹy zaliczyó wyraz *archimandryta* (podstawa *mandryt* została odnotowana dopiero w SWil; por. SJDS 1996, 296). Wejście wspomnianych rzeczowników w relacje formalno-semantyczne z leksemami, które stały się ich podstawami słowotwórczymi, spowodowało wydzielenie się prefiksu *archi-*//*arcy-* już w okresie staropolskim.

Przytoczone leksemy szybko stały się podstawami słowotwórczymi dla innych formacji, np. *archidiakoński*//*ardziakoński* (SXVI) (: *archidiakon*), *arcybiskupi*, *arcybiskupstwo* (SXVI) (: *arcybiskup*), *archimandryczy*, *archimandrycki*, *archimandryctwo* (SXVII/XVIII) (: *archimandryta*) itd. Niektóre pożyczki powieliły relacje słowotwórcze, jakie istniały w języku-dawcy, co pozwoliło im wejó na gruncie polszczyzny w zwiázek formalno-semantyczny z innymi wyrazami zapoŹczonymi z tego samego genetycznie obcego gniazda słowotwórczego, np. *archidiakon* stał się podstawą dla rzeczowników *archidiakonat* (łac.) ‘urząd archidiakona; część diecezji podległa jego władzy’ (SXVII/XVIII; SW; SDor) i *archidiakonia* (śrlac.) ‘urząd archidiakona; część diecezji podległa jego władzy’ (SXVII/XVIII; SW; SDor), *archimandryta* – dla rzeczownika *archimandria* (gr.) ‘urząd, siedziba archimandryty’ (SXVII/XVIII; SDor).

Prefiks *archi-*//*arcy-* w analizowanych rzeczownikach osobowych pełni funkcję wskaźnika nadrzędności w hierarchii. Natomiast pod względem stylistycznym wyrazy te naleŹą do słownictwa religijnego i zwiázanego z nim leksyki z zakresu administracji koócielnej.

XVI w.

W materiale szesnastowiecznym odnotowano kolejne rzeczowniki z cząstką *archi-*//*arcy-*⁶⁹: ARCHIEPISKOP (łac.) ‘arcybiskup w koóściele prawosławnym’ (SXVI; SXVII/XVIII: „Cerkiew była jedna [w Moskwie] i wielka, gdzie archiepi-skop miał swoje siedem.” ŻółkPocz)⁷⁰, ARCHITEKT//ARCHITEKTON (gr., łac.) 1. ‘budowniczy, projektant budowli; konstruktor’; 2. *przen.* ‘sprawca, twórca’,

⁶⁸ Słowniki rejestrujące leksykę okresów późniejszych (SXVI; SXVII/XVIII; L; SW; SDor) notują zarówno formę *archidiakon*, jak i *arcydiakon*. Forma *arcydiakon* w SW została opatrzona kwalifikatorem ‘staropolski’. Natomiast w odniesieniu do pary leksemów *archibiskup*//*arcybiskup*, postać z *archi-* została odnotowana w SXVI i SXVII/XVIII, zaś wariant z *arcy-* w: Sstp, SXVI, SXVII/XVIII, L, SWil, SW, SDor, Szym.

⁶⁹ W leksyce XVI w. funkcjonowały też rzeczowniki: *archanioł*, *archidiakon*, *archimandryta*, *arcybiskup*//*archibiskup*.

⁷⁰ W odniesieniu do XVI w. leksem ten został odnotowany w suplemencie do SXVI (zob. hasło *archiepi-skop* w: SXVII/XVIII).

3. ‘podręcznik budownictwa’ (SXVI; Mosz; SXVII/XVIII; L; SWil, SW; SDor; Szym); ARCHITRYKLIN (łac.) 1. ‘starosta weselny’; 2. ‘obszerny, główny pokój w pałacach, dworach; sala’ (SXVI w znaczeniu 1.; Mosz w znaczeniu 1.; SXVII/XVIII w znaczeniu 2.; L w znaczeniu 2.; SW w znaczeniu 2.); ARCYAPOSTOŁ ‘pierwszy z apostołów’ (SXVI: „W jednym Pietrze arcyapostole, w którym kościół był figurowan, dwa stany ludzi są wyznaczone: mocnych i krewkich.” WujNT 180); ARCYBOŻNICZY ‘przełożony bożnicy żydowskiej’ (SXVI: „Bo się tak właśnie z greckiego przekłada: jako archiepiskopus arcybiskupi, archisynagogos arcybożnice.” WujNT 22)⁷¹; ARCYBOŻNIK ‘przełożony bożnicy żydowskiej, arcyszkolnik, archisynagogus’ (SXVI: synonim *arcyszkolnik*: „Tedy arcybożnik odpowiadając, [...] mówił do tłuszczej.” Leop. Luc. 13/14; L: „Jeden z arcybożników.” W. Mar. 5, 22; SW: *staropolski; arcy- + Bog*); ARCYBYWALEC ‘człowiek bywały, doświadczony’ (SXVI: „Trimma – w każdej rzeczy ćwiczony bywali, arcybywalec.” Calep 1086); ARCYCELNIK ‘przełożony nad celnikami, najstarszy z celników’ (SXVI: „Stałem dziś przed tobą z onym pokutującym arcycelnikiem Zacheuszem.” LatHar 236, 538; L: „Zacheusz arcycelnik.” Sk. Kaz. 452; SWil cytat z L; SW: *staropolski; arcy- + cło*; cytat z L), ARCYCZAROWNICA ‘szczególnie groźna czarownica’ (SXVI: „Triuenefica – *Arcy* czarownica.” Calep 1088); ARCYDIABEL p. *jarcydyjabel* ‘najważniejszy z diabłów; tu *obelż*. (SXVI: „przymowił dicens [...] *jarcy* (możliwa też lekcja *jarcy* ‘byłe’) *dyjabel* na mie lezie.” Zap. Maz. VII Z17/486); ARCYDOKTOR (łac.) ‘wielki znawca, mistrz, nauczyciel; znakomity doktor’, też *przen.* (Mosz; SXVI: „Arcydoktorem cię zważ każdy może śmieie, bo ty nie tylko umiesz zleczyć niemoc w ciele, ale i na dobrą myśl masz fortelów wiele.” KochFr 78; SXVII/XVIII: *przen.* „Świadom iest Pisma arcydoktor złości [czart].” DamKulig); ARCYHERETYK (śrlac.) ‘najwyższy heretyk’ (SXVI: synonimy: *arcykacerz, kacermistrz*: „heretykowie mają swe przezwiska nie od Chrysta Pana, ale od swych kacermistrzow, arcyheretykow.” WujNT 845; Mosz; L: 1. „Niektórzy arcykacerze przekładają się nad ojce święte.” W. Post. w. 2, 336; 2. *arcykacermistrz* ‘naczelnik kacerzy’, ts. *arcykacerz*; SW: *arcy- + heretyk*); ARCYKACERZ ‘radikalny, gorliwy heretyk’ (SXVI: „Jan Żyżka z Husem arcykacerzem Czeskie Krolewstwo ogniem i mieczem wojowali.” OrzRozm; SXVII/XVIII: „Kacermistrz, arcykacerz. [...] Haeresiarcha.” Kn 255.; L; SWil; SW: *staropolski; arcy- + kacerz*: „Niektórzy arcykacerze przekładają się nad ojce święte.” Wuj), ARCYKACERMISTRZ ‘radikalny, gorliwy przywódca heretyków, kacerzy’ (SXVI synonimy *arcyheretyk, kacermistrz*; SXVII/XVIII: łac. *archi-* + niem. *Ketzer*: „Arcykacermistrz [...] Haeresiarcha” Kn 9; L; SWil; SW: *staropolski; arcy- + kacerz + mistrz*); ARCYKAPŁAN ‘najwyższy kapłan; znakomity duchowny’, też *przen.* (SXVI: „A oni pojmaiszy Pana Jezusa, wiedli go do Kajfasza, arcykapłana.” LatHar 694; też o Chrystusie; SXVII/XVIII: „Tyrańskie ręce swe [wrogowie unitow] rzucili na Arcykapłany.” BirkRus 13;

⁷¹ Formacja *arcybożniczy* to substantywizowany przymiotnik.

przen.; L: „Był on arcykapłanem pogańskim, tj. najwyższym dozorcą kościołów i nabożeństwa pogańskiego”. Otw. Ow. 653; SWil; SW: *arcy-* + *kapłan*: „Arcybiskupom, opatom, przeorom, arcykapłanom i innym kościoła prałatom.” Birk.; SDor: „Arcykapłan misteriów, hierofant, ogłaszał formułę wykluczenia: ludzie splamieni krwią [...] nie byli dopuszczani do misteriów.” Par. Wios. 50; Szym); ARCYKRÓL ‘najwyższy z królów; król królów’ (SXVI: w znaczeniu *przen.* ‘Bóg’: „Panie a Panie Krolu Niebieski i panujący nad wszelakim stworzeniem, w świętych najświętszy, Arcykrolu wszechmocny, racz weźrzyć na nas.” Leop. 3 Mach. 2; L: „Arcykrólu wszechmocny, racz wejrzeć na nas.” Leop. 3. Mach. 2; SW: *staropolski*; cytat z L), ARCYKSIĄŻĘ//ARCHIKSIĄŻĘ ‘tytuł członków rodu Habsburgów; wielki książę, przedniejszy między książętami’, też *przen.* (SXVI: „Widziałeś na weselu krolewskim Arcyksiążę Ferdynanda.” OrzRozm; SXVII/XVIII: „Jest oprócz tych Panów podobno 34 inszych Książąt między którymi mają pierwsze miejsca Arcyksiążęta Rakuskie.” BotŁęczRel III; L: SWil; SW: *arcy-* + *książę*; SDor: „Wciąż coś święcili, grzebali, witali [...] to Trzeci Maj, to pogrzeb Mickiewicza, to przyjazd arcyksięcia.” Boy Znasz. 9; Szym); ARCYLICHWIARZ ‘nielitościwy, wielki lichwiarz, lichwiarz nad lichwiarzami’ (SXVI: „A jest lada publikan, lada Celnik w piśmie świętym takowy jest: a coź będzie przedniejszy między publikany, jedno arcyzdrajca, arcylichwiarz, a książę nad łotry.” Wujek Postilla... II, 386; L; SW: *staropolski*; *arcy-* + *lichwa* w hasle *arcylichwiarka*); ARCYOFIARNIK ‘najwyższy kapłan’ (SXVI synonim ‘arcykapłan’: „Przypatrujcie się posłańcowi i arcyofiarnikowi wyznania naszego Chrystu Jesusowi.” BudNT Hebr 3/1; SXVII/XVIII: „[Niektórzy ludzie] zowią też papieża imieniem summi pontificius, wzięwszy te imię od rzymskiego jeszcze za pogan arcyofiarnika.” ChmielAteny II, 120); ARCYOFIAROWNIK ‘arcykapłan’ (SXVI p. *arcyofiarnik*: „się podobało Judom ofiarownikom, aby Symon był księżciem i arcyofiarownikiem ustawicznie.” BudBib I Mach 14/41; L; SW: *staropolski*); ARCYPASTERZ ‘tytuł używany w stosunku do najwyższych dostojników kościelnych; papież, arcybiskup, pierwszy z pasterzy’ (SXVI: „A gdy się okaże, że on Arcypasterz, odniesiecie nie wędnący wieniec chwały.” Wuj.NT 1. Petr 5/4; SXVII/XVIII: „Theodorus będąc na wygnaniu pisał list, który [...] przesłał do Leona papieża [...] i mowi [w nim]: Arcypasterzu kościoła, który pod niebem jest, wspomóż nas, bo ginie.” BarSkarRocz 759; L; SWil; SW; też *arcybiskup*; SDor: „Wyniesiony na stolicę gnieźnieńską, powinności arcypasterza z wielką gorliwością wypełniał.” Mech. Wym. I, 543; Szym); ARCYROZBÓJNIK ‘wyjątkowo groźny rozbójnik, pirat’ (SXVI; SXVII/XVIII: „Arcyrozbojnik morski, Archipirata.” Kn; L: „Arcyrozbojnik morski Cn.”; SW: *staropolski*; *arcy-* + *roz* + *bi*); ARCYSZERMIERZ ‘człowiek najlepiej władający bronią sieczną’ (SXVI; SXVII/XVIII: „Szermierski mistrz Arcyszermierz. Lanista [...] Gladiatorum princeps.” Kn 1112), ARCYSZKOLNIK ‘przełożony bożnicy’ (SXVI synonimy: *arcybożniczy*, *arcybożnik*: „Pojmawszy lepak wszytcy Grekowie Sostena arcszkolnika bili przed sądem.” BudNT Act 18/17; L; SW: *staropolski*, p. *arcybożnik*);

ARCYZDRAJCA ‘wielki zdrajca, arcyszelma’ (SXVI: „A jest lada publikan, lada celnik w piśmie świętym takowy jest: a coż będzie przedniejszy między publikanym, jedno arcyzdrajca, arcylichwiarz, a książę nad łotry.” Wujek Postilla... II, 386; L; SW: *staropolski; arcy- + zdrajca*); ARCYŻŁODZIEJ ‘żłódziej nad żłódziej, herszt żłódziei’ (SXVI: „Trifur – trefny żłódziej, arcyżłódziej.” Calep 1086a; SXVII/XVIII: „Arcyżłódziej, Trifur [...] princeps furum.” Kn 9; L; SWil; SW: *arcy- + żłódziej*).

Część szesnastowiecznych zapożyczeń grecko-łacińskich nie uzyskała motywacji słowotwórczej na polskim gruncie, np. *architekt(on)* (gr., łac.), *architryklin* (łac.)⁷², inne zaś weszły w relacje formalno-semantyczne z wyrazami przyswojonymi, które mogły się stać ich podstawami słowotwórczymi, np. *arciepiskop* (łac.) (: *episkop*), *arcydoktor* (łac.) (: *doktor*), *arcyheretyk* (śrlac.) (: *heretyk*), a także: *arcyapostoł* (: *apostoł*), *arcydiabeł* (: *diabeł*), *arcykapłan* (: *kapłan*)⁷³.

Podstawy genetycznie obce mają derywaty: *arcykacierz* (: *kacierz*), *arcykacermistrz* (: *kacermistrz*), *arcyszermierz* (: *szermierz*). Hybrydalny charakter, tj. gr.-łac. prefiks + podstawa innego, nie gr.-łac. pochodzenia, tych rzeczowników pozwala przypuszczać, że powstały one na gruncie polskim. Niewykluczone jednak, że ze względu na rozpowszechnienie części *archi-* w wielu językach europejskich formacje typu *arcykacierz*, *arcykacermistrz* mogły się przedostać do polszczyzny z języka niemieckiego.

Prefiks *arcy-* tworzy w polszczyźnie XVI w. derywaty od podstaw rodzimych, co wskazuje na jego pełną adaptację do ówczesnego systemu słowotwórczego⁷⁴, np. *arcybożniczy*⁷⁵ (: *bożniczy*), *arcybożnik* (: *bożnik*), *arcybywalec* (: *bywalec*), *arcyczarownica*⁷⁶ (: *czarownica*), *arcykról* (: *król*), *arcyksiążę* (: *książę*), *arcylichwiarz* (: *lichwiarz*), *arcypasterz* (: *pasterz*), *arcyrozbójnik* (*rozbójnik*), *arczyzdrajca* (: *zdrajca*), *arcyżłódziej* (: *żłódziej*). W tej grupie można by też ulokować derywaty, których podstawy należy uznać za rodzime, chociaż zostały utworzone od zaadaptowanych wyrazów obcych⁷⁷, np. *arcycelnik* (: *celnik*), *arcyofiarnik* (: *ofiarnik*), *arcyofiarownik* (: *ofiarownik*), *arcyszkolnik* (: *szkolnik*).

⁷² Zapożyczenia pozbawione motywacji zostały przywołane tylko w wyborze. Zrezygnowano z przytaczania cytatów, ilustrujących ich użycie.

⁷³ Niektóre z omawianych rzeczowników mogą funkcjonować w postaciach obocznych, np. *arcyksiążę//archiksiążę* (SXVII/XVIII).

⁷⁴ Do podstaw rodzimych zaliczam także stare zapożyczenia sięgające czasów przedpolskich, np. *król*.

⁷⁵ Substantywowizowany przymiotnik.

⁷⁶ W części materiałowej pominięto rzeczowniki żeńskie typu *arcybękartka* (SXVII/XVIII), *arcylichwiarka* (L; SW), *arcyłgarka* (SW), które są motywowane przez odpowiednie rzeczowniki męskie: *arcybękart*, *arcylichwiarz*, *arcyłgarz*.

⁷⁷ Na temat granic między słownictwem obcym a rodzimym wypowiadał się B. Walczak. Przy zastosowaniu kryterium diachronicznego, które ma na uwadze akt powstania wyrazu, autor uznaje derywaty od podstaw obcych za należące do leksyki rodzimej, np. *balonik* to wyraz rodzimy, choć powstał od rzeczownika *balon*, zapożyczonego z języka francuskiego (zob. Walczak 1997, 271). Szerzej na ten temat w rozdz. I.

Ekscerpowane słowniki niekiedy sugerują niejako w obrębie poszczególnych haseł podstawy słowotwórcze analizowanych wyrazów, np. *arcyheretyk* (SW: *arcy-* + *heretyk*), *arcykacierz* (SW: *arcy-* + *kacierz*), *arcykacermistrz* (SXVII/XVIII: łac. *archi-* + niem. *Ketzer*), *arcykapłan* (SW: *arcy-* + *kapłan*), *arcyksiążę* (SW: *arcy-* + *książę*), *arcyzdrajca* (SW: *arcy-* + *zdrajca*), *arcyżłodziej* (SW: *arcy-* + *żłodziej*)⁷⁸.

Rzeczownikowe zapożyczenia z *archi-*//*arcy-* oraz derywaty powstałe na gruncie polszczyzny szybko stają się podstawami słowotwórczymi dla wyrazów pochodnych, które zostały odnotowane albo już w SXVI, np. *arcyofiarownictwo* (SXVI) (: *arcyofiarownik*), albo też w słownikach rejestrujących leksykę późniejszą, np. *archiepiskopski* (SXVII/XVIII) (: *archiepiskop*), *archiepiskopstwo* (SXVII/XVIII) (: *archiepiskop*), *archiepiskopia* (SXVII/XVIII) (: *archiepiskop*), *arcykapłanować* (SW) (: *arcykapłan*), *arcyksiężna* (SXVII/XVIII) (: *arcyksiążę*), *arcyksięstwo* (SXVII/XVIII) (: *arcyksiążę*), *arcypasterzyć* (SW) (: *arcypasterz*).

Leksemy z *archi-*//*arcy-*, odnotowane w badanym okresie, układają się w pewne klasy semantyczne:

- osobowe nazwy godności, zawodów, stanowisk itd. określające najwyższe miejsce w hierarchii, np. *archiepiskop*, *arcyapostoł*, *arcybożnik*, *arcycelnik*, *arcykapłan*, *arcykról*, *arcyksiążę*, *arcyofiarnik*, *arcyofiarownik*, *arcypasterz*, *arcyszkolnik*,
- osobowe nazwy wskazujące na wyjątkowość, niezwykle znaczenie, np. *arcybywalec*, *arcydoktor*, *arcyszermierz*,
- nazwy, w których przedrostek wzmacnia znaczenie podstaw mających konotacje negatywne, np. *arcydiabeł*, *arcyczarownica*, *arcyheretyk*, *arcykacierz*, *arcykacermistrz*, *arcylichwiarz*, *arcyrozbójnik*, *arcyzdrajca*, *arcyżłodziej*.

Jak widać na podstawie przedstawionej klasyfikacji, prefiks *archi-*//*arcy-* na ogół tworzy w polszczyźnie badanego okresu modyfikacyjne rzeczownikowe derywaty osobowe. Przedrostek ten, intensyfikując znaczenie podstaw, staje się w omawianym okresie wygodnym środkiem semantycznym wyrażającym relację nadrzędności. Wchodzi tym samym w relację synonimii z rodzimym morfemem *nad-* (zob. Kleszczowa 2008, 25–27). Warto tu dodać, że formacje tego typu zawierają zazwyczaj wartościowanie pozytywne, np. *arcykról* ‘król królów; przenośnie o Bogu’. Prefiks *arcy-* może także kumulować więcej funkcji, np. potęgowanie znaczenia i wskazywanie na pierwszeństwo. Dzieje się tak zwłaszcza w derywatach powstałych od podstaw nacechowanych negatywnie, np. *arcydiabeł*, *arcykacierz*, *arcykacermistrz* itd. Warto dodać, że ta właśnie dość liczna klasa semantyczna, tj. *arcy-* + podstawa wartościowana negatywnie, jest nowa w porównaniu

⁷⁸ Nie wszystkie sugestie zamieszczone w SW można uznać za podstawy interesujących nas leksemów, np. *arcybożnik* (SW: *arcy-* + *Bog*), *arcycelnik* (SW: *arcy-* + *clo*), *arcykacermistrz* (SW: *arcy-* + *kacierz* + *mistrz*), *arcylichwiarz* (SW: *arcy-* + *lichwa*), *arcypasterz* (SW: *arcy-* + *pas*), *arcyrozbójnik* (SW: *arcy-* + *roz* + *bi*).

z leksyką okresu wcześniejszego, a także ze stanem, jaki miał miejsce w grece i łacinie⁷⁹. O najwyższej pozycji w hierarchii wskazywanej przez *arcy-* informują także często wykorzystywane w obrębie definicji słownikowych analizowanych leksemów formy superlatywu, np. *arcydiabeł* ‘najwyższy z diabłów’, *arcyheretyk* ‘najwyższy heretyk’, *arcykapłan* ‘najwyższy kapłan’ itd.

Omawiane leksemy wchodzą względem siebie dość często już w polszczyźnie szesnastowiecznej w relacje synonimiczne, np. *arcybożnik* : *arcybożniczy* : *arcyszkolnik*, *arcyheretyk* : *arcykacierz* : *arcykacermistrz*, *arcykapłan* : *arcyofiarnik* : *arcyofiarnik*, *arcypasterz* : *arcybiskup* : *archiepiskop*.

Znaczna część przywołanych rzeczowników mieści się na pograniczu religijnej i kancelaryjno-urzędowej odmiany polszczyzny XVI w. (zob. Dubisz 2005, 246). Są to bowiem przenośne określenia Istoty Najwyższej, np. *arcykról*, nazwy urzędów z obszaru różnych wyznań religijnych i godności kościelnych, np. *archiepiskop*, *arcybożnik*, *arcybożniczy*, *arcykapłan*, *arcyofiarnik*, *arcyofiarnik*, *arcypasterz*, *arcyszkolnik* oraz nazwy pozostające w kręgu ruchu reformacyjnego, np. *arcyheretyk*, *arcykacierz*, *arcykacermistrz*.

Szesnastowieczne wyrazy z *archi-//arcy-* mogą też reprezentować inne odmiany stylowe ówczesnej polszczyzny. Nie zostały one wprawdzie w większości opatrzone odpowiednimi kwalifikatorami, które informowałyby o ich zasięgu stylistycznym, jednakże obserwacja definicji i kontekstów może tu dawać pewne wskazówki. Przypuszczalnie słownictwo to zazwyczaj nie było neutralne pod kątem stylistycznym. Nacechowania ekspresywno-emocjonalnego należy się doszukiwać w formacjach o charakterze pozytywnym, np. *arcybywalec*, *arcydoktor*, *arcykról*, *arcyszermierz*, jak i negatywnym, *arcydiabeł*⁸⁰, *arcyczarownica*, *archylichwiarz*, *arcyrozbojnik*, *arcyzdrajca*, *arcyzłodziej*. Leksemy te – ze względu na ekspresywno-emocjonalny wydźwięk (zob. Buttler, Markowski 1991) – ewokują szesnastowieczny styl potoczny (zob. Dubisz 2005, 246).

Do leksyki nienacechowanej zaliczamy nieliczne formacje typu *arcycełnik*, *arcyksiążę*, które są pozbawionymi ekspresywności nazwami osób pełniących jakieś funkcje urzędowe. Warto także dodać, iż niektóre z przywoływanych rzeczowników występowały także w użyciach metaforycznych, np. *arcydoktor*, *arcykapłan*, *arcykról*, *arcyksiążę*.

Szesnastowieczne wyrazy z *archi-//arcy-* z reguły nie są już notowane w słownikach rejestrujących leksykę ostatniego z badanych tu okresów, tj. SDor i Szym. Spośród omawianych leksemów tylko rzeczowniki *arcykapłan*, *arcyksiążę*

⁷⁹ W łacinie wśród leksemów z omawianym prefiksem dominowały takie, które miały konotacje pozytywne, np. *archibucolus* (łac.) ‘kapłan Bakchusa’, *archimagirus* (łac.) ‘naczelnny kucharz’, *archimimus* (łac.) ‘aktor mimiczny kreujący najważniejsze role’. Natomiast nacechowane ujemnie – o ile w ogóle można je tak traktować – są nieliczne, np. może *archipirata* (łac.) ‘herszt piratów, korsarzy’ (zob. SLP). Na ten fakt w odniesieniu do dawnej polszczyzny zwraca też uwagę M. R. Mayenowa (zob. Mayenowa 1993, 121).

⁸⁰ W SXVII/XVIII z kwalifikatorem *obelżywy*.

i *arcypasterz* znalazły się w tych słownikach. Wiele z wyrazów poddanych tu oglądowi zostało uznanych za przestarzałe już w SW (kwalifikator *staropolski*), np. *arcybożnik*, *arcykacierz*, *arcykacermistrz*, *arcykról*, *arcylichwiarz*, *arcyofiarnik*, *arcyzdrójnik*, *arcyzdrajca*. Kariera – jeśli można tu użyć tego słowa – pozostałych była dość krótkotrwała, gdyż albo swym zasięgiem nie wykraczają poza wiek XVI, np. *arcybożniczy*, *arcybywalec*, *arcydiabeł*, albo też, co najwyżej, notuje je SXVII/SXVIII i/lub L, np. *archiepiskop*, *arcydyktor*, *arcyofiarnik*, *arcyszermierz*.

XVII–XVIII w.

W leksyce XVII i XVIII w. odnotowano dużą liczbę nowych jednostek z *archi-*//*arcy-*⁸¹: ARCHIALUMN (łac.) ‘uczeń seminarium duchownego’ (SXVII/XVIII: łac. *archi* + *alumnus*: „Achialumni nasi Omiańscy, aby zawsze prym mieli.” KronZak 183); ARCHIBIBLIOTEKARZ ‘główny bibliotekarz’ (SXVII/XVIII: „Janockiego estymuję i archibibliotekarzem gotów go uczynić.” ZałBibl 67); ARCHIDIECEZJA (łac.) ‘administracyjny okręg kościelny pod bezpośrednim zarządem arcybiskupa’ (SXVII/XVIII: „JmP. Krakowski wydaje na Archidiecezję.” RadziejKor 64; L p. *arcybiskupstwo*; SWil: synonim *arcybiskupstwo*; SW: now. z gr. *archi-* ‘arcy-’ + *diecezja*; SDor: „W r. 1136 archidiecezja gnieźnieńska obejmowała, według bulli papieża Innocentego II z dnia 7 lipca t[ego] r[oku], całą szerokość kraju od Morza Bałtyckiego aż do Jędrzejowa.” Tyg. Ilustr. 18, 1900; Szym); ARCHIDUK (łac., fr.) ‘arcyksiążę’ (SXVII/SXVIII: „17 Julii. Archiduk Leopoldus z wojska przyjechał do Bruxelles.” GawarDzien 188; SW: „Jam nie prince, alem archiduków więźniami miewał.” Sienk); ARCHIJEREJ (gr., strus.) ‘w kościele prawosławnym osoba mająca władzę wyświęcania na niższe stopnie duchowne, biskup; arcybiskup w kościele greckim’ (SXVII/XVIII: „Archiepiskop pierwszy po metropolicie w Cerkwi strony waszej archierej.” SmotEx 3v; L; SWil; SW p. *archirej*, *archierej*; now. z gr. *archi-* ‘arcy-’ + *hierous* ‘kapłan’: „Biskup lub archijerej jest jenerałem.” Mick.; Szym: *archijerej*); ARCHIKAPITUŁA (łac.) ‘kapituła przy arcybiskupstwie’ (SXVII/XVIII: łac. *archi-* + *capitulum*: „Wotywie aderat przewielebna archi kapituła tutejsza.” GazPol 1735/36); ARCHIKATEDRA//ARCYKATEDRA (łac.) ‘in. arcykatedra, katedra arcybiskupia, kościół główny w archidiecezji’ (SXVII/XVIII: *archi-* + *cathedra*: „już był jednak otrzymał Długosz nominacją na Arcybiskupstwo Lwowskie.” NieKor II, 41; SW: now. z gr. *archi-* + *katedra*; SDor: *archikatedra*//*arcykatedra*: „Już jako kapłan obdarzony probostwem rohatyńskim, wszedł

⁸¹ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonowały też rzeczowniki: *archanioł*, *arcybiskup*//*archibiskup*, *archiepiskop*, *architekt*, *architryklin*, *arcybożnik*, *arcycełnik*, *arcydyktor*, *arcyheretyk*, *arcykacierz*, *arcykacermistrz*, *arcykapłan*, *arcykról*, *arcyksiążę*, *arcylichwiarz*, *arcyofiarnik*, *arcyofiarnik*, *arcypasterz*, *arcyzdrójnik*, *arcyszkołnik*, *arcyzdrajca*, *arcyzłodziej*.

jednocześnie na kanonią arcykatedry lwowskiej.” Mech. Wym. II, 181; Szym); ARCHIKONFRATERNIA (łac.) ‘stowarzyszenie religijne wyższego rzędu; arcybractwo’ (SXVII/XVIII: *archi-* + *konfraternia*: „Są proszeni usilnie Ich Mć. p.t. Prefektowie w Polsce i Prusiech znajdujących się typografii, to jest: Krakowskiej Akademickiej ... [...] 10. Archikonfraternij S. Trojcy [...]” ZałBibl 31; L: „Jest w Rzymie u św. Marcela archikonfraternia św. Krzyża.” Warg. Wal. 308; SWil; SW: now. z gr. *archi-//arcy-* + *konfraternia*: „Archikonfraternia Literacka przy kościele św. Jana w Warszawie.”; SDor: *hist.*); ARCHIMAGISTER (śrlac.) ‘arcymistrz’ (SXVII/XVIII *przen*: „Takiego bowiem Pan Bóg kucharskiej sztuki Archimagistra na niebie to jest Słońce dla człowieka postanowił.” HercBan 5); ARCHIPELAG//ARCYPELAG (gr.) ‘1. Morze Egejskie, 2. grupa wysp’ (SXVII/XVIII: *archi-* + *pelagos*, p. *arcypelag*; L; SWil; SW: *archi-* ‘arcy-’ + *pelagos* ‘morze’; SDor: *archi-* ‘arcy-’ + *pelagos* ‘morze; pierwotnie nazwa Morza Egejskiego pokrytego licznymi wyspami’; Szym); ARCHIPRAŁAT//ARCYPRĄŁAT (łac.) ‘o najwyższych duchownych w kościele katolickim’ (SXVII/XVIII: *archi-* + *praelatus*; *indyw.*: „O Palliusz namienieni Archi-Prąłaci [patriarchowie, arcybiskupi, metropolici] mają się w Rzymie starać.” ChmielAteny II, 149–150; *arcyprałat*, *ind.*); ARCHIPREZBITER (gr., łac.) ‘zastępca biskupa w wykonywaniu funkcji liturgicznych; godność w kapitule kolegiackiej lub katedralnej’ (SXVII/XVIII: „Ma ten Kościół wniebowzięcia Panny Maryji w Krakowie Prałata swego Archipresbyterium Insulatum, ma Kapłanów zawsze przy Kościele rezydujących 60. którzy pod jurysdykcją pomienionego I. M. X. Archiprezbitera są.” Pruszcz-Klejn 38–39; SW: now. z gr. *archipresbeutes*; SDor: „Jest to pomnik wielce zasłużonego księdza Jacka Łopackiego, archiprezbitera mariackiego w latach 1723–1761.” Tyg. Ilustr. 43, 1900; Szym); ARCHISYNAGOG//ARCYSYNAGOG (gr., łac.) ‘o przełożonym synagogi’ (SXVII/XVIII: „Corce Archisynagoga od siebie wskrzeszonej kazał [Jezus] dać ieść.” MłodzKaz II, 68; „Trzy te stany są wyrażone przez onych trzech umarłych które Pan wskrzesił: pierwszy przez córę Arcysynagoga, która umarła była w kamienicy od Pana wskrzeszona.” BirkNiedz 58); ARCHITEKTONIKA (gr., łac.) ‘nauka i sztuka budowania oraz kształtowania artystycznego budowli, budownictwo’ (SXVII/XVIII; SWil; SW; SDor; Szym); ARCHITEKTOR (łac.) ‘projektant budowli, budowniczy, architekt’ (SXVII/XVIII p. *architekt*); ARCHIW//ARCHIWUM (łac.) 1. ‘uporządkowany zbiór dokumentów, papierów, akt’, *przen.* (SXVII/XVIII: *archiw*; L; SWil; SW; SDor; Szym); ARCYBĘKART ‘dziecko bękarta, rodzone również w związku pozamałżeńskim’ (SXVII/XVIII: „Dymnicki nazwał się bękart, czyj jest wie dobrze Pani Porczyńska wdowa pod Srockim, wsią za Piotrkowem, ten w Srockim tym bękart z małpą mieszkał bez ślubu i miał arcybękarty z nią.” TrepNekLib 69), ARCYBRACCTWO ‘stowarzyszenie religijne wyższego rzędu; bractwo macierzyste mogące przyłączać do siebie poszczególne bractwa lokalne’ (SXVII/XVIII: „Prałat tutejszy miał Kazanie, na Summie, i obszernie dziękował Najjaśniejszemu Fundatorowi za fundacją nowego

Arcybractwa Trojcy Przenajśw.” GazPol 1736/97, 4; SW: *arcy-* + *brat*; SDor: „W XVII wieku zawiązało się przy nim [kościół] arcybractwo różańcowe, przywilejami stolicy apostolskiej obdarzone.” Baliń. M. Polska I, 513), ARCYCZAROWNIK ‘czarownik o nadzwyczajnych umiejętnościach’ (SXVII/XVIII: „[Święty Grzegorz] powiada [...] o jednym arcy czarowniku, który [...] w klasztorze mniszek urodziwszą jedną mniszkę tak uczarował, że w gorączką wpadła i utrapienie wielkie cierpiała.” SpInZąbMłot 333–334), ARCYCZEŚNIK ‘najpierwszy podczaszy’ (L: „Np. Państwa Rzymskiego, czyli rzeszy Niemieckiej, król Czeski.” Wyrw. G. 218, SWil cytata z L; SW: *staropolski, arcy-* + *cz(s)t*: „Król czeski był arcycześnikiem państwa rzymskiego.”); ARCYDUCHOWNY ‘najwyższy duchowny’ (SXVII/XVIII: „Najprzedniejszy tu w Kairze [meczet], Gyalmafara [...] gdzie turecki Arcy duchowny niby patriarcha rezyduje.” ChmielAteny II, 652); ARCYDZIEŁO ‘dzieło wyborne, celujące inne; też dzieło natury’ (L: „Telemak, książka Fenelona, jest to arcydzieło Minerwy.” Stas. Num. 1, 48; SWil: „Posąg Jowisza olimpijskiego był arcydziełem rzeźby greckiej.”; SW p. *arcytwór, arcyszuka*; „Arcydziała Rafaela.”; ‘doskonały twór przyrody’: „Arcydzieło natury.”; ‘najdoskonalsze czyjeś dzieło’: „Arcydziełem Mickiewicza i poezji polskiej jest Pan Tadeusz.”; SDor: „Publiczność – czuć to było na sali – słuchała arcydzieła Fredry z prawdziwą rozkoszą.” Boy Flirt III, 97; Szym: też *przen.*); ARCYDZIĘGIEL *bot.* ‘archangelica, ziele korzenia większego, mięszczego nad inne dzięgle; rodzina zielona z rodziny baldaszkowatych, o silnym, przyjemnym zapachu, rosnąca dziko w górach i na łąkach lub uprawiana, litwor, Archangelica officinalis’ (SXVII/XVIII: „Czwarty rodzaj Dzięgielu Archangelica, jakoby arcydzięgiel, że jest korzenia większego, mięszczego nad inne dzięgiele.” SyrZiel 98; L; SWil; SW p. *anielika, archangelika, archanielika: arcy-* + *dzięgiel*; SDor: „Korzeń arcydzięgla jest używany w lecznictwie jako lek wzmacniający przewód pokarmowy przy niedomaganiach dróg oddechowych oraz jako lek wzmacniający nerwy.” Cyb. Upr. 68; Szym); ARCYFAŁSZ ‘wyjątkowe kłamstwo, oszczerstwo’ (SXVII/XVIII: „Chwała Bogu miły Plebanie aż wżdy Hiszpanowi drogę torujących Jezuitów czynicie choć; to arcyfałsz a nie Antychrystowi jako niekiedy Dominikanów i Franciszkanów czynili mistrzowie paryscy paszkwilusami one smarując wszędy po świecie.” SzemGrat46); ARCYGRZESZNIK ‘w grzechach celujący innych’ (L; SWil; SW: *arcy-* + *grzech*); ARCYKANCLERZ ‘urzędnik kierujący kancelarią władcy lub członka jego rodziny, kancelarią państwa; kanclerz wielki’ (SXVII/XVIII: „Konstytucje i Uniwersały pisali arcy kanclerzowi nieprzysięgli.” AktaPozn I/1; L: „Gdy podkanclerze brali niekiedy tytuł Cancellarius alter, dawno kanclerzom wielkim tytuł arcykanclerzów. Pias. 95.” Czack. Rękp.; SWil; SW); ARCYKAT *przen.* ‘wyjątkowy okrutnik’ (SXVII/XVIII: „Toż sam arcykat albo arcykapłan [Kajfasz], z lekka: «Widzicie tego – rzecz – przed sobą człowieka [Chrystusa], bluźniercę, zwodziciela, matacza»” PotZac I, 566); ARCYKORNUT *przen.* ‘mąż okrutnie zdradzony przez żonę’ (SXVII/XVIII: „Pisze [Petrarka], iż się uskarża na mnie

Parnallus, i lamentuie, żem poezją epikę żonę jego, miał wczoraj u siebie na poduszce, i żem go uczynił arcykornutem.” AndPiekBoh 39); ARCYKUPIGROSZ ‘zdzierca, kutwa’ (SXVII/XVIII: „Wyjechaliśmy circa decinam horam zjadшы śniadanie i dwa dni zmieszkawszy pod Krackbein u arcykupigrosza.” WojszDiar 12); ARCYŁGARZ ‘kłamca w najwyższym stopniu’ (L; SWil; SW: *arcy- + łg* w haśle *arcyłgarka*; SDor *żart.*; Szym); ARCYŁOTR ‘największy złoczyńca, łotr nad łotrami’ (SXVII/XVIII: „Na wybor dwu łotrow obrali, którzyby cierpieli z Panem na większą hańbę jego udawając go tak, jakoby on był ich łotrostwa wodzem a jednym słowem mówiąc arcyłotrem.” GrchWiersze 202; L: „Był ich łotrostwa wodzem, a jednym słowem mówiąc, arcyłotrem.” Groch. W. 202; SWil; SW: *arcy- + łotr*: „Był ich łotrostwa wodzem, a jednym słowem mówiąc, arcyłotrem.” Groch.), ARCYMALARZ ‘mistrz w malarstwie, najlepszy malarz’ (SXVII/XVIII: „Malarz mię głową trafił; lecz rozumu w głowie arcymalarz nie trafi, i nikt nie wypowie. Więc mię z postaci, którą widzicie nie sądzicie.” GrochWiersze 240; L; SW: *staropolski*; *arcy- + malarz*); ARCYMARSZAŁEK ‘dziedziczna godność elektorów saskich, jeden z głównych urzędów dworskich Cesarstwa Rzymsko-Niemieckiego; najwyższy marszałek; marszałek wielki’ (SXVII/XVIII: „AUGUST III. Świętego Państwa Rzymskiego Arcy-Marszałek Książę i Elektor Saski.” ChmielAteny II 369; L; SWil; SW: *arcy- + marszałek*); ARCYMĘSTWO ‘nadzwyczajna dzielność, bohaterstwo’ (SXVII/XVIII: „Nasi pochop wzięwszy, wyparli ich [Węgrów] z miasta. Co kto wskorał. Arcymęstwo Eleaerskie.” DembPrzew 39); ARCYNAUKA ‘najważniejsza, najwyższa nauka’ (SXVII/XVIII: „Te [...] nauki, które są arcynaukami wyższymi [...] są godniejsze i więcej się o nie starać mamy, niż o te, które podlegają drugim i służą im.” ArPetrSEt 2; L: „Polityka, która rządzi Rzeczplą, jest najprzedniejszą i arcynauką między wszystkimi.” Petr. Et. 5; SWil; SW: *staropolski*; *arcy- + na + uk*), ARCYNIECNOTA ‘człowiek wyjątkowo zły, podły’ (SXVII/XVIII: „Arcy Niecnota uszedł.” ErnHand 260), ARCYNOS ‘nos niezwyklej wielkości, wyjątkowo duży’ (SXVII/XVIII: „Nie każdemu – jak mówią – nos mieć pozwolono, tobie nie nos, ale mieć arcynos zrządzono.” GawBukBar 133); ARCYOJCIEC ‘patryjarcha’ (L; SW: *staropolski*; *arcy- + ojciec*), ARCYODSZCZEPIENIEC ‘zdecydowany, nieprzejednany odstępcą od Kościoła; głowa odszczepieńców, główny apostata’ (SXVII/XVIII: „Naśladowcy jego [Focyjusza] Grekowie odszczepieńcy, wstydząc się go, starali się o to, aby wszystkie o nim [...] pisma popalone były. Lecz Pan Bog złości i zdrady jego światu odkrył, iż i dziś na ono pismo patrzmy i sprośnym się arcyodszczepieńcem i fałszerzem brzydzim.” BarSkarRocz 851; L; SW: *staropolski*); ARCYPISARZ ‘wysoki urzędnik kancelaryjny Kurii Papieskiej, protonotariusz’ (SXVII/XVIII: „Protonotari Apostolici, to jest arcypisarze, tą uprzywilejowaną prerogatywą, że mogą z nieprawdziwego zrodzonych łoża legitymować, alias uczynić prawdziwymi.” ChmielAteny II, 166); ARCYPODKOMORZY ‘wysoki urzędnik dworski, podkomorzy wielki’ (SXVII/XVIII: „Niech drudzy będą u Dawida Archicamerarij, arcypodkomorzowie [...]

aleś ty Archiamicus arcyprzyjaciel, boś go w nieszczęściu nie opuścił.” MłodzKaz IV, 51; L: „Arcypodkomorzym państwa Rzymskiego, Elektor Brandenburski. Wyrw. G. 218”; SWil; SW: *arcy- + podkomorzy*)⁸², ARCYPODSKARBI ‘podskarbi wielki’ (L: „Arcypodskarbi państwa Rzymskiego Elektor Palatyński.” Wyrw. G. 218, SWil; SW: *arcy- + pod + skarb*); ARCYPOLITYK ‘najbliższy, najlepszy doradca polityczny’ (SXVII/XVIII: „Miał też hetman i sekretne swoje motiva z rady potajemnej swoich arcypolityków, którzy mu bardzo perswadowali uczynić to [opanować Kraków] na propozycją owego biskupa [Szaniawskiego].” OtwEDziejeCzech 321); ARCYPOP (ślac.) ‘indyw. o najwyższym duchownym buddyjskim, mnich’ (SXVII/XVIII: „Tego w Tataryji imperatora, czyli Chama, jak Bożka wenerowano, tandem tę część na Lamę arcypopa zlano.” ChmielAtenyII, 501); ARCYPRAWO ‘prawo nad prawem’ (SXVII/XVIII: „Swawola polska [tytuł] Najdują się takowi, co regułką ową Ekscesów bronią, niewstydliwą mową: Neminem captivabimus nisi iure victum, A łotr ma arcyprawo, tanquam monstrum pictum.” ZbierDružWir I, 14); ARCYPRZYJACIEL ‘szczególnie bliski, wypróbowany przyjaciel’ (SXVII/XVIII: „Niech drudzy będą u Dawida Archicamerarij, arcypodkomorzowie [...], aleś ty Arciamicus arcyprzyjaciel, boś go w nieszczęściu nie opuścił.” MłodzKaz IV, 51); ARCYPUBLICZNA ‘kobieta znana z nierządnego trybu życia, ladacznica; zarządzająca domem publicznym’ (SXVII/XVIII: „W Warszawie anno 1629 u arcypublicznej będącego [Raczkowskiego] zaskoczek go kilka przebieglców i namówieli ojca tej publicznej, że mu instygować miał o gwałt dziewczyn.” TrepNekLibDworz 301); ARCYSCYZMATYK ‘zaciekły, nieprzejednany odstępcą od Kościoła katolickiego’ (SXVII/XVIII: „On Arcyscizmatyk Phocyus wielki nieprzyjaciel kościoła Rzymskiego, w księgach swych [...] wyliczając heretyki [...] słoweczkiem jednym Honoriusza między nimi nie wspomniał.” MorochPar 56); ARCYSTAN *indyw.* ‘stany sejmowe: król, senat i izba poselska’ (SXVII/XVIII: „O czym arcy stany na blisko przyszłym sejmie namowę potrzebną będą mieć chcieli.” AktaPozn I/1 458); ARCYSTOLNIK ‘podstoli wielki’ (L: „Arcypodskarbi państwa Rzymskiego Elektor Palatyński.” Wyrw. G. 218; SWil cytat z L; SW: *arcy- + stolnik*); ARCYSZALBIERZ ‘człowiek wiodący prym wśród oszustów’ (SXVII/XVIII: „Archi-pripon [...] Insignis nebulo [...] Arcyszalbiarz herszt szalbiarzow.” DanKolaDyk I, 124); ARCYSZELMA ‘wyjątkowy łajdak, szelma nad szelmami’ (SXVII/XVIII: „Pospolicie bowiem Sasi mówili (lekceważąc nasz naród polski), że nie słuszna szelmom Polakom słowa dotrzymywać, a oni sami ipso facto, że nie dotrzymywali, czynili się arcyszelmami.” OtwEDziejeCzech 238; L; SW: *staropolski, arcy- + szelma*: „Bogusław wzięwszy mnie za arcyszelmę, całą duszę mi odkrył.” Sienk.; SDor cytat z SW); ARCYSZLACHCIC ‘człowiek stojący najwyżej w hierarchii społecznej, władca’ (SXVII/XVIII: „Jeśli są krolowie z krolow,

⁸² SXVII/XVIII informuje, że leksem ten został odnotowany w SXVI, mimo że SXVI nie notuje tego rzeczownika.

książęta z książąt rodzą, są wielmi dobrze urodzoni, są zacnego pokolenia, pańskiego domu i znacznie szlachcicami [marg.] Krolowie arcyszlachcicami są.” ArPetrSEt 298b) ARCYWIESZCZEK ‘w starożytności: najdoskonalszy wróżbita’ (SXVII/XVIII: „Intercalaire [...] Jour intercalaire [...] Jest to dzień przebywający między dwiema dniami, który ogłaszali arcywieszczkowie pogańscy w głos go otrębując z urzędu swego.” DanKolaDyk II, 166); ARCYWRÓG ‘herszt czarotów, wróg nad wrogi’ (L: „Czart arcywród, który był nazwanym w niebie od przywodzenia rokoszan szatanem. Przyb. Milt. 9 ib. 15”; SWil; SW: *arcy-* + *wród*: „Czart arcywród, który był nazwany w niebie od przywodzenia rokoszan szatanem.” J. Przyb.); ARCYZBÓJCA ‘szczególnie groźny przestępca, złoczyńca’ (SXVII/XVIII: „Przybyło [na imieniny] wielu łaskawych, jako to [...] JM panowie Micińscy, dwaj bracia, z których starszy żonaty ma za sobą Ostrowską [...] arcyzbojców i hultajów siostrę.” RadziwHDiar 138).

Leksykony SXVII/XVIII i L poświęcają prefiksowi *archi-//arcy-* odrębne hasło słownikowe: *arcy-* (łac. *archi*, z gr.) 1. ‘najbardziej wyróżniający się; pierwszy’; 2. ‘wzmacnia znaczenie wyrazu, z którym się luźno łączy’ (SXVII/XVIII: w znaczeniu 1.: „Po grzechu zaś pierworodnym ona po radzie Jadama i Jewy obrocila się w Mień-arcość abo Monarchiją, to jest, że jeden był miany arcy nad wszystkimi.” DembWyw 29; w znaczeniu 2.: „Mil 2 srodze wielkie i złą arcy drogą glejowatą z gory na doł jachaliśmy godzin 6.” VorLetSkarb 146), *arcy* ‘w pospolitej mowie używa się jako przysłówki; najczęściej jednak w połączeniu z innymi wyrazami i znaczy: bardzo, wiele, nadzwyczajnie, w wysokim stopniu, naj’ (L: „Teraz się widzę, nieprzyjaciele arcy zpotężnili.” Jabł. Buk. H. 2.. „Z niego arcy dobry człowiek.”); *arch-*, *archi-*, *arcy-* (gr.) ‘początek, zwierzchność’, wszystkim prawie późniejszym językom wspólne, pomimo tego, że w tym i owym, rozmaicie są głoski poprzemieniane [...], oznacza najwyższy stopień, a niekiedy nawet coś jeszcze nad najwyższy, p. *arcybiskup*, *arcyksiążę*, *arcyszalbierz*, *arcyzłodziej*; do dostojęństw hierarchii greckiej, przykładą się nie *arcy-*, ale *archi-*, np. *archiepi-skop*, *archimandryta*, p. *arcy* (L).

Widać zatem, że w polszczyźnie badanego okresu interesujący nas prefiks, który występował w obocznych postaciach *arcy-//archi-//arch-*, nie tylko tworzył nowe formacje, lecz także mógł się pojawiać jako samodzielny wyraz-przysłówek. Słownik L dodatkowo przynosi informację, że przedrostek ten funkcjonował w wielu indoeuropejskich językach nowożytnych. Ponadto umieszczono tu istotną uwagę, że odmianka *archi-* jest znamieną dla leksyki związanej z religią obrządku wschodniego.

W leksyce XVII–XVIII w. pojawiły się nowe zapożyczenia rzeczownikowe z częstką *archi-//arcy-*. Tylko niektóre z nich nie uzyskały motywacji słotwórczej w języku polskim⁸³, np. *archipelag//arcypelag* (gr.), *archisynagog//arcysynagog* (gr.), *architektonika* (gr., łac.), *architekt* (łac.), *archiw(um)* (łac.). Pozostałe

⁸³ Wyrazy niepodzielne wymieniono tylko w wyborze.

zaś weszły w relacje formalno-semantyczne z leksemami, które stały się podstawami tych zapożyczeń, np. *archialumn* (łac.) (: *alumn*), *archiduk* (łac., fr.) (: *diuk* SW)⁸⁴, *archidiecezja* (łac.) (: *diecezja*), *archijerej*//*archierej*//*archirej* (gr.) (: *jeriej*), *archikapituła* (łac.) (: *kapituła*), *archikatedra*//*arcykatedra* (łac.) (: *katedra*), *archikonfraternia* (łac.) (: *konfraternia*), *archimagister* (śrlac.) (: *magister*), *archiprałat*//*arcyprałat* (łac.) (: *prałat*), *archiprezbiter* (gr., łac.) (: *prezbiter*), *arcypop* (śrlac.) (: *pop*). Wyrazy te stały się derywatami w sensie synchronicznym⁸⁵.

Do prefiksalnych rzeczowników denominalnych, których podstawy mają charakter rodzimy, należą: *arcybractwo* (: *bractwo*), *arcyczarownik* (: *czarownik*), *arcycześnik* (: *czeńnik*), *arcydzieło* (: *dzieło*), *arcydzięgiel*⁸⁶ (: *dzięgiel*), *arcygrzesznik* (grzesznik), *arcykat* (: *kat*), *arcykupigrosz* (: *kupigrosz*), *arcyłgarz* (: *łgarz*), *arcylotr* (: *łotr*), *arcymalarz* (: *malarz*), *arcymęstwo* (: *męstwo*), *arcynauka* (: *nauka*), *arcyniecnota* (: *niecnota*), *arcynos* (: *nos*), *arcyojciec* (: *ojciec*), *arcyodszczepienie* (: *odszczepienie*), *arcypisarz* (: *pisarz*), *arcyprawo* (: *prawo*), *arcyprzyjaciół* (: *przyjaciół*), *arcystan* (: *stan*), *arcyszlachcic* (: *szlachcic*), *arcywróg* (: *wróg*), *arcywieszczek* (: *wieszczek*). W tej grupie mieszczą się także substantywizowane przymiotniki typu: *arcyduchowny* (: *duchowny*), *arcypubliczna* (: *publiczna*)⁸⁷. Przystwojone podstawy obce mają derywaty: *archibibliotekarz* (: *bibliotekarz*), *arcybękart* (: *bękart*), *arcykornut* (: *kornut*)⁸⁸, *arcyfałsz* (: *falsz*), *arcykanclerz* (: *kanclerz*), *arcymarszałek* (: *marszałek*), *arcypolityk* (: *polityk*), *arcyscyzmatyk* (: *scyzmatyk*), *arcyszalbierz* (: *szalbierz*), *arcyszelma* (: *szelma*).

Formacje z prefiksem *arcy-*, które pojawiły się w leksyce XVII i XVIII w., mogły być podstawami słowotwórczymi nowych derywatów, także odnotowanych w tym okresie, np. *arcykanclerz* → *arcykanclerstwo*, *archikatedra* → *archikatedralny*, *arcymarszałek* → *arcymarszałkowa*, *arcymarszałkówna*, *arcymarszałkostwo*, *arcypodskarbi* → *arcypodskarbstwo*, *arcypodkomorzy* → *arcy-podkomorostwo* itd.

W stosunku do płaszczyzny semantycznej należy zwrócić uwagę na to, że w polszczyźnie XVII–XVIII prefiks *arcy-* znacznie rozszerza swą aktywność przy podstawach należących do innych niż tylko *hierarchia* (społeczna, religijna itd.)

⁸⁴ O ile podstawy większości przywołanych rzeczowników są notowane w obrębie tego samego wycinka czasu (słowniki SXVII/XVIII i L), o tyle podstawa rzeczownika *archijerej* została zarejestrowana dopiero w SW (por. SJDS 1996, 24).

⁸⁵ W polszczyźnie badanego okresu pojawiło się bardzo wiele nowych przymiotników, np. *arcybogaty* (: *bogaty*), *arcychwalebny* (: *chwalebny*), *arcyniewstydlivy* (: *niewstydlivy*), *arcypiękny* (: *piękny*), *arcypocziwy* (: *pocziwy*), *arcypomocny* (: *pomocny*) i przysłówków, np. *arcyprzeciwnie* (: *przeciwnie*), *arcyskutecznie* (: *skutecznie*) z prefiksem *arcy-* (por. Zarębski 2009a).

⁸⁶ Rzeczownik *arcydzięgiel* być może jest półkalką leksemu *archangelica* (łac.) (por. Obara 1989, 20; Zarębski 2009a, 7).

⁸⁷ Za wyraz motywujący uznano tu urzeczownikowiony przymiotnik, nie zaś męską formę przymiotnika *arcypubliczny*, która również została poświadczona w SXVII/XVIII (por. Zarębski 2009a, 7).

⁸⁸ *Kornut* (łac.) ‘rogał’, też ‘mąż zdradzany przez żonę’ (L, SW).

kręgów tematycznych. Rzeczowniki osobowe, zarówno zapożyczenia (także te, które uzyskały podzielną słowotwórczą) oraz nowe derywaty, wciąż są istotną częścią leksyki z obszaru 'hierarchii'. Można tu wyodrębnić przede wszystkim:

- osobowe nazwy godności czy urzędów związanych z działalnością religijną oraz administracją kościelną i wyznaniową, np. *archialumn*, *archijerej*, *archiprałat*, *archiprezbiter*, *archisynagog*, *arcypop*,
- osobowe nazwy godności i urzędów świeckich, np. *archiduk*, *arcycześnik*, *arcykanclerz*, *arcymarszałek*, *arcypisarz*, *arcypodkomorzy*, *arcypodskarbi*, *arcystolnik*, *arcyszlachcic*,
- inne nazwy osobowe wskazujące na wyjątkowość, najwyższą pozycję w danej grupie osób (wykonujących to samo zajęcie, czy posiadających tę samą cechę): a) derywaty od podstaw aksjologicznie neutralnych bądź pozytywnych, np. *archibibliotekarz*, *archimagister*, *arcymalarz*, *arcyojciec*, *arcypolityk*, *arcypryjaciół*, *arcywieszczek*, b) derywaty od podstaw wartościowanych negatywnie, np. *arcybękart*, *arcyczarownica*, *arcygrzesznik*, *arcykat*, *arcykupigrosz*, *arcyłgarz*, *arcyłotr*, *arcyniecnota*, *arcypubliczna*, *arcyszalbierz*, *arcyszelma*, *arcywróg*, *arcyzbójca*.

W odniesieniu do rzeczowników nieosobowych z prefiksem *archi-//arcy-*, występujących w materiale XVII–XVIII w., również można wskazać takie, które oznaczają najwyższe miejsce w hierarchii. Należą tu nazwy instytucji, miejsc i stowarzyszeń, np. *archidiecezja*, *archikonfraternia*, *arcybractwo*, *archikapituła*.

Prefiks *arcy-* wnosi także znaczenie nadrzędności w rzeczownikach nieosobowych, np. *arcynauka*, *arcyprawo*, *arcystan*. W innych rzeczownikowych derywatach nieosobowych omawiany afiks informuje o wyjątkowości, np. *arcydzieło*, *arcyfałsz*, *arcymęstwo*, *arcydzięgiel*⁸⁹ czy rozmiarze przekraczającym jakieś normy, np. *arcynos*.

W związku z tym, że znaczna część analizowanych leksemów z częstką *archi-//arcy-* oznacza różnego rodzaju nazwy urzędów i godności związanych z administracją świecką lub religijną (w zakresie różnych wyznań), wyrazy te – podobnie jak to miało miejsce w okresie poprzednim – należą do stylu kancelaryjno-urzędowego, np. *archibibliotekarz*, *arcycześnik*, *arcystolnik* i religijnego, np. *archialumn*, *archiprałat*, *arcypop*. W obrębie stylu religijnego mieściłyby się także nazwy stowarzyszeń, miejsc i instytucji związanych z działalnością wyznaniową, np. *archidiecezja*, *archikonfraternia*.

Zasadnicza różnica w odniesieniu do charakterystyki stylistycznej siedemnasto- i osiemnastowiecznych leksemów z *archi-//arcy-* w porównaniu z okresami wcześniejszymi polega na tym, że wiele z nich posiada ujemne nacechowanie stylistyczne. Derywaty z prefiksem *archi-*, oznaczające najwyższe stanowisko w jakiejś grupie społecznej czy zawodowej, niosły pierwotnie, tj. w grece i łacinie, treści pozytywne. Analogicznie rzecz wyglądała w okresie do XV/XVI w.

⁸⁹ Termin botaniczny.

W leksyce XVI w. pojawiają się formacje z prefiksem *arcy-* utworzone od podstaw mających negatywne konotacje (zob. Mayenowa 1993, 121–122). Przyrost tego typu wyrazów widać jednak szczególnie w polszczyźnie XVII i XVIII w., por. *arcybękart*, *arcyłgarz*, *arcyłotr*, *arcyniecnota*, *arcyszelm*, *arcywróg*, *arcyzbójca*. Tego typu wyrazy funkcjonowały w niższych rejestrach stylistycznych ówczesnej polszczyzny (zob. Walczak 1992).

Skromny zasób kwalifikatorów, które wskazywałyby na wartość stylistyczną interesujących nas wyrazów, nie pozwala dokonać pełnej ich charakterystyki pod kątem stylistycznym. Nie zawsze też pomocna jest w tym zakresie obserwacja kontekstów słownikowych. Wiele cytatów nie daje wskazówek na temat zasięgu stylistycznego odpowiednich leksemów, np. *arcyniecnota* (SXVII/XVIII: „Arcy Niecnota uszedł.” ErnHand 260). Na ujemne zabarwienie rzeczownika *arcyniecnota* wskazuje dopiero definicja słownikowa, por. *arcyniecnota* ‘człowiek wyjątkowo zły, podły’. Z dość niewielu kontekstów wynika, iż mamy do czynienia z jednostką leksekalną nacechowaną ujemnie, np. *arcybękart* (SXVII/XVIII: „Dymnicki nazwał się bękart czyj jest wie dobrze Pani Porczyńska wdowa pod Srockim, wsią za Piotrkowem ten w Srockim tym bękart z małpą mieszkał bez ślubu i miał **Arcy bękarty**⁹⁰ z nią.” TrepNekLib 69).

Prefiks *arcy-* okazał się w polszczyźnie średniopolskiej bardzo wygodnym środkiem wyrażającym ekspresję, o czym świadczą dość liczne serie derywatów rzeczownikowych, w których *arcy-* nie wskazuje na najwyższą pozycję w hierarchii, np. *arcyfałsz*, *arcymęstwo*, *arcynos*, *arcyprawo*. Seryjnego charakteru derywatów z prefiksem *arcy-* dowodzą także indywidualizmy odnotowane w leksyce XVII i XVIII w., np. *archiprałat*//*arcyprałat*, *arcystan*.

Warto zauważyć, że niektóre z omawianych wyrazów wystąpiły tylko w użyciach metaforycznych, np. *archimagister*, *arcykat*, *arcykornut* lub mogły w takich kontekstach – oprócz konkretnych – funkcjonować, np. *arcydzieło*.

XIX w.

Wśród nowych leksemów z *archi-*//*arcy-* należy wymienić⁹¹: ARCHILUTNIA ‘instrument muz. podobny do lutni’ (SW: now. z gr. *archi-*//*arcy-* + *lutnia*); ARCHITRAW (fr.) ‘nadśłupie, najniższa część belkowania, łącząca bezpośrednio

⁹⁰ Pogrubienie moje – R.Z.

⁹¹ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *archanioł*, *archidiakon*, *archimandryta*, *arcybiskup*, *architekt*, *architryklin*, *arcybożnik*, *arcycełnik*, *arcyheretyk*, *arcykacierz*, *arcykacermistrz*, *arcykapłan*, *arcykról*, *arcyksiążę*, *arcylichwiarz*, *arcyofiarownik*, *arcypasterz*, *arcyrozbojnik*, *arcyszkolnik*, *arcyzdrajca*, *arcyzłodziej*, *archidiecezja*, *archiduk*, *archijerej*, *archikatedra*//*arcykatedra*, *archikonfraternia*, *archipelag*, *archiprezbiter*, *archietkonika*, *archiwum*, *arcybractwo*, *arcycześnik*, *arcydzieło*, *arcydzięgiel*, *arcygrzesznik*, *arcykanclerz*, *arcyłgarz*, *arcyłotr*, *arcymalarz*, *arcymarszałek*, *arcynauka*, *arcyojciec*, *arcyodszczepieniec*, *arcypodkomorzy*, *arcypodskarbi*, *arcystolnik*, *arcyszelm*, *arcywróg*.

slupy wolno stojące' (SW: fr. *architrave*, z gr. *archi-* 'arcy' + łac. *trabs* 'belka'; SDor: *archi-* (gr. *arche* 'początek') + łac. *trabs* 'belka'; Szym: gr + łac.); ARCHIWOLA (wł., fr.) *bud. mul. p. archiwolta* 'ozdoba architektoniczna łukowa, umieszczona nad otworem krzywoliniowym' (SW; SDor; Szym: *archit.*); ARCYBIBOSZ 'zawołany, znany, znakomity, dzielny, tęgi bibosz, bibosz nad bibosze a. nad biboszami' (SW: *arcy-* + *bibosz*: „Arcybibosz w całej Rzeczypospolitej.”; SDor: „Hulacy i arcybibosze mają sposobność do spacerowania na rzesach” Dzikowski w: Bystr. Warsz. 276); ARCYBOLEŚĆ 'boleść nadzwyczajna' (SW: *arcy-* + *bol*: „Powolałam duch niewieści do arcy-boleści.” Krasin.); ARCYCUDO 'wielkie, nadzwyczajne cudo, cud nad cudami' (SW: *arcy-* + *cud*: „Arcydziała mistrzów, arcycuda natury.” Krasz.); ARCYGŁĘBOKOŚĆ rzecz. od *arcygłębok*i (SW: „Uznaję arcygłębokosc uwagi pańskiej.”), ARCYGŁUPSTWO 'szczyt głupoty' (SW: „Byłoby to arcygłupstwo.” Ost.); ARCYKOMTUR 'najstarszy, naczelny komtur, najwyższy po wielkim mistrzu dostojnik' (SW: *arcy-* + *komtur*: „Arcykomtur chwil darmo nie traci.” Mick.; SDor: „Umiał on znakomicie świecić pozorem, a obłuda i dwoistość, z jaką prowadził dyplomacją krzyżacką, pozór przedsiębiorczości rycerskiej, jakim już jako arcykomtur się otaczał, nienawiść, jaką pałał ku Litwie i Polsce, wszystko to zasłaniało istotną nieudolność Wallenroda przed światem.” Proch. Szkice 14); ARCYKRAWIEC 'znakomity krawiec, mistrz w swoim fachu' (SW: *arcy-* + *kroi*: „Sukienne arcydzieło arcykrawca Chabou.” Orzesz.); ARCYMILIONER 'milioner nad milionerami' (SW: *arcy-* + *milioner*); ARCYMISTRZ 'wielki mistrz, wielki arysta' (SW: *arcy-* + *mistrz*: „Arcydzieło arcymistrza.” Krasz.; SDor: „W każdym uderzeniu młota było znać arcymistrza.” Lamus 3, 1909, s. 322; Szym: „Arcymistrz szachowy.”); ARCYOPACTWO 'opactwo mające zwierzchność nadzorczą nad innymi' (SW: *arcy-* + *opactwo*: „Opactwo to (tynieckie) było niekiedy nazywane arcyopactwem.” Mał.); ARCYOSZUST 'niesłuchanie wielki oszust, mistrz w swoim rzemiośle' (SWil; SW: *arcy-* + *o* + *szuk*); ARCYPIEKIELNIK 'człowiek z piekła rodem, szatan' (SW: *arcy-* + *piek*: „O zdrajcy! O arcypiekielnicy!” Sienk.); ARCYPIES 'arcyłotr, skończony niegodziwiec, wyrafinowany łajdak, arcszelma; wzmocnione, pies w znaczeniu wyzwiska' (SW: *arcy-* + *pies*: „Jesteś szelma, zdrajca, łotr, rakarz i arcypies.” Sienk.; SDor: „Jeśli lżę, jestem arcypies, nie szlachcic.” Sienk. Ogn. I, 22); ARCYPŁYWACZ 'doskonały pływacz, pływak nad pływakami' (SW: „Można go liczyć za arcypływacza.” Mick.); ARCYPOSADA//ARCY-PUSADA p. *arkiposada* (fr.) *lek. (mixture vulneraria acida)* 'lek, płyn do gojenia ran służyć mający' (SW: z fr., sł. lud.: *arcy-* + *posada*; *arcyposada* – gwarowy); ARCYPOTĘGA 'największa potęga' (SW: *arcy-* + *potęga*: „Toć są okręgi arcyzwycięstwa i arcypotęgi.” Krasin.); ARCYSERWIS 'serwis nad serwisy, sławny serwis' (SW: *arcy-* + *serwis*); ARCYSZTUKA p. *arcydzieło* (SW: *mało używany*; *arcy-* + *sztuka*: „Zatarły się rysy, ktoremi twórca tej arcsztuki chciał swą pobożność wsławić.” Mick.); ARCYTRUD 'trud nadzwyczajny' (SW: *arcy-* + *trud*: „Powolałam ruch niewieści do arcy-trudu.” Krasin.); ARCYTWÓR p. *arcydzieło* (SW: *arcy-* + *twór*: „Staną się jej (ludzkości) plemiona jednym ducha arcytworem.”

Kraśń); ARCYTYP ‘wzorowy, doskonały typ’ (SW: *arcy-* + *typ*: „Wspaniałe czasy Peryklesa i Augusta dostarczyły pewnej sumy arcytypów literackich.”); ARCYWIESZCZ *żart*. ‘wieszcz nad wieszczami’ (SDor: „Jeszcze u nas w kraju nie są tak ucywilizowani, żeby okpiwać poetów. Czasem przehulają ich pieniądze, co i mnie spotkało nieraz, ale Poznańczycy regularniejsi i zapewna [zapewne] nie zdradzą arcywieszcza.” Mick. Listy II, 269)⁹², ARCYZEMSTA ‘najlepsza, największa zemsta’ (SW: *arcy-* + *zemsta*: W arcyzemstę czyni swe zapłodni.” Kraśń.), ARCYZWYCIĘSTWO ‘największe zwycięstwo’ (SW: *arcy-* + *zwycięstwo*: „Toć są okręgi arcyzwycięstwa i arcypotęgi.” Kraśń.).

W słownikach rejestrujących leksykę XIX w. (SWil i SW) poświęcono odrębne artykuły hasłowe części *arcy-*: *arcy-* 1. przysłówek używa się w połączeniu z innymi wyrazami, znaczy ‘bardzo, wiele, nadzwyczajnie; w wysokim stopniu’; 2. ‘wybornie, doskonale, pięknie, chwalebnie, znakomicie, ślicznie’ (SWil: w znaczeniu 1: „Z niego arcy dobry człowiek.”; SW w znaczeniu 1.: „Arcy-zacny człowiek.”; znaczenie 2. *mało używane*: „Była chwała, bo też była arcy!” Pol). Autorzy przywołanych słowników dostrzegli przysłówkowy charakter *arcy-*.

W materiale dziewiętnastowiecznym odnotowano niewiele nowych zapożyczeń rzeczownikowych z częstką *archi-*⁹³, por. *architraw* (fr. z gr. i łac.), *archiwoła* (fr., wł.), *arcyposada*/*arcypusada* (fr.).

Spośród wymienionych leksemów rzeczownik *arcyposada*, funkcjonujący w obrębie słownictwa ludowego⁹⁴, uzyskał podzielność formalną wskutek skojarzenia z wyrazem *posada*.

Pozostałe rzeczowniki odnotowane dla XIX w. należą do derywatów powstałych od podstaw rodzimych lub przyswojonych w takim stopniu, że ich obcość nie była przez użytkowników ówczesnej polszczyzny już odczuwana, np. *archilutnia* (: *lutnia*), *arcybibosz* (: *bibosz*), *arcyboleś* (: *boleś*), *arcycudo* (: *cudo*), *arcyglupstwo* (: *glupstwo*), *arcykomtur* (: *komtur*), *arcykrawiec* (: *krawiec*), *arcymilioner* (: *miloner*), *arcymistrz* (: *mistrz*), *arcypactwo*⁹⁵ (: *opactwo*), *arcyoszust* (: *oszust*), *arcypiekielnik* (: *piekielnik*), *arcypies* (: *pies*), *arcypływacz* (: *pływacz*), *arcypotęga* (: *potęga*), *arcyserwis* (: *serwis*), *arcysztuka*⁹⁶ (: *sztuka*), *arcytrud* (: *trud*), *arcytwór* (: *twór*), *arcytyp* (: *typ*), *arcywieszcz* (: *wieszcz*), *arcyzemsta* (: *zemsta*), *arcyzwycięstwo* (: *zwycięstwo*). Warto podkreślić, że analizowany materiał pokazuje zdecydowany wzrost roli omawianego prefiksu w postaci wariantu *arcy-* przy jednoczesnym śladowym wykorzystaniu odmianki *archi-*⁹⁷.

⁹² Leksem odnotowany tylko w SDor, ale z cytatem z tekstu A. Mickiewicza.

⁹³ W stosunku do rzeczowników, które nie uzyskały na gruncie polskim statusu derywatu, zrezygnowano z przytaczania cytatów.

⁹⁴ W SW formę *arcyposada* opatrzono kwalifikatorem gwarowy.

⁹⁵ Słowniki nie notują leksemu **arcypopat*, który mógłby być podstawą rzeczownika *arcypactwo*. Definicja słownikowa prowokuje tu motywację od rzeczownika *opactwo*.

⁹⁶ Przymiotnik *arcysztuczny* notuje już SXVI.

⁹⁷ Odnotowano tylko jeden derywat z *archi-*: *archilutnia*.

W odniesieniu do znacznej części wymienionych derywatów autorzy SW w obrębie poszczególnych haseł wskazali odpowiednie podstawy słowotwórcze, por. *archilutnia* (gr. *archi-*, łac. *arcy-* + *lutnia*), *arcykomtur* (*arcy-* + *komtur*), *arcymilioner* (*arcy-* + *milioner*), *arcymistrz* (*arcy-* + *mistrz*), *arcyopactwo* (*arcy-* + *opactwo*), *arcypies* (*arcy-* + *pies*) itd. Jednak nie w każdym wypadku leksem zawarty w obrębie tego typu uwag dotyczących budowy słowotwórczej można uznać za podstawę, np. *arcycudo* (SW: *arcy-* + *cud*) (: *cudo*). Niekiedy też taki swego rodzaju komentarz słowotwórczy zamiast podstawy zawiera morfemy, które tworzą dany wyraz, np. *arcyoszust* (SW: *arcy-* + *-o-* + *szuk*) itd.

O ile osobowe derywaty rzeczownikowe oznaczające najwyższy stopień w hierarchii religijnej czy świeckiej (nazwy rozmaitych urzędów) były bardzo liczne w okresie poprzednim, o tyle w leksyce XIX w. są one reprezentowane przez zaledwie kilka formacji, np. *arcykomtur*, *arcymistrz*. Prefiks *arcy-* może wskazywać na nadrzędną funkcję hierarchiczną także w leksemach nieosobowych, np. *arcyopactwo*.

Pojawia się za to wiele nowych rzeczowników osobowych, w których prefiks *arcy-* oznacza ‘najlepszy, największy, wybitny w swej klasie’, np. *arcykrawiec*, *arcymiloner*, *arcyphylwacz*. W tej grupie znalazłyby się również derywaty, które mogą mieć charakter ironiczno-żartobliwy, np. *arcybibosz*. Ponadto należałoby tu zaliczyć formacje mające negatywne konotacje, np. *arcyoszust*, *arcypiekielnik*, a nawet wyzwiska typu *arcypies*.

W pozostałych nieosobowych derywatach rzeczownikowych, odnotowanych w leksyce XIX w., prefiks *arcy-* wskazuje na wyjątkowość tego, co nazywa podstawą, np. *arcycudo*, *arcypotęga*, *arcyserwis*, *arcyszuka*, *arcytwór*, *arcytyp*, *arcyzemsta*, *arcyzwycięstwo* lub duże (może największe) natężenie czego, np. *arcybolesć*, *arcyglupstwo*, *arcytrud*. Należy zauważyć, że trudno wyznaczyć w przywołanych tu wyrazach ostrą granicę między znaczeniami: ‘wyjątkowy’ i ‘wskazujący na najwyższe natężenie’.

Brak odpowiednich kwalifikatorów w słownikach powoduje, że uwagi dotyczące charakterystyki stylistycznej omawianych leksemów muszą być czynione z pewną ostrożnością. Jak wspomniano, w leksyce XIX w. rzeczownikowe derywaty odsyłające do znaczenia hierarchicznego nie są już tak liczne, jak to miało miejsce w okresie poprzednim. Warto podkreślić, że liczba formacji z *arcy-* znacznie się zmniejsza w porównaniu z okresem wcześniejszym. W interesującym nas wycinku czasowym odnotowano kilka derywatów, które charakteryzują się zabarwieniem ironiczno-żartobliwym, np. *arcybibosz*, *arcyglupstwo*, *arcypiekielnik*, *arcywieszcz*. Niektóre z tego typu wyrazów mogły mieć nawet wydźwięk obelżywy, np. *arcypies*. Podstawy słowotwórcze przywołanych formacji mieszczą się w obrębie słownictwa nacechowanego ujemnie pod kątem stylistycznym. Zestawienie tego typu podstaw z prefiksem, który prymarnie odsyłał do treści hierarchicznych, prowadzi do tego, że derywat uzyskuje takie właśnie ironiczne

obciążenie stylistyczne⁹⁸. Leksemy tego typu pojawiały się już w okresach wcześniejszych, ale – co warto podkreślić – żartobliwa funkcja przedrostka *arcy-* nie była eksponowana w słownikach dokumentujących leksykę polszczyzny wieków poprzednich. Odrębne hasła poświęcone częstce *archi-//arcy-* pojawiły się już w słowniku L i SXVII/XVIII, jednakże ich autorzy nie wspominają o takich użyciach przedrostka. Podobnie rzecz wygląda w słownikach rejestrujących leksykę późniejszą, tj. SWil i SW.

Jak można się zorientować na podstawie obserwacji materiału i powyższych uwag, miejsce dziewiętnastowiecznych leksemów z prefiksem *arcy-* w układzie stylistycznym (zob. Dubisz 2005, 242) ówczesnej polszczyzny ulega pewnym zmianom. Nie są to zmiany o charakterze rewolucyjnym, należałoby je raczej opatrzyć określeniem *ewolucyjne*. Derywaty o znaczeniu hierarchicznym należały do odmiany urzędowej i religijnej. Spośród formacji odnotowanych w badanym okresie styl urzędowy przywołują leksemy typu *arcykomtur*, *arcymistrz*. Część omawianych wyrazów ze względu na wspomniane zabarwienie żartobliwe i ekspresywno-emocjonalny charakter (zob. Buttler, Markowski 1991) mieściłaby się w obszarze stylu potocznego, np. *arcybibosz* itd.

Obserwacja kontekstów, w jakich pojawiły się dziewiętnastowieczne leksemy z *arcy-*, wskazuje, że wiele z nich mogło być wynikiem kreacji dla celów artystycznych. Świadczą o tym często przywoływane przez autorów słowników cytaty z literatury pięknej (z tekstów Mickiewicza, Krasińskiego, Prusa, Orzeszkowej, Sienkiewicza, Przybyszewskiego i innych), np. *arcykrawiec*, *arcypiekielnik*, *arcypotęga*, *arcyzemsta*, *arcyzwycięstwo* itd. Wyrazy te należałoby zaliczyć do erudycyjnej leksyki stylistycznie nacechowanej, która posiada charakter niespecjalistyczny (zob. Waszakowa 1989, 112).

XX w.

Nowe leksemy z *archi-//arcy* nie są liczne w tym okresie⁹⁹: ARCHIGONIA *biol.* 1. ‘samoistne powstawanie istot żywych z materii nieorganicznej (martwej); samorództwo; 2. ‘żyworodność kosztem tkanek, z których powstaje nowy organ’ (SDor: gr. *archi-* ‘arcy-’ + *gone* ‘płodzenie’); ARCYŁGANIE ‘łganie bardzo intensywne’ (SDor: „Na rozum ścisły biorąc, wszystko to wymysły [...] arcyłganie, w kłamliwej urodzone gębie.” Lem. Bajki 75); ARCYMAJSTER ‘wyróżniający się wśród majstrów’ (SDor: „Ten gracz sejmikowy i arcymajster intrygi szlacheckiej był także

⁹⁸ M. R. Mayenowa dostrzegła to zjawisko już w polszczyźnie XVI w. (zob. Mayenowa 1993, 121).

⁹⁹ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *archanioł*, *archidiakon*, *archimandryta*, *arcybiskup*, *architekt*, *arcykapłan*, *arcyksiążę*, *arcypasterz*, *archidiecezja*, *archijerej*, *archikatedra*, *archikonfraternia*, *archipeląg*, *archiprezbiter*, *architektonika*, *archiwum*, *arcybractwo*, *arcydziałło*, *arcydzięgiel*, *arcyłgarz*, *architraw*, *archiwola*, *arcybibosz*, *arcykomtur*, *arcymistrz*, *arcypies*.

doskonałym aktorem.” Łoz. Wł. Życie 197); ARCYPIEŚNIARZ ‘wyróżniający się pieśniarz’ (SDor: *przen.* „Cyt wróbluku! Tam dzwoni słownik arcypieśniarz.” Zal. Boh. Jamby 144.”); ARCYPOPIS *rzad.* ‘wspaniały, świetny popis’ (SDor: „Przyznać trzeba, że jest ta przedmowa arcypopisem swego rodzaju.” Stol. 51–52, 1965); ARCYPURYSTA *rzad.* ‘najbardziej przesadny, gorliwy purysta’ (SDor: „«Chąltura» – słowo soczyste, zrozumiałe dla każdego. Już nawet arcyputyści językowi nie próbują zastąpić go innym «prawidłowym»” Tryb. Ludu 182, 1966).

Cząstka *archi-//arcy-* pojawia się w postaci odrębnego hasła w SDor i Szym: *arcy-* (gr., łac.) 1. pierwszy człon wyrazów złożonych luźnie łączony z przymiotnikami i przysłówkami, rzadziej z rzeczownikami, uwydatniający wysoki stopień nasilenia ich treści, zwłaszcza pod względem zabarwienia uczuciowego (niekiedy używany także ironicznie); oznacza tyle co: bardzo, wybitnie, ogromnie, nadzwyczaj albo też: największy, szczególnie wyróżniający się, np. *arcyciekawy*, *arcydowcipny*; *arcyciekawie*, *arcydowcipnie*; *arcybibosz*, *arcyłotr* itp., 2. pierwszy człon wyrazów złożonych, oznaczający pierwszeństwo, zwierzchnictwo, przewodzenie, np. *arcybiskup*, *arcykapłan*; *arcy* daw. jako oddzielny wyraz ‘bardzo, szczególnie, ogromnie, bardzo dobrze, znakomicie’ (SDor: łac. *archi-*, gr. *archi-*: „Jakkolwiek zasady moje filozoficzne i społeczne były już arcy od ojcowskich odmienne, alem się z nimi nie wydawał.” Sienk. Now. IV, 67; Szym)¹⁰⁰.

Autorzy wspomnianych słowników zaliczają omawianą cząstkę do pierwszych członów wyrazów złożonych.

W porównaniu z okresami wcześniejszymi w polszczyźnie XX w. znacznie spada liczba nowych derywatów z prefiksem *arcy-*. W zdecydowanej większości mamy tu do czynienia z derywatami utworzonymi od podstaw rodzimych, np. *arcyłganie* (: *łganie*), *arcypieśniarz* (: *piesniarz*), *arcypopis* (: *popis*) lub przyswojonych we wcześniejszych okresach w rozwoju polszczyzny, np. *arcymajster* (: *majster*). Wyjątkowo zdarzają się formacje motywowane przez przyswojone leksemy genetycznie obce, np. *arcypurysta* (: *purysta*). W analizowanym materiale odnotowano tylko jeden nowy rzeczownik, dla którego nie można wskazać w polszczyźnie wyrazu motywowanego, tj. *archigonia*¹⁰¹.

Przedrostek *arcy-* wskazuje w dwudziestowiecznych derywatach rzeczownikowych (zarówno osobowych, jak i nieosobowych) na intensyfikację treści, np. *arcymajster*, *arcypurysta*, *arcyłganie*, *arcypopis*. Oprócz informacji o najwyższym natężeniu znaczenia prefiks *arcy-* może wносить zabarwienie ironiczne. W leksyce XX w. nie pojawiają się już tak charakterystyczne dla okresów wcześniejszych leksemy, w których *arcy-* miałby charakter wskaźnika hierarchicznego.

¹⁰⁰ W Szym pojawiły się nawet dwa odrębne artykuły hasłowe: *arcy-* oraz *archi-* (gr.) pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający: ‘główny, naczelny’, np. *archikatedra*, *archiprezbiter* (Szym).

¹⁰¹ W SDor leksem ten opatrzono informacją z zakresu budowy: *archigonia*: gr. *archi-* ‘arcy-’ + gr. *goné* ‘płodzenie’.

Pisząc o stylistycznej wartości leksemów¹⁰² z formantem *arcy-* w polszczyźnie dwudziestowiecznej, należy zauważyć, że w dalszym ciągu należą one do erudycyjnego słownictwa stylistycznie nacechowanego, posiadającego – w przeciwieństwie do znacznej większości leksemów z innymi prefiksami pochodzenia obcego – charakter niespecjalistyczny (zob. Waszakowa 1989, 112). Znana jest powszechnie teza, że afiksy obcego pochodzenia przywołują zazwyczaj ten sam styl, w którym mieściły się wyrazy zapożyczone, z których te afiksy się wydzieliły (zob. Waszakowa 1989, 110). Początkowo, tzn. w dobie staro- i średniopolskiej, zapożyczenia z częstką *archi-//arcy-*, jak już wcześniej powiedziano, należały do leksyki erudycyjnej, ale w jej odmianie specjalistycznej. Były to bowiem przede wszystkim nazwy urzędów z obszaru administracji religijnej bądź świeckiej. Z czasem, jak można to było zaobserwować na podstawie analizy materiału w obrębie poszczególnych wycinków czasowych, derywaty z przedrostkiem *arcy-* utworzone już na polskim gruncie zaczęły wkraczać na inne obszary stylistyczne języka polskiego, np. do stylu potocznego.

Obserwacja cytatów, ilustrujących użycie derywatów z przedrostkiem *arcy-*, każe przypuszczać, że w pewnej mierze ewokują one styl artystyczny. Konteksty pochodzą bowiem z tekstów Boya-Żeleńskiego, Jasienicy, Lama, Lema, Mickiewicza, Sienkiewicza, Żeromskiego, Zabłockiego i innych. Wobec tego trudno również powiedzieć, w jakim stopniu są one powszechne, czy też należą do indywidualizmów. Kwalifikator frekwencyjny *rzad(ki)* został użyty w SDor tylko w odniesieniu do nielicznych omawianych tu derywatów, por. *arcypopis*, *arcypurysta*.

Warto jednak podkreślić, że w odniesieniu do wielu dwudziestowiecznych leksemów z prefiksem *arcy-* została naruszona zasada stylistycznej przyległości słowotwórczej, tj. przynależności podstawy i formantu do tego samego stylu (por. Grabias 1988, 241–243), charakterystycznej dla znacznej części derywatów z prefiksami obcymi¹⁰³. Nie jest to zjawisko nowe, zwłaszcza w kontekście szesnastowiecznych derywatów typu *arcyzłodziej*, *arcyzdrajca* itd., które Mayenowa określa mianem „parodyjnej gry” (Mayenowa 1993, 121). Odnotowane w materiale dwudziestowiecznym leksemy typu *arcyłganie*¹⁰⁴ itd. reprezentują konstrukcje stylistycznie nieprzyległe, gdyż prefiks *arcy-* charakterystyczny dla leksyki książkowej, przywołujący wyższe odmiany polszczyzny, przyłączył się do podstaw o charakterze bardziej ogólnym, a nawet potocznym¹⁰⁵. Efekt tej

¹⁰² Badania nad stylistyczną wartością wyrazów podstawowych, formantów i konstrukcji słowotwórczych w nowszej polszczyźnie podjął S. Grabias (por. Grabias 1988).

¹⁰³ Stylistyczna przyległość słowotwórcza w odniesieniu do znacznej części derywatów z prefiksami obcymi polega na łączeniu się podstaw z obszaru leksyki książkowej z afiksami również należącymi do tego typu leksyki (por. Grabias 1988, 241).

¹⁰⁴ Por. też *arcybanalny*, *arcylichy*, *arcyłobuzerski*.

¹⁰⁵ S. Grabias wśród warstw leksykalnych współczesnej polszczyzny wyróżnia słownictwo: powszechne, gwarowe, kolokwialne, poetyckie, naukowo-techniczne, żargonowe i slangowe (por. Grabias 1988, 235–238).

nieprzystawalności stylistycznej prefiksu *arcy-* wobec należących do innych niż leksyka książkowa, warstw słownictwa współczesnej polszczyzny został szczególnie wzmocniony w kontekście aksjologicznym. Prymarnie wartościujący dodatnio prefiks dołącza się bowiem do podstaw posiadających konotacje negatywne, co prowadzi do powstania derywatów o znamionach pewnego kontrastu¹⁰⁶.

Podsumowując rozważania nad historią prefiksu *archi-//arcy-* w dziejach języka polskiego, warto przypomnieć, że ten mający grecko-lacińską proveniencję morfem zaczął się wyabstrahowywać z serii pożyczek grecko-lacińskich już w dobie staropolskiej. Szybko i łatwo wchodziły one w relacje formalno-semantyczne z wyrazami, które stały się ich podstawami słowotwórczymi. Wyrazy te należały również do słownictwa genetycznie nierodzimego, wobec czego w odniesieniu do systemu słowotwórczego ówczesnej polszczyzny należy mówić o powieleniu obcych (tj. greckich i łacińskich) relacji słowotwórczych. Uzyskanie statusu derywatu w perspektywie synchronicznej przez wiele z tych pierwszych pożyczek stało się najważniejszym ogniwem w procesie pełnej asymilacji omawianego morfemu do języka polskiego. Już w XVI w. powstają bowiem pierwsze derywaty z prefiksem *arcy-* utworzone od podstaw rodzimych. Liczba tego typu formacji znacznie się powiększyła w dobie średniopolskiej (XVII i XVIII w.), po czym zaczęła dość gwałtownie spadać. Warto jednak zwrócić uwagę na średniopolskie zapisy typu *Arczi czarownica* (SXVI), *jarcy diabeł* (SXVI), *Archi-Prałat* (SXVII/XVIII), *arcy bękart* (SXVII/XVIII), *Arcy Niecnota* (SXVII/XVIII), które każą podejrzewać, że cząstka *archi-//arcy-* nie była w tym okresie w pełni zgramatyzowana. We współczesnej polszczyźnie prefiks *arcy-* należy do afiksów o dość małej aktywności słowotwórczej (por. Waszakowa 2005, 122), przegrywa rywalizację w czasach najnowszych ze spopularyzowanymi dzięki modzie na angielszczyznę takimi obcymi środkami, jak *super-*, *hiper-* czy *mega-*, które mają podobną semantykę co *arcy-*.

Prefiks *arcy-* w historii polszczyzny tworzył nie tylko rzeczowniki i przymiotniki, lecz także przysłówki i czasowniki. Ta wynikająca z istoty afiksów lewostronnych łatwość przyłączania się omawianego przedrostka do różnych części mowy umożliwiała powstawanie dużych serii derywatów w zakresie różnych części mowy. Wiele z nich miało na pewno jednostkowy, okazjonalny charakter, w związku z czym nie zostało uwzględnionych w ekscerpowanych źródłach leksykoграфicznych.

Mimo że omawiany afiks występował w polszczyźnie w dwu odmianach fonetycznych, tj. *archi-* i *arcy-*, w to w rozwoju historycznym popularność zdobył wariant *arcy-*, który w świadomości użytkowników języka być może był odczuwany jako bardziej swojski. Świadczy o tym przede wszystkim duża liczba

¹⁰⁶ Istotny wydaje się fakt, że wiele spośród odnotowanych w SDor i Szym leksemów z prefiksem *arcy-* zostało przywołanych w kontekstach wcześniejszych, tj. pochodzących z XIX w.

derywatów z prefiksem *arcy-* powstałych na polskim gruncie od podstaw rodzimych. Natomiast blokadę aktywności słowotwórczej wariantu *archi-* można by tłumaczyć faktem, że wyrazy z częstką *archi-* były głównie kojarzone z obrzędkiem greckim właściwym dla kultury wschodniej, na co zwraca się już uwagę w słowniku L (zob. hasło *arch-*, *archi-*, *arcy-*).

Ponadto w odniesieniu do semantyki i stylistyki (tak samego prefiksu, jak i derywatów tworzonych za jego pomocą) trzeba podkreślić, iż pierwotna (tj. w grece i łacinie) funkcja semantyczna cząstki *archi-*/*arcy-*, związana przede wszystkim z pełnieniem funkcji wskaźnika najwyższego stopnia w hierarchii, uległa w dziejach polszczyzny pewnemu zachwianiu. Funkcja ta dominowała także w początkowym okresie usamodzielniania się omawianego prefiksu w języku polskim. Derywaty, które należały do pola semantycznego *hierarchii*, przywoływały wysokie rejestry stylistyczne dawnej polszczyzny. Z czasem prefiks *arcy-* zaczął tworzyć formacje od podstaw posiadających konotacje negatywne, a jego rola skupiła się na sygnalizowaniu intensywności. Proces ten osiągnął swoje apogeum w polszczyźnie XVII i XVIII w. Możliwość łączenia się prefiksu *arcy-* z różnego rodzaju podstawami (osobowymi, nieosobowymi, mającymi konotacje pozytywne i negatywne itd.) spowodowała, że derywaty te zaczęły pojawiać się w innych niż pierwotnie (tj. w religijnej i urzędowej) odmianach polszczyzny. Specjalizację znaczeniową prefiksu *arcy-* w zakresie intensyfikacji treści niesionych przez odpowiednie podstawy dostrzegają także autorzy słowników. W SDor znaczenie wskazujące na natężenie znalazło się na pierwszym miejscu, zaś na drugim – znaczenie informujące o najwyższym stopniu w hierarchii. W derywatach utworzonych od podstaw, których semantyka odsyła do wartościowania pozytywnego¹⁰⁷ lub negatywnego (np. *arcypies*, *arcyłotr*, *arcybękart*, *arcywróg* itd.), prefiks *arcy-* wzmacnia także ten aspekt aksjologiczny (por. Waszakowa 1991a, 186).

Na podstawie omówionego materiału widać, że prefiks *arcy-* stał się w polszczyźnie wygodnym środkiem w procesie nominacyjnym. Mimo że istniały w języku polskim rodzime środki wyrażające podobne treści co morfem *arcy-*, np. *na(j)-*, *prze-*, *nad-*, w pierwotnej fazie aktywności wyspecjalizował się w znaczeniu hierarchicznym. Nie tyle wypełnił lukę semantyczną, ile wszedł w obręb istniejącej kategorii znaczeniowej w relacje synonimiczne z morfemami swojskimi. K. Kleszczowa uważa, że odzwierciedlające się w możliwości łączenia się z podstawami reprezentującymi różne kategorie słowotwórcze pomnażanie sensów, jakie zaczęło być charakterystyczne dla omawianego przedrostka, doprowadziło w konsekwencji do spadku liczebności derywatów z prefiksem *arcy-* (por. Kleszczowa 2008, 27–28). Nie bez znaczenia pozostaje tu jednak czynnik zewnętrzny, a mianowicie ograniczenie roli łaciny, w której przecież tkwiły korzenie przedrostka *arcy-*.

¹⁰⁷ Por. przymiotniki *arcymądry*, *arcymężny*, *arcyświecny*, *arcypiękny*.

4. *de(z)-*

Prefiks *dez-* pochodzi z łaciny (por. łac. *de-*) i jest rozszerzonym, występującym przed samogłoskami, wariantem przedrostka *de-*. Postać *dez-* to wariant przedrostka *de-* w znaczeniu zaprzeczenia, odwrotności, przeciwieństwa, redukcji, pozbawienia czegoś. Ponadto prefiks *de-* może wskazywać na pochodzenie, wywodzenie od czegoś (por. SLP; SWO; WSWO; Jadacka 2000, 1599).

XVI w.

Pierwsze pożyczki łacińskie z częstką *de-* pojawiły się w polszczyźnie XVI w., np. DEFENSJA (łac.) ‘odpieranie zarzutów przed sądem; też: obrona’ (SXVI; Mosz; SW), DEGRADACJA (łac.) ‘przesunięcie na niższy stopień’ (SXVI; Mosz; L; SWil; SW; SDor; Szym).

Leksemy tego typu uzyskiwały podzielność formalną, ale nie wchodziły w relacje semantyczne z innymi wyrazami¹⁰⁸.

XVII–XVIII w.

W tym okresie odnotowano kolejne nowe zapożyczenia z początkową częstką *de(z)-*¹⁰⁹. Ich źródłem jest już nie tylko łacina, lecz także język francuski, np. DEKOMPOZYCJA (fr.) ‘rozkład, rozpad; zmiana kompozycji, układu czego’ (L; SWil; SW: „Rozprzęga się sforność w świecie duchowym; biorę tylko jeden przykład tej dekompozycji.” Szaj.; SDor: „Samogłoski nosowe [...] kończące wyrazy nie ulegają dekompozycji pod wpływem zaczynających wyrazy następne spółgłosek zwartych czy zwartoszczelinowych.” Dor. Gram. I, 91; Szym); DEPAUPERACJA (łac.) ‘utrata zamożności, zubożenie’ (SXVII/XVIII); DEPOPULACJA (łac., fr.) ‘spustoszenie, wyludnienie kraju; zmniejszenie się liczby ludności’ (SXVII/XVIII: „Zastawszy Tatarowie owę w ziemi swojej depopulacją trupy żon i dzieci swoich bydła stada pozabierane, płakali na swoje nieszczęście.” PasPam 277”; SW: *mało używane*; „Jaka depopulacja mieszczanów.” Leszcz.; SDor: „Normandii [...] depopulacja nie zdaje się grozić.” Konopn. Now. IV, 341; Szym).

Niektóre z tych wyrazów uzyskały w polszczyźnie omawianego okresu podzielność formalno-semantyczną, np. *dekompozycja* (: *kompozycja*), *depopulacja* (: *populacja*), co pozwoliło wyabstrahować się przedrostkowi *de(z)-*.

¹⁰⁸ Pełny wykaz szesnastowiecznych zapożyczeń z początkowym *de(z)-* zawiera praca D. Moszyńskiej (por. Mosz 1975, 166–167).

¹⁰⁹ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonował też rzeczownik *degradacja*.

Prefiks *de(z)-* wnosi w tych derywatach znaczenie niedostatku, braku, pozbawienia czegoś, np. *depopulacja* i rozkładu, rozpadu, np. *dekompozycja*.

Pożyczki łacińskie i francuskie pierwotnie należały do leksyki erudycyjnej. Zapożyczenia łacińskie w dobie staropolskiej obsługiwały takie sfery komunikacji językowej, jak sakralno-liturgiczna, urzędowa i artystyczna. W dobie średniopolskiej zakres użycia łaciny znacznie się powiększył, zwłaszcza w komunikacji publicznej. W konsekwencji doprowadziło to do przenikania latynizmów do potocznej odmiany języka w XVII i XVIII w., na co duży wpływ miało zapewne zjawisko makaronizowania (por. Dubisz 2002, 214–216). W związku z tym jednoznaczne określenie przynależności stylowej przywołanych leksemów może powodować pewne trudności.

W XVII i XVIII w. rozpowszechniła się moda na język francuski, który był wówczas poważnym konkurentem dla łaciny. Również galicyzmy w pierwszej kolejności przywoływały, jak można przypuszczać, leksykę erudycyjną, później zaś zaczęły zasiląć leksykę innych odmian stylistycznych, choć tu sytuacja mogła być nieco odmienna niż w przypadku łaciny. Otóż język francuski początkowo funkcjonował jako język wyższych warstw społecznych (głównie dwór królewski i jego otoczenie), co nie znaczy, że pożyczki francuskie reprezentowały wyłącznie leksykę intelektualną. Dotyczyły one w pierwszym rzędzie realiów dworskich (obyczaje, tańce, gry, rozrywki, stroje, kuchnia, meble, też wojsko itd.), w związku z tym można przypuszczać, że obsługiwały różne style (por. Klemensiewicz 1985, 346–347).

XIX w.

W polszczyźnie XIX w. pojawia się znaczna grupa nowych leksemów z początkową częścią *de(z)-*¹¹⁰: DECENTRALIZACJA (fr.) ‘przeniesienie uprawnień organów centralnych na organy terenowe; ograniczenie lub zniesienie centralizacji’ (SW: „Decentralizacja administracyjna.”; SDor: „W dramatycznej, do najwyższego stopnia napiętej sytuacji politycznej, w jakiej znalazła się Polska w połowie XVII wieku, siłą faktu nastąpiła decentralizacja życia muzycznego.” Jachim. Muz. I/1, 219; Szym); DEFEKACJA (łac.) 1. ‘wypróżnianie stolca’; 2. *cukr.* ‘oczyszczanie soku z buraków od ciał, nie będących cukrem, oczyszczanie, przejaśnianie, nawapnienie’ (SW); DEFENESTRACJA (łac.) *Defenestracja praska* ‘wyrzucenie przez okno zamku na Hradczanach (w 1618 r.) dwóch namiestników cesarza, dokonane przez protestantów czeskich, jako akt protestu przeciw pogwałceniu przez cesarza swobód religijnych’ (SW: now. z łac. *fenestra* ‘okno’; Szym: *hist.*); DEFIBRYNACJA *lek.* ‘pozbawienie krwi fibryny, tj. włókniaka,

¹¹⁰ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *defensja*, *degradacja*, *dekompozycja*, *depopulacja*.

odwóknienie' (SW: *należy unikać*; now. z łac. *de-* 'od' + *fibryna*); DEFIDENCJA 'niewiara, nieufność, niedowierzanie' (SW: now. z łac. *de-* 'od, nie' + *fidencia* 'ufność': „Powstała defidencja do hetmana Branickiego.” St. Aug.); DEFIGURACJA (łac., fr.) 'zepsucie kształtu, kształtowności, zeszpecenie' (SW; SDor. *książk.*: „Na takich podstawach [agnostycznych] oparta religia w swej historii podlega transfiguracji i defiguracji.” Radliń. Katol. 68; Szym); DEFORMACJA (łac.) *fiz.* 'zmiana postaci ciała albo jego części; przekształcenie, odkształcenie' (SWil; SW; SDor: „W tym świetle, a raczej mroku, twarze także ulegały deformacji, zmieniały proporcje.” Prusz. Opow. 32; też *geol.* 'zmiana kształtu powierzchni ziemi, zachodząca na skutek działania sił górotwórczych, wulkanicznych, sejsmicznych lub erozyjnych'; Szym); DEGENERACJA (łac.) 1. 'wyrodzenie się; zwyrodnienie, odrodzenie się od przodków, zbękarzenie'; 2. *lek.* 'zmiana, zniszczenie, przeobrażenie histologicznego utkania budowy tkanki a. organu; przestoczenie' (SWil; SW; SDor; Szym: też *biol., med.*); DEHYDRATACJA *chem.* 'odwodnienie' (SW: now. z łac. *de-* 'od' + grec. *hydro* 'woda'); DEHYDROGENIZACJA 'odjęcie wodoru' (SW: now. z łac. *de-* 'od' + *hydrogenizacja*); DEINTEGRACJA 'utrata drobnych części z całości' (SW: now. z łac. *deintegrare* 'zmniejszać'); DEKALKOMANIA (fr.) 1. 'przenoszenie rysunku a. malowidła z papieru na inny przedmiot'; 2. 'rysunek a. malowidło do takiego przenoszenia' (SW: „Proszę dać stalówkę, dekalkomanię i arkusz bibuły”); DEKANONIZACJA (łac.) 'wykreślenie z liczby świętych' (SWil); DEKARBONIZACJA (fr.) 1. *chem.* 'proces wydzielania dwutlenku węgla występujący podczas różnych reakcji chemicznych' 2. *chem.* 'rozkład kwaśnego węglanu sodowego (zasadnicza reakcja przy produkcji sody)' (SWil 'odwęglanie': „Dekarbonizacja krwi”; SW: „Dekarbonizacja krwi”; SDor; Szym); DEKOŁORYZACJA (łac.) 1 'znikanie naturalnej barwy jakiego przedmiotu'; 2. 'pozbawianie czegoś barwy, odbarwienie' (SWil; SW: now. z łac. *decoloro* 'odbarwiam'); DEMATERIALIZACJA (fr.) 'w spirytyzmie i okultyzmie: rzekome znikanie przedmiotów, postaci'; *przen. żart.* 'zniknięcie kogo albo czego' (SW: „Medium uczuło nagle dematerializację”; SDor; Szym); DEMOBILIZACJA (śrlac., fr.) 'zwolnienie z wojska roczników (jednostek) pełniących służbę wojskową' (SWil; SW; SDor: „W tym dniu jest jubileusz dynastii rosyjskiej i demobilizacja ma być wielką manifestacją pokojową.” Par. Niebo 39; też *przen.*; Szym); DEMONETYZACJA (fr.) 'wycofanie monety z obiegu; zmniejszenie rzeczywistej wartości monety w stosunku do nominalnej' (SW; SDor); DEMORALIZACJA (fr.) 'zepsucie obyczajów, moralności; proces odchodzenia od obowiązujących wartości moralnych, przejawiający się w przestępczości, korupcji itd.; rozluźnienie dyscypliny, karności' (SWil; SW; SDor: „Teraz, kiedy nasze nowe miasto rośnie przede wszystkim dzięki wysiłkowi młodych rąk, wrogowi zależy na demoralizacji młodzieży.” Otw. Spot. 47; też 'brak karności, dyscypliny'; Szym); DENACJONALIZACJA 1. *ekon.* 'przejście na prywatną własność znacjonalizowanych podstawowych środków produkcji'; 2. *daw.* 'wynarodowienie' (SW: *nie*

używać; łac. *de-* ‘od-’ + *nacjonalizacja*; w znaczeniu 2.: „Przymusowa denacjonalizacja plemion słabszych pod względem ilości czy kultury.” Spas.; SDor; Szym); DENOBILITACJA (łac.) ‘pozbawienie szlachectwa’ (SW); DENOMINACJA (łac.) ‘nazwanie, mianowanie, nazwa, miano, przemianowanie’ (SWil; SW: „Dla siebie zostawił pan Paweł denominację: a tenże.” Korz; SDor: *przest.*; „Cnota? Co nas właściwie obchodzi cnota? Jest to denominacja, której znaczenie tak się od wieków zmieniało, że nie ma już nawet filozoficznej wartości.” Weys. Józ. Żywot 178; Szym: *książk.*; też *ekon.*); DENOTACJA (łac.) *log.* ‘zakres nazwy, zbiór wszystkich desygnatów nazwy’ (SW p. *denotowanie*; SDor: „Cechy współznaczące łącznie przez daną nazwę tworzą łącznie treść tej nazwy, czyli sens tej nazwy, czyli konotację tej nazwy, w przeciwieństwie do desygnatów, które stanowią łącznie zakres tej nazwy, czyli jej denotację.” Kotarb. T. Elem. 12; Szym); DEOKUPACJA (łac.) *praw.* ‘oddanie majątku poprzedniemu właścicielowi’ (SWil; SW: now. ze śrlac. *deoccupare*); DEPLASACJA (fr.) ‘wytrawianie na zimno składników rozpuszczalnych’ (SW); DEPRESJA (łac.) 1. *med.* ‘chorobliwe przygnębienie i zahamowanie czynności psychicznych występujące w psychozach; stan zniechęcenia, apatia’; też *ekon.*, *geogr.* ‘obszar lądowy leżący poniżej poziomu morza’ (SWil: w znaczeniu *med.*; SW: w znaczeniu 1.: „Śmierć następowała wskutek ekscytacji, właściwej szaleństwu, depresji, idącej w parze z zadumą.” Rol.; też znaczenia *astr.*, *fiz.*; SDor: w znaczeniu 1.: „Ocena wyników leczenia bólu jest trudna, zwłaszcza u chorych w okresie depresji psychicznej i przyzwyczajonych do narkotyków.” Pol. Tyg. Lek. 49, 1954; też inne znaczenia *astr.*, *ekon.*, *geol.*, *meteor.*; Szym); DEPOLARYZACJA (fr.) ‘zniesienie polaryzacji światła albo polaryzacji galwanicznej elektrodów’ (SW; SDor); DEPOPULARYZACJA (fr.) ‘utrata popularności; depopularyzowanie’ (SWil; SW p. *depopularyzowanie*; SDor: „Depopularyzacja stylistyki jako umiejętności na serio pochodzi przede wszystkim stąd, że stylem literackim zajmowali się niemal wyłącznie historycy, często gęsto rozprawiając o objawach językowych z równą kompetencją jak ślepi o kolorach.” Styl. 100; Szym: *książk.*); DETAKSACJA (fr.) p. *detaksowanie* (SW: now. niby łac., łac. *de-* ‘wy, od’ + *taksa*; niem. *Detaxation*; SW: „Sporządził detaksację sprzętów.” Jeż.; SDor); DETONACJA (śrlac.; fr.) 1. ‘fałszywe śpiewanie; spadnięcie z tonu’; 2. ‘huk towarzyszący eksplozji pocisków itp.’; 3. *chem.* ‘chemiczna reakcja wybuchowa przebiegająca z bardzo dużą prędkością liniową’; też *techn.* (SWil; SW; SDor w znaczeniu 2.: „Rozległy się straszliwe detonacje – najpewniej Niemcy wysadzili w powietrze mosty i budynki.” Pięt. Luna 198; Szym); DETRONIZACJA (śrlac.) ‘pozbawienie panującego władzy monarszej; złożenie, zrzucenie z tronu; zdetronizowanie’ (SWil; SW p. *detronizowanie*; SDor: łac. *de-* ‘od’ + gr. *thronos* ‘tron’; „Po detronizacji cara Mikołaja i utworzeniu Rządu Narodowego Czartoryski usiłował powierzyć Dembowskiemu ministerstwo skarbu.” Przem. Demb. 15; Szym); DEWALUACJA ‘reforma pieniężna polegająca na obniżeniu prawnego kursu pieniędzy papierowych w stosunku do złota; obniżenie wartości waluty danego

kraju w stosunku do złota lub walut zagranicznych; obniżenie się realnej wartości pieniędzy' (SW: p. *dewaluacja*, now. z łac. *de-* 'wy, od' + *valere* 'mieć wartość'; niem.; SDor: łac. *de-* 'od' + *valeo* 'mam wartość'; „Dwaj kupcy mediolańscy żalili się w mojej obecności na dewaluację pieniądza.” Brand. M. Spot. 8; też *przen.*; Szym: też *przen.*); DEWALWACJA (niem.) p. *dewaluacja* (SW); DEWENA 'upadek energii; przygnębienie' (SW: now. z łac. *de-* 'wy, od' + *wena*); DEZAPROBACJA (fr.) p. *dezaprobata* (SW: „Z pod barwy pochwał wydobywają się wady i dezaprobacje.” Lel.; SDor: *daw.*; „Przyszedł do mnie siostrzeniec jej męża, przy zgonie będący, i opowiada mi rzecz o testamencie z dezaprobacją, że nieboszczka zapomniała, że ma biednych ciotecznych, wujecznych.” Lel. Listy 11, 452); DEZASYMILACJA 'proces polegający na powstawaniu różnic' (SW: now. z łac. *de* 'wy-, od-' + łac. *assimulo* 'upodabnam'; „W miarę tego, jak normalna i towarzyska osobistość ustępuje przed ekstrawagancją, odbywa się i dezasymlacja.” Spas.); DEZINTEGRACJA (fr.) 'rozluźnianie się, rozprzęgnię się czegoś, co jest scalone; rozpad, rozkład' (SW: now. z łac. *de* 'wy, od' + *integer* 'cały' (SW; SDor: „Na gruncie dezintegracji stosunków międzynarodowych i celowo organizowanego chaosu Stany Zjednoczone usiłują umocnić swoje własne pozycje polityczne i gospodarcze.” Cyrank. Podst. 113; *fiz., tech.*; Szym: też *psych., socjol., geol.*); DEZODORYZACJA p. *dezodorowanie* (SWil; SW: now. z łac. *odor* 'zapach'); DEZOKSYDACJA (fr.) p. *dezoksygenacja, odkwasorodnianie, upierwotnianie chem.* (SWil; SW); DEZORGANIZACJA (fr.) 'brak organizacji; rozprzężenie, rozkład, zamęt, bezład' (SWil też w znaczeniu: 'rozprzężenie wszystkich organów zmysłowych przez magnetyzowanie'; SW p. *dezorganizowanie*; SDor: „Wojna japońska wykazała całą groźbę dezorganizacji i destrukcji armii carskiej.” Dzierż. Pisma 191; Szym); DEZYNFEKCJA (fr.) 'niszczenie zaraźliwych bakterii chorobotwórczych środkami chemicznymi lub fizycznymi; odkażanie, dezynfekowanie' (SW; SDor: *dez-* (fr. *dés*) – przedrostek wyrażający negację, usunięcie, zniweczenie, oddalenie od czego + łac. *infectio*; „Otrzymałem czystą bieliznę i owinięty w koc czekałem na ukończenie dezynfekcji odzieży.” Rudn. L. Stare II, 50; Szym).

Niektóre z przywołanych leksemów zostały zapożyczone do polszczyzny z łaciny bądź nowożytnych języków zachodnioeuropejskich¹¹¹. Część z nich uzyskała na gruncie języka polskiego podzielność formalno-semantyczną, np. *decentralizacja* (: *centralizacja*), *defiguracja* (: *figuracja*), *dekarbonizacja* (: *karbonizacja*), *dekoloryzacja* (: *koloryzacja*), *dematerializacja* (: *materializacja*), *demobilizacja* (: *mobilizacja*), *demoralizacja* (: *moralizacja*), *denobilitacja* (: *nobilitacja*), *depolaryzacja* (: *polaryzacja*), *depopularyzacja* (: *popularyzacja*), *dezaprobacja* (: *aprobacja*), *dezoksydacja* (: *oksydacja*), *dezorganizacja* (: *organizacja*).

¹¹¹ Pożyczki, które nie stały się synchronicznymi derywatami w polszczyźnie, przytoczono w wyborze.

Dla kilku zapożyczeń można wskazać potencjalne podstawy, jednakże między takim pozornym derywatem a ewentualną podstawą nie zachodzi w polszczyźnie relacja semantyczna, np. *degeneracja* – *generacja*, *detonacja* – *tonacja*, *denominacja* – *nominacja*, *denotacja* – *notacja*, *depresja* – *presja*. W badanym materiale wystąpiły także pożyczki, które można by interpretować jako derywaty tautologiczne, gdyż ich znaczenie jest równe lub bardzo podobne znaczeniu potencjalnej podstawy, np. *dekalkomania* – *kalkomania*.

Wśród analizowanych rzeczowników przeważają leksemy, które albo zostały utworzone z obcych (łacińskich) elementów na gruncie języka polskiego (zapożyczenia sztuczne), albo też powstały niezależnie od siebie w różnych językach (zazwyczaj zachodnioeuropejskich), po czym przedostały się do polszczyzny. Zazwyczaj mamy tu do czynienia z wyrazami, które uzyskały w języku polskim motywację słowotwórczą, np. *deintegracja* (: *integracja*), *dekanonizacja* (: *kanonizacja*), *denacjonalizacja* (: *nacjonalizacja*), *deokupacja* (: *okupacja*), *dewena* (: *wena*), *dezasymilacja* (: *asymilacja*), chociaż można tu także wskazać jednostki podzielne wyłącznie pod względem formalnym, np. *defibracja*, *defidencja*, *dehydratacja*, *dewaluacja*.

Niektóre z odnotowanych rzeczowników na płaszczyźnie słowotwórczej można także interpretować jako denominalne formacje prefiksarno-sufiksalne, np. *dekoloryzacja* (: *kolor*), *detronizacja* (: *tron*) lub – w przypadku nazw czynności na *-acja* – jako sufiksalne rzeczowniki odczasownikowe, np. *demoralizacja* (: *demoralizować*), *detronizacja* (: *detronizować*), *dezorganizacja* (: *dezorganizować*), *denacjonalizacja* (: *denacjonalizować*) (por. Jadacka 2001, 55, 90; Waszakowa 2005, 73, 128–129)¹¹². Wśród przywołanych rzeczowników nie odnotowano formacji powstałych od podstaw rodzimych¹¹³.

Jak można się przekonać na podstawie obserwacji materiału, z punktu widzenia słowotwórczej analizy synchronicznej wiele genetycznie obcych rzeczowników z *de(z)-* uzyskało w polszczyźnie status derywatów. Problem jest bardziej skomplikowany z perspektywy genetycznej, gdyż oddzielenie zapożyczeń z początkową częścią *de(z)-* od derywatów powstałych na gruncie polszczyzny jest zadaniem trudnym, często – niewykonalnym. Wiele z tych wyrazów ma charakter internacjonalny, gdyż funkcjonują one w różnych językach, o czym świadczą choćby wahania autorów ekscerpowanych słowników w momencie określania języka źródłowego w odniesieniu do niektórych leksemów, np. *dewaluacja*.

¹¹² W związku z tym niektóre derywaty mogą mieć więcej niż jedną motywację, np. *detronizacja*.

¹¹³ Jeśli chodzi o formacje od podstaw rodzimych, interesująco przedstawia się przysłówek *degrubis* przys. *rub.* ‘grubiańsko, ordynarnie, nieprzyzwoicie, nieparlamentarnie’ (SW: wytwór żart., niby łac.: „Wymyślali sobie degrubis.”), który powstał z połączenia łac. *de-* i stylizowanej na łacińską formy *grubis*. Twór ten trzeba by uznać za przejaw makaronizowania. W XIX w. nie było ono już tak żywotnym procesem, jak w wiekach wcześniejszych, jednak ze względu na powszechną jeszcze wówczas znajomość łaciny mogło służyć intelektualnym zabawom towarzyskim.

Prefiks *de(z)-* w polszczyźnie omawianego okresu wnosi następujące znaczenia:

- utrata, brak, zanik, pozbawienie czegoś, np. *defibrynacja*, *deintegracja*, *dekoloryzacja*, *denobilitacja*, *depopularyzacja*, *dezodoryzacja*, *dezoksydacja*, *dehydrytacja*, *dehydrogenizacja*, *dematerializacja*, *dewena*, *dezorganizacja*,
- zepsucie, zmiana w sensie negatywnym, np. *defiguracja*, *deformacja*, *detonacja* (muz.); też zmiana w sensie neutralnym (rzadkie), np. *denominacja*,
- zniesienie czegoś, podział, rozkład, np. *decentralizacja*, *dekarbonizacja*, *demobilizacja*, *depolaryzacja*, *dezintegracja*,
- przeciwieństwo, powstawanie różnic, odwrotność: w sensie negatywnym, np. *dezasymilacja*, *defidencja*; w sensie pozytywnym, np. *deokupacja*,
- redukcja, obniżenie rangi, wartości, np. *dekanonizacja*, *demonetyzacja*, *detronizacja*, *dewaluacja*, *dewalwacja*,
- likwidacja czegoś, np. *dezynfekcja*,
- oznaczanie wartości, szacowanie, np. *detaksacja*.

Obserwacja semantyki dziewiętnastowiecznych rzeczowników z *de(z)-* przekonuje, że dominują tu sensy negatywne: ‘utrata czegoś’, ‘pozbawienie czegoś’, ‘brak’, ‘zanik’, ‘zepsucie’, ‘redukcja’, ‘likwidacja’, ‘obniżenie rangi czegoś’, ‘odwrotność’. Synonimiczną funkcję w odniesieniu do prefiksu *de(z)-* pełnią środki rodzime, np. *nie-* (*defidencja*), *od-* (*defibrynacja*, *dehydrytacja* – por. odpowiednio rodzime synonimy odnotowane w słownikach w obrębie tych haseł: ‘odwłóknienie’, ‘odwodnienie’, *dekoloryzacja*, *dezoksydacja*), *roz-* (*dekompozycja*, *dezintegracja*, *dezorganizacja* – por. również odpowiednio rodzime synonimy w obrębie definicji omawianych haseł: ‘rozkład’, ‘rozluźnienie’, ‘rozprężenie’), *wy-* (*defenstracja*, *deplasacja*).

Warto zwrócić uwagę, że wiele z przytoczonych leksemów wyszło z użycia. Nie notują ich bowiem SDor i/lub Szym, jak np. *defekacja*, *dehydratacja*, *dehydrogenizacja*, *dekalkomania*, *dekanonizacja*, *dekoloryzacja*. W odniesieniu do niektórych dziewiętnastowiecznych rzeczowników z *de(z)-* w SDor i/lub w Szym użyto kwalifikatorów chronologicznych: *książk(owy)*, np. *defiguracja*.

Jeśli chodzi o wartość stylistyczną omawianych leksemów, to w dużej mierze są to wyrazy pełniące funkcję terminów. Wskazują na to kwalifikatory, którymi je opatrzone w słownikach: *fiz(yczny)*, np. *deformacja*, *tech(niczny)-chem(iczny)*, np. *detonacja*, też *tech(niczno)-fiz(yczny)*, np. *dezintegracja*, *chem(iczny)*, np. *dehydratacja*, *lek(arSKI)*, np. *defibrynacja*, *praw(niczny)*, np. *deokupacja*. Rzeczowniki te należą do słownictwa erudycyjnego, specjalistycznego – głównie naukowo-technicznego (zob. Waszakowa 1989, 112). W badanym materiale wystąpiły także jednostki nienacechowane stylistycznie, np. *dezorganizacja*¹¹⁴.

¹¹⁴ W przypadku niektórych leksemów użyto w SW pewnych wskazówek pragmatycznych, np. kwalifikatorem ! (*wyraz, którego należy unikać*) opatrzone leksemy *defibrynacja*, *denacionalizacja*.

XX w.

Leksyka dziewiętnastowieczna obfituje w nowe rzeczowniki z początkową częstką *de(z)-*¹¹⁵, np. DECHRYSTIANIZACJA ‘działanie zmierzające do zmniejszenia wpływów religii chrześcijańskiej, utrata cech chrześcijańskich; zmniejszenie się liczby wyznawców religii chrześcijańskiej’ (SDor: „Dechrystianizacja jest w wielu rejonach [Hiszpanii] bardzo głęboka.” Argum. 14, 1963; Szym); DEFIBRACJA (fr.) *techn.* ‘rozdrabnianie drewna na masę, z której wyrabia się tekturę lub płyty pilśniowe; rozwłóknianie’ (SDor; Szym); DEFIBRYLACJA (łac.) *med.* ‘zabieg leczniczy mający na celu polepszenie miarowości lub przywrócenie czynności serca, polegający na krótkotrwałym działaniu na organizm chorego stałym prądem elektrycznym, przepływającym przez przystawione elektrody defibrylatora’ (Szym); DEFOLIACJA ‘wywołanie opadania liści roślin przez ich opylanie lub opryskiwanie, stosowane w rolnictwie w celu przyspieszenia dojrzewania roślin i ułatwienia mechanicznego sprzętu pło-
nów (np. bawełny)’ (SDor: łac. *de-* ‘od’ + *folium* ‘liść’; Szym); DEGAZATOR *wojsk.* ‘środek do niszczenia bojowych substancji trujących (np. wapno chlorowane)’ (SDor: łac. *de-* ‘od’ + *gaz*); DEGLACJACJA *geogr.* ‘zanikanie zlodowacenia jakiegoś terenu’; (SDor: łac. *de-* ‘od’ + *glatio* ‘lodowacieję’); DEHERMETYZACJA *techn.* ‘utrata hermetyczności’ (SDor: łac. *de-* ‘od’ + *hermetyzacja*; „Miały one [skafandry przestrzenne] na celu ochronę kosmonautów w wypadku niespodziewanej awarii pokładowych urządzeń klimatyzacyjnych względnie [albo] dehermetyzacji kabiny.” Życie Warsz. 68, 1965); DEHUMANIZACJA *książk.* ‘utrata, zanikanie, zatracanie się wartości humanistycznych lub humanitarnych; odczłowieczenie; powodowanie zanikanie cech charakterystycznych, istotnych dla człowieka kulturalnego’ (SDor: Szym); DEJONIZACJA *chem.* ‘proces usuwania jonów z roztworu, gazu, wody, z powierzchni przerabianych materiałów itp.’ (Szym); DEKAPITALIZACJA *ekon.* ‘proces zmniejszania się wartości środków trwałych, wynikający, np. z niedostatecznej amortyzacji i renowacji’ (SDor: łac. *de-* ‘od’ + *kapitalizacja*; „Dekapitalizacja domów jest procesem ciągłym. Coraz to jakiś stary dom [...] trzeba uznać za zagrożony i skreślić ze spisu majątku miejskiego.” Życie Warsz. 128, 1965; Szym); DEKARTELIZACJA ‘likwidacja kartelu, pozbawienie czego cech kartelu’ (SDor: „I. G. Farben poddano tylko pozornej dekartelizacji, w istocie zaś działalność tego koncernu rozproszono w celu jej zamaskowania na mniejsze przedsiębiorstwa.” Wiedza i Życie 8–9, 1950, 850; Szym); DEKLASACJA (fr.) ‘przechodzenie z klasy uprzywilejowanej do upośledzonej

¹¹⁵ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *degradacja, dekompozycja, decentralizacja, defenestracja, defiguracja, deformacja, degeneracja, dekarbonizacja, dematerializacja, demobilizacja, demonetyzacja, demoralizacja, denacjonalizacja, denominacja, denotacja, depresja, depolaryzacja, depopularyzacja, detaksacja, detonacja, detronizacja, dewaluacja, dezaprobacja, dezintegracja, dezorganizacja, dezynfekcja.*

społecznie albo towarzysko; utrata przez jednostkę lub klasę jej pozycji w strukturze klasowo-warstwowej społeczeństwa' (SDor: „Był on z zawodu stolarzem i przeżywał, pracując w Międzyborzach przy ciesiołce, swoistą deklasację.” Czesz. Pocz. 41; Szym); DEKODER ‘urządzenie do odtwarzania otrzymanej informacji; część składowa maszyn matematycznych i odbiorczych urządzeń telegraficznych, telekomunikacyjnych itp.; deszyfrator’ (SDor; Szym); DEKOLONIZACJA *ekon. polit.* ‘proces wyzwalań się narodów z zależności kolonialnej, nadawania koloniom lub zdobywania, osiągnięcia przez kolonie niepodległości, suwerenności’ (SDor: łac. *de-* + *kolonizacja*; „Wielki problem naszych czasów to zagadnienie ostatecznej dekolonizacji obszarów naszego globu.” Życie Warsz. 254, 1960; Szym); DEKOMPRESJA (fr.) 1. ‘zmniejszanie się ciśnienia w cylindrze silnika spalinowego, zbiorniku, pomieszczeniu itp. wywołane celowo lub spowodowane uszkodzeniem; spadek, obniżenie ciśnienia’ 2. *med.* ‘powolne zmniejszanie ciśnienia działającego na nurka, w czasie jego wychodzenia na powierzchnię, zabezpieczające przed groźnymi dla zdrowia następstwami po raptownym przejściu od wysokiego do normalnego ciśnienia atmosferycznego’ (SDor: „Niebezpieczeństwo wystąpienia objawów choroby kesonowej bywa tym większe, im dłużej trwa praca pod wzmożonym ciśnieniem i im szybciej odbywa się dekompresja.” Sęcz. Ochr. 55; Szym); DEKOMUNIZACJA ‘proces likwidacji struktur właściwych ustrojowi komunistycznemu’ (Szym); DEKONCENTRACJA *książk.* ‘rozpraszanie, rozprowadzanie czegoś, co jest skupione, skoncentrowane’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *koncentracja*; Szym); DEKONIUNKTURA ‘zespół warunków będących zaprzeczeniem pomyślniej koniunktury; kryzys’ (SDor: łac. *de-* ‘od-, roz-’ + *koniunktura*; „O odwróceniu się publiczności od teatru nie może być mowy [...] raczej na tle ogólnej dekonunktury, zaobserwować było można stosunkowo większe zainteresowanie teatrem niż innymi gałęziami sztuki.” Rocz. Lit. 1932, s. 330; Szym); DEKONSPIRACJA ‘odkrycie, wyjawienie czegoś zakonspirowanego, ukrywanego; ujawnienie’ (SDor: łac. *de-* ‘od-, roz-’ + *konspiracja*; „Zapytał, w jaki sposób doszło do dekonspiracji. Szef lakonicznie to wyjaśnił.” Bocheń. Praw. 213; Szym); DELABIALIZACJA *jęz.* ‘zanik zaokrąglenia wargowego w artykulacji samogłosek wargowych (o, u); zastępowanie tego zaokrąglenia otworem wargowym płaskim’ (SDor: „Obce językowi polskiemu, węgierskie samogłoski wargowe [...] uległy labializacji.” Jęz. Pol. 1951, s. 119); DELEGALIZACJA ‘uznanie danej instytucji, organizacji, partii itp. za nielegalną; zdelegalizowanie’ (SDor: „Zorganizowana – na zew Komitetu Warszawskiego – demonstracja protestu przeciwko delegalizacji listy gromadzi wokół Kazimierza tłumy.” KPP Wspom. 77; Szym); DELEKSYKALIZACJA *jęz.* ‘odżycie poczucia budowy słowotwórczej wyrazu zleksykalizowanego’ (SDor; Szym); DELIMITACJA (łac.) ‘szczegółowe określenie i wytyczenie granicy państwa dokonywane zwykle zgodnie z umową międzynarodową przez specjalną komisję; rozgraniczenie czego, delimitowanie’ (SDor: „Nastąpił [...] podział okupacyjny, nader zbliżony do rozgraniczenia austro-pruskiego z 1795 r. z pewnymi

różnicami na rzecz Austrii w guberni piotrkowskiej, a Prus w warszawskiej i na Podlasiu. Zresztą ta delimitacja przybrała kształty nieraz potworne.” Ask. Uwagi 23; Szym); DEMAGNETYZACJA *fiz.* ‘pozbawienie czego właściwości magnetycznych; odmagnesowanie, rozmagnesowanie’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *magnetyzacja*); DEMASKACJA *rzad. (nieco rażąco)* ‘demaskowanie, odkrywanie, ujawnianie ukrytych cech, najczęściej wad’ (SDor: „Demaskację reprezentantów ziemiaństwa Zapolska przeprowadza w ten sposób, że celowo zaostrza i wyolbrzymia ich wady, tworząc zdecydowane karykatury.” Pam. Lit. 2, 1955, s. 436); DEMILITARYZACJA (łac., fr.) ‘ograniczenie potencjału militarnego określonego terytorium na mocy porozumień między państwami; polega na zakazie utrzymywania wojsk, ograniczeniu sił zbrojnych oraz produkcji wojskowej’ (SDor: „Demilitaryzacja i zjednoczenie Niemiec usunie główne zarzewie niepokoju w Europie.” Borow. Przedp. 74; Szym); DEMINERALIZACJA (fr.) ‘usuwanie soli mineralnych z jakiejś substancji, utrata tych soli; odsalanie’ (SDor: „Jeżelibyśmy na koszt działali przez dłuższy czas słabym kwasem solnym, czyli przeprowadzili demineralizację, otrzymalibyśmy masę zachowującą dawny kształt, ale całkiem elastyczną, miękką i sprężystą.” Wiśn. K. Mięso 55; Szym); DEMISTYFIKACJA *książk.* ‘zdemaskowanie; wykrycie mistyfikacji’ (SDor: łac. *de-* ‘od’ + *mistyfikacja*; „Utwory tego rodzaju [jak film «Marysia i Napoleon»] pretendują niekiedy do miana demistyfikatorów historii poprzez kpinę i żart [...] Ale to nieprawda, nie ma w tym żadnej demistyfikacji.” Kult. 43, 1966; Szym); DEMITOLOGIZACJA *książk.* ‘pozbawienie czego cech mitu, legendy’ (SDor: „Nie trzeba chyba przypominać rozwoju reportażu i pamiętnikarstwa, nasilenia różnych «odbrązowień» i demitologizacji.” Kult. 36, 1965; Szym); DEMODULACJA (ang.) *rad.* ‘wyodrębnianie przebiegu modulującego z odebranego przebiegu zmodulowanego; proces odwrotny do modulacji; dla każdego rodzaju modulacji istnieje odpowiadający mu rodzaj demodulacji’ (SDor; Szym); DEMONTAŻ (fr.) ‘rozkładanie (częściowe lub całkowite) wszelkiego rodzaju urządzeń, maszyn, mechanizmów itp. na zespoły lub części’ (SDor: „Był obecny przy demontażu maszyn.” Breza Uczta 77; Szym); DENATURALIZACJA *praw.* ‘pozbawienie obywatelstwa’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *naturalizacja*; Szym); DENAZALIZACJA (fr.) *jęz.* ‘zanik, zatrata rezonansu nosowego, przejście głosu nosowej w odpowiednią ustną; odnosowanie’ (SDor: „[Berneker] trafnie wskazał, że formy oboczne st[aro]pol[skie] *mie cie//mię cię* nie są z sobą związane genetycznie w ten sposób, jakoby pierwsza w następstwie denazalizacji powstała z drugiej, lecz tworzą formacje względem siebie równorzędne.” Jęz. Pol. 1930, s. 77; Szym); DENITRYFIKACJA (fr.) *biol. chem.* ‘proces rozkładu związków azotu połączony z wydzielaniem się wolnego azotu, wywołany przez bakterie glebowe i wodne przy braku dostępu tlenu’ (SDor; Szym); DENIWELACJA (fr.) *geogr.* ‘różnica pomiędzy najwyższym i najniższym wzniesieniem na określonym terenie; różnica wysokości’ (SDor: „Deniwelacje poziomu wierzchowinowego na ogół utrzymują się [w omawianych okolicach] [...] w granicach kilku metrów.”

Wilg. Kras. 231; Szym); DENUKLEARYZACJA *polit.* ‘uczynienie określonego terytorium strefą pozbawioną broni atomowej, nuklearnej’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *nucleus* ‘jądro’; „Należy [...] oddalić niebezpieczeństwo wojny: wymaga to denuklearyzacji Niemiec.” *Życie Warsz.* 138, 1965; Szym); DEPALATALIZACJA *jęz.* ‘zanik palatalności (miękkości) głosek, zwłaszcza spółgłosek; odpodniebiennienie, dyspalatalizacja’ (SDor); DEPENALIZACJA *praw.* ‘ograniczenie zakresu i złagodzenie wymiaru kar ustawowych za pewne przestępstwa’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *poenalis* ‘karny’; „Punktem wyjścia dla wprowadzenia depenalizacji jest teoretyczna koncepcja czynu przestępnego, która polega na materialnym pojmowaniu przestępstwa. To znaczy, że odpowiedzialności karnej podlega ten, kto dopuszcza się czynu społecznie niebezpiecznego, zabronionego pod groźbą kary przez ustawę.” *Tryb. Ludu* 66, 1968; Szym); DEPERSONALIZACJA 1. *książk.* ‘utrata poczucia odrębności, indywidualności, tożsamości; zanikanie wartości humanistycznych i humanitarnych w sferze stosunków międzyludzkich’ 2. *psych.* ‘zaburzenie psychiki dotyczące pojmowania własnej osoby (np. brak pewności, czy się rzeczywiście istnieje, czy własne zmysły i umysł pracują prawidłowo), występujące przede wszystkim w nerwicach’ (Szym); DEPERSONIFIKACJA *książk.* ‘zatrata osobowości; pozbawienie osobowości’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *personifikacja*; „Książka Tatarki jest opowieścią o utracie osobowości, o odhumanizowaniu człowieka, depersonifikacji intelektualisty, o mechanizmach nacisku i atmosferze psychicznej okresu błędów i wypaczeń.” *Polit.* 9, 1965); DEPIGMENTACJA *biol. med.* ‘utrata pigmentu’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *pigmentacja*); DEPOLITYZACJA *książk.* ‘pozbawienie charakteru politycznego, łączności z polityką; odpolitycznienie’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *polityka*; „Z [ze] wzrastającą rolą nauki wiąże Lange w następstwie proces depolityzacji życia gospodarczego w warunkach socjalizmu, co przygotowuje w perspektywie obumieranie państwa.” *Polit.* 41, 1965); DEPOLONIZACJA *książk.* ‘zatrata, zatrącanie, pozbawianie polskości’ (SDor: łac. *de-* ‘od-’ + *polonizacja*; „Proces depolonizacji młodego pokolenia emigracji kanadyjskiej postępuje nieubłaganie naprzód.” *Polit.* 45, 1965; Szym); DERATYZACJA (fr.) ‘tępienie ze względów sanitarnych i gospodarczych szczurów, myszy i innych gryzoni środkami chemicznymi, fizycznymi i biologicznymi; odszczurzenie’ (SDor: „Środki gazowe stosuje się zarówno do dezynsekcji i deratyzacji pomieszczeń, jak i do dezynsekcji zboża.” *Kalend. Spoż.* II, 53; Szym); DESAKRALIZACJA ‘proces pozbawiania czegoś świętości, nadawania mu charakteru świeckiego’ (Szym); DESEGREGACJA *polit.* ‘zaprzestanie segregacji rasowej’ (SDor: *de-* ‘od-’ + *segregacja*; „Chodzi o desegregację szkół: w 17 stanach południowych [Ameryki Północnej] [...] tylko 7,9 pro[cent] dzieci murzyńskich uczęszcza do szkół razem z dziećmi białymi.” *Polit.* 44, 1964; Szym); DESEMANTYZACJA *jęz.* ‘zatarcie, utrata wyrazistości znaczenia leksykalnego wyrazu’ (Szym); DESENSYBILIZACJA 1. *fol.* ‘zmniejszenie za pomocą pewnych zw. chemicznych światłoczułości materiałów fotograficznych’; 2. *med.* ‘sprawienie, że istota żywa przestaje odczuwać ból;

znieczulenie, narkoza' (SDor: łac. *de-* 'od-' + *sensibilis* 'czuły, wrażliwy'); DESTABILIZACJA 'utrata, zachwianie stanu równowagi, trwałości; brak stabilizacji' (Szym); DESTALINIZACJA *polit.* 'usuwanie, usunięcie w krajach socjalistycznych po XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego w r. 1956 skutków fałszywych posunięć w dziedzinie politycznej, gospodarczej i kulturalnej, dokonanych w ostatnim okresie życia Józefa Stalina' (SDor: łac. *de-* 'od-' + *Stalin*; „W międzynarodowym ruchu robotniczym dokonały się głębokie, istotne procesy określane popularnie mianem «destalinizacji».” Życie Lit. 10, 1965); DESULFITACJA *spoż.* 'usuwanie z półprzetworów (najczęściej owocowych i warzywnych) dwutlenku siarki, użytego do ich konserwacji' (Szym); DESZYFRACJA (fr.) 'proces przetwarzania zakodowanej informacji w informację pierwotną, bez zmiany jej treści; odczytywanie kodu, dekodowanie' (Szym); DESZYFRAŻ (fr.) *środ.* 'odczytywanie informacji zapisanych szyfrem, najczęściej stosowane w służbie wywiadowczej, wojskowej itp.; grupa osób systematycznie zajmujących się rozwiązywaniem szyfrów' (Szym); DESZYFRATOR (fr.) *techn.* 'układ złożony z przekładników, lamp elektronowych lub innych elementów służący do określania, jaki sygnał został odebrany w formie zakodowanej; stanowi część składową odbiorczych urządzeń telegrafii, telemechaniki itp., a także matematycznych maszyn cyfrowych' (SDor: łac. *de-* 'od-' + *szyfr(ować)*); DETOKSYKACJA *med.* 'odtruwanie organizmu, usuwanie substancji trujących, toksyn' (Szym); DEWALORYZACJA *ekon.* 'obniżenie się wartości czego' (SDor: łac. *de-* 'od-' + *waloryzacja*; „Podnoszenie standardu mieszkaniowego i tym samym coraz większa dewaloryzacja starych mieszkań.” Dookoła 8, 1966; Szym); DEZAKTUALIZACJA 'utrata aktualności; stanie się nieaktualnym' (SDor: „Wydawało się [...] że wybrany przez autora temat uległ w ciągu ostatniego pięciolecia dość znacznej dezaktualizacji.” Nowa Kult. 36, 1951; Szym); DEZAKTYWACJA (fr.; łac.) *chem. wojsk.* 'usuwanie skażenia promieniotwórczego, odkażenie radiologiczne' (Szym); DEZAKTYWIZACJA (fr.) 1. p. *dezaktywacja*; *chem.* 'oczyszczanie ciał z elementów radioaktywnych'; 2. 'pozbawienie aktywności' (SDor tylko znaczenie 1.; Szym); DEZAPROBATA 'ujemna ocena czego; brak aprobaty' (SDor: „Ciotki słuchały z dezaprobatą; uważały, że o nieszczęściach należy mówić jak najmniej.” Kow.A. Rogat. 104; Szym); DEZATOMIZACJA (fr.) *polit.* 'usunięcie możliwości posługiwania się bronią atomową na pewnym obszarze' (SDor: „Z zainteresowaniem śledzimy pokojową politykę Finlandii oraz jej inicjatywę formalnego układu o dezatomizacji strefy skandynawskiej.” Ezp. 157, 1965; Szym. *pot.* p. *denuklearyzacja*; fr. + grec.); DEZILUZJA 'brak iluzji; pozbawienie iluzji' (Szym); DEZINFORMACJA *książk.* 'nieprawdziwa, myląca informacja' (SDor: „Między obiektywną informacją i jaskrawą dezinformacją istnieje szereg form pośrednich: informacja jednostronna, wykoślawiona, pseudoinformacja itp.” Ekon. 3, 1963, s. 586; Szym); DEZORIENTACJA 'brak orientacji, mylny, błędny pogląd' (SDor: „Artykuł [...] wprowadza dezorientację w ocenie obecnego stanu teatru radzieckiego i krytyki teatralnej.” Teatr 4, 1949;

Szym); DEZURBANIZACJA ‘zjawisko zanikania miejskich form osadnictwa; kierunek ideowy w urbanistyce, powstały w początkach XX w., jako protest przeciw niefunkcjonalnym i zbyt zagęszczonym formom zabudowy miejskiej’ (SDor. p. *dezurbanizm*; Szym); DEZURBANIZM *urb.* ‘tendencja do unikania zwartych skupień w rozplanowaniu i budowie miast’ (SDor: *dez-* (fr. *dés*) – przedrostek wyrażający negację, usunięcie, zniweczenie, oddalenie od czego + *urbanizm*; „Jednostronna zabudowa ulicy na niektórych odcinkach trąci [...] dezurbanizmem.” Stol. 44, 1953); DEZYNSEKCJA ‘niszczenie owadów, zwłaszcza pasożytniczych, ich jaj i larw’ (SDor: *dez-* z fr. *dés-* ‘od-’ + łac. *insecta* ‘owady’; „Środki gazowe stosuje się zarówno do dezynsekcji i deratyzacji pomieszczeń, jak i do dezynsekcji zboża.” Kalend. Spoż. II, 53; Szym: fr. + łac.).

Na zasadzie odrębnych haseł zostały potraktowane części *de-* i *dez-* w Szym, przy czym *de-* opisano jako początkowy człon wyrazów złożonych, pochodzący z łaciny, zaś *dez-* uznano za prefiks pochodzenia francuskiego: *de-* (łac.) – pierwszy człon wyrazów złożonych obcego pochodzenia, oznaczający: a) ‘pochodzenie od tego, co określa drugi człon złożenia; odpowiednik polskiego: *od-*, np. *deverbalny*’, b) ‘odwrotność, przeciwieństwo, zaprzeczenie; pozbawienie, redukcję czegoś, co oznacza drugi człon; odpowiednik polskiego: *od-*, *roz-*, *wy-*, np. *decentralizacja*, *dekoder*, *dekolonizacja*, *dekompresja*’ (Szym), *dez-* (fr. z łac.) ‘przedrostek w wyrazach pochodzenia obcego, występujący przed samogłoską, oznaczający przeciwieństwo, odwrotność, zaprzeczenie tego, co zawiera drugi człon złożenia (odpowiednik *de-* stawianego przed spółgłoską), np. *dezaktualizować*, *dezaprobata*, *dezorganizacja*, *dezorientacja* (Szym).

W materiale dwudziestowiecznym utrzymuje się tendencja wzrostowa w odniesieniu do leksemów z prefiksem *de(z)-*¹¹⁶. Wśród zapożyczeń (pochodzących przede wszystkim z języka francuskiego, rzadziej z innych języków, np. z języka angielskiego) można wskazać wyrazy, wykazujące tylko podzielność formalną, np. *defibracja*, *defibrylacja*, *deratyzacja*, *desulfitacja*¹¹⁷ oraz jednostki, które używały w polszczyźnie podzielność formalno-semantyczną, np. *deklasacja* (: *klasa*), *demilitaryzacja* (: *militaryzacja*), *demineralizacja* (: *mineralizacja*), *demodulacja* (: *modulacja*), *denitryfikacja* (: *nitryfikacja*), *deniwelacja* (: *niwelacja*), *dezaktywizacja* (: *aktywizacja*), *dezaktywacja* (: *aktywacja*).

Pozostałe dwudziestowieczne rzeczowniki z *de(z)-*, podobnie jak to miało miejsce w okresie wcześniejszym, powstały niezależnie od siebie albo w nowożytnych językach zachodnioeuropejskich, po czym zostały zapożyczone do języka polskiego¹¹⁸, albo też zostały utworzone na gruncie polskim. Na ogół wyrazy

¹¹⁶ W najnowszej polszczyźnie należy on do najbardziej produktywnych przedrostków (por. Waszakowa 2005, 122).

¹¹⁷ W część materiałowej odnotowano tylko niektóre.

¹¹⁸ Słowniki nie informują o tym fakcie. Por. jednak innojęzyczne odpowiedniki, np. *Deconcentration* (niem.) (WDS).

te są motywowane, np. *dechrystianizacja* (: *chrystianizacja*), *dehumanizacja* (: *humanizacja*), *delabializacja* (: *labializacja*), *delegalizacja* (: *legalizacja*), *deleksykalizacja* (: *leksykalizacja*), *depersonalizacja* (: *personalizacja*), *depersonifikacja* (: *personifikacja*), *depalatalizacja* (: *palatalizacja*), *desakralizacja* (: *sakralizacja*), *destabilizacja* (: *stabilizacja*), *dezaprobat* (: *aprobat*), *deziluzja* (: *iluzja*), *dezinformacja* (: *informacja*), *dezorientacja* (: *orientacja*), *dezurbanizacja* (: *urbanizacja*), *deglacja* (: *glacja*), *depenalizacja* (: *penalizacja*), *desensybilizacja* (: *sensybilizacja*), *dezurbanizm* (: *urbanizm*), *dehermetyzacja* (: *hermetyzacja*), *dekapitalizacja* (: *kapitalizacja*), *dekoncentracja* (: *koncentracja*), *dekoniuunktura* (: *koniunktura*), *dekonspiracja* (: *konspiracja*), *demistyfikacja* (: *mistyfikacja*), *denaturalizacja* (: *naturalizacja*), *depolonizacja* (: *polonizacja*), *desegregacja* (: *segregacja*), *dewaloryzacja* (: *waloryzacja*).

Jak wcześniej wspomniano, z punktu widzenia słowotwórstwa synchronicznego rzeczowniki z prefiksem *de(z)-* mogą być interpretowane nie tylko jako odrzeczownikowe formacje prefiksalne¹¹⁹, lecz także jako: odrzeczownikowe derywaty prefiksarno-sufiksalne, np. *degazator* (: *gaz*), *dejonizacja* (: *jon*), *dekartelizacja* (: *kartel*), *deklasacja* (: *klasa*), *demaskacja* (: *maska*), *demitologizacja* (: *mit*), *depigmentacja* (: *pigment*), *deszyfraż* (: *szyfr*), *detosykcja* (: *toksyna*), *dezynsekcja* (: *insekt*), sufiksalne derywaty dewerbalne, np. *dekartelizacja* (: *dekartelizować*), *dezaktualizacja* (: *dezaktualizować*), a także jako derywaty odprzymiotnikowe, np. *dekolonizacja* (: *kolonialny*). Jak widać, niektóre z analizowanych rzeczowników mają więcej niż jedną motywację, np. *dekartelizacja* (: *kartel*, *kartelizacja*).

Ponadto w materiale dwudziestowiecznym zdarzają się sporadycznie leksemy, które można uznać za derywaty tautologiczne, np. *dekompresja* ‘zmniejszenie ciśnienia’ – *kompresja* ‘zmniejszenie objętości, liczby etatów, wysokości wydatków’, *delimitacja* ‘wytyczenie granicy państwa; rozgraniczenie’ – *limitacja* ‘ograniczenie’.

Wśród rzeczowników, odnotowanych dla omawianego okresu nie pojawiły się derywaty utworzone od podstaw rodzimych. Obserwacje H. Jadackiej i K. Waszakowej wykazały, że prefiks *de(z)-* łączy się z podstawami swojskimi dopiero w nowszej polszczyźnie¹²⁰ (por. Jadacka 2001, 55, 90–92; Waszakowa 2005, 128–129).

Semantyka prefiksu *de(z)-* przedstawia się podobnie do stanu dziewiętnastowiecznego. Najczęściej wskazuje on na:

- likwidację, zniesienie, usuwanie czegoś, np. *dejonizacja*, *dekartelizacja*, *dekolonizacja*, *dekomunizacja*, *demineralizacja*, *desegregacja*, *destalinizacja*, *desulfatacja*, *detoksykacja*, *dezaktywacja*, *dezatimizacja*, *dezynsekcja*,

¹¹⁹ Zob. wyżej.

¹²⁰ Są to głównie okazjonalizmy motywowane przez nazwy własne, np. *debalceryzacja* (: *Balcerowicz*), *degoryszewizacja* (: *Goryszewski*) (por. Waszakowa 2005, 129).

- pozbawienie czego, np. *defoliacja*, *demagnetyzacja*, *demitologizacja*, *denaturalizacja*, *denuklearyzacja*, *depolityzacja*, *desakralizacja*,
- brak czego, np. *dezaprobata*, *deziluzja*, *dezoirentacja*, *dezaktualizacja*,
- utratę czego, np. *dehermetyzacja*, *depersonifikacja*, *depersonalizacja*, *depigmentacja*, *desemantyzacja*, *destabilizacja*,
- zanik czego, np. *deglacja*, *dekapitalizacja*, *dekoncentracja*, *delabializacja*, *denazalizacja*, *depalatalizacja*, *dezurbanizacja*,
- zmniejszanie, łagodzenie czegoś, np. *dekompresja*, *demilitaryzacja*, *demistyfikacja*, *depenalizacja*, *desensybilizacja*.

Ponadto przedrostek *de(z)-* może wnosić inne znaczenia, które są reprezentowane przez rzadsze rzeczowniki dwudziestowieczne: ‘podział’, ‘zmiana’, ‘rozkład na części’, np. *defibracja*, *denitryfikacja*, ‘odwrotność’, ‘przeciwieństwo’, np. *dekoniuunktura*, *deleksykalizacja*, *demodulacja*, *deniwelacja*, ‘ujawnianie czegoś’, np. *dekonspiracja*, *demistyfikacja*, ‘odczytywanie czegoś’, np. *deszyfracja*.

Jak widać, do podstawowych sensów, wyrażanych przez omawiany prefiks należy ‘zaprzeczenie’ i ‘brak’, choć mogą im towarzyszyć bardziej szczegółowe treści. Analizowany materiał dowodzi, iż prefiks *de(z)-* funkcjonuje w relacji synonimii z odpowiednimi morfemami rodzimymi. Świadczą o tym synonimy, umieszczane przez autorów słowników w obrębie definicji słownikowych interesujących nas wyrazów, np. *od-* (*demagnetyzacja* ‘odmagnesowanie’, *demaskacja* ‘odkrywanie’, *depalatalizacja* ‘odpodniebiennienie’, *depolityzacja* ‘odpolitycznienie’), *roz-* (*defibracja* ‘rozdrabnianie’, *dekoncentracja* ‘rozpraszanie’), *z-* (*delegalizacja* ‘zdelegalizowanie’, *demistyfikacja* ‘zdemistyfikowanie’).

Pod względem stylistycznym dwudziestowieczne leksemy z *de(z)-*, podobnie jak to miało miejsce w okresie wcześniejszym, należą przede wszystkim do erudycyjnego słownictwa specjalistycznego, przywołującego styl naukowo-techniczny i urzędowy¹²¹ (por. Kurkowska, Skorupka 2001, 105, 261–287; Waszakowa 1989, 112). O stylistycznym nacechowaniu tego słownictwa świadczą wykorzystane w słownikach kwalifikatory terminologiczne: **biol**(ogiczno)-**chem**(iczny), np. *depigmentacja*, **chem**(iczny), np. *dejonizacja*, **chem**(iczny)-**wojsk**(owy), np. *dezaktywacja*, **ekon**(omiczny), np. *dekapitalizacja*, *dewaloryzacja*, **fiz**(yczny), np. *demagnetyzacja*, **geogr**(aficzny), np. *deglacja*, *deniwelacja*, **jęz**(ykonawczy), np. *delabializacja*, *denazalizacja*, *depalatalizacja*, **med**(yczny), np. *dekompresja*, **polit**(yczny), np. *denuklearyzacja*, *destalinizacja*, *dezatomizacja*, **praw**(niczy), np. *denaturalizacja*, *depenalizacja*, **spoż**(ywczy), np. *desulfatacja*, **techn**(iczny), np. *defibracja*, **urb**(anistyczny), np. *dezurbanizm*, **wojsk**(owy), np. *degazator*.

Niektóre z rzeczowników odnotowanych w XX w., zwłaszcza terminy prawnicze czy polityczne, np. *dekolonizacja*, *destalinizacja* itd., należą do

¹²¹ Wnioski wynikają z obserwacji informacji, jakie zostały zawarte w ramach poszczególnych haseł w słownikach oraz cytatów, ilustrujących użycie badanych rzeczowników. Cytaty te pochodzą przede wszystkim z prac o charakterze naukowym i popularnonaukowym.

dwudziestowiecznego stylu publicystycznego – czy też mogą funkcjonować w obrębie różnych stylów, gdyż te „silnie na siebie oddziałują, wzajemnie się przenikają i mieszają” (por. Kurkowska, Skorupka 2001, 231, 287–304).

O ograniczonym zasięgu stylistycznym pewnych jednostek świadczą również, użyte w ekscerpowanych słownikach, kwalifikatory stylistyczno-pragmatyczne (zob. Żmigrodzki 2005, 69): *książk(owy)*, np. *dehumanizacja*, *dekoncentracja*, *demistyfikacja*, *demitologizacja*, *depersonalizacja*, *depersonifikacja*, *depolityzacja*, *depolonizacja*, *dezinformacja*, czy też frekwencyjne: *rzad(ki)*, np. *demaskacja*¹²².

Podsumowując rozważania dotyczące prefiksu *de(z)-* w dziejach języka polskiego, należy podkreślić, że wyabstrahował się on z serii pożyczek łacińskich (i w mniejszym stopniu francuskich) w XVII–XVIII w. Natomiast aktywność słowotwórczą uzyskał w polszczyźnie XIX w., kiedy zaczął tworzyć formacje od podstaw genetycznie obcych. Doba nowopolska charakteryzuje się znacznym przyrostem nowych leksemów z analizowanym przedrostkiem (zarówno zapożyczeń, które uzyskały podzielną formalno-semantyczną w polszczyźnie, jak i derywatów utworzonych od przyswojonych podstaw obcych)¹²³.

Na wzrost aktywności słowotwórczej prefiksu *de(z)-* silnie wpływa jego duża precyzja semantyczna, jednorodność stylistyczna derywatów, tworzonych przy jego udziale, a także możliwość budowania formacji analogicznych (por. Ochmann 2004, 53–54)¹²⁴.

Znamienne, że w przypadku afiksu *de(z)-* nie doszło do takiego stopnia adaptacji do polskiego słowotwórstwa, żeby mógł on tworzyć derywaty od podstaw rodzimych¹²⁵. Fakt ten wynika przede wszystkim z tendencji do wiązania się przedrostków obcych z podstawami również genetycznie obcymi oraz z czynników pozajęzykowych. Swobodnemu przyłączaniu się obcych przedrostków do rodzimych podstaw może przeszkadzać także dość silna jeszcze w 1. połowie XX w., wywołana względami purystycznymi, tendencja do unikania hybryd¹²⁶.

¹²² Sporadycznie analizowane leksemy nabierają znaczeń przenośnych, np. *demobil*.

¹²³ Tendencja ta się utrzymuje, a nawet, w związku z procesem internacjonalizacji, rośnie w najnowszej polszczyźnie (por. Waszakowa 2005, 121–123).

¹²⁴ Można tu wspomnieć, że w odniesieniu do czasowników *dezatomizować* i *dezinformować* umieszczono w SDor uwagę, że powstały one przez analogię do zapożyczonego z języka francuskiego czasownika *dezaktualizować*. W. Doroszewski w przypadku analogii słowotwórczej zwraca uwagę na aspekt „uogólnień tworzących się w konkretnych kontaktach z sytuacjami” szerzenia się niektórych formantów (por. Doroszewski 1962b, 255).

¹²⁵ Jak już wspomniano, aktywność przy podstawach rodzimych uzyskał on dopiero w najnowszej polszczyźnie. K. Waszakowa mówi tu o powolnej morfemizacji segmentu *de(z)-*. Przez morfemizację segmentu badaczka rozumie uzyskanie przez daną część statusu afiksu i rozszerzenie zakresu łączliwości, co przejawia się w łączeniu z rodzimymi podstawami (por. Waszakowa 2005, 173).

¹²⁶ Przypomnijmy, że analizowany materiał pochodzi z SDor i Szym, wobec czego pominięto neologizmy powstałe w 2. połowie XX w. i w początkach XXI w. Na łagodzenie stanowiska językoznawców (a także nie-specjalistów) wobec hybryd w czasach najnowszych wskazuje K. Waszakowa (por. Waszakowa 2005, 184–186).

5. *dys-*

Cząstka *dys-* w grece wskazywała na sens negacji, w łacinie zaś oznaczała podział, rozdzielenie (por. WSWO). W języku łacińskim morfem *dis-* (łac.) funkcjonował jako przedrostek wyrażający: ‘podział czego’, ‘oddalenie’, ‘przeczenie’ itd. Sporadycznie też *dis* występowało jako samodzielny wyraz (por. SŁP).

XVI w.

Pierwsze zapożyczenia z łaciny¹²⁷, zawierające początkową cząstką *dys-* pojawiają się w polszczyźnie XVI w.¹²⁸, np. DYSMEMBRACJA (łac.) ‘rozdzielenie’ (SXVI; Mosz; SW: *dysmembracja*: „Padniemy ofiarą nowej dysmembracji.” Kał.; też w znaczeniu *praw.*); DYSPENSACJA (łac.) ‘rozdział, polecenie’ (SXVI; Mosz; L; SW); DYSPOZYCJA (łac.) 1. ‘rozporządzenie, zarządzenie, polecenie; wskazówka co do wykonania czegoś’; 2. ‘układ, rozkład, plan, podział (dziś zwłaszcza książki, wykładu, referatu)’; też *med. psych.* (SXVI; Mosz; SXVII/XVIII: w znaczeniu 1.: „Ofiarując to w dyspozycją Boską a ścisnąwszy nożki Panu Jezusowi, którego miałem na Obrazie z Najświętszą Panną, to zaraz jako plastr przyłożył.” PasPam 75v.; też znaczenie ‘ochota, gwałtowność’ i ‘przygotowanie na śmierć’; L; SWil: w znaczeniu 1.: „Piękne, uczone dyspozycje (w sztuce wojennej).”; SW w znaczeniu 1.: „Oddać co do czyjej dyspozycji.”; SDor w znaczeniu 1.: „Proszę, oto dyspozycja na piśmie, z terminami gotowości bojowej.” Putr. Wrzes. 122 i inne; Szym); DYSSYMULACJA (Mosz; SWil)/DYSYMULACJA (SW) (łac.) ‘udawanie, obłuda’ (Mosz; SWil; SW: *mało używany*).

Leksemy te są w polszczyźnie podzielne pod względem formalnym, ale nie uzyskały one motywacji słowotwórczej¹²⁹.

XVII–XVIII w.

W polszczyźnie siedemnasto- i osiemnastowiecznej obserwujemy dalszy przyrost zapożyczeń rzeczownikowych z początkową cząstką *dys-*¹³⁰, np.: DYSFAGIA (gr.) *med.* ‘chorobliwa trudność przełykania pokarmów, często na tle nerwowym’

¹²⁷ Przytoczone zapożyczenia zostały zaprezentowane tylko w wyborze. Pełną ich listę zawiera monografia D. Moszyńskiej (por. Mosz 1975, 169).

¹²⁸ W leksyce XVII–XVIII funkcjonowały też rzeczowniki: *dyspensacja*, *dyspozycja*.

¹²⁹ W polszczyźnie XVI w. odnotowano leksemy *pozycja* (SXVI), *membracja* (SXVI), *symulacja* (Mosz), ale nie wchodzą one w relacje semantyczne z przywołanymi rzeczownikami z cząstką *dys-*.

¹³⁰ W części materiałowej za odpowiednimi słownikami przytoczono tylko konteksty dla leksemów, które uzyskały status synchronicznych derywatów.

(L; SDor: *dys-* ‘nie’ + *phago*; Szym: łac. + gr.), DYSGUST//DYZGUST¹³¹ (fr., wł.) 1. ‘niechęć, niesmak’; 2. ‘nieukontentowanie, zły humor’; 3. ‘obelga, zniewaga’ (SXVII–XVIII w znaczeniu 1.: „Uważajmy jak wiele Bogu w jego kościołach poczynił dyzgustów.” PasPam 118; L: „Dysgust, który ku sobie małżeństwo ma, nie może nie mniejszyć ich miłości.” Zab. 16, 273; SWil; SW: *mało używany*; w znaczeniu 1.: „Tam pańskie i poddanych dyzgusty do pana.” Pot.; w znaczeniu 2.: „Dyzgust na tym balu pani leśniczyny był materia wielu szeptów.” Kras.; w znaczeniu 3.: „Zawsze to chrześcijanie, choć Bogu dyzgusta czynią.” Sienk.; SDor: *przest.*: w znaczeniu 1.: „Ręce same drzeć mu poczęły z dysgustu do literatów.” Berent. Diog. 84; w znaczeniu 3.: „Nie będę do Kozaków strzelał, bo zawsze to chrześcijanie, choć Bogu dysgusta czynią.” Sienk. Ogn. IV, 77; Szym: *książk., daw.*), DYSHARMONIA//DYZHARMONIA (gr., fr., wł.) 1. ‘brak harmonii, brak zgodności, skoordynowania jednych elementów z drugimi; sprzeczność; w muzyce; brak współbrzmienia dźwięków’; 2. ‘rozgłos przykry, niezgodność’; 3. *fig.* ‘niezgoda, poróżnienie’ (L w znaczeniu 1.; SWil w znaczeniu 1., 2., 3.: „Żyją z sobą w dysharmonii.”; SW: w znaczeniu 1.: „Dysharmonia dźwięków, barw, praw, świata.”; znaczenie *przen.* ‘niezgoda’: „Żyć w dysharmonii.”; SDor: łac. *dis-* ‘roz’ + gr. *harmonia* ‘zgodność’; „Przeszłość w wyobraźni jego jawiła się w jaskrawej dysharmonii z teraźniejszością, otoczona świetlanym nimbem głębokiego i szczerzego uczucia.” Bar. Kum. 217; Szym), DYSHONOR//DYZHONOR (śrlac., fr.) ‘zniewaga, niecześć, obraza honoru, ujma dla honoru, obelga, hańba’ (SXVII/XVIII: „Lubom nie Poseł, ale kiedy jako posłowi ten dyshonor uczyniono intentio pro facto [chęć za uczynek].” PasPam 134v.; L: „Kiedy o grzechu albo dyshonorze boskim co usłyszał, w żal ciężki wpadł.” Sk. Żyw. 397; SWil: „To dla nich dyshonor. Mieć sobie za dyshonor.”; SW; SDor: gr. *dys-* ‘nie’ + *honor*; *książk.*: „[W komediach Fredry] nie ma chyba ani jednej roli, którą by grający uważał sobie za dyshonor.” Boy Obrach. 189; Szym), DYSKREDYT (fr.) ‘utrata kredytu, wiary, znaczenia, zaufania’ (L: „W dyskredyt podać kogo i w ostatnie pośmiewisko, za grzech nie poczytują.” Lach. Kaz. 1, 392; SWil: „Popaść w dyskredyt”; SW: *mało używany*; SDor: „Świetną epoką misteryj był wiek XV i część XVI; z przyjściem reformy Lutra misteria zaczęły popadać w dyskredyt.” Siem. L. Dzieła I, 159); DYSOCJACJA (łac.) 1. ‘rozłąka’; 2. ‘rozstanie’; 3. *chem.* ‘rozpad związków chemicznych na składniki’ (SXVII/XVIII w znaczeniu 1., 2.; SW; SDor; Szym w znaczeniu 3.); DYSUNITA//DYZUNITA (śrlac.) ‘wyznawcy kościoła prawosławnego, którzy, w przeciwieństwie do unitów, nie przystąpili do unii brzeskiej (1596 r.)’ (L: *dysunita* p. ‘nieunita’; SWil: *dyzunita; prze.*; SW: now. z łac. *dis-* ‘roz-, od-’ + *unita*; SDor: „Linia podziału wyznaniowego i społecznego między unitami a opierającymi się unii, tzw. dyzunitami, wzmogła na ziemiach wschodnich napięcie społeczne.” Wiedza 112, s. 16; Szym: *rel.*).

¹³¹ Łac. *dis-* występuje w dwóch wariantach fonetycznych: *dys-* i *dyz-* (przed samogłoskami i spółgłoskami dźwięcznymi).

Źródłem nowych zapożyczeń nie jest już tylko łacina i greka, np. *dysocjacja* (łac.), *dysfagia* (gr.), lecz także nowożytnie języki zachodnioeuropejskie oddziałujące na ówczesną leksykę polską, np. *dysgust* (fr., wł.), *dyskredyt* (fr.). Niektóre z tych zapożyczeń, mimo że mają źródło w łacinie lub grece, dotarły do polszczyzny za pośrednictwem francuskiego czy/i włoskiego, np. *dysharmonia* (gr., fr., wł.), *dyshonor* (śrlac., fr.).

Część zapożyczeń uzyskała podzielną formálną i weszła w relację semantyczną z wyrazami zapożyczonymi wcześniej bądź w tym samym okresie, co sprawiło, że niektóre pożyczki z *dys-* uzyskały status synchronicznych derywatów, np. *dyshonor* (: *honor*), *dyskredyt* (: *kredyt*), może też *dysgust* (: *gust*)¹³². Ułatwiło to wyabstrahowanie się w ówczesnej polszczyźnie przedrostka *dys-*.

W przywołanych derywatach *dys-* informuje o braku i utracie czegoś, np. *dysgust*, *dysharmonia*, *dyskredyt* oraz o zaprzeczeniu i przeciwieństwie, np. *dysunita*. Czasem oba te znaczenia mogą się kumulować w tym samym leksemie, np. *dyshonor*. Kiedy prefiks *dys-* wskazuje na sens negacji, znaczeniowo odpowiada mu rodzimy morfem *nie-*, o czym przekonuje chociażby synonim leksemu *dyszunita* 'nieunita' w L. Niekiedy też (w wyrazach, które nie stały się derywatami w sensie synchronicznym) częśćka *dys-* odsyła do sensu rozłączenia, oddzielenia, rozpadu, np. *dysocjacja*. Wszystkie te znaczenia powielają semantykę członu *dys-*, jaką posiadał on w grece i łacinie.

Dość mała liczba jednostek z początkowym *dys-* oraz uboga charakterystyka stylistyczna dokonywana za pomocą odpowiednich kwalifikatorów w excerpowanych słownikach nie pozwala na bardziej szczegółową charakterystykę zagadnień stylistycznych. Takiego opisu nie ułatwia także obserwacja kontekstów, jakie przytaczają słowniki w celu ilustracji użycia analizowanych leksemów. Przywołane rzeczowniki, jako należące do leksyki obcej, zgodnie z tendencjami epoki były prawdopodobnie obecne w mówionym i pisanym języku elit (zob. Dubisz 2002, 216). Ich miejsce zatem trzeba by przede wszystkim widzieć w wyższym rejestrze polszczyzny XVII i XVIII w., z którego mogły przenikać do innych stylów, np. mówionego¹³³. Niektóre z analizowanych wyrazów nabierały też charakteru specjalistycznego: *rel(igijny)*, np. *dysunita*, też terminologicznego, co każe je łączyć ze stylem naukowym: *med(yczny)*, np. *dysfagia*, *chem(iczny)*, np. *dysocjacja*, *muz(yczny)*, np. *dysharmonia*.

¹³² W tym przypadku obserwacja definicji słownikowych i kontekstów nie pozwala na jednoznaczne rozstrzygnięcie, czy mamy tu do czynienia z derywatem czy z wyrazem podzielnym tylko formalnie.

¹³³ Świadczą o tym chociażby przytoczone w SW cytaty z tekstów J. Ch. Paska. Wiadomo bowiem, że literatura pamiętnikarska jest dobrym źródłem do badania dawnego stylu potocznego (zob. Umińska-Tytoń 1992, 12).

XIX w.

W leksyce XIX w.¹³⁴ obserwujemy dalszy przyrost rzeczowników z początkową częstką *dys-*¹³⁵, np. DYSERTACJA (łac.) ‘uczona rozprawa wyjaśniająca, sporna, przy ubieganiu się o stopień magistra lub doktora; roztrząsanie gruntowne’ (SWil; SW; SDor; Szym); DYSFORIA (gr.) *med. psych.* ‘uczucie przygnębienia, złe samopoczucie’ (SW; SDor; Szym); DYSGRACJA (łac., fr.) ‘wypadnięcie z łaski, niełaska’ (SWil; SW: *dyszgracja: mało używany*); DYSJUNKCJA (łac.) 1. *biol.* ‘przerwa między zasięgami (obszarami występowania) poszczególnych gatunków lub ich grup’; 2. *jęz. log.* ‘stosunek przeciwieństwa wyrażony za pomocą wyrazów albo zdań wzajemnie się wyłączających i połączonych spójnikami: albo, lub’ (SW: *dysjunkcja//dyzjunkcja*; SDor; Szym); DYSKONTO (wł.) 1. ‘odciągnięcie, odrachowanie’; 2. ‘potrącone procenty przy kupowaniu weksłu przed terminem opłaty’; 3. ‘wynagrodzenie przy zamianie pieniędzy lub spieniężeniu weksli, przekazów’ (SWil; SW: *dyskonto//dyskont*; SDor w znaczeniu 2.: „[Bank] uznał za możliwe zniżyć znowu swoje dyskonto na 5%.” Prz. Tyg. Życia 9, 1875; w znaczeniu 3.: „Sprzedaż weksła bankowi nazywa się dyskontem.”; Szym: *hand.*); DYSKUSJA (łac.) ‘rozbiór, dochodzenie, roztrząsanie szczegółowe, wyjaśnianie słowne, rozprawa’ (SWil; SW; SDor; Szym); DYSLOKACJA (łac., fr.) 1. ‘umieszczenie, rozmieszczenie, rozłożenie, rozlokowanie’; 2. *geol.* ‘zaburzenie tektoniczne polegające na przesunięciu warstw ziemi w kierunku poziomym lub pionowym, zmiana w pierwotnym układzie warstw skorupy ziemskiej’ (SWil; SW: *dyslokacja//dyzlokacja*; SDor w znaczeniu 1.: „Wersety układają się w akordy przez powtarzanie i zestawienie słów ekspresywnych oraz przez odpowiednią dyslokację wzmocnień akcentowych.” Kalend. Leśny 1950, s. 325; Szym); DYSONANS (łac.) ‘fałszywy, niezgodny dźwięk, ton’ (SWil; SDor; Szym: *lit., muz.*); DYSPARTYCJA (nłac.) ‘podział’ (SW: *mało używany*; „Skończywszy dyspartycję pieniędzy wedle zrobionego rejestru, każdy pakiet zawinął w osobny papier.” Korz.; SDor: *daw.*); DYSPARYCJA (fr.) ‘zniknięcie’ (SW: *mało używany*; SDor); DYSPENSA (śrlac.) *rel.* ‘zwolnienie od zachowania przepisów kościelnych udzielane w poszczególnych przypadkach przez odpowiednie władze kościelne, zwykle papieża lub biskupa’ (SW; SDor; Szym); DYSPEPSJA (gr.) *med.* ‘zaburzenia w czynnościach trawienia spowodowane niewłaściwym odżywianiem; niestrawność’ (SW; SDor; Szym); DYSPROPORCJA (łac., fr.) ‘brak proporcji, symetrii, równowagi; niezachowanie harmonijnego stosunku między przedmiotami, zjawiskami albo cechami występującymi łącznie; niewspółmierność, niesymetryczność’ (SWil; SW; SDor: gr. *dys-* ‘nie, bez’ + *proporcja*: „Dysproporcja,

¹³⁴ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *dysmembracja, dyspensacja, dyspozycja, dyssymulacja//dysmulacja, dysgust//dyzgust, dysharmonia//dyzharmonia, dyshonor//dyzhonor, dyskredyt, dysocjacja, dysunita//dyzunita.*

¹³⁵ W odniesieniu do leksemów, które nie uzyskały w polszczyźnie motywacji słowotwórczej, zrezygnowano z przytaczania kontekstów z ekscerpowanych słowników.

brak równowagi między poszczególnymi dziedzinami życia gospodarczego jest zjawiskiem stałym w kapitalizmie.” Zawadz. Wiad. X, 118; Szym); *DYSSEKCJA* (łac.) ‘rozbiór trupa, otworzenie ciała, anatomizowanie’ (SWil; SDor: *dyssekcja//dysekcja*); *DYSTANS* (fr.) 1. ‘odległość, oddalenie w przestrzeni albo w czasie’; 2. ‘wymierzony odcinek toru, bieżni, na którym odbywają się wyścigi, biegi; trasa wyścigu, biegu’ (SW; SDor; Szym); *DYSTELEOLOGIA* 1. ‘teoria zjawisk niezgodnych z celowością, z planem celowym świata’; 2. ‘niezgodność z planem celowym, sprzeciwianie się celowości’; 3. błędnie zam. ‘bezelowość’ (SW: now. z gr. *dys-* ‘zły, źle’ + *teleologia*; w znaczeniu 1.: „Dysteleologia biologiczna.”; w znaczeniu 2.: „Dysteleologia budowy organizmu, popędu, instynktu.”); *DYS-TRYBUCJA* (łac.) 1. ‘rozdawanie, rozdzielanie’; 2. *posp.* ‘rozkład’; 3. ‘częstkowa sprzedaż’ (SWil; SW; SDor; Szym); *DYZASOCJACJA psych.* ‘skojarzenie krańcowych ogniw szeregu wyobrażeń wskutek wypadnięcia ogniw pośrednich tegoż szeregu; p. kojarzenie’ (SW: now. z gr. *dis-* ‘roz-, od-’ + *asocjacja*), *DYZASYMILACJA* ‘proces przeciwny asymilacji, rozpodobnienie’ (SW: now. z gr. *dis-* ‘roz-, od-’ + *asymilacja*); *DYZUNIA* ‘religia dyzunitów, prawosławie; wyznanie kościoła wschodnio-greckiego, który nie przystąpił do unii; wyznawcy tego kościoła, dyzunicy’ (SW; SDor: *hist.*; „Carowa występuje [...] jako obrończyni srodze prześladowanej dyzunii.” Szujski Roztrz. 141).

Źródłem tych pożyczek, podobnie jak to miało miejsce w okresie wcześniejszym, jest głównie łacina, np. *dysertacja* (łac.), *dysjunkcja* (łac.), *dyskusja* (łac.), *dysonans* (łac.), *dyspartycja* (nłac.), *dyspensa* (śrlac.), *dyssekcja* (łac.), *dystrybucja* (łac.), czasem też łacina i greka, np. *dysforia* (łac. *dis-* + gr.), *dyspesja* (łac. *dis-* + gr.). Ponadto w analizowanym materiale występują zapożyczenia z nowożytnych języków zachodnioeuropejskich (w tym także takie, które mają genezę w łacinie, a do polszczyzny przyszły za pośrednictwem tych języków), np. *dysgracja* (łac., fr.), *dyskonto* (wł.), *dyslokacja* (łac., fr.), *dysparycja* (fr.), *dysproporcja* (łac., fr.), *dystans* (fr.).

Do synchronicznych derywatów można zaliczyć leksemy-pożyczki: *dysgracja* (: *gracja*), *dysproporcja* (: *proporcja*). Niektóre z zapożyczeń należałoby uznać za podzielne tylko pod względem formalnym, np. *dyskonto* lub uznać za derywaty tautologiczne, np. *dyslokacja*, *dyspartycja*, *dyssekcja*¹³⁶. Leksem *dysjunkcja* wobec obecności w słownictwie XIX w. rzeczowników typu *koniunkcja* można zaś interpretować jako derywat o podstawie związanej.

Rzeczownikowe podstawy obce mają ponadto derywaty, np. *dyzasocjacja* (: *asocjacja*), *dizasymilacja* (: *asymilacja*), *dysteleologia* (: *teleologia*), *dyzunia* (: *unia*). W odniesieniu do niektórych z nich autorzy SW w uwagach genetyczno-słotwórczych sugerują odpowiednią podstawę, np. *dyzasocjacja* (gr. *dys-* +

¹³⁶ Znaczenia jednostek: *lokacja*, *partycja*, *sekcja* pokrywają się ze znaczeniami wyrazów: *dyslokacja*, *dyspartycja*, *dyssekcja*. Por. na temat tautologii w zakresie derywatów z afiksami obcymi: Waszakowa 1993, 122.

asocjacja), *dyzasymilacja* (gr. *dys-* + *asymilacja*), *dysteleologia* (gr. *dys-* + *teleologia*). Ze względu na obcy skład morfemowy przytoczonych wyrazów trudno odpowiedzieć na pytanie, czy są one rezultatem rodzimych mechanizmów słowotwórczych, czy zostały zapożyczone¹³⁷.

Znaczenia, jakie komunikuje cząstka *dys-* w omawianych wyrazach (motywowanych, jak i pozbawionych motywacji), są analogiczne, jak w okresie poprzednim. *Dys-* informuje o braku tego, na co wskazuje podstawa, np. *dysproporcja* lub zaprzeczeniu i przeciwieństwie, np. *dysteleologia*, *dyzasymilacja*, *dyzunia*. Jeśli prefiks *dys-* występuje w tym drugim znaczeniu, jego rodzimym odpowiednikiem jest przedrostek 'nie-' (por. synonimy zawarte w obrębie definicji słownikowych niektórych z przytoczonych jednostek leksykalnych, np. *dysgracja* 'niełaska')¹³⁸. Afiks *dys-* może także wskazywać jednocześnie zarówno na brak, jak i zaprzeczenie tego, co nazywa podstawa, np. *dysgracja*.

Niekiedy *dys-* oznacza podział, rozłączenie, rozdzielenie czego, np. *dyslokacja*, *dyssekcja*, *dyspartycja*, *dystrybucja* lub – tylko w leksemach bez motywacji słowotwórczej – zaburzenie jakichś funkcji, np. *dyspepsja*.

Podobnie też jak w okresie poprzednim wygląda charakterystyka stylistyczna wyrazów z cząstką *dys-*. Kwalifikatory, których użyto w odniesieniu do analizowanych leksemów, świadczą o przynależności znacznej części tych wyrazów do słownictwa o charakterze terminologicznym, mieszczącym się w obrębie dziewiętnastowiecznego stylu naukowego: *biol(ogiczny)*, *jęz(ykoznawczy)*, np. *dysjunkcja*, *hand(lowy)*, np. *dyskonto*, *geol(ogiczny)*, np. *dyslokacja*, *psych(ologiczny)*, np. *dyzasocjacja*; także wyrazy nie będące derywatami: *med(yczny)*, np. *dyspepsja*, *lit(eraturoznawczy)*, *muz(yczny)*, np. *dysonans*, *med(yczny)-psych(ologiczny)*, np. *dysforia*, *rel(igijny)*, np. *dyspensa*.

Do erudycyjnego słownictwa specjalistycznego z zakresu stylu naukowego należą także leksemy, których nie opatrzono w ekscerpowanych słownikach odpowiednimi kwalifikatorami, np. *dyssekcja*, *dyzasocjacja*, *dyzasymilacja*.

Ponadto warto też dodać, że część z analizowanych leksemów nie została już odnotowana przez słowniki, rejestrujące słownictwo późniejsze, tj. SDor i Szym, np. *dysgracja*, *dysteleologia*, *dyzasocjacja*, *dyzasymilacja*. W odniesieniu do niektórych wyrazów w SDor użyto kwalifikatorów chronologicznych: *daw(ny)*, np. *dyspartycja*, *hist(oryczny)*, np. *dyzunia*.

¹³⁷ Niektóre z tych leksemów obecne są w leksyce nowożytnych języków zachodnioeuropejskich, np. *disproportion* (fr.) (zob. NPR). Słowniki nie informują tu o źródle zapożyczenia. Niekiedy opisują budowę słowotwórczą rzeczowników, np. SW.

¹³⁸ W kilku zapożyczeniach pochodzących z łaciny znaczenie cząstki *dys-* odpowiada rodzimemu przedrostkowi *roz-*, np. *dysertacja*, *dyskusja*, *dyslokacja*, *dyssekcja*, *dystrybucja* (por. definicje słownikowe przytoczonych leksemów).

XX w.

W materiale dwudziestowiecznym można zauważyć dalszy przyrost nowych rzeczowników z początkową częścią *dys*-¹³⁹, np. DYSALTERACJA *muz.* ‘jednoczesne obniżenie i podwyższenie tego samego składnika akordu lub linii melodycznej’ (Szym); DYSFAZJA (nłac.) *med. psych.* ‘lekkie, chwilowe zaburzenie mowy’ (Szym); DYSFUNKCJA *med.* ‘zaburzenie czynności, nieprawidłowa czynność komórki, tkanki, narządu lub całego ustroju’ (Szym); DYSGRAFIA *med. psych.* ‘zaburzenia umiejętności pisania wskutek organicznych zmian w ośrodkowym układzie nerwowym’ (SDor: *dys-* + *grapho* ‘pisać’; Szym: łac. + gr.); DYSKORDANCJA (fr.) *geol.* ‘zaburzenie we wzajemnym układzie warstw skalnych spowodowane ruchami tektonicznymi lub erozją’ (Szym); DYSKREDYTACJA (fr.) *książ.* ‘skompromitowanie, zdyskwalifikowanie’ (SDor: „Wypaczenie badań terenowych przez socjografię burżuazyjną nie oznacza bynajmniej dyskredytacji samych badań terenowych.” *Myśl Filoz.* 1–2, 1951, s. 42; Szym); DYSKRYMINACJA (łac.) ‘ograniczenie prawne stosowane przez jedno państwo względem drugiego; upośledzenie albo prześladowanie ludzi ze względu na ich pochodzenie, przynależność klasową, narodową, rasową, wyznaniową itp.’ (SDor; Szym); DYSKWALIFIKACJA (fr.) ‘ocenie kogoś jako nie mającego wymaganych kwalifikacji w jakiejś dziedzinie, stwierdzenie czyjejs niezdatności do podjętej pracy, podjętego zadania; pozbawienie prawa do czegoś jako kara za naruszenie przepisów; stwierdzenie nieprzydatności, bezwartościowości lub zmniejszonej wartości czegoś’ (SDor: „Najmniejsze zahaczenie o boczny brzeg rowu [w biegu z przeszkodami] powoduje dyskwalifikację zawodnika.” *Petk. Biegi* 143; Szym); DYSLEKSJA (łac.) *med. psych.* ‘zaburzenia w umiejętności czytania na skutek zmian w ośrodkowym układzie nerwowym’ (SDor: *dys-* + *lego* ‘czytam’; Szym); DYSPALATALIZACJA *jęz. p.* *depalatalizacja* (SDor: łac. *dis-*, gr. *dys-* ‘roz’ + *palatalizacja*: „Prapolskie t’ i d’ uległy dyspalatalizacji bez względu na to, czy następna spółgłoska przedniojęzykowa była twarda czy miękka.” *Lehr. Pochodz.* 183; Szym p. *depalatalizacja*); DYSPASZA (fr. z wł.) *mors.* ‘rozliczenie strat między ubezpieczonym a towarzystwem ubezpieczeń morskich’ (Szym); DYS-PERSJA (łac.) 1. *chem.* ‘stan rozdrobnienia substancji rozproszonej w roztworach koloidowych’; 2. *fiz.* ‘zjawisko rozszczepiania się na barwne składniki wiązki niejednorodnego promieniowania świetlnego przy przechodzeniu przez pryzmat’ (Szym); DYSPONENDA (łac.) ‘lista książek, broszur itp. będących do dyspozycji wydawcy, znajdujących się na składzie’ (Szym); DYSTORSJA (łac.) 1. *fiz.* ‘jedna z wad układów optycznych polegająca na niejednakowym powiększaniu lub

¹³⁹ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *dyspozycja, dysfagia, dyzgust, dysharmonia, dyshonor, dyskredyt, dysocjacja, dysunita/dyzunita, dysertacja, dysforia, dysjunkcja, dyskonto, dyskusja, dyslokacja, dysonans, dyspartycja, dysparycja, dyspepsja, dysproporcja, dyssekcja/dysekcja, dystans, dysteleologia, dystrybucja, dyzunia*.

zmniejszaniu części obrazów leżących w różnych odległościach od osi optycznej; powoduje zniekształcenie obrazu'; 2. *fol.* 'zniekształcenie wzajemnych proporcji elementów obrazu fotograficznego'; też *med.* (SDor; Szym); **DYSTROFIA** *med.* 'zaburzenia w odżywianiu tkanki, narządu lub całego organizmu prowadzące do patologicznych zmian zanikowych, zwyrodnieniowych lub przerostowych' (SDor: nłac. *dystrophia* z gr. *dys-* 'źle' + *trophe* 'pożywienie'; Szym: łac. + gr.); **DYSTROFIZM** 'niedobór substancji odżywczych w naturalnym zbiorniku wodnym' (SDor: gr. *dys-* 'źle' + *trophe* 'pożywienie').

Ponadto słowniki rejestrujące leksykę XX w. po raz pierwszy notują cząstkę *dys-* w postaci odrębnego hasła: *dys-* (łac.) przedrostek oznaczający rozdzielenie, oddzielenie lub przeczenie, brak czego, nadaje znaczenie negatywne, przeciwstawne; np. *dyspersja*, *dysharmonia* (SDor: łac. *dis-* 'roz-'), *dys-* (łac.) pierwszy człon wyrazów złożonych (Szym). Autorzy tych słowników różnią się jednak w interpretacji słowotwórczej opisywanego elementu. W SDor został on uznany za przedrostek, zaś w Szym za pierwszy człon wyrazów złożonych.

Źródłem nowych zapożyczeń z *dys-* jest wciąż łacina, np. *dysfazja* (nłac.), *dyskryminacja* (łac.), *dyskwalifikacja* (łac.), *dysleksja* (łac.)¹⁴⁰, *dyspersja* (łac.), *dysponenda* (łac.), *dystorsja* (łac.), rzadziej zaś języki nowożytne, np. *dyskordancja* (fr.), *dyskredytacja* (fr.), *dyspasza* (fr. z wł.). Leksemy te, oprócz formacji *dyskwalifikacja* (: *kwalifikacja*), nie uzyskały motywacji słowotwórczej w języku polskim¹⁴¹. Natomiast w wyrazach typu *dyskredytacja*, *dysgrafia* wobec obecności rzeczowników typu *akredytacja*, *ortografia* można wydzielić podstawy związane.

Do derywatów powstałych od podstaw genetycznie obcych należy zaliczyć takie, jak np. *dysalteracja* (: *alteracja*), *dysfunkcja* (: *funkcja*), *dyspalatalizacja* (: *palatalizacja*), *dystrofia* (: *trofia*), *dystrofizm* (: *trofizm*). Zostały one utworzone w języku polskim bądź też polszczyzna zapożyczyła je z języków zachodnioeuropejskich, przy czym ekscerpowane słowniki nie informują o tym fakcie.

Prefiks *dys-* wskazuje zarówno w dwudziestowiecznych derywatach, jak i w wyrazach pozbawionych motywacji słowotwórczej w języku polskim albo na brak czegoś, np. *dyskwalifikacja*, *dystrofia*, *dystrofizm*, albo na odwrotność, przeciwieństwo czy zaprzeczenie, np. *dysalteracja*, *dyspalatalizacja*¹⁴². Pewną nowością w zakresie semantyki cząstki *dys-* jest wzrost liczby wyrazów, w których oznacza różnego rodzaju trudności i zaburzenia, np. *dysfazja*, *dysfunkcja*, *dysgrafia*, *dyskordancja*, *dysleksja*. Natomiast znaczenie rozłączenia, oddzielenia widoczne jest wyłącznie w wyrazach, które nie uzyskały motywacji słowotwórczej w języku polskim, np. *dyspersja*, *dystorsja* (por. Jadacka 2000, 1599).

¹⁴⁰ W SDor mimo obecności informacji nt. języka źródłowego podano także uwagę genetyczną: *dys-* + *lego* 'czytam'.

¹⁴¹ Leksemy *dyspasza* i *dystorsja* nie wchodzą w relacje semantyczne z obecnymi w leksyce polskiej rzeczownikami *pasza*, *torsja*.

¹⁴² W tym znaczeniu cząstce *dys-* odpowiada rodzimy prefiks *nie-* lub genetycznie obcy *de-*, np. *dyspalatalizacja* 'depalatalizacja'.

Zdecydowana większość analizowanych leksemów (zarówno bez motywacji, jak i derywatów) została opatrzona w ekscerpowanych słownikach kwalifikatorami terminologicznymi¹⁴³, np. *med*(yczny), *psych*(ologiczny), np. *dysfunkcja*, *dysfazja*, *dysleksja*, *dystrofia*, *fiz*(yczny), *fot*(ograficzny), *med*(yczny), np. *dystorsja*, *med*(yczny), np. *dystrofia*, *chem*(iczny), *fiz*(yczny), np. *dyspersja*, *geogr*(aficzny), np. *dystrofizm*, *geol*(ogiczny), np. *dyskordancja*, *jęz*(ykoznawczy), np. *dyspalatalizacja*, *muż*(yczny), np. *dysalteracja*, *mors*(ki), np. *dyspasza*. Terminologiczny charakter omawianych wyrazów wskazuje na ich przynależność do leksyki z obszaru stylu naukowego.

Podsumowując rozważania dotyczące cząstki *dys-* w historii polskiego słowotwórstwa, należy zauważyć, że zapożyczenia z *dys-* mają długą tradycję w polszczyźnie. Pierwsze notowane są już w XVI w., zaś w okresach następnych ich liczba systematycznie wzrasta. Źródłem tych pożyczek była głównie łacina, rzadziej greka oraz nowożytnie języki zachodnie (francuski i włoski). Stosunkowo szybko też niektóre z tych zapożyczonych rzeczowników uzyskiwały status synchronicznych derywatów, co wpłynęło na fakt wydzielenia się cząstki *dys-* w postaci samodzielnego prefiksu w XVII–XVIII w. Wyabstrahowywaniu się przedrostka *dys-* sprzyjało także to, że już w łacinie funkcjonował on jako afiks.

Przedrostek *dys-* nie zdołał się jednak zaadaptować do polskiego słowotwórstwa w takim stopniu, żeby mógł tworzyć derywaty od podstaw rodzimych. Trudno też odpowiedzieć, czy wyrazy nie opatrzone w ekscerpowanych słownikach informacją o języku źródłowym powstały w języku polskim, czy też zostały utworzone w językach zachodnioeuropejskich, z których przedostały się do polszczyzny¹⁴⁴. Analizowany przedrostek nie należał do afiksów charakteryzujących się wysoką aktywnością w kolejnych okresach w dziejach polszczyzny¹⁴⁵.

Warto także podkreślić, że przedrostek *dys-* charakteryzuje się w historii języka polskiego wysokim stopniem jednorodności stylistycznej, gdyż ewokuje styl naukowy. Prefiks ten odznacza się dużą precyzją semantyczną. Wnosi bowiem zazwyczaj znaczenie ‘braku’ lub ‘przeciwieństwa’, ‘odwrotności’, ‘zaprzeczenia’ (w tym sensie jego odpowiednikiem semantycznym jest rodzimy przedrostek *nie-* czy genetycznie obcy *de-*).

¹⁴³ Za pomocą kwalifikatora stylistyczno-pragmatycznego scharakteryzowano rzeczownik *dyskredytacja* – *książk(owy)*.

¹⁴⁴ Za taką interpretacją przemawia również to, że omawiane leksemy należą do słownictwa terminologicznego, a to zaś jest w dużej mierze międzynarodowe.

¹⁴⁵ Podobnie rzecz wygląda w najnowszej polszczyźnie (por. Waszakowa 2005, 122).

6. *ekstra-*

Cząstka *ekstra-* pochodzi z łaciny, gdzie funkcjonowała jako przysłówek i przyimek: *extra* (łac.) w znaczeniach: ‘na zewnątrz, poza czymś’, w znaczeniu przenośnym ‘ponadto, poza’ oraz ‘przeciw, wbrew, bez, ponad, powyżej, z wyjątkiem, oprócz’ (SŁP). Łac. *extra-* stanowiło też początkową cząstkę wyrazów, jakie funkcjonowały w zasobie leksykalnym języka łacińskiego, np. *extra-clusus*, *extramundanus*, *extramuranus*, *extraordinarius* itd. (por. SŁP).

XVI w.

Pierwsze pożyczki z łaciny z początkową cząstką *ekstra-* pojawiają się w polszczyźnie XVI w.¹⁴⁶, np. EKSTRAKCJA (łac.) l. ‘wyciąg, ekstrakt roślinny’ (SXVI; SWil; SW też w znaczeniu *chem.* i *hut.*; SDor: też *ekstraktacja*, *chem.*; też daw. ‘pochodzenie’; Szym: *chem.*, *med.*); EKSTRAORDYNARIUM (łac.) ‘rzad.; nadzwyczajne dochody lub wydatki’ (SXVI; Mosz; SWil; SW: *ekstraordynaria//ekstraordynarium*; mało uż.).

Rzeczowniki te nie uzyskały motywacji słowotwórczej w polszczyźnie.

XVII–XVIII w.

W leksyce XVII–XVIII w. nie odnotowano nowych zapożyczeń z cząstką *ekstra-*. Na podkreślenie zasługuje fakt, że w słowniku L pojawiło się hasło *ekstra-* ‘nadzwyczajnie, arcy, mocno, wielce, bardzo’ (L: *extra* p. *prócz*, *nad*: „Gołego oręża extra się lękam.” Teat. 1, 55), z którego wynika, że cząstka ta funkcjonowała w ówczesnej polszczyźnie jako przysłówek.

XIX w.

W leksyce XIX w. pojawiły się nowe rzeczowniki z *ekstra-*¹⁴⁷, np. EKSTRACUG p. *ekstrapociąg* (niem.) ‘pociąg osobny, nadzwyczajny, nieobjęty rozkładem jazdy’ (SW: *ekstra-* + *cug*: „Zamówisz jutro ekstracug, w zarządzie kolei.” Rodz.; SDor: *ekstra-* + niem. *Zug* ‘pociąg’; *przestarz.*: „My dziś walimy przed siebie ekstracugiem, aż dudni, siedzimy w jasnym wagonie restauracyjnym i kłaniamy się na stacjach zebranym tłumom.” Winaw. Lit. 16); EKSTRADENT (łac.) p. *palestrant* (SW); EKSTRAKADENCJA ‘kadencja nadzwyczajna,

¹⁴⁶ Pominęto cytaty, którymi zostały opatrzone te leksemy w ekscerpowanych słownikach.

¹⁴⁷ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *ekstrakcja*, *ekstraordynarium*.

nadliczbowa' (SW: „Sąd kazał grodom sądzić sprawy oskarżonych na posiedzeniach nadzwyczajnych.” T.K.); EKSTRAKURIER ‘pociąg kurierski, nadzwyczajny’ (SW: *ekstra-* + *kurier*); EKSTRAMETA ‘rodzaj gry w piłkę, in. zbijany’ (SW: *ekstra-* + *meta*; SDor: „Chłopcy, srodze zmęczeni «palantem» i «ekstrametą» obsiedli kloce, leżące nad rzeką.” Gomul. Wspom. 234); EKSTRAMUNDUR ‘mundur galowy’ (SW: *ekstra-* + *mundur*: „W komorze brygadnej widzieć było można ekstramundur od wielkiej parady.” Bukar.); EKSTRANEUSZ (łac.) ‘ten, co składa egzamin dojrzałości, nie będąc uczniem’ (SW); EKSTRAPOCIĄG p. *ekstracug* (SW: *ekstra-* + *pociąg*); EKSTRAPOCZTA ‘szybka, niezwykła poczta; szybka lub w niezwykły czas jazda pocztowymi końmi, za które drożej się płaci; bryczka pocztowa umyślnie wynajęta za droższą opłatę, jadąca szybciej niż zwykła; przyspieszony sposób przesyłek pocztowych’ (SWil: „Wziąć ekstrapocztę. Jechać, jeździć ekstrapocztą.”, *posp.* „Robić co ekstrapocztą”, tj. bardzo prędko; SW: *ekstra-* + *poczta*: „Jechać ekstrapocztą.”, *przen.* „Robić co ekstrapocztą” (‘bardzo szybko’); SDor: *daw.*, dziś *rzad.*: „List przesłany ekstrapocztą nadano w Warszawie.” Brosz. Opow. 91; też *żart.*); EKSTRAPRĄD *fiz.* ‘krótkotrwały prąd elektryczny, który się wzbudza przez indukcję w obwodzie elektrycznym, czyli w samymże drucie, po którym prąd przebiega, w chwili gdy prąd ten przerywa się albo zamyka’ (SW: *ekstra-* + *prąd*); EKSTRAWAGANCJA (łac., fr.) 1. ‘dziwaczność, dziwactwo, niedorzeczność’; 2. *muz.* ‘spadki muzyczne dziwkie, niespodziewane’ (SW; SDor; Szym); EKSTRAWAZAT (łac.) *med.* ‘krew przesiąkła przez ściany naczyń w organizmie zwierzęcym’ (SWil).

W odniesieniu do leksyki dziewiętnastowiecznej na uwagę zasługuje fakt, że SW, powtarzając cytaty za słownikiem L, notuje hasło *ekstra* w postaci samodzielnie występującego wyrazu (przysłówka i przyimka), chociaż opatruje je kwalifikatorem frekwencyjnym ‘mało używany’: *ekstra* (łac.) 1. przysł. ‘bardzo, wielce, nader mocno, nadzwyczajnie, arcy’; 2. przyimek ‘oprócz, nad’ (SWil; SW *mało uż.*).

Słowniki SWil i SW odnotowały też hasło morfemowe *ekstra-*, w obrębie którego wskazuje się na możliwość tworzenia przy użyciu tej części nowych wyrazów w języku polskim: *ekstra-* (łac.) część dodawana do rzeczowników, przymiotników i przysłówków: 1. przy rzeczownikach ‘nadzwyczajny’ (SW: łac. *ekstra* ‘zewnątrz, nadto’: „Komisja rozkazała Kościuszcze, aby na ekstra-ekspens tymczasem funduszów wojskowych użył.” T.K., „W gorącej walce zły przykład gwałtowności i namiętności dali i dają ci, co się ekstra-katolikami być mienia.” Krasz., „Ekstra-komisja zasądziła wszystkie zadłużone sumy do zwrotu.” T.K., „Przypadli sekundanci i przyznając obu doskonałość i ekstra-kunst, godzili poważnione strony.” Ochoc.; 2. przy przymiotnikach i przysłówkach ‘nadzwyczajny, bardzo, arcy’: „Papier ze wspaniałą, ogromną cyfrą niebieską był kolorowy, pachnący, ekstra-dystygowany.” Krasz., „Gabinet Taffego w ostatniej fazie był ekstra-parlamentarny. Husyta staje się ich przewodnikiem nie tylko w życiu duchowym, ale nawet ekstra-religijnym.” Rzew., „Z choremi obchodził się ekstra-bratersko.” Krasz., „Piąte piętro, ubogo, ekstra-ubogo.” Krasz.).

Ponadto w SW i SWil pojawia się hasło *ekstra* nieodm. 1. a) p. *ekstrameta* ‘zagrasz z nami w ekstramete’, b) *fot.* format zdjęcia fotograficznego 40×50 cm; 2. p. *ekstracug* i *ekstrapocztą* (SWil w znaczeniu 1.a; SW: nłac. *extra* ‘zewnątrz, nadto’: „Naczelnik jedzie ekstrą.”) w znaczeniu ‘ekstracug’, ‘ekstrameta’, ‘ekstrapocztą’, a także jako termin fotograficzny oznaczający pewien rodzaj zdjęcia. Prawdopodobnie wskutek dużej częstotliwości występowania leksemy *ekstracug*, *ekstrameta*, *ekstrapocztą* były używane w polszczyźnie badanego okresu w formie skróconej do *ekstra*.

Wśród rzeczowników odnotowanych w słownikach dokumentujących leksykę XIX w. pojawiają się nowe, choć nie bardzo liczne, pożyczki z częstką *ekstra-*, np. *ekstracug* (niem.), *ekstradent* (łac.), *ekstraneusz* (łac.), *ekstrawagancja* (łac., fr.), *ekstrawazat* (łac.)¹⁴⁸. Tylko niektóre z nich uzyskały podzielność formalno-semantyczną, np. *ekstracug* (: *cug*).

Do derywatów utworzonych od podstaw genetycznie obcych należy zaliczyć takie, jak np. *ekstrakurier* (: *kurier*), *ekstrameta* (: *meta*), *ekstramundur* (: *mundur*), *ekstrapocztą* (: *pocztą*)¹⁴⁹. W badanym materiale odnotowano także formacje, których podstawy mają rodzimy charakter: *ekstrapociąg* (: *pociąg*), *ekstraprą* (: *prą*). Jednakże w formułowaniu sądów na temat swojskości wspomnianych derywatów trzeba zachować pewną ostrożność. Leksem *ekstrapociąg* wystąpił w SW w roli synonimu wyrazu *ekstracug*, co dowodzi, że jednostka *ekstrapociąg* jest półkalką. Do półkalk należałoby zaliczyć wyraz *ekstaprą*, który mieści się w obrębie specjalistycznej terminologii fizycznej¹⁵⁰. Ta, jak wiadomo, wykazuje wysoki stopień umiędzynarodowienia.

Mimo że niewiele spośród dziewiętnastowiecznych formacji z *ekstra-* można podejrzewać, że powstały w polszczyźnie, to nie da się wykluczyć, iż takowe były tworzone na gruncie rodzimym. Świadczy o tym przede wszystkim to, że w obrębie artykułu hasłowego *ekstra-* w SW pojawiły się pisane z dywizem: rzeczowniki: *ekstra-ekspens*, *ekstra-katolik*, *ekstra-komisja*, *ekstra-kunst*, przymiotniki: *ekstra-desygnowany*, *ekstra-parlamentarny*, *ekstra-religijny*, przysłówek *ekstra-bratersko*. Jak widać, dominują tu podstawy genetycznie obce. Jedynie przysłówek został utworzony od rodzimej podstawy. Wyrazom tym nie poświęcono odrębnych haseł słownikowych, co może wskazywać, po pierwsze, że derywaty z *ekstra-* mogły tworzyć większe serie, po wtóre zaś, że częstka *ekstra-* zaczęła funkcjonować w polszczyźnie badanego okresu jako prefiks zdolny do tworzenia nowych jednostek leksykalnych.

Leksemy z początkową częstką *ekstra-* układają się pod względem znaczeniowym w dwie wyraziste klasy:

¹⁴⁸ W odniesieniu do tych pożyczek zrezygnowano z przytaczania cytatów słownikowych.

¹⁴⁹ Ekscerpowane słowniki w odniesieniu do tych rzeczowników nie podają języka źródłowego (sugerują tylko w uwagach genetyczno-słotwórczych odpowiednią, genetycznie obcą podstawę).

¹⁵⁰ Por. *extra-courant* (fr.) (NPR).

• ‘nadzwyczajny, niezwykły, najlepszy, lepszy od tego, co nazywa podstawa’, np. *ekstracug*, *ekstrakurier*, *ekstramundur*, *ekstrapociąg*, *ekstrapoczta* (*ekstra-ekspens*, *ekstra-katolik*, *ekstra-komisja*, *ekstra-kunst*)¹⁵¹,

• ‘dodatkowy’, np. *ekstrakadencja*, *ekstraprądz*.

W leksemach tworzących pierwszą grupę prefiks *ekstra-* jest semantycznie bliski przedrostkowi *arcy-*, który został użyty przez autorów SW jako synonim prefiksu *ekstra-*.

Wydaje się, że analizowane leksemy z *ekstra-*, jako pozbawione charakteru specjalistycznego, oficjalnego, ekspresywnego i emocjonalnego, należały przede wszystkim do dziewiętnastowiecznego słownictwa współnoodmianowego (por. Buttler, Markowski 1991). Jedynie derywat *ekstraprądz*, który został opatrzony w SW kwalifikatorem terminologicznym, mieści się w obrębie specjalistycznej leksyki naukowej (por. Waszakowa 1989, 112). Do słownictwa potocznego, może też środowiskowego, trzeba zaliczyć formację *ekstrapoczta*, w odniesieniu do której w SWil użyto kwalifikatora *posp(olity)*¹⁵². Rzeczownik *ekstracug* mógł mieć żartobliwy charakter i pojawiał się także w kontekstach przenośnych.

XX w.

W leksyce omawianego okresu odnotowano nowe rzeczowniki z częstką *ekstra-*¹⁵³, np. EKSTRAKLASA (łac.) *sport*. ‘najwyższa klasa sportowa; grupa zawodników (drużyna) na najwyższym poziomie sportowym’ (SDor: „Po opanowaniu techniki skoku i racjonalnym treningu udałooby się naszym zawodnikom dorównać ekstraklasie światowej.” Zakrz. S. Skoki 77; Szym); EKSTRAPOLACJA (łac.) *mat*. ‘w statystyce matematycznej: metoda dedukcyjnego wyznaczania nieznannej wielkości z szeregu wielkości znanych’ (SDor: *ekstra-* + łac. *inter(polatio)* ‘wstawienie do środka’: „Obliczanie wskaźników tablicy wymieralności [...] z reguły opiera się na pewnej eskrapolacji.” Prz. Statyst. 1956, s. 341; Szym); EKSTRASPEKCJA (łac.) *psych*. ‘obserwacja zewnętrzna, przeciwieństwo introspekcji’ (Szym); EKSTRAWERSJA (łac.) *psych*. ‘skłonność do kierowania uwagi na otaczającą człowieka rzeczywistość (bardziej niż na własne przeżycia)’ (SDor: niem. *Extraversion*, łac. *extra* ‘na zewnątrz’ + *verto* ‘obracam’: „Jung [...] rozróżnia dwie zasadnicze formy ustosunkowania się do świata ekstrawersję i introwersję.” Baley Psych. 311; Szym).

¹⁵¹ Leksemy objęte nawiasem nie stanowią odrębnych haseł słownikowych. Znalazły się one w SW w cytatach w ramach hasła *ekstra-*.

¹⁵² Niektóre z omawianych leksemów w słownikach rejestrujących nowszą leksykę opatrzone kwalifikatorami frekwencyjnymi (*rzadki*, *mało używany*), np. *ekstracug* (SDor), czy też chronologicznymi (*dawny*, *przestarzały*), np. *ekstracug* (SDor), *ekstrapociąg* (SDor).

¹⁵³ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *ekstrakcja*, *ekstracug*, *ekstrameta*, *ekstrapoczta*, *ekstrawagancja*.

W polszczyźnie XX w. cząstka *ekstra-* podobnie, jak to miało miejsce w XIX w. – może funkcjonować jako samodzielny wyraz: *ekstra* (łac.) 1. ‘dodatkowo, osobno, specjalnie; ponadto, oprócz, poza’; 2. ‘bardzo, nader, nadzwyczaj’; 3. *pot.* w użyciu przymiotnikowym ‘nadzwyczajny, niezwykły’; 4. w użyciu rzeczownikowym 4.1. r. ż. ‘wyrób fabryczny lub jakiegokolwiek towar najwyższej jakości’; 4.2.1. *daw.* ‘opłata, zapłata dodatkowa, nadprogramowa’, 4.2.2. p. *ekstrapocztą*, 4.2.3 ‘rodzaj gry w piłkę’ (SDor w znaczeniu 1.: „Trzeba im będzie dać coś ekstra – pomyślał Stanisławki – to ciężka praca.” Wilczek Nr 16, s. 39; w znaczeniu 2.: „Nie miała wobec kogo wybuchnąć uniesieniem, rozpaczać nad czymś ekstra dalekim i dla wszystkich bestialsko obojętnym.” Żer. Nawr. 154; SDor w znaczeniu 3.: „Właściciel sklepu konfekcyjnego, Eile, wołał mnie, jakby miał mi do zakomunikowania jaką niezwykłą sensację: – Panie Solski mam tu dla pana coś całkiem ekstra.” Solski Wspom. I, 209; SDor: łac. *extra* ‘nadto, zewnątrz’; w znaczeniu 4.1.: „Rosną procenty materiałów pierwszej jakości: «ekstry» i «primy» – obniża się wszędzie procent braków i błędów.” Małc. Gran. 117; w znaczeniu 4.2.1.: „Zgłosisz się jutro do komisarza, to ci wypłaci ekstrę, a jak z uczty będę rad – drugie tyle.” Aud. Zbieg. 97; w znaczeniu 4.2.2.: „Każdy z nich pojedynczo udawał się na pocztę, ażeby sprawdzić, czy pan Krukowski rzeczywiście wyjechał ekstrą.” Prus Emanc. II, 185; w znaczeniu 4.2.3.: „Był zaś z natury żywy jak skra, równie biegły w wymienianiu państwerek, składających «Rzeszę Niemiecką» [...], jak w prawidłach palanta i «ekstry» – chłopiec, słowem, do różańca i do tańca.” Gomul. Wspom. 50; Szym).

Cząstka *ekstra-* pojawiła się także w postaci hasła morfemowego w SDor, gdzie uznano ją za początkowy człon złożień: *ekstra-* (łac.) 1. pierwszy człon wyrazów złożonych, uwydatniający niezwykłość tego, co oznacza drugi człon złożenia, np. *ekstrapociąg*, *ekstranowoczesny*, *ekstrapilnie*; 2. *przestarz.* pierwszy człon wyrazów złożonych, oznaczających: ‘poza-’ (SDor w znaczeniu 2.: „Asfaltowe chodniki, po których domorosły szyk wałęsać się może w godzinach ekstrasbiurowych.” Prus. Kart. I, 22).

Chociaż autorzy SDor w obrębie hasła *ekstra-* notują derywaty przymiotnikowe i przysłówkowe powstałe od podstaw rodzimych (por. *ekstranowoczesny*, *ekstrapilnie*), to jednak w materiale dwudziestowiecznym brak rzeczowników, utworzonych od podstaw rodzimych. W badanym okresie nie wystąpiły również derywaty od podstaw przyswojonych, które można by uznać za produkt rodzimych procesów słowotwórczych.

Słowniki odnotowały kilka nowych, pozbawionych motywacji zapożyczeń rzeczownikowych z cząstką *ekstra-* typu *ekstrapolacja*, *ekstraspekacja*, *ekstrawersja*. Jedynie leksem *ekstraklasa* (łac.) (: *klasa*) można rozpatrywać jako synchroniczny derywat.

Prefiks *ekstra-*, podobnie jak to miało miejsce w okresie poprzednim, wskazuje na najwyższą jakość czego, niezwykłość, atrakcyjność, najlepsze zjawisko w swej klasie, np. *ekstraklasa*. SDor i Szym nie notują leksemów, w których przedrostek *ekstra-* informowałby o dodatkowości zjawiska, choć wyrazy

z *ekstra-* o takiej semantyce wystąpiły w leksyce dziewiętnastowiecznej, a także w najnowszej warstwie słownictwa (zob. Waszakowa 2005, 132).

W derywatach, w których prefiks *super-* nazywa wysoką jakość czego, atrakcyjność czy niezwykłość, jest on semantycznie bliski także genetycznie obcym prefiksom *arcy-* i *hiper-* (por. też GWJP 1998, 431; Waszakowa 2005, 132).

Ze względu na ubogi materiał trudno formułować wnioski na temat wartości stylistycznej dwudziestowiecznych leksemów z częstką *ekstra-*. Zapożyczenia *ekstrapolacja* (mat.), *ekstraspekacja* (psych.), *ekstrawersja* (psych.) z powodu terminologicznego charakteru należą do słownictwa naukowego. Derywat *ekstraklasa* (sport.) reprezentuje nieerudycyjną leksykę środowiskową (zob. Waszakowa 1989, 112).

Podsumowując rozważania dotyczące dziejów przedrostka *ekstra-* w polszczyźnie, trzeba przypomnieć następujące fakty. Pierwsze łacińskie pożyczki z częstką *ekstra-* przysły do języka polskiego w XVI w. W leksyce XVII i XVIII w. *ekstra* zaczęło funkcjonować jako samodzielny wyraz o charakterze przysłówkowym. Z czasem swobodny morfem *ekstra* będzie mógł występować w roli rzeczownika, przymiotnika, przysłówka i przyminka.

Cząstka *ekstra-* uzyskała status prefiksu w polszczyźnie XIX w. Wtedy bowiem pojawiły się pierwsze derywaty z przedrostkiem *ekstra-* tworzone od podstaw przyswojonych i rodzimych. W tym czasie niektóre zapożyczenia zaczęły uzyskiwać podzielną formę i motywację słotwórczą, np. *ekstracug*. Ponadto w słownikach dokumentujących leksykę tego okresu pojawiło się hasło *ekstra-* z informacją, że cząstka ta bywa dodawana do rzeczowników, przymiotników i przysłówków. Jednakże wyrazy z *ekstra-*, których użyto w cytatach w hasle *ekstra-* nie stanowiły odrębnych artykułów hasłowych, co z jednej strony prawdopodobnie świadczy o ich okazjonalności, z drugiej zaś wskazuje na otwarty charakter serii derywatów z tym przedrostkiem (por. Waszakowa 2005, 131). Wydaje się, że autorzy słowników właśnie ze względu na tę otwartość i często okazjonalny charakter wielu derywatów z *ekstra-* pomijają wiele z nich. Tym należałoby tłumaczyć także ubogi dwudziestowieczny materiał słownikowy¹⁵⁴.

Przedrostek *ekstra-* wykazuje w perspektywie historycznej dużą precyzję znaczeniową, nawiązując do semantyki, jaką *extra-* (łac.) posiadało w łacinie. Jeśli zaś idzie o stylistykę leksemów z *ekstra-*, to należy podkreślić – ale dopiero w odniesieniu do najnowszej warstwy leksykalnej – ich ekspansję do stylu potocznego, co można by tłumaczyć wykazywaną przez omawiany przedrostek tendencją do łatwego ujawniania ekspresji¹⁵⁵ (por. Waszakowa 2005, 131–132, 180).

¹⁵⁴ Według ustaleń K. Waszakowej, poczynionych na leksyce najnowszej polszczyzny, prefiks *ekstra-* znajduje się w trzeciej strefie aktywności słotwórczej (z czterech wyodrębnionych przez badaczkę) i zajmuje dziewiątą pozycję wśród szesnastu przedrostków obcego pochodzenia opracowanych przez autorkę (zob. Waszakowa 2005, 122).

¹⁵⁵ Współcześnie pojawiające się derywaty z *ekstra-* przywołują styl potoczny, co świadczy o tym, że prefiksowi *ekstra-* udało się przełamać barierę stylistyczną.

7. hiper-

Prefiks *hiper-* pochodzi z greki: *hypér* (gr.) ‘nad, ponad’ (por. SWO; WSWO).

XVI w.

W XVI w. pojawia się w polszczyźnie pierwsze zapożyczenie z języka greckiego z początkową częścią *hiper-*: HIPERBOLA (gr.) ‘figura stylistyczna polegająca na wyolbrzymieniu cech przypisywanych przedmiotom, przesadnia’ (SXVI; SWił; SW; SDor; Szym).

XIX w.

Przyrost leksemów z częścią *hiper-* nastąpił dopiero w leksyce XIX w.¹⁵⁶, np. HIPERANALIZA ‘ściśła analiza; przesadne, nadmierne analizowanie’ (SW: *hiper-* + *analiza*: „Skłonność do hiperanalizy ludzkiego wnętrza.”; SDor); HIPERASTENIA ‘zupełna bezsilność, wielkie osłabienie’ (SW: *hiper-* + *astenia*); HIPERBAT (gr.) ‘przekładnia; figura retoryczna’ (SW); HIPERCYKL *mat.* ‘nazwa nadawana w geometrii nieeuklidesowej Łobaczewskiego cyklowi o środku w punkcie idealnym i o osi (to jest biegunowej środka) rzeczywistej’ (SW: *hiper-* + *cykl*); HIPEREMIA (gr.) ‘przekrwienie’ (SW); HIPERESTEZJA *fil.* ‘nadczułość; nadmierna wrażliwość’ (SW: *hiper-* + gr. *aisthesis* ‘czułość’; SDor: *psych.*; *hiper-* + gr. *aisthesis* ‘czucie, wrażliwość’); HIPERFRENIA ‘szaleństwo, mania’ (SW: *hiper-* + gr. *fren* ‘umysł’); HIPERKRYTYCYZM ‘przesadny, zbyt surowy krytycyzm’ (SW: *hiper-* + *krytycyzm*; SDor: „Żądza sławy i pochwały, która z filozoficznego punktu widzenia wydaje się czczą i marną, jest czynnikiem pobudzającym dla natur artystycznych. Potrzebują one podniety, zachęty czasem, a więdną w atmosferze obojętności i hiperkrytycyzmu.” Kotarb. J. Świat. 63; Szym); HIPERKRYTYKA ‘przesadna, zbyt ostra krytyka’ (SW: *hiper-* + *krytyka*: „Dyskredytują badania naukowe przez zawistną, upartą i uprzedzoną hiperkrytykę.”; SDor: „Żałować tylko trzeba, że to, co było krytyką przekazu Konstantyna u Rackiego, przerodziło się w hiperkrytykę u Jagicia.” Lab. Państwo 219); HIPERMETR ‘stopa albo pół stopy miarowej zbywające w wierszu’ (SW: *hiper-* + *metr*); HIPERMNEZJA *fil.* (w psychologii) ‘pamięć nienormalnie spotęgowana’ – przeciwieństwo *amnezja* (SW: *hiper-* + gr. *mnesis* ‘pamięć’: „Hipermnnezja ogólna, częściowa albo specjalna.”); HIPERPRODUKCJA ‘produkcja przewyższająca popyt (zapotrzebowanie), zbyt obfita wytwórczość; nadprodukcja’ (SW: *hiper-* + *produkcja*; SDor: *przen.* „Skargi na hiperprodukcję

¹⁵⁶ W leksyce XVII–XVIII i XIX w. funkcjonował też rzeczownik *hiperbola*.

inteligencji w Galicji jedynie mają rację z punktu widzenia ekonomicznego.” Bujak Gal. I, 183; Szym); HIPERSTEN *min.* ‘jednopostaciowa mieszanina krzemianu magnezu z krzemianem żelaza, krystalizująca w układzie rombowym [...], wchodząca w skład skał krystalicznych, wybuchowych dawniejszych’ (SW: *hiper-* + gr. *sthenos* ‘siła, moc’); HIPERSTENIT//HIPERYT p. *hipersten* ‘skała krystaliczna, wybuchowa dawniejsza’ (SW: z gr. *hyper-* ‘nad’); HIPERTROFIA ‘nadmierne powiększenie się jakiegoś narządu lub jego przerost’ (SW: *hiper-* + gr. *trophé* ‘karm’: „Słyszymy nieraz skargi Francuzów na hipertrofię literacką.”; SDor: *hiper-* + gr. *trophé* ‘wyżywienie, pokarm’: „Lekkoatleta nie jest tak bardzo narażony na niebezpieczeństwo hipertrofii mięśni (przerost), gdyż jego ćwiczenia składają się właściwie tylko z ćwiczeń szybkościowych i wytrzymałościowych.” Lubn. Gim. 10; też *przen.* „Stan ten jeszcze pogarsza się przez hipertrofię ambicji, wprost chorobliwie wybujały indywidualizm u tych jednostek czynnych.” Bujak Społ. 253).

W SW uwzględniono prefiks *hiper-* w postaci odrębnego hasła: *hiper- chem.* p. ‘nad’ (gr. *hyper* ‘nad’) (SW), przy czym wskazano tu na terminologiczny (słownictwo chemiczne) charakter derywatów tworzonych przy jego użyciu.

W przytoczonym materiale wystąpiły pożyczki z greki, które nie uzyskały w polszczyźnie motywacji słowotwórczej, np. *hiperbat* (gr.), *hiperemia* (SW).

Do leksemów pozbawionych motywacji należą także: *hiperestezja*, *hiperfrenia*, *hipermnezja*, *hipersten*, *hiperstenit//hiperyt*, *hipertrofia*. SW pokazuje w takich przypadkach mechanizm tworzenia tego typu leksemów, który można w schematyczny sposób przedstawić następująco: *hiper-* (gr.) + nieprzyswojona podstawa grecka. W związku z tym, że większość tych leksemów lokuje się w obrębie terminologii specjalistycznej, należy przypuszczać, że: 1) zostały one zapożyczone z zachodnich języków nowożytnych, mimo że słowniki o tym nie informują lub 2) mogły powstawać niezależnie od siebie w różnych językach, również w polszczyźnie. Wówczas należałyby one do tzw. zapożyczeń sztucznych (por. Kurkowska, Skorupka 2001, 116).

Od przyswojonych rzeczownikowych podstaw obcych powstały derywaty: *hiperanaliza*, *hiperastenia*, *hipercykl*, *hiperkrytycyzm*, *hiperkrytyka*, *hipermetr*, *hiperprodukcja*. Warto dodać, że przytoczone przykłady zostały wyposażone w SW w uwagi o charakterze słowotwórczym, zbudowane według schematu: *hiper-* (gr.) + odpowiedni rzeczownik przyswojony. W leksyce badanego okresu nie wystąpiły jednak rzeczownikowe formacje od podstaw rodzimych¹⁵⁷.

Do derywatów z podstawą związaną – wobec funkcjonowania w polskim zasobnie leksykalnym jednostek typu *amnezja* – można zaliczyć wyraz *hipermnezja*¹⁵⁸. K. Kleszczowa tworzenie takich leksemów objaśnia faktem zapożyczenia

¹⁵⁷ Odnotowano jedynie przymiotnik utworzony od podstawy swojskiej: *hiperbystry*.

¹⁵⁸ Autorzy SW przy hasle *hipermnezja* umieścili uwagę, że stanowi on przeciwieństwo (antonim) *amnezji*.

co najmniej dwóch motywujących się wyrazów z jakiegoś języka, a następnie przejmowania takiej relacji przez język zapożyczający, nawet mimo braku jasnego stosunku między tymi wyrazami w języku-biorcy. Autorka podkreśla, iż to za sprawą pożyczek pojawiło się w rodzimym słownictwie wiele quasi-derywatów¹⁵⁹ (por. Kleszczowa 2001a, 203, 207).

Odnotowane rzeczowniki należą do modyfikacji, w których prefiks *hiper-* wskazuje na ogół na zbyt dużą wielkość, która przekracza pewną normę (por. GWJP 1998, 431). Bliższe przyjrzenie się wyrazom, które wystąpiły w polszczyźnie XIX w., pozwala na bardziej szczegółowy opis znaczeń, do jakich odsyła w nich prefiks *hiper-*:

- nadmiar, przesada, np. *hiperanaliza*, *hiperestezja*, *hiperkrytycyzm*, *hiperkrytyka*, *hiperprodukcja*,
- nadwyżka, dodatkowość¹⁶⁰, np. *hiperastenia*, *hipermetr* (zob. GWJP 1998, 431),
- środek najlepszy w swojej klasie, pewnego rodzaju ideał, np. *hipercykl*.

Obserwacja definicji słownikowych analizowanych leksemów pozwala stwierdzić, że prefiks *hiper-* ma rodzimy ekwiwalent semantyczny w postaci morfemu *nad-* (por. GWJP 1998, 431). Wystarczy tylko przywołać synonimy, jakimi opatrzone w słownikach niektóre rzeczowniki, np. *hiperestezja* 'nadczułość', *hiperprodukcja* 'nadprodukcja'¹⁶¹.

Jednostki z *hiper-* należą przede wszystkim do specjalistycznego słownictwa naukowo-technicznego (por. Waszakowa 1989, 112). Świadczą o tym kwalifikatory terminologiczne, jakimi opatrzone niektóre z omawianych leksemów: *mat*(ematyczny), np. *hipercykl*, *min*(eralogiczny), np. *hipersten*, *fil*(ozoficzny), np. *hiperestezja*, *psych*(ologiczny), np. *hipermnezja*¹⁶².

W odniesieniu do pozostałych omawianych tu wyrazów nie zastosowano kwalifikatorów, jednakże konteksty pozwalają stwierdzić, że w wielu przypadkach również mamy do czynienia ze słownictwem specjalistycznym, np. *hipermetr* (literaturoznawcze), *hiperastenia*, *hipertrofia* (biologiczne, medyczne), *hiperfrenia* (medyczne) itd.

Wobec faktu, że większość omawianych leksemów należy do terminologii specjalistycznej, trzeba zauważyć, iż mieszczą się one przede wszystkim w stylu naukowym (por. Kurkowska, Skorupka 2001, 271, 119; GWJP 1998, 431)¹⁶³.

¹⁵⁹ Czyli derywaty motywujące się wzajemnie, ale nie mające podstaw (por. Kleszczowa 2001a, 207).

¹⁶⁰ Taki odcień semantyczny sugerują także autorki GWJP (por. GWJP 1998, 431).

¹⁶¹ W odniesieniu do przymiotników można tu wskazać także inne odpowiedniki synonimiczne, np. obcy morfem *ultra*, np. *hiperepileptyczny* 'ultraepileptyczny'.

¹⁶² W stosunku do *hipermnezji* nie użyto w SW kwalifikatora, a jedynie opatrzone ten termin uwagą, że występuje on w psychologii.

¹⁶³ O dużym udziale w terminologii specjalnej intensywów z *hiper-*, w których przedrostek ten jest zazwyczaj odpowiednikiem rodzimego *nad-*, wspomina R. Grzegorzczkowska (zob. Grzegorzczkowska 1984, 70).

Niewykluczone, że rzeczowniki: *hiperanaliza*, *hiperkrytycyzm*, *hiperkrytyka*, *hiperprodukcja* mogły pojawiać się w dziewiętnastowiecznym stylu publicystycznym (zob. Kurkowska, Skorupka 2001, 111–116, 125–128, 300)¹⁶⁴.

XX w.

W leksyce dwudziestowiecznej nastąpił niewielki przyrost wyrazów z prefiksem *hiper-*¹⁶⁵, np. HIPERATOM *fiz.* ‘atom, w którym jeden z elektronów został zastąpiony przez ujemny hiperon’ (Szym); HIPERDŹWIĘK *fiz.* ‘fale akustyczne o częstotliwości powyżej 1 miliarda herców’ (Szym); HIPERESTETA ‘przesadnie lubujący się we wzruszeniach estetycznych, skłonny do stosowania wszędzie kryteriów estetycznych’ (SDor: „Teatr pod względem społecznym jest dzisiaj formą uszlachetnionej, artystycznej rozrywki. Nie może on być wyłącznie świątynią sztuki czystej, jak chcą hiperesteci.” Kotarb. J. Świat. 243); HIPERFRAGMENT p. *hiperjądro* (Szym); HIPERFUNKCJA *med.* p. *nadczynność* (SDor); HIPERINFLACJA *ekon.* ‘nadmierna inflacja powodująca katastrofalny spadek wartości pieniądza i wzrost cen’ (SDor: „Inflacja przechodząca w latach 1922–3 w hiperinflację, zmniejszając gwałtownie zarobki pracowników najemnych, wytwarzała pozory przynajmniej dobrej koniunktury dla przemysłowców – przy zasadniczym zachwianiu podstaw życia gospodarczego.” Twórcz. 12, 1955, s. 87; Szym); HIPERJĄDRO *fiz.* ‘jądro atomowe, w którym oprócz nukleonów znajduje się również co najmniej jeden hiperon λ^0 ’ (Szym); HIPERKATALEKSA *lit.* ‘powiększenie wersu lub jego członu sylabą nie akcentowaną, nie liczoną w regularnym rachunku stopowym danego utworu’ (Szym); HIPERKINEZJA ‘wzmóŜona aktywność ruchowa mięśni szkieletowych’ (SDor: nłac. *hipercinesis* z gr. *hyper-* ‘nad’ + *kinseis* ‘ruch’); HIPERON *fiz.* ‘cząstka o masie pośredniej pomiędzy masą neutronu a deuteronu’ (SDor: od gr. *hypér-* ‘ponad’ na wzór rzeczownika *elektron*: „Zarówno mezony, jak i hiperony wytwarzane są w zderzeniach bardzo wielkich energii, zderzeniach, gdzie pociskami są cząstki trwałe lub nietrwałe, albo zwarte ich układy – jądra atomowe, tarczą zaś – zwykła materia.” Probl. 3, 1955, s. 168; Szym); HIPERPOPRAWNOŚĆ ‘nadmierna, przesadna poprawność’ (SDor: „*Jachać*, właściwe zabytkom, a dziś gwarom mazowieckim i wielkopolskim wiąŜe się przyczynowo z gwarową wymianą *ja-* na *je-* i stanowi rezultat tzw. hiperpoprawności, tj. fałszywego przywracania wyrazowi jakoby prawidłowej postaci.” Gram. hist. 389; Szym); HIPERTONIA *med.* 1. ‘zwiększone napięcie, np. mięśni, gałki ocznej;’ 2. ‘zwiększone ciśnienie krwi w tętnicach

¹⁶⁴ Rzadkie jeszcze w XIX w. hybrydy typu *hyperbystry* jako ekspresywne mogły funkcjonować w obrębie ówczesnego stylu potocznego (por. Kurkowska, Skorupka 2001, 111–116, 125–128, 236–237).

¹⁶⁵ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *hiperbola*, *hiperanaliza*, *hiperestezja*, *hiperkrytycyzm*, *hiperkrytyka*, *hiperprodukcja*, *hipertrofia*.

powstające przy stwardnieniu tętnic, zapaleniu nerek itp.’ (SDor: *hiper-* + gr. *tonos* ‘napięcie’: „Wyznawcy tych poglądów [teorii Mendla] mówią o «mendlowaniu» w dziedziczeniu takich chorób jak hipertonia (nadciśnienie).” Probl. 1950, s. 316); HIPERTYMIA ‘nadmierna uczuciowość, występująca zwłaszcza u osobników psychopatycznych o wzmożonej aktywności’ (SDor: niem. *Hyperthymie*, z gr. *hyper-* ‘nad’ + *thymos* ‘umysł, duch’); HIPERWITAMINOZA *med.* ‘choroba wywołana nadmiarem witamin w organizmie, głównie witamin A i D; nadmiar witamin w organizmie’ (SDor: „Przy nadmiernej podaży witamin powstają objawy hiperwitaminozy. Są to stany patologiczne, spowodowane zaburzeniami czynności fizjologicznych.” Przyłęcz. S. J. Chem. 306; Szym).

Hasło *hiper-* zostało odnotowane w słownikach SDor i Szym: *hiper-* (gr. *hypér* ‘na, nad, ponad’) pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający ‘nadmiar, nadwyżkę czego; nad, ponad’ itp., np. *hiperprodukcja*, *hipertrofia*, *hiperpoprawność*, *hiperkrytyczny* (SDor; Szym).

Do zapożyczeń sztucznych, podzielnych tylko formalnie, należy zaliczyć jednostki: *hiperkinezja*, *hipertonia*, *hipertymia*. Motywowane przez przyswojone podstawy obce są rzeczowniki: *hiperatom* (: *atom*), *hiperesteta* (: *esteta*), *hiperfragment* (: *fragment*), *hiperfunkcja* (: *funkcja*), *hiperinflacja* (: *inflacja*), *hiperkataleksa* (: *kataleksa*), *hiperwitaminoza* (: *witamina*). Natomiast od podstaw rodzimych powstały derywaty: *hiperdźwięk* (: *dźwięk*), *hiperjądro* (: *jądro*), *hiperpoprawność* (: *poprawność*)¹⁶⁶.

W analizowanym materiale pojawił się także quasi-derywat *hiperon*, posiadający podstawę związaną. Autorzy SDor sugerują, że rzeczownik ten powstał z gr. *hypér-* na wzór wyrazu *elektron*.

Podstawy rzeczownikowe większości analizowanych derywatów mają zazwyczaj abstrakcyjny charakter, np. *dźwięk*, *funkcja*, *inflacja*, *poprawność* (por. GWJP 1998, 431; Waszakowa 2005, 131–132). Odnotowano jedną nazwę subiektywną *hiperesteta*¹⁶⁷.

W polszczyźnie XX w. doszło do wysokiej specjalizacji znaczeniowej przedrostka *hiper-*, który – podobnie jak w okresie wcześniejszym – zazwyczaj komunikuje nadmierną wielkość, natężenie przekraczające normę, intensywność. W materiale dwudziestowiecznym można wskazać również dodatkowe, bardziej szczegółowe treści, jakie wyraża przedrostek *hiper-*:

- dodatkowość czegoś, np. *hiperjądro*,
- powiększenie czegoś, ale do rozmiarów nie przekraczających normy, np. *hiperkataleksa*, *hipertonia*,

¹⁶⁶ Formacje na *-ość* uznaje się na ogół za derywaty odprzymiotnikowe, jednakże w tym przypadku za uznaniem motywacji odrzeczownikowej przemawia definicja słownikowa leksemu *hiperpoprawność*: ‘nadmierna poprawność’. Szerzej na ten temat piszę w rozdz. I.

¹⁶⁷ Nazw subiektywnych z przedrostkiem *hiper-* nie notuje w swoim materiale ani K. Waszakowa (por. Waszakowa 2005, 131–132), ani autorki GWJP (por. GWJP 1998, 431).

• zastąpienie czegoś, choć także ze wskazaniem na jakiś nadmiar, np. *hiperatom*.

Sensy te towarzyszą podstawowemu znaczeniu *hiper-*: ‘nadmiar’ i układają się w swego rodzaju siatkę semantyczną na skali natężenia, od wskazania na zjawisko dodatkowe, poprzez nazwy odsyłające do powiększenia w granicach normy, aż do eskalacji tego natężenia: ‘coś powyżej miary, normy’.

Synonimiczną funkcję wobec prefiksu *hiper-* pełnią – analogicznie do okresu wcześniejszego – rodzime przedrostki *nad-*, *ponad-* (por. Grzegorzczkova 1984, 70; GWJP 1998, 431), por. synonimy analizowanych leksemów typu *hiperfunkcja* ‘nadczynność’. Spośród synonimicznych odpowiedników obcych można w odniesieniu do przedrostka *hiper-* wymienić takie morfemy, jak: *arcy-*, *super-*, *mega-*¹⁶⁸.

Rzeczowniki z *hiper-* wciąż mieszczą się przede wszystkim w obrębie naukowej odmiany polszczyzny, gdyż należą do terminologii specjalnej. Dowodzą tego nie tylko odpowiednie cytaty, lecz także kwalifikatory specjalistyczne: *fiz(yczny)*, np. *hiperatom*, *hiperdźwięk*, *hiperjądro*, *med(yczny)*, np. *hipertonía*, *hiperwitaminoza*, *lit(eraturoznawczy)*, np. *hiperkataleksa*, *ekon(omiczny)*, np. *hiperinflacja*.

Mimo że pozostałe z omawianych wyrazów nie zostały scharakteryzowane za pomocą odpowiednich kwalifikatorów, to konteksty, w jakich wystąpiły, pozwalają je również przyporządkować do słownictwa terminologicznego, np. *hiperfragment* (fizyczny), *hiperpoprawność* (językoznawczy). Dużej części omawianych rzeczowników dotyczy zapewne proces przenikania z jednego stylu, np. naukowego, do innych, np. potocznego, publicystycznego, w konsekwencji czego często dochodzi do odterminologizowania takich specjalistycznych leksemów (por. Waszakowa 1994a, 222).

Podsumowując rozważania dotyczące greckiego z pochodzenia prefiksu *hiper-*, należy stwierdzić, że zapożyczenia z tą częstką pojawiły się dość dawno, bo w XVI w. Jednakże nie były one liczne, co nie sprzyjało wyabstrahowaniu się omawianego przedrostka. W wiekach następnych zapożyczeń z *hiper-* nie ma prawie w ogóle, co być może należy łączyć z faktem dominacji łaciny, a później języka francuskiego. Dopiero wiek XIX przyniósł więcej greckich zapożyczeń z częstką *hiper-*. Fakt ten trzeba tłumaczyć ówczesnymi przemianami cywilizacyjnymi. Nastąpił wówczas zapoczątkowany w oświeceniu rozwój różnych nauk. Musiały one sięgnąć po terminologię, której źródła tkwiły nie tylko w łacinie, ale także w grece.

¹⁶⁸ Por. synonimy przymiotnika *hipersoniczny* – *supersoniczny* – *naddźwiękowy* (SDor). K. Waszakowa uważa, że prefiks *hiper-* wchodzi w najnowszą polszczyznę w skład „triady gradacyjnej”: od wskazania względnie wysokiego stopnia natężenia komunikowanego przez *super-*, poprzez wyrażający nadmiar i przekroczenie normy *hiper-*, po nazywający najwyższy stopień natężenia segment *mega-*, np. *superprodukcja* – *hiperprodukcja* – *megaprodukcja* (zob. Waszakowa 2005, 72).

W polszczyźnie dziewiętnastowiecznej w. pojawiło się więcej zapożyczeń właściwych z greki. W tym okresie odnotowano także wiele wyrazów, które można uznać za zapożyczenia sztuczne. O nasilającej się tendencji do usamodzielniania się prefiksu *hiper-* w leksyce XIX w. świadczy nie tylko znaczna liczba derywatów od przyswojonych podstaw obcych, lecz także pierwsze, niezbyt jeszcze wówczas liczne, derywaty od podstaw rodzimych.

W polszczyźnie dwudziestowiecznej przedrostek *hiper-* tworzy już znacznie więcej derywatów od podstaw rodzimych. W najnowszym języku polskim należy on do jednych z najbardziej produktywnych prefiksów obcych, czemu sprzyjają czynniki zewnętrzne i posiadane przez niego nacechowanie ekspresywne (por. Waszakowa 2005, 180, 184)¹⁶⁹. Na wzrost popularności prefiksu *hiper-* wpływa także możliwość – podobnie jak w przypadku innych prefiksów – tworzenia różnych części mowy, wysoka precyzja semantyczna i względna jednorodność stylistyczna wyrazów z *hiper-*. Należą one głównie do leksyki specjalistycznej, choć w czasach najnowszych można zaobserwować zjawisko pojawiania się formacji z *hiper-* także w innych warstwach słownictwa, np. w środowiskowej, erudycyjnej niespecjalistycznej (por. Waszakowa 2005, 184).

8. *kontr(a)-*

Prefiks *kontr(a)-* występuje w języku polskim w dwóch wariantach fonetycznych. Odmianka *kontra-* wywodzi się z łac. *contra-* ‘przeciw’, natomiast *kontr-* ma źródło w języku francuskim: *contre* (fr.) ‘przeciw’¹⁷⁰ (por. SWO; WSWO).

XVI w.

W leksyce szesnastowiecznej pojawiły się pierwsze zapożyczenia łacińskie z początkową częścią *kontr(a)-*¹⁷¹, które nie uzyskały w polszczyźnie motywacji słowotwórczej, np. KONTRADYKCJA (łac.) ‘sprzeciw’ (Mosz., SXVI; SWil); KONTRAKT (łac.) ‘układ, ugoda; umowa zawarta na piśmie między stronami, określająca warunki i zobowiązania obu stron; dokument, dowód takiej umowy’ (SXVI; Mosz.; L; SWil; SW; SDor; Szym).

¹⁶⁹ Derywaty z prefiksem *hiper-*, zarówno te, które zostały odnotowane dla XIX w., jak i te, które wystąpiły w polszczyźnie dwudziestowiecznej, wypełniają istniejące już gniazda słowotwórcze lub tworzą nowe, np. KRYTYKA: *hiperkrytycyzm* (XIX w.) – *hiperkrytyka* (XIX w.) – *hiperkrytyczny* (XX w.) itd. (por. Waszakowa 2005, 172).

¹⁷⁰ Fr. *contre-* wywodzi się z łac. *contra-*.

¹⁷¹ Ze względu na sposób adaptacji morfologicznej do ówczesnego języka polskiego opisała je D. Moszyńska (por. Mosz 1975, 3, 22, 62, 83). W książce Moszyńskiej znajduje się pełny wykaz tych zapożyczeń.

XVII–XVIII w.

W polszczyźnie tego okresu¹⁷² pojawiają się nowe wyrazy z *kontr(a)-*¹⁷³, np. KONTRASKARPA//KONTRESKARPA//KONTRS(Z)KARPA (fr.) ‘wybieżka; przeciwskarpa; ściana rowu, fosy, przekopu od strony pola’ (L: zob. *przeciwskarpa*; SWil; SW: *kontr-* + *s(z)karpa*; SDor: daw.: „Zamek miał cztery bastiony, porządne kontraskarpy i wały w dobrym stanie, na których stało 17 dział spiżowych i cztery żelazne.” Baliń. M. Polska IV, 515); KONTRAWALACJA (fr.) zob. *przeciwkołokopy* (L; SWil; SW); KONTRAWENCJA (łac., fr.) ‘nieposłuszeństwo w zadośćczynieniu dekretem już zapadłym’ (L; SWil; SW).

Odnotowane zapożyczenia pochodzą już nie tylko z łaciny, lecz także z języka francuskiego, np. *kontraskarpa*. Jedyne rzeczownik *kontraskarpa* (: *skarpa*) uzyskał w języku polskim podzielną formę formalno-semantyczną. Fakt ten zdecydował o wyabstrahowaniu się prefiksu *kontr(a)-* w słowotwórstwie omawianego okresu.

Warto zauważyć, że *kontr* w polszczyźnie XVII i XVIII w. mogło funkcjonować także jako samodzielny wyraz, czego dowodzi słownik L: *kontr* (fr. *contr* ‘przeciw’) ‘wbrew, przeciw; wręcz przeciwnie, na przekór czemu’ (L: „Lecz cóż czynić, gdy bogów przeciwne ustawy. Nieboć to w kontr nam, rzucać chce grom niełaskawy?” Min. Ryt. I, 98).

Definicje słownikowe niektórych z przywołanych rzeczowników wskazują, że przedrostek *kontr(a)-* wchodził w relacje synonimiczne z rodzimym morfem *przeciw-* (por. *kontraskarpa* ‘przeciwskarpa’, *kontrawalacja* ‘przeciwkołokopy’).

Trudno wysuwać daleko idące wnioski na temat wartości stylistycznej przywołanych wyrazów z częstką *kontr(a)-* w odniesieniu do języka badanego okresu. Skoro zyskujący wówczas cechy przedrostka człon *kontr(a)-* pojawia się tylko w zapożyczeniach (z łaciny i języka francuskiego), to należy te leksemy łączyć w wyższymi rejestrami stylistycznymi ówczesnej polszczyzny (por. Klemensiewicz 1985, 346–347; Walczak 1999a, 158–172, 198–203; Dubisz 2002, 37–42, 213–222). Niektóre z tych rzeczowników mogły mieć charakter środowiskowy, np. *kontraskarpa* (wojskowy).

¹⁷² W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonował też rzeczownik *kontrakt*.

¹⁷³ W SXVII/XVIII odnotowano także leksem *kontrarejestrant* ‘urzędnik zajmujący się kontrolą finansową’, motywowany przez rzeczownik *kontrarejestr*. Leksem *kontrarejestr* został udokumentowany dopiero w SW. Mimo że podstawa ta została odnotowana w leksykonie, dokumentującym słownictwo późniejsze niż to, do którego należy *kontrarejestrant*, można z dużą dozą prawdopodobieństwa powiedzieć, że wyraz *kontrarejestr* funkcjonował już w średniopolskim zasobie leksykalnym (por. SJDS 1996, 24).

XIX w.

Wśród nowych rzeczowników z *kontr(a)-* można wymienić¹⁷⁴, np. KONTRABANDA (wł., fr.) 1. 'nielegalne przewożenie przez granicę państwa dewiz lub towarów wartościowych; rzeczy przewożone nielegalnie; przemysł'; *kontrabanda wojenna* 'broń i różnego rodzaju towary służące nieprzyjacielowi do prowadzenia wojny, dostarczane przez państwa neutralne'; 2. 'towary przemycane' (SWil; SW; SDor: „Ustał [...] niemal zupełnie handel niedozwolony, przemysłniczy, w którym pośrednik i konsument dzielili się nieprawym zyskiem z kontrabandy.” Smolka Lubec. I, 126; Szym); KONTRBAS//KONTRABAS (wł., fr.) *muz.* 'największe z narzędzi smyczkowych, zwykle o czterech strunach (czasem o trzech lub pięciu); wielka basetla' (SWil: *kontrbas*; SW: *kontrbas*; SDor: „Za ogromnym kontrabasem stoi muzyk, w strunę trąca.” Świerszcz. 46, 1950; Szym); KONTRADMIRAŁ (fr.) 'stopień w służbie wojennej morskiej, niższy od admirała, a wyższy od kapitana okrętowego; oficer mający ten stopień' (SWil; SDor: „Kontradmiral Seisser w 1500 ludzi wyszedł na zwiady pod Drancy i wypędził stamtąd nieprzyjaciela.” Tyg. Ilustr. 144, 1870; Szym); KONTRAEKSTENSJA (łac.) *med.* 'siła przeciwciągnąca; przeciwciąg, wyciąganie oporne' (SWil; SW: *nie używać*; nłac. *contra* 'przeciw' + *ekstensja*); KONTRAFAGOT (wł.) *muz.* 'narzędzie muzyczne, dęte drewniane, większe od fagotu; posiada ton niższy od fagotu' (SWil; SW; SDor: „Kontrafagot to instrument rozmiarami większy niż fagot, którego wylot zakończony jest czarą głosową.” Rudz. Muz. 310); KONTRAFALDA 'fałda zwrócona kantem ku kantowi drugiej fałdy' (SW: *kontra* + *falda*: „Ułożyć falbanę w kontrafałdę”; SDor: „Aby otrzymać objętość talii w wypadku, gdy plisy tworzą szerokie kontrafałdy, należy odpowiednio zwęzić je w miejscu łączenia się fałd.” Moda 24, 1950; *kontrafałda płaska* 'kontrafałda zaprasowana'; Szym; SDor i Szym: też fraz. *pot.* „Nie zwracaj kontrafałdy” – 'nie nudź; nie zwracaj głowy'); KONTRAFEDRA 'sprężyna w zamku przy nusie' (SW: *kontr* + niem. *Feder* 'sprężyna'); KONTRAGITACJA 'agitacja, paralizująca inną agitację, zwrócona przeciw innej agitacji' (SW: *kontr* + *agitacja*; SDor: „Cały projekt zachowany był w najściślejszej tajemnicy, obawiano się bowiem kontragitacjiwiedeńskichdzienników.” Chłęd.Pam.II,23); KONTRAINDYKACJA *lek.* (*contraindicatio* 'przeciwwskazanie' (SW: *kontra* + *indykacja*); KONTRAJERWA (hiszp.) 'antydot, środek przeciwtrucziny' (SWil; SW); KONTRAKCJA 'działanie, akcja skierowana przeciwko komu lub czemu; przeciwdziałanie, reakcja' (SW: *kontr* + *akcja* oraz wskazówka dotycząca wymowy: *kontr* + *akcja*, w odróżnieniu od *kontrakcja* w znaczeniu jęz.: 'rozwinąć kontrakcję': „Podbój ten wywołał poważną kontrakcję dyplomatyczną na terenie Niemiec.” Lab. Studia

¹⁷⁴ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *kontradycja*, *kontrakt*, *kontraskarpa*, *kontrawencja*.

125; Szym)¹⁷⁵; KONTRAKT ‘akt paraliżujący inny akt’(SW z adnotacją *kontr-akt*: „Korzyści obrony czynnej i kontraktów.”)¹⁷⁶; KONTRALT (wł.) 1. *muz.* ‘najniższy głos żeński’; 2. *muz.* ‘śpiewaczka śpiewająca tym głosem’ (SWil w znaczeniu 1.; SW: w znaczeniu 1.: „Śpiewać kontralem. Pieśń na kontralt”; SDor: w znaczeniu 1.: „Pani Katargis mruczy kontralem jakąś dziwną piosenkę.” Choyń. Młod. 23; Szym); KONTRAMARKA (wł., fr.) ‘znaczek w zamianę oddanego biletu’, 2. ‘znak na pakach towarów’; też *num.* ‘znak (litery, cyfry, herb) wybijany dawniej stempelkiem na monetach w celu usankcjonowania ich obiegu lub dla nadania im nowej wartości nominalnej’ (SWil; SW: ‘druga marka kasująca pierwszą’; SDor: „Przepisy o dokumentach na okaziciela stosuje się odpowiednio do kontramarek i tym podobnych znaków legitymacyjnych, stwierdzających obowiązków świadczenia na żądanie okaziciela.” Kod. Zobow. 73; Szym); KONTRAMARSZ//KONTRMARSZ (fr.) ‘cofnięcie wojska po tej samej drodze, skąd przeszło; manewr marszowy stosowany w celu udaremnienia manewru marszowego przeciwnika i uzyskania dogodniejszego położenia ułatwiającego pobicie go’; współczesne u Szym: 1. *hist.* ‘w w. XVI i XVII: sposób prowadzenia walki przez piechotę zachodnioeuropejską’; 2. *hist.* ‘w w. XVIII i na przełomie w. XIX i XX: marsz w kierunku przeciwnym do dotychczasowego, w celu dostosowania ugrupowania własnych wojsk do nowej sytuacji’ (SWil; SW: *kontra + marsz*: „Francuskie oficerstwo starsze, które wtenczas przez marsze i przez kontramarsze włączyło się po Litwie.” Słow; SDor: *kontrmarsz*: „Wczora właśnie francuskie oficerstwo starsze, które wtenczas przez marsze i przez kontramarsze włączyło się po Litwie z armią dowozową, opuściło gościnne zawsze Soplicowo.” Słow. Poem. II, 569; Szym: *kontrmarsz*); KONTRAMELODIA *muz.* p. *kontrapunkt* (SW: *kontra + melodia*); KONTRAMINA (SW: *kontra + mina*: „Pani sama rozpoczęła właśnie kontraminę, aby wyjazdowi przeszkodzić.” Krasz); KONTRAOKTAWA//KONTROKTAWA *muz.* ‘pierwsza z rzędu oktawa; odcinek skali dźwiękowej obejmujący 12 dźwięków od C₁ do H₁; najniższa oktawa w fortepianie i organach; kontra’ (SWil, SW: *kontra + oktawa*; SDor: *kontroktawa*; Szym: *kontroktawa* p. *kontraoktawa*); KONTRAORDER ‘drugie rozporządzenie, drugi ordynans, przeciwny pierwszemu’ (SW: *kontra + fr. ordre* ‘rozkaz’: „Pokazali mi kotraorder od króla, żeby już nie szli pod moją chorągiew.” Kalic.); KONTRAPOZYCJA (ślac.) *log.* ‘w logice tradycyjnej: przekształcenie zdania kategorycznego przez zastosowanie kolejno konwersji i obwersji (lub odwrotnie)’ (SWil: zob. *przewrót*; Szym); KONTRAPROSZA (fr.) *woj.* ‘aprosza czyli przekop, prowadzony przez oblężonego przeciw przekopom oblegającego; przeciwne okopy (oblężonych)’ (SWil; SW: *kontr + aprosza*); KONTRAPUNKT (łac., wł., niem.) 1. *muz.* ‘w muzyce kilkogłosowej, głos nowy, różny od pierwotnego;

¹⁷⁵ Słowniki notują także zapożyczony z łaciny leksem *kontrakcja* oznaczający ‘ściągnięcie’ w sensie językoznawczym, geologicznym lub fizycznym.

¹⁷⁶ W XVI w. pojawił się leksem *kontrakt* (łac. *contractus*), który ma inne znaczenie.

technika kompozytorska polegająca na jednoczesnym zestawieniu kilku linii melodycznych według określonych zasad', 2. 'sztuka ułożenia muzyki na wiele głosów; dział teorii muzyki' (SWil; SW; SDor: „Chodzę do Elsnera na kontrapunkt ścisły 6 godzin na tydzień.” Chopin Wyb. 25; Szym); KONTRAREFORMACJA// KONTRREFORMACJA *rel., kult.* 'działanie skierowane przeciw reformacji, paraliżujące ją, reakcja katolicka; ruch religijny w kościele katolickim skierowany przeciw reformacji religijnej i różnowiercom, trwający od połowy XVI do końca XVII w.' (SW: *kontrareformacja//kontrreformacja; kontr(a) + reformacja*: „Okres humanistyczny i przeważnie teologiczny, natchniony duchem i prądami tzw. Kontrareformacji.” Czerm.; „Materiały ściągające się do dziejów polskiej kontrreformacji.”; SDor: *kontrreformacja*; „Tylko ktoś, kto zadałby sobie wiele trudu, mógłby z pokazanych starodruków dojrzeć ciekawy proces rozwoju muzyki protestanckiej i jej zaniku pod naciskiem kounterreformacji.” Probl. 1954, s. 262; Szym: *kontrreformacja*); KONTRAREJESTR 'duplikat rejestru' (SW: *kontra + rejestr*: „Aby pisarz skarbowy wiedział o wydatkach dochodów własnych króla i wszystkiego aby kontrarejestra miał.” Paw.); KONTRARGUMENT 'argument na argument, argument znoszący inny argument' (SW: *kontr + argument*: „Akt ten streszcza zarzuty i obronę, reasumuje argumenta i kontrargumenta.” Dar; SDor: „Słowa jego tchnęły taką wiarą, że Zośka nie mogła znaleźć żadnego kontrargumentu.” Braun Lewanty 74; Szym); KONTRARTYKUŁ 'drugi artykuł, znoszący pierwszy' (SW: *kontr + artykuł*: „Na każdy artykuł można znaleźć kontrartykuł w tej samej ustawie.”); KONTRASYGNATURA 'podpis ministra na akcie monarszym, stwierdzającym jego wiarygodność lub przyjmujący odpowiedzialność; drugi podpis uwierzytelniający dokument; kontrasygnowanie' (SW: *kontra + sygnatura*; SDor: *przestarz.*; „Od Hornbostla jeszcze nie ma żadnych wiadomości, tak iż sądzimy, czyli go nie złapali lub do kontrasygnatury nie przymuszają – on zaś kontrasygnować nie chce.” Smolka F. Dzień. 77); KONTRATAK (fr.) *wojsk.* 'wycieczka na okopy oblegających; działanie wojskowe o charakterze taktycznym polegające na odparciu i zniszczeniu nacierającego przeciwnika w celu przywrócenia pierwotnego położenia; przejście od walki obronnej do zaczepnej' (SWil; SW: *kontr + atak*; SDor: „Poświęcili całą swoją uwagę na obronę bramki, tylko od czasu do czasu odkrywali własne przedpole, przechodząc do nagłych kontrataków.” Sport 35, 1954; Szym); KONTRATALMUDYSTA 'przeciwnik Talmudu, Żyd nie uznający Talmudu' (SW: „Kumowali dzieciom kontratalmudystów, przyjmujących katolicki obrządek.” Rol.); KONTRATRAGEDIA 'tragedia napisana w odpowiedzi na inną tragedię' (SW: *kontra + tragedia*: „Pyton, lipsko-warszawski diabeł, kontratragedia na tragedię.” Saul. Sur. K.); KONTRAWAGA 'przeciw-waga, ciężar, służący dla równowagi w celu zyskania na sile' (SW: *kontra + waga*); KONTRAWARIANT p. *przeciwzmiennik* (SW: *kontra + wariant*); KONTRBUKS 'nasada wewnętrzna szczeliny' (SW: *kontr + buks*); KONTRFEDERACJA 'federacja mająca na celu paraliżowanie działalności danej federacji' (SW: *kontr + federacja*); KONTRKANDYDAT 'kandydat strony

przeciwnej, obozu przeciwnego; konkurujący z innym kandydatem' (SW: *kontr* + *kandydat*; SDor: „Tymczasem tego dnia zostałem wybrany posłem 15.000 głosów, podczas kiedy moi kontrkandydaci [...] otrzymali razem 9.000 głosów.” Dasz. Pam. I, 178; Szym); KONTRKONFEDERACJA ‘stowarzyszenie mające na celu paraliżowanie działalności danej konfederacji’ (SW: *kontr* + *konfederacja*: „Rezultatem tego zebrania była Kontrkonfederacja Opatowska, przy osobie króla zebrana.” Kraus.); KONTRLIGA ‘liga paraliżująca działalność innej ligi’ (SW: *kontr* + *liga*: „Niezadowoleni tworzyli ligi i kontrligi.”); KONTRMANIFEST ‘drugi manifest, paraliżujący pierwszy’ (SW: *kontr* + *manifest*: „Przeciw manifestom wydawał kontrmanifesty.”); KONTRMANIFESTACJA ‘druga manifestacja, skierowana przeciwko pierwszej’ (SW: *kontr* + *manifestacja*); KONTRMANEWR (fr.) *wojsk.* ‘manewr przeciwdziałający manewrowi nieprzyjaciela’ (SW: *kontr* + *manewr*: „Nieprzyjaciół wykona kontrmanewr niektórymi częściami swego wojska.”; SDor; Szym); KONTRMINA (fr.) *wojsk.* ‘mina podziemna zakładana przez oblężonych w celu zniszczenia min nieprzyjaciela’; ‘działanie paraliżujące co’ (SWil; SW: *kontr* + *mina*: „Flota wykonała kontrminę”; SDor: „Rozłucki zatrzymał się przed wejściem do magistralnej galerii dolnego piętra całego systemu kontrmin, które był sam budował.” Żer. Uroda 303; Szym); KONTRMUTRA ‘naśrubek zabezpieczający’ (SW: *kontr* + *mutra*); KONTRORDYNANS ‘drugi ordynans, tj. rozkaz paraliżujący a. znoszący pierwszy’ (SW: *kontr* + *ordynans*: „Król wymógł natychmiastowe podpisanie kontrordynansu.” T.K.); KONTRPARA ‘(w parowozie) zwrócenie działania pary we wstecznym kierunku’ (SW: *kontr* + *para*: „Maszynista zdążył dać kontrparę i zapobiegł zetknięciu się pociągów.”; SDor: *techn.*); KONTRPARTIA (fr.) ‘partia przeciwna, opozycyjna w stosunku do innej partii lub do jakiejś osoby’ (SW: *kontr* + *partia*: „Pamiętniki Matuszewicza stanowią doskonałą kontrpartię do szlacheckiego romansu historycznego, do Listopada.” Spas.; SDor: „Magnat miał zawsze prawie na zawołanie starostwa, a jeśli miał silną kontrpartię, to też potrzebował szlachty.” Sik. Roch. Łyki 130); KONTRPROJEKT (fr.) ‘projekt przeciwny, przedstawiony w odpowiedzi na inny projekt’ (SW: *kontr* + *projekt*: „Austria przedstawiła swój kontrprojekt.”); KONTRPROKLAMACJA ‘druga proklamacja paraliżująca pierwszą’ (SW: *kontr* + *proklamacja*); KONTRPROPOZYCJA (fr.) ‘propozycja wręcz przeciwna, dana w odpowiedzi na inną propozycję’ (SW: *kontr* + *propozycja*; SDor; Szym); KONTRPRÓBA (fr.) ‘próba we wręcz przeciwnym kierunku’ (SW: *kontr* + *próba*: „Mieli czas przez różne próby i kontrpróby rozproszyć swoje wątpliwości.”); KONTRPUNKT ‘rodzaj cięcia fechtarskiego’ (SW: *kontr* + *punkt*: „Polskie fechtarskie wykrety, [...] tempy kontrpunktów, tercetów, które też umiał, bo był ze szkoły kadetów.” Mick.); KONTRREPLIKA ‘odpowiedź literacka na taką odpowiedź, na replikę’ (SW: *kontr* + *replika*); KONTRREWERS ‘rewers wzajemny, równoważący rewers otrzymany na tę samą sumę i pod tą samą datą’ (SW: *kontr* + *rewers*); KONTRREWOLUCJA (fr.) ‘rewolucja

przeciw rewolucji' (SWil; SW: *kontr* + *rewolucja*: „Europejska kontrrewolucja, skierowana przeciwko rewolucji francuskiej.”; SDor: „Poeta zbliża się do nowej, realistycznej interpretacji tragiczności. Widzi ją [...] w zwycięstwie dra pieżnej kontrrewolucji nad niedojrzałą rewolucją.” Żółk. S. Spór 195; Szym); KONTRSKRYPT ‘skrypt, którego treść znosi treść innego skryptu, którego treść jest wręcz przeciwna treści innego skryptu’ (SW: *kontr* + *skrypt*: „Czy warte były niektóre papiery, aby przeciwko nim z kontrskryptami wystąpić?”); KONTRSUGESTIA ‘sugestia we wręcz przeciwnym kierunku’ (SW: *kontr* + *sugestia*: „Wykonanie kontr sugestii.” Ochor.); KONTRTORPEDÓWKA ‘łódź wyławiająca założone torpedy’ (SW: *kontr* + *torpedówka*); KONTRYNWIT (fr.) *karc.* w wiście ‘zadanie młodszej karty tej samej maści, co inwitujący przeciwnik’ (SW); KONTRZWIĄZEK (*kontr-związek*) związek skierowany przeciw innemu związkowi (SW: *kontr* + *związek*: „Tworzyły się związki i kontrzwiązki.” Lis.).

Podobnie, jak to miało miejsce w okresie wcześniejszym, *kontr* mogło funkcjonować w polszczyźnie XIX w. jako samodzielny wyraz: *kontr* (fr.) (SWil: „W kontr czemu. Iść w kontr czemu”; SW: „Iść, czynić co komu w kontr.”; „Nie idę w kontr twym żalom, ni onych potępiam.” Min.).

Źródłem dziewiętnastowiecznych zapożyczeń z częstką *kontr(a-)* są nowożytnie języki zachodnioeuropejskie (przede wszystkim język francuski), np. *kontrabanda* (fr., wł.), *kontr(a)bas*¹⁷⁷ (wł., fr.), *kontradmirał* (fr.), *kontrafagot* (wł.), *kontrajerwa* (hiszp.), *kontralt* (wł.), *kontramarka* (fr., wł.), *kontrapunkt* (łac., wł., niem.), *kontratak* (fr.), *kontrynwit* (fr.), też *kontrafedra* (SW: *kontra* + niem. *Feder*), *kontraorder* (SW: *kontra-* + fr. *ordre*)¹⁷⁸.

Znaczna część przytoczonych zapożyczeń wchodzi w relacje formalno-semantyczne z innymi leksemami funkcjonującymi w leksyce języka polskiego badanego okresu, np. *kontrapozycja* (: *pozycja*), *kontradmirał* (: *admirał*), *kontrafagot* (: *fagot*), *kontralt* (: *alt*), *kontratak* (: *atak*), *kontraekstensja* (: *ekstensja*), *kontraprosza* (: *aprosza*), *kontrmanewr* (: *manewr*), *kontrmina* (: *mina*), *kontrpartia* (: *partia*), *kontrprojekt* (: *projekt*), *kontrpropozycja* (: *propozycja*), *kontrrewolucja* (: *rewolucja*)¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Należy podkreślić, że *kontr-* i *kontra-* mogły funkcjonować obocznie w polszczyźnie XIX w., czego dowodzą odsyłacze typu *kontrbas* p. *kontrabas* (SWil). Oddzielnie traktujemy wyrazy *kontramina*, *kontrmina*, gdyż różnią się one znaczeniem.

¹⁷⁸ W odniesieniu do wielu omawianych zapożyczeń (zwłaszcza z języków blisko spokrewnionych) – nie tylko z częstką *kontr(a-)*, lecz także z innymi – można mieć wątpliwości co do ich źródła (por. Walczak 1999b, 126). Zdaniem B. Walczaka, w ustalaniu pochodzenia zapożyczeń przydatna może się okazać metoda świadectw bezpośrednich (por. Walczak 1986).

¹⁷⁹ SW sugeruje często w obrębie poszczególnych haseł podstawy analizowanych derywatów. Oczywiście informacje zawarte w słowniku, którego celem nie był opis słowotwórczy, powstałym na początku XX w., nie mogą być miarodajne w ocenie faktów derywacyjnych. Bywają jednak pomocne, gdyż leksykografowie, niejednokrotnie mający językoznawcze przygotowanie,

Od przyswojonych podstaw obcych powstały rzeczowniki, np. *kontragitacja* (: *agitacja*), *kontraindykacja* (: *indykacja*), *kontrakcja* (: *akcja*), *kontrakt* (: *akt*), *kontramarsz* (: *marsz*), *kontramelodia* (: *melodia*), *kontramina* (: *mina*), *kontraoktawa* (: *oktawa*), *kontrareformacja* (: *reformacja*), *kontrargument* (: *argument*), *kontrartykuł* (: *artykuł*), *kontrasygnata* (: *asygnata*), *kontrawariant* (: *wariant*), *kontrbuks* (: *buks*), *kontrkandydat* (: *kandydat*), *kontrordynans* (: *ordynans*), *kontratalmudysta* (: *Talmud*) itd. Większość tych derywatów można uznać za rezultat działania rodzimych mechanizmów słowotwórczych. Należy jednak brać też pod uwagę możliwość występowania tych leksemów w innych językach, a co za tym idzie, przenikania z jednych języków do drugich, gdyż znaczna ich część należy do słownictwa międzynarodowego, np. *kontrmanifestacja*, *kontrproklamacja*, *kontraktawa*, *kontreplika*, *kontrsugestia*.

Od rzeczownikowych podstaw rodzimych (*para*, *związek*) lub będących starymi zapożyczeniami ogólnosłowiańskimi (*falda*, *waga*) powstały derywaty: *kontrafalda*, *kontrawaga*, *kontrpara*, *kontrzwiązek*. Natomiast leksem *kontrpóba* należy uznać za półkalkę fr. *contre* + *epreuve* (zob. Obara 1989, 20). Obecność dziewiętnastowiecznych formacji od polskich podstaw świadczy o pełnej asymilacji prefiksu *kontr(a)-* do polskiego słowotwórstwa.

Formacje z *kontr(a)-* na ogół należą do modyfikacji, oznaczają zwykle przeciwieństwo tego, na co wskazuje podstawa (por. Grzegorzczkowska 1984, 57–58). Autorki GWJP zauważają jednak, że niekiedy „[...] nieostra jest granica między derywatami prefiksальnymi o charakterze modyfikacyjnym i mutacyjnym [...]; znaczenie przeciwieństwa np. może wyrażać się w derywatach modyfikacyjnych (*kontrargument* ‘argument przeciwstawny’) i mutacyjnych (*kontrrewolucja* ‘działania skierowane przeciw rewolucji’)” (GWJP 1998, 431)¹⁸⁰.

Prefiks *kontr(a)-* wnosi w odnotowanych leksemach następujące rodzaje znaczeń:

- przeciwstawienie się czemuś lub komuś, np. *kontrargument*, *kontrartykuł*, *kontrpropozycja*, *kontr(a)reformacja*, *kontrfederacja*, *kontrkonfederacja*, *kontrmanifestacja*, *kontrproklamacja*, *kontrrewolucja*, *kontraorder*, *kontraprosza*, *kontrargument*, *kontratak*, *kontrawaga*, *kontrawariant*, *kontrmina*, *kontrpartia*, *kontrprojekt*, *kontrsugestia*, *kontrzwiązek*; por. zwłaszcza rzeczowniki, w odniesieniu do których użyto odpowiedników synonimicznych z rodzimym prefiksem *przeciw-*: *kontraekstensja* ‘przeciwciał’, *kontraindykacja* ‘przeciwwskazanie’, *kontrakcja* ‘przeciwdziałanie’, *kontrawaga* ‘przeciwwaga’, *kontrawariant* ‘przeciwniennik’; tu też nazwy osobowe o znaczeniu ‘przeciwnik tego, do czego odsyła podstawa’: *kontrkandydat*, *kontratalmudysta*,

we właściwym miejscu – ze słowotwórczego punktu widzenia – dostrzegają granicę między przedrostkiem a podstawą. Dlatego też nie wolno pomijać tego typu danych.

¹⁸⁰ O braku tej ostrości najdobitniej świadczy umieszczenie przez autorki GWJP formacji *kontrwywiad* zarówno wśród derywatów modyfikacyjnych, jak i mutacyjnych (zob. GWJP 1998, 432, 451).

- działania przeciwko czemuś, paraliżujące coś, np. *kontragitacja*, *kontrakcja*, *kontrfederacja*, *kontrkonfederacja*, *kontrliga*, *kontrmanifest*, *kontrmanifestacja*, *kontr(a)reformacja*, *kontrrewolucja*,
- znoszenie czego, likwidacja tego, na co wskazuje podstawa, np. *kontramarka*, *kontr(a)marsz*, *kontrartykuł*, *kontrordynans*, *kontrrewers*, *kontrskrypt*,
- zwrot, przeciwny kierunek, np. *kontrafald*, *kontrpara*, *kontrpróba*,
- inne położenie, też w celu ochronnym, zabezpieczającym, np. *kontrbuks*, *kontrmutra*.

W przypadku innych dziewiętnastowiecznych leksemów z *kontr(a)-* można wskazać jeszcze inne sensy, nie pozostające w bezpośrednim związku z podstawowym znaczeniem przeciwieństwa, np.:

- coś co, znajduje się w hierarchii niżej od tego, na co wskazuje podstawa, rodzaj podklasy, np. *kontrafgot*, *kontralt*, *kontraktawa* itd.; tu także rzadsze znaczenia subiektywne, np. *kontradmirał*,
- duplikat tego, co nazywa podstawa, np. *kontrarejestr*, *kontrasygnatura*,
- nielegalność czego, np. *kontrabanda*.

Problem rozwarstwienia stylistycznego rzeczowników z *kontr(a)-* w polszczyźnie XIX w. jest dość skomplikowany, przede wszystkim ze względu na ubogie i rzadko stosowane w SW (a w SWil tylko sporadycznie) konteksty. Pewną pomoc w określeniu przynależności stylowej analizowanych wyrazów mogą stanowić kwalifikatory. Określają one głównie przynależność interesujących nas jednostek do słownictwa muzycznego, np. *kontrafagot*, *kontralt*, *kontramelodia*, *kontr(a)oktawa*, *kontrapunkt*, wojskowego, np. *kontraprosza*, *kontratak*, *kontrmina*, rzadziej medycznego (*med.* i *lek.*), np. *kontraekstensja*, *kontraindykacja* czy filozoficznego, np. *kontrapozycja* (*log.*). Do leksyki środowiskowej należy wyraz *kontrynwit*. Warto przy okazji podkreślić, iż w odróżnieniu od derywatów z innymi przedrostkami obcymi, leksemy z *kontr(a)-* stosunkowo rzadko są terminami (por. głównie terminy muzyczne). Trzeba zwrócić uwagę na to, iż brak odpowiednich kwalifikatorów nie oznacza, że niektórych z badanych leksemów nie można by zaliczyć do słownictwa specjalistycznego, np. do technicznego *kontrafedra*, *kontrmutra*, zaś do wojskowego *kontradmirał*. Niekiedy pewne rzeczowniki mogą nabierać nacechowania stylistycznego dopiero w czasach późniejszych, jak do tego doszło w przypadku *kontrataku*, który współcześnie występuje w leksyce sportowej.

Obserwacja kontekstów, w których wystąpiły badane leksemy, dowodzi, że należą one do różnych stylów funkcjonalnych polszczyzny XIX w.: artystyczny (cytaty z literatury pięknej, ale też pamiętników, w których często uobecnia się styl potoczny), np. *kontragitacja*, *kontrapunkt*, naukowy (przywołane terminy muzyczne) i prawdopodobnie potoczny, o czym może świadczyć choćby fakt, że wyrazy takie jak *kontramara* czy *kontrafald* zostały odnotowane w potocznych frazeologizmach: „Nie zwracaj (mi) kontramary, kontrafaldy”¹⁸¹.

¹⁸¹ W odniesieniu do rzeczownika *kontramara* zamieszczono w SW sugestię natury słowotwórczo-stylistycznej, że wyraz ten jako żartobliwy (opatrzone kwalifikatorem *gminny*;

XX w.

W porównaniu z okresem wcześniejszym w XX w.¹⁸² nowe rzeczowniki z *kontr(a)-* nie są aż tak liczne¹⁸³, np. KONTRAFAKTURA *muz.* ‘w kompozycjach wokalnych: zastąpienie tekstu oryginalnego tekstem nowym, zwłaszcza tekstu świeckiego religijnym i odwrotnie’ (Szym); KONTRAFAL *żegl.* ‘lina, za pomocą której żagiel jest ściągany do dołu, gdy nie może opaść pod własnym ciężarem’ (Szym); KONTRARGUMENTACJA ‘kontrargumentowanie; argumenty zbijające dowodzenie strony przeciwnej’ (SDor: „Zarówno przytoczona argumentacja, jak i kontrargumentacja sprowadza zagadnienie do kwestii płacy robotniczej w socjalizmie.” Państwo 7–8, 1955, s. 122; Szym); KONTRASYGNATA (łac.) ‘podpisanie aktu urzędowego głowy państwa przez premiera lub ministra, oznaczające, że kontrasygnujący bierze na siebie za ten akt całkowitą odpowiedzialność prawną i polityczną, która nie spada wobec tego na głowę państwa’ (SDor: „Musi dziś uzyskać kontrasygnatę trzech właściwych ministerstw.” Ejs. Bajki 40; też *przen.*; Szym); KONTRASZOT *żegl.* ‘lina na statku, działająca w stronę przeciwną niż szot, utrzymująca wraz z nim bom w określonym położeniu’ (Szym); KONTRAŚRUBA *żegl.* ‘profilowe kierownice za lub przed śrubą statku wodnego, prostujące strumień wody przepływającej przez śrubę’ (Szym); KONTRATYP (fr.) *film.* ‘kopia filmowa wykonana nie na podstawie negatywu pierwotnego, lecz na podstawie kontrnegatywu’ (SDor; Szym); KONTRCHWYT *sport.* ‘chwyt będący odpowiedzią na chwyt przeciwnika’ (SDor: „Złapał mnie za łokieć chwytem dziu-dzitsu. Zmieniłem krok i kontrachwytem rzuciłem go na ziemię.” Kult 35, 1965; Szym); KONTRDEMONSTRACJA ‘demonstracja zorganizowana jako odpowiedź na inną demonstrację’ (SDor: „Przed Białym Domem [w Washingtonie] doszło do starć demonstrantów z kontrdemonstacją nazistowską.” Życie Warsz. 285, 1965); KONTRGAMBIT *sport.* ‘w szachach: obrona polegająca na zastosowaniu gambitu czarnymi figurami w odpowiedzi na gambit białych figur’ (SDor; Szym); KONTRKURS (fr.) *mors.* ‘kurs przeciwny kursowi statku’ (SDor); KONTRNATARCIE *wojsk.* ‘natarcie wszczęte jako kontrakcja na uprzednie natarcie nieprzyjaciela; przeciwnatarcie, kontrofensywa’ (SDor: „W zwartym szyku idą [...] w stronę lasu. Zaczyna się «padnij», «powstań»,

kontramara w znaczeniu ‘tyłek’) pochodzi od neutralnego pod kątem stylistycznym leksemu *kontramarka*.

¹⁸² W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *kontrakt* 1, 2, *kontraskarpa*, *kontrabanda*, *kontr(a)bas*, *kontradmirał*, *kontrafagot*, *kontrafald*, *kontragitacja*, *kontrakcja*, *kontralt*, *kontramarka*, *kontr(a)marsz*, *kontr(a)oktawa*, *kontrapozycja*, *kontrapunkt*, *kontr(a)reformacja*, *kontrargument*, *kontrasygnatura*, *kontratak*, *kontrkandydat*, *kontrmanewr*, *kontrmina*, *kontrpara*, *kontrpartia*, *kontrpropozycja*, *kontrrewolucja*.

¹⁸³ W najnowszej polszczyźnie prefiks *kontr(a)-* charakteryzuje się dość dużą aktywnością słowotwórczą (zajmuje on pod tym względem czwarte miejsce wśród 16 prefiksów obcych analizowanych przez Waszakową) (por. Waszakowa 2005, 122).

potem tyraliera, natarcie, kontrnatarcie.” Dookoła 15, 1965; Szym: p. *kontrofensywa*); KONTRNEGATYW *fol.* ‘wtórny negatyw filmu, wykonany na podstawie specjalnej kopii z oryginalnego negatywu’ (SDor; Szym); KONTROFENSYWA (fr.) *wojsk.* ‘przeciwnatarcie, kontrnatarcie; ofensywa wszczęta jako kontrakcja na uprzednią ofensywę nieprzyjaciela’ (SDor: „Pomimo swej rozgałęzionej służby wywiadowczej, pomimo oddziałów radarowych i zenitówek Amerykanie nie byli przygotowani na kontrofensywę.” Melc. Statek 148; też *przen.*: „Po ostrej kontrofensywie lewicowej prasy [...] reakcja schowała głowę w piasek.” Brand. K. Troja 252; Szym); KONTROFERTA *ekon.* ‘oferta dla zawarcia umowy, pochodząca od kogoś innego lub zawierająca inne (lepsze, dogodniejsze dla przyjmującego) warunki umowy; oferta konkurencyjna’ (SDor; Szym); KONTROSKARŻENIE ‘oskarżenie wysunięte przeciw danej osobie jako odpowiedź na jej uprzednie oskarżenie’ (SDor: „Komplikują się też międzynarodowe aspekty afery. Mnożą oskarżenia i kontroskarżenia.” Exp. 25, 1966; Szym); KONTRPARTNER ‘przeciwnik, rywal’ (SDor: „Podchwycił taktykę przemilczenia, stosowaną przez kontrpartnerów.” Twórcz. 7, 1953, s. 82; też *przen.* „«Neorealizm» zachodni (włoski) występujący jako kontrpartner realizmu socjalistycznego.” Twórcz. 1, 1950, s. 112; Szym); KONTRPROPAGANDA ‘propaganda będąca reakcją, odpowiedzią na inną propagandę’ (SDor: „Nie wszędzie trafiały powstańcze wici [Kostki Napierskiego] [...] wśród części obalamuczonych chłopów [...] wśród plebańskiej czeladzi działała kontrpropaganda.” Kurek Czor. 92; Szym); KONTRASZTABA//KONTRSZTABA *żegl.* ‘tylna sztaba okrętu, stanowiąca wraz z kilem i sztabą podstawę wiązania całego kadłuba’ (SDor: „Kil na obydwu swych końcach zagina się ku górze i przechodzi z przodu w sztabę [...] z tyłu w kontrsztabę.” Zarus. Żegl. 18); KONTRTORPEDOWIEC ‘okręt z początku XX wieku przeznaczony głównie do odpierania ataków torpedowców; typ okrętu wojennego, uzbrojonego w lekkie działa i torpedy, przeznaczonego do prowadzenia, rozpoznania, eskortowania, stawiania min, przewożenia desantów itp.; obecna nazwa «niszczyciel»’ (SDor: „Przed Algerem były niemieckie łodzie podwodne, kontrtorpedowce utrzymywały je pod wodą bombami głębinowymi.” Pap. Szczury 35; Szym); KONTRTYTUŁ *poligr. druk.* ‘tytuł wydania zbiorowego dzieł umieszczany na lewej (parzystej) stronie książki obok właściwego tytułu danego tomu, umieszczonego na prawej (nieparzystej) stronie’ (SDor; Szym); KONTRUDERZENIE *wojsk.* ‘działanie wojskowe o znaczeniu operacyjnym mające na celu odzyskanie obiektów strategicznych; przeciwuuderzenie’ (SDor: „Zaczyna się pracowita powstańcza noc. We wszystkich kierunkach wychodzą po omacku kontruderzenia. Trzeba odzyskać stracony teren.” Bratny Kolumb. II, 462; Szym), KONTRWYWIAD ‘agentura wojskowa mająca na celu śledzenie i zwalczanie wywiadu państw obcych; akcja przeciwszpiegowska’ (SDor: „Puścił był za Ewę sforę swoich agentów i agentek z policji politycznej [...] i z kontrwywiadu wojskowego.” Strug Krzyż. II, 73; Szym).

SDor i Szym uwzględniły prefiks *kontr(a)-* w postaci odrębnego hasła morfemowego¹⁸⁴: *kontr-* (fr. *contre* ‘przeciw’, z łac. *contra*) ‘pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający przeciwieństwo, przeciwstawienie czego lub czynność przeciwną tej, którą wyraża druga część wyrazu, np. *kontrargument*, *kontrakcja*, *kontrreformacja*, *kontrrewolucja*, *kontrwywiad*; w terminologii morskiej: *kontrsztaba*, *kontrfał*’ (SDor; Szym).

Zapożyczenia odnotowane w leksyce badanego okresu ze słowotwórczego punktu widzenia funkcjonują zazwyczaj jako synchroniczne derywaty, np. *kontrasygnata*¹⁸⁵ (łac.) (: *asygnata*), *kontrkurs* (fr.) (: *kurs*), *kontrofensywa* (fr.) (: *ofensywa*).

W materiale dwudziestowiecznym dominują rzeczownikowe derywaty denominalne, utworzone od przyswojonych podstaw obcych, np. *kontrafaktura* (: *faktura*), *kontrafał* (: *fał*), *kontrargumentacja* (: *argumentacja*)¹⁸⁶, *kontraszot* (: *szot*), *kontrdemonstracja* (: *demonstracja*), *kontrgambit* (: *gambit*), *kontrnegatyw* (: *negatyw*), *kontroferta* (: *oferta*), *kontrpartner* (: *partner*), *kontrpropaganda* (: *propaganda*), *kontrsztaba* (: *sztaba*), *kontraśruba* (: *śruba*), *kontrtorpedowiec* (: *torpedowiec*), *kontrtytuł* (: *tytuł*).

Od podstaw rodzimych powstały derywaty: *kontrchwył* (: *chwył*), *kontrnatarcie* (: *natarcie*), *kontroskarżenie* (: *oskarżenie*), *kontruderzenie* (: *uderzenie*), *kontrwywiad* (: *wywiad*).

Semantyka dwudziestowiecznych leksemów z *kontr(a)-* prezentuje się podobnie jak w okresie poprzednim:

- przeciwieństwo: *kontrgambit*, *kontraśruba*, *kontrchwył*, *kontrkurs*, *kontrnatarcie*, *kontrofensywa*, *kontroferta*, *kontrsztaba*, *kontrtorpedowiec*, *kontruderzenie*, *kontrwywiad*; tu także nieliczne nazwy subiektywne: *kontrpartner*; jako pewną podklasę można w tej grupie wymienić także derywaty o znaczeniu ‘coś, co działa w przeciwną stronę niż desygnat wskazany przez podstawę’, np. *kontrafał*, *kontraszot*,

- przeciwstawienie temu, na co wskazuje podstawa (nazwy działań, akcji wpisujące się w ogólne, znaczenie ‘reakcja na coś’): *kontrargumentacja*, *kontrdemonstracja*, *kontrpropaganda*,

- coś dodatkowego, kopia tego, na co wskazuje podstawa: *kontrasygnata*, *kontratyp*, *kontrnegatyw*, *kontrtytuł*.

Warto tu podkreślić, iż w przypadku prefiksu *kontr(a)-* obserwujemy dążenie do specjalizacji znaczeniowej, o czym świadczy mniejsza liczba znaczeń w porównaniu z okresem wcześniejszym. Przedrostek ten na ogół zgodnie ze swym

¹⁸⁴ W SDor zauważono możliwość funkcjonowania *kontr* jako samodzielnego wyrazu, por. wyrażenie w *kontr*, chociaż podkreślono jego przestarzały charakter, o czym świadczy kwalifikator *daw*.

¹⁸⁵ Dla XIX w. odnotowano leksem *kontrasygnatura*, który w SDor został opatrzony kwalifikatorem *przestarzały*. Nowszym synonimem tego wyrazu jest *kontrasygnata* (SDor).

¹⁸⁶ Dla derywatu *kontrargumentacja* przyjmujemy motywację od rzeczownika *argumentacja*. Możliwe są tu także inne motywacje: *kontrargument*, *argument*.

znaczeniem etymologicznym wskazuje w derywatach dwudziestowiecznych na znaczenie przeciwstawienia. Dowodzą tego także synonimy (odpowiedniki z morfemem *przeciw-*) w definicjach analizowanych leksemów, np. *kontrnatarcie* ‘przeciwnatarcie’, *kontrofensywa* ‘przeciwnatarcie’, *kontruderzenie* ‘przeciwuderzenie’. Proces ten znajduje potwierdzenie również w odniesieniu do najnowszej leksyki polskiej (por. Waszakowa 2005, 129).

Zdecydowana większość analizowanych rzeczowników należy do słownictwa stylistycznie nacechowanego o charakterze terminologicznym, o czym świadczą w głównej mierze kwalifikatory, którymi je opatrzone. Specjalistyczne słownictwo nieerudycyjne reprezentują leksemy z kwalifikatorami wskazującymi na zasięg środowiskowy: *woj(skowy)*, np. *kontrnatarcie*, *kontrofensywa*, *kontruderzenie*, *żegl(arski)*, np. *kontrafał*, *kontraszot*, *kontraśruba*, *kontr(a)sztaba*, *sport(owy)*, np. *kontrchwył*, *kontrgambit*, *mor(ski)*, np. *kontrkurs*, *muz(yczny)*, np. *kontrafaktura*, *fot(ograficzny)*, np. *kontrnegatyw*. Natomiast do erudycyjnej leksyki specjalistycznej można zaliczyć jednostki: *kontrofert*a (słownictwo ekonomiczne), *kontrytuł* (słownictwo drukarskie, poligraficzne) (por. Waszakowa 1989, 112).

Leksemy *kontrtorpedowiec* i *kontrwywiad* nie zostały scharakteryzowane pod kątem przynależności do określonego typu słownictwa, choć konteksty wskazują, że mają one zasięg środowiskowy – wojskowy. Natomiast do erudycyjnej leksyki niespecjalistycznej należą derywaty: *kontrargumentacja*, *kontrdemonstracja*, *kontrkandydat*, *kontrpropaganda*.

Podsumowując, należy powiedzieć, że do wyabstrahowania się prefiksu *kontr(a)-* z wyrazów obcych doszło w polszczyźnie XVII–XVIII w. Natomiast początek aktywności słowotwórczej analizowanego przedrostka przypada na wiek XIX w. Zaczęły wtedy powstawać formacje zarówno od przyswojonych podstaw obcych, jak i od rodzimych. Liczba derywatów tworzonych od podstaw rodzimych systematycznie wzrasta, o czym przekonuje obserwacja leksyki XX i początku XXI w. (por. Waszakowa 2005, 184).

Prefiks *kontr(a)-*, oznaczający przede wszystkim przeciwstawianie się i przeciwnieństwo, wchodzi w relacje synonimiczne z morfemami rodzimymi (*przeciw-*) i obcymi (*anty-*) (por. GWJP 1998, 432; Waszakowa 2005, 72).

Warto tu zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt obecności przedrostka *kontr(a)-* w języku polskim. Chodzi tu o uwarunkowania fonetyczne, które decydują o wyborze wariantu *kontr-* lub *kontra-*. Uważa się, że postać *kontra-* występuje zazwyczaj przy podstawach rozpoczynających się od spółgłoski (por. Jadacka 2000, 1604; hasło *kontr-* w: Szym). Otóż obserwacja materiału z różnych okresów w dziejach polszczyzny pokazuje, że wariant *kontra-* może się łączyć tak z rzeczownikami z nagłosową spółgłoską, np. *kontramina*, *kontr(a)marsz*, jak i samogłoską, np. *kontr(a)oktawa*¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Należy dodać, iż niektóre leksemy występowały w postaci obocznej, np. *kontramarsz*//*kontrmarsz*, *kontraoktawa*//*kontroktawa*, *kontrareformacja*//*kontrreformacja*, *kontrasztaba*//

9. *meta-*

Prefiks *meta-* pochodzi z greki: *metá-* (gr.) ‘poza, po, nad’ (por. SWO; Waszakowa 2005, 85).

XVI w.

Pierwsze pożyczki z częstką *meta-* pojawiły się w polszczyźnie XVI w., np. METAFIZYKA (gr., łac.) ‘nauka przyczyn rzeczy zmysłom niepodlegających’ (SXVI; Mosz; L; SWil; SW; SDor; Szym); METAFORA (gr., łac.) ‘przenośnia, zmiana’ (SXVI; Mosz; L; SWil; SW; SDor; Szym).

XIX w.

W XIX w. pojawiły się kolejne zapożyczenia z częstką *meta-*¹⁸⁸, np. METABAZA (gr.) ‘w logice: przejście, przerzucenie się do innego rodzaju’ (SW); METACENTR//METACENTRUM (fr.) *fiz., mor.* ‘punkt przecięcia linii prostej, idącej przez środek ciężkości ciała pływającego i środek ciśnień [...] w położeniu równowagi, z linią pionową, poprowadzoną przez środek ciśnień tego ciała, gdy znajduje się ono w jakimkolwiek innym położeniu’ (SW: now. z gr. *meta-* ‘za-, prze-’ + łac. *centrum* ‘środek’: „Koniecznym warunkiem równowagi stałej ciała pływającego jest, aby środek jego ciężkości przypadł niżej, aniżeli metacentr”; SDor: *metacentrum*; „Metacentrum jest to punkt przecięcia się pionu, przechodzącego przez punkt zaczepienia pędu do góry z osią pływania jakiego bądź ciała, znajdującego się na powierzchni cieczy.” Zarus. Żegl. 75); METACER *chem.* ‘przypuszczalnie istniejący metal’ (SW: now. z gr *meta-* ‘za-, prze-’ + *cer*); METAGENEZA (gr.) *biol.* ‘forma przemiany pokoleń, w której po pokoleniu powstałym z rozmnażania tzw. wegetatywnego, tj. przez pączkowanie występuje jedno albo kilka pokoleń zrodzonych z rozmnażania płciowego’ (SW; SDor); METAGEOMETRIA *mat.* ‘geometria ogólna, tj. nauka obejmująca wykład zasad geometrii zwykłej czyli euklidysowej oraz geometrii nieeuklidysowej, in. geometria bezwzględna albo abstrakcyjna, nadgeometria’ (SW: gr. *meta-* ‘za-,

kontrstaba. Można przypuszczać, że formacje z *kontra-* są wcześniejsze, notuje je zazwyczaj SW, zaś z *kontr-* późniejsze, gdyż wystąpiły w SDor lub Szym. W zakresie derywatów od podstaw rodzimych możemy również dostrzec przykłady obecności wariantu *kontr-* tak przy podstawach rozpoczynających się samogłoską, np. *kontroskarżenie*, jak i spółgłoską, np. *kontrchwył*, *kontrnatarcie*, *kontrwywiad*, *kontrzwiązek*

¹⁸⁸ W leksyce XVII–XVIII i XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *metafizyka*, *metafora*.

prze-' + *geometria*); *METAMERIA chem.* 'rodzaj izomerii polegającej na tym, że przy jednakowym składzie ogólnym ciała metameryczne mają odmienne funkcje, np. C_2H_6 może być a. alkoholem etylowym, C_2H_5OH , a. eterem dwumetylowym, $(CH_3)_2O$ ' (SW: now. z gr. *meta-* 'za-, prze-' + *meros* 'część'; SDor); *METAORGANIZM* 'coś wyższego nad organizm w szeregu tworów przyrody, np. społeczeństwo' (SW: now. z gr. *meta-* 'za-, prze-' + *organism*).

Niektóre z pojęć uzyskały podzielność formalno-semantyczną, np. *metacentr/metacentrum* (: *centrum*).

Od przyswojonych podstaw obcych powstały derywaty, np. *metacer* (: *cer*), *metageometria* (: *geometria*), *metaorganizm* (: *organizm*).

Rzeczownik *metameria* wobec istnienia innych leksemów typu *izomeria* można interpretować jako derywat utworzony od podstawy związanej.

W SW częście *meta-* poświęcono odrębny artykuł hasłowy: *meta* (chem.) – 1. przyrostek [!] służący do oznaczania a) związków, w których przy odróżnianiu izomerii położenia grupy zastępujące znajdują się na stanowiskach 1, 2; b) kwasów jednozasadowych, pochodzących od wielozasadowych przez wydzielenie jednej cząsteczki wody: „Kwas metafosforyny = HPO_3 ; Kwas metaftalowy p. ftalowy”; 2. przyrostek służący do oznaczania czegoś wyższego, metafizycznego, np. *metamuzyka* '*nadmuzyka' (gr. *meta-* 'za-, prze-') (SW). Określono tu słowotwórczy charakter analizowanej części jako „przyrostek” [!], znaczenie, które odpowiada rodzimym morfemom 'nad', 'poza', 'za' oraz zasięg stylistyczny wyrazów z *meta-*, które mieściły się w obrębie słownictwa terminologicznego (zwłaszcza chemicznego).

XX w.

W polszczyźnie XX w. odnotowano nowe rzeczowniki z *meta*¹⁸⁹, np. *METABIOZA biol.* 'powstawanie warunków sprzyjających rozwojowi pewnych organizmów jako wynik działalności innych organizmów' (SDor: gr. *meta-* + *bios* 'życie'); *METAFAZA* (fr.) 'podział substancji jądrowej na komórki' (SDor); *METAFILOZOFIA filozof.* 'teoria filozofii mająca za przedmiot filozofię pojmowaną ahistorycznie jako specyficzną dziedzinę wiedzy' (SDor; Szym); *METAGALAKTYKA astr.* termin używany w wielu znaczeniach: a) 'domniemane układy złożone z gromad galaktyk'; b) 'cała dostępna naszym obserwacjom część wszechświata'; c) 'domniemana liczna grupa galaktyk, do której należą też i nasza galaktyka' (SDor); *METAJĘZYK jęz.* 'język, którym operuje teoria języka' (SDor; Szym); *METALINGWISTYKA jęz.* 'nauka badająca meta-języki' (SDor; Szym); *METALOGIKA filoz.* 'teoria i metodologia systemów

¹⁸⁹ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *metafizyka*, *metafora*, *metacentr(um)*, *metageneza*, *metameria*.

dedukcyjnych, nauka zajmująca się badaniem teorii sformalizowanych w logice i matematyce' (SDor; Szym); METAMATEMATYKA 'nauka z pogranicza logiki i matematyki zajmująca się metodologiczną analizą teorii matematyki' (SDor; Szym); METANAUKA 'współczesna postać metodologii nauk dedukcyjnych, traktowanych jako teorie (systemy) sformalizowane, formułująca swe wypowiedzi w odpowiednim metajęzyku; także każda nauka o języku i metodologii danej nauki' (Szym); METAPSYCHIKA *filoz.* 'psychika pojmowana w sposób właściwy okultystom, metafizykom, tzn. jako dziedzina, w której działają siły nadprzyrodzone' (SDor: gr. *meta-* + *psyche* 'życie, dusza': „Balzac zaczął pisać *Traktat o woli* w sensie pojmowania woli jako materialnego niemal fluidu; tam czynił pierwsze obserwacje z zakresu metapsychiki, nauki, która wówczas nie była nawet w załączku, a której zjawiska – jasnowidzenie, przenoszenie się na odległość – miały go zajmować zawsze.” Boy Balz. 13; Szym); METAPSYCHOLOGIA *psych.* 1. 'teoria psychologii, metodologiczne rozważania mające za przedmiot twierdzenia psychologii i sposoby ich pojmowania; 2. nauka zajmująca się zjawiskami takimi jak telepatia, zjawiska mediumistyczne' (SDor; Szym); META-TEORIA *filozof.* 'metodologiczne rozważania nad językiem jakiejś teorii i systemem jej twierdzeń' (SDor).

Hasło morfemowe poświęcone częstce *meta-* znalazło się również w słownikach rejestrujących leksykę dwudziestowieczną: *meta-* (gr.) prefiks wskazujący na następstwo lub zmienność: 'poza', 'prze', 'nad', 'łącznie (z czym)', 'wśród', 'według', np. *metamorfoza*, *metabolizm* (SDor; Szym).

W XX w. pojawiły się nowe zapożyczenia z częstką *meta-*, np. *metafaza* (fr.) (: *faza*), które z punktu widzenia słowotwórstwa synchronicznego mogły uzyskać podzielną formarno-semantyczną.

Wśród nowych derywatów od podstaw obcych znalazły się formacje: *metabioza* (: *bioza*), *metafilozofia* (: *filozofia*), *metagalaktyka* (: *galaktyka*), *metalingwistyka* (: *lingwistyka*), *metalogika* (: *logika*), *metamatematyka* (: *matematyka*), *metapsychika* (: *psychika*), *metapsychologia* (: *psychologia*), *metateoria* (: *teoria*). Natomiast od podstaw rodzimych powstały formacje: *metajęzyk* (: *język*) i *metanauka* (: *nauka*).

Prefiks *meta-* nie należał w historii polszczyzny do afiksów o wysokiej aktywności słowotwórczej¹⁹⁰. Pierwsze pożyczki z częstką *meta-* pojawiły się już w polszczyźnie XVI w., jednakże do wyabstrahowania się przedrostka *meta-* doszło w XIX w. W tym okresie niektóre pożyczki z *meta-* uzyskały podzielną formarno-semantyczną, co dało podstawę do rozpoczęcia aktywności słowotwórczej prefiksu *meta-* w polszczyźnie. Jednak w jakim stopniu odnotowane formacje

¹⁹⁰ Analogicznie rzecz się przedstawia we współczesnej polszczyźnie. K. Waszakowa ustaliła, że człon *meta-* znajduje się w szóstą z ośmiu stref aktywności, wyznaczonych dla członów złożen w najnowszej leksyce polskiej (por. Waszakowa 2005, 138).

(zwłaszcza od podstaw przyswojonych) są produktem rodzimego słotwórstwa, w jakim zaś stanowią rezultat kontaktów międzyjęzykowych, trudno powiedzieć. W związku z tym, że mamy tu do czynienia z derywatami, których podstawy mają obcy charakter, można przypuszczać, że prawdopodobnie większość z nich z genetycznego punktu widzenia należy do zapożyczeń.

Analizowane leksemy mieszczą się w obrębie specjalistycznej leksyki erudycyjnej, skutkiem czego jest fakt, że prefiks *meta-* ewokuje styl naukowy. Przedrostek ten występuje w znaczeniu ‘bardziej ogólny, wyższy niż to, o czym informuje podstawa’. Spośród środków rodzimych synonimiczną funkcję pełnią morfemy *nad-*, *poza-*, por. synonimiczny odpowiednik rzeczownika *metamuzyka* ‘nadmuzyka’ w haśle *meta-* w SW.

10. *ober-*

Prefiks *ober-* ma genezę niemiecką; por. niem. *ober* ‘górny, wyższy, zwierzchni’ (por. WDS; Waszakowa 2005, 71).

Do XV/XVI w.

W leksyce staropolskiej odnotowano jeden rzeczownik pochodzenia niemieckiego z początkową częścią *ober-*: OBERMAN (niem.) 1. ‘sędzia polubowny, rozjemca, mediator, super arbiter’; 2. ‘urzędnik przyjmujący zebrane przez poborców czynsze i opłaty’; 3. ‘organizator widowisk’; 4. ‘przełożony straszy’; 5. ‘superintendent solny’ (Sstp w znaczeniu 1., 2.; SXVI w znaczeniu 1., 3.: *iron.*; L; w znaczeniu 1., 3., 4., 5.; SWil w znaczeniu 1., 4., 5.; SW w znaczeniu 1., 4.).

Leksem ten nie uzyskał motywacji słotwórczej¹⁹¹.

XVI w.

W leksyce szesnastowiecznej pojawiają się kolejne, choć nieliczne, rzeczownikowe zapożyczenia z języka niemieckiego z początkowym *ober-*¹⁹²: OBERCUCH (niem.) ‘wierzchnie odzienie, surdut’ (SXVI: *obercuch*//*obercuk*;

¹⁹¹ W słownictwie badanego okresu funkcjonował zapożyczony z języka niemieckiego rzeczownik *man* ‘wasal, lennik, hołdownik, podległy suwerenowi pan; chłop dzierżawiący grunt na prawie niemieckim, poddany’ (Sstp; SXVI), jednakże obserwacja znaczeń obu rzeczowników nie wskazuje na istnienie pomiędzy nimi związku semantycznego, który pozwalałby leksem *man* uznać za podstawę rzeczownika *oberman*.

¹⁹² W leksyce XVI w. funkcjonował też rzeczownik *oberman*.

L; SWil: *prze.*; SW: *staropolski*); OBERSTER (niem.) ‘pułkownik, oberster konnych; w dawnych pułkach piechoty polskiej i dragonów cudzoziemskiego zaciągu – stopień oficerski odpowiadający randze pułkownika’ (SXVI; SWil: *nieuż.*; L; SW: *oberster//oberst, ober-szter, obirst* itd.; SDor: p. *oberszter*; daw.).

Wyrazy te również nie uzyskały w polszczyźnie motywacji słotwórczej.

XVII–XVIII w.

W polszczyźnie XVII i XVIII w. przybyło kilka nowych, pochodzących z języka niemieckiego, rzeczownikowych pożyczek z początkowym *ober*¹⁹³: OBERMUS (niem.) ‘starte migdały z winem przypiekane w formach’ (L; SW: *staropolski*)¹⁹⁴; OBERSZTERLEJTANT//OBERSZTERLETMANT//OBERSTLEUTNANT//OBERSTLEJETNANT//OBERSTLEJTANT//OBERSZTLEJTANT (niem.) ‘podpułkownik cudzoziemskiego zaciągu w pułkach piechoty i dragonów’ (SXVII/XVIII; L; SWil: *oberstlejtant*; *nieuż.*; SW: *obersterlejtant//oberstlejtant* itd.; SDor: *oberszterlejtant//obersterlejtant*; daw.); OBERSZTYN p. *obersztynek* ‘u szewców, listwa ze skóry około przyszwów, wewnątrz buta lub na wierzchu’ (L; SWil; SW).

Śladów podzielności formalno-semantycznej można się dopatrywać w odniesieniu do rzeczownika *oberszterlejtant*, jednakże podstawę *lejtant* notują dopiero słowniki SWil i SW. Uzyskanie motywacji słotwórczej przez rzeczownik *oberszterlejtant* wpłynęło na wyabstrahowanie się przedrostka *ober-*.

XIX w.

W materiale dziewiętnastowiecznym obserwujemy w porównaniu z okresami wcześniejszymi znaczny przyrost leksemów z początkową częścią *ober*¹⁹⁵: OBER *posp.* 1. ‘oberpolicmajster’; 2. *kol.* ‘oberkonduktor, nadkonduktor (skrótowanie)’ (SW); OBER ‘wrzawa, ujadanie psów’ (SW: *gwarowy*); OBERCEJKWART (niem.) ‘oficer mający naczelny dozór nad zbrojownią, starszy cejgwart’ (SW:

¹⁹³ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonowały też rzeczowniki: *oberman, obercuch, oberster*.

¹⁹⁴ Jedynie SDor notuje pochodzący z niemieckiego leksem *mus* w znaczeniu ‘przecier owocowy’. W SDor wystąpił także leksem *mus* ‘rodzaj kremu z przetartych owoców i piany z białek, śmietany lub śmietanki’ pochodzący z języka francuskiego. Nie wydaje się jednak, by pożyczka niemiecka mogła stać się podstawą dla rzeczownika *obermus*, ponieważ: 1) *mus* (niem.) został zarejestrowany później (dopiero w SDor) niż *obermus*, 2) porównanie znaczeń obu leksemów nie przekonuje o tym, że weszły w relacje formalno-semantyczne, 3) autorzy SDor nie są pewni źródła pochodzenia leksemu *mus* w tym znaczeniu.

¹⁹⁵ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *oberman, obercuch, oberster, obermus, obersterlejtant, obersztytn*.

staropolski); OBERCHAPKA 1. ‘resztka’; 2. ‘to co wpadnie w łapę, łapówka, kuban, dochód dorywczy, obrywka’, por. *wydrychap* (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *chapka*, od *chapnąć*; *gwarowy*); OBERDZIAD ‘obtarganiec, obszarpaniec, obdartus’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *dziad*; *gwarowy*); OBERFILUT ‘filut nad filuty, arcyfilut’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *filut*; „Mój braciszek jest oberfilut.” Korz.); OBERFURIER ‘starszy, naczelny furier’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *furier*; „Król przesiadł się na sanie, w których oberfurjerowie jechali.” Ochoc.); OBERGURT//OBERGORT (niem.) *koń. powr.* ‘rodzaj popręgu, który opasuje konia razem z siodłem albo derką, po wierzchu ich taśma, którą się przymocowuje siodło do konia’ (SW); OBERHAJER (niem.) ‘dozorca robotników w kopalni’ (SW: *gwarowy*); OBERJEGERMAJSTER (niem.) ‘starszy, naczelny jegermajster’ (SW: „Był lokajem w domu naszego oberjegermajstra, grafa Razumowskiego.” Bart.); OBERKAMERHER (niem.) ‘wyższy kamerher’ (SW: „Oberkamerher Naryszkin.”); OBERKELNER (niem.) ‘starszy kelner’ (SW; SDor: *przestarz.*; „Oberkelner wydaje dyspozycje.” Prus Now. III, 91; Szym: *przest.*); OBERKOMISARZ p. *nadkomisarz* ‘starszy komisarz’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *komisarz*; „Błagam, aby powrócił do oberkomisarza i wyznał, że widział nas.” Budz.); OBERKONDUKTOR ‘nadkonduktor’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *konduktor*; ros. *ober-konduktor*; SDor: z ros., *przestarz.*, p. *nadkonduktor*; „Wyjątkowo chłodnie zapamiętałem wszystko, co wówczas [w 1910 r.] działo się na peronie – poczynając od żandarma z białymi sznurami, błyszczącego dzwonu stacyjnego i oberkonduktora naszego pociągu.” Stol. 18, 1967); OBERKONTROLER p. *nadkontroler* ‘starszy kontroler’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *kontroler*; „Wdowa po kontrolerze, któremu dawano pono tytuł oberkontrolera.” Krasz.); OBERKWATERMISTRZ p. *nadkwatermistrz* ‘starszy kwatermistrz’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *kwatermistrz*); OBERLEJTANT (niem.) ‘porucznik w wojsku austriackim, niemieckim [...], starszy porucznik, nadporucznik’ (SW: *oberlejtant*//*oberlajtman*//*oberlejtenant*: „Królewiczowa pchnęła za Pułaskim Schwartz, oberlejtanta, zapewne z jakimś oddziałem.” Puł.; SDor: *przestarz.*; „Przysposabiając siły do obrony kraju, gorączkowo rozsyłał ordynanse do rotmistrzów, towarzyszków i całej starszyny wojska polskiego, do obersztów i oberlejtantów zaciągów cudzoziemskich.” Śliw. A. Sob 197; Szym)¹⁹⁶, OBERLEŚNICA p. *oberleśniczy* (SW: *ober* ‘górnny, zwierchni’ + **leśnica* ‘leśniczy’: „Z panem oberleśnicom.”; *gwarowy*), OBERLEŚNICZY p. *oberleśnica* ‘nadleśniczy, starszy leśniczy’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + *leśniczy*: „Jakaż różnica stanowiska takiego dygnitarza z posadą choćby oberleśniczego, ale tylko jednego klucza Targowickiego?” Rol.; SDor: *daw.*; niem. *ober* ‘zwierchni, górnny’ + *leśniczy*; „W dobrach księcia Lichtensteina skarżyli mi się na tyranie administratora i oberleśniczego.” Staszic

¹⁹⁶ Rzeczownik ten ma inne znaczenie niż odnotowany w okresie wcześniejszym *oberszterlejtant*.

Dzien. II, 25); OBERLICHT//OBERLUFT//OBERLUCH (niem.) *przestarz.* ‘górną część okna z szybami osadzonymi w ruchomej ramie, dająca się osobno otwierać’ (SW: *oberluft//oberluch, oberlich (oberluch – gwarowy)*); „Kurytarz oświetlony przez oberlichty.” Prus; SDor: *oberluf*; niem. *Oberluft* ‘górne powietrze’, wyraz dziś zanikający, zastępowany wyrazem: wietrznik; „W każdym mieszkaniu mnóstwo szaf w ścianie, podłogi w przedpokoju i kuchni wykładane plastykiem, wszędzie oberlufty.” Życie Warsz. 290, 1958; Szym: *oberluf*); OBERMAJSTER (niem.) p. *nadmajster* (SW: „W godzinę po nim wbiegł obermajster przedziałni, przestraszony i zaperzony.” Prus); OBEROFICER (niem.) ‘oficer niższy, nie-sztabowy’ (SW); OBEROK (niem.) ‘surdut, kapota zimowa’ (SW: *gwarowy*); OBERPOCZMISTRZ (niem.) p. *nadpocztmistrz* ‘starszy pocztmistrz’ (SW); OBERPOLICMAJSTER (niem.) *posp. ober* ‘w Rosji carskiej szef policji w wielkim mieście’ (SW: niem. *ober* ‘zwierzchni, główny’ + *policmajster; policmajster* z niem. przez ros.; SDor: niem. *ober* ‘zwierzchni, główny’ + *policmajster; daw.:* „Dnia 10 lutego 1883 roku ukazało się prowokacyjne ogłoszenie oberpolicmajstra warszawskiego.” Prolet. 109; Szym: *hist.*), OBERPREZYDENT (niem.) ‘prezydent wyższego stopnia, nadburmistrz’ (SW), OBERSTRAŻNIK ‘starszy strażnik’ (SW: *mało używany*; niem. *ober* ‘górnny, zwierzchni’ + *strażnik*), OBERSZTAJGER (niem.) ‘starszy sztygar, nadsztygar’ (SW: *mało używany*), OBERSTWACHMEJSTER (niem.) p. *oberwachmistrz* (SW: „Oberstwachmeister przy regimencie Kaisersteina.” Kub.), OBERSZAR//OBERSAR//OPERSZAŁ (niem.) *gór.* ‘miejsce niekopane, na kopalnie jeszcze niezajęte, miejsce zbywające między kopalniami, miejsce obok kopalni’ (SW: *staropolski*); OBERWACHMISTRZ//OBERSTWACHMEJSTER (niem.) ‘major’ (SW: „Wybierają się z ramienia elektora baron von Hoverbeck i oberstwachmeister Rüdiger von der Goltz.” Jaroch.); OBERTANIEC p. *oberek* < *obertas* (SW: niby niem. *ober* + *taniec*); OBERZAGANIACZ ‘starszy zaganiacz’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierzchni’ + *zaganiacz*: „W środku porusza się olbrzymi batalion zaganiaczy, stanowiący rzeszę z kilkuset głów ze stu oberzaganiaczami na czele.”).

Odrębne hasło poświęcone częścce *ober-* po raz pierwszy pojawiło się w SW: *ober-* ‘pierwsza część składowa różnych wyrazów złożonych’ (SW: niem. *ober* ‘górnny, zwierzchni’), w którym dokonano próby określenia jej statusu słowotwórczego i wskazano jej genezę i znaczenie.

W SW odnotowano także *ober* w funkcji samodzielnego wyrazu, który jest skróconą postacią leksemów takich, jak: *oberpolicmajster, oberkonduktor*. SW rejestruje ponadto *ober* jako wyraz gwarowy niepewnego pochodzenia, oznaczający ‘wrzawę, ujadanie psów’.

W przytoczonym materiale dominują pożyczki niemieckie, które uzyskały na polskim gruncie podzielność formalną i motywację słowotwórczą, np. *obercejkwart* (niem.) (: *cejkwart//cejgart*), *obergurt//obergort* (niem. *gurt, gort*), *oberhajer* (niem.) (: *hajer*), *oberjegermajster* (niem.) (: *jegermajster*), *oberkamerher* (niem.) (: *kamerher*), *oberkelner* (niem.) (: *kelner*), *oberlejtman//oberlajtman//*

oberlejtendant (niem.) (: *lejtant, lajtman, lejtenant*), *oberlicht//oberluft//oberluch* (niem.) (: *luft, lucht*), *obermajster* (niem.) (: *majster*), *oberoficer* (niem.) (: *oficer*), *oberpoczmistrz* (niem.) (: *poczmistrz*), *oberpolicmajster* (niem.) (: *policmajster*), *oberprezydent* (niem.) (: *prezydent*), *obersztajger* (niem.) (: *sztajger*), *oberwachmistrz* (niem.) (: *wachmistrz*). Natomiast do zapożyczeń pozbawionych motywacji należą leksemy *oberok* (niem.) i *oberszar//obersar//opersza*¹⁹⁷ (niem.).

Kolejną grupę stanowią derywaty, dla których można wskazać podstawy obce (łacińskie, francuskie, niemieckie), przyswojone w różnych okresach w dziejach polszczyzny, np. *oberfilut* (: *filut*), *oberfurier* (: *furier*), *oberkomisarz* (: *komisarz*), *oberkonduktor* (: *konduktor*), *oberkontroler* (: *kontroler*), *oberkwaterymistrz* (: *kwaterymistrz*), *obertaniec* (: *taniec*). Wyrazy te w ekscerpowanych słownikach nie zostały opatrzone informacją na temat języka źródłowego. W obrębie poszczególnych haseł znalazły się natomiast sugestie dotyczące budowy słowotwórczej typu: niem. *ober* ‘górnny, zwierchni’ + zaadaptowana podstawa. Niektóre z tych wyrazów, zwłaszcza złożone z niem. *ober-* i podstawy, pochodzącej z innego języka niż niemiecki, np. francuski, powstały prawdopodobnie na gruncie polskim, np. *oberfilut*, *oberfurier*¹⁹⁸. Inne zaś zostały utworzone w języku niemieckim, po czym przedostały się do polszczyzny za pośrednictwem języka rosyjskiego, np. *oberkonduktor*, *oberpolicmajster*¹⁹⁹.

O pełnej adaptacji prefiksu *ober-* do dziewiętnastowiecznego polskiego systemu słowotwórczego świadczy obecność w ówczesnej leksyce rzeczownikowych formacji utworzonych od podstaw rodzimych, np. *oberchapka* (: *chapka*)²⁰⁰, *oberdziad* (: *dziad*), *oberleśnica* (: *leśnica*), *oberleśniczy* (: *leśniczy*), *oberstrażnik* (: *strażnik*), *oberzaganiacz* (: *zaganiacz*).

Prefiks *ober-* wprowadza do derywatów bardzo konkretne, analogiczne do posiadanego w języku niemieckim, znaczenie: ‘znajdujący się wyżej w hierarchii niż to, co nazywa rzeczownik podstawowy’. Przeważają tu formacje o znaczeniu osobowym, oznaczające różnego rodzaju urzędy, np. *oberjegermajster*, *oberkamerher*, *oberkelner*, *oberkomisarz*, *oberkonduktor*, *oberkontroler*, *oberleśnica*, *oberleśniczy*, *obermajster*, *oberpoczmistrz*, *oberpolicmajster*, *oberprezydent*, *oberstrażnik*, *oberzaganiacz*, stopnie wojskowe, np. *obercejkwart*, *oberfurier*, *oberkwaterymistrz*, *oberlejtant*, *oberwachmistrz//oberwachmajster*, stanowiska związane z górnictwem, np. *oberhajer*, *obersztajger*. W przytoczonych przykładach prefiks *ober-* wchodzi w relację synonimiczną z rodzimym morfemem *nad-*, por. synonimy niektórych haseł: *oberkomisarz* ‘nadkomisarz’, *oberkonduktor*

¹⁹⁷ Być może w tym przypadku można by wskazać podstawę *szar* (niem.) w znaczeniu ‘rząd, szereg, pasmo’ (SW).

¹⁹⁸ Za produkt rodzimych procesów słowotwórczych należy także uznać derywat *obertaniec*, w stosunku do którego w SW odnotowano, że powstał on na wzór niemieckich wyrazów z *ober-*.

¹⁹⁹ Miały na to wpływ czynniki zewnętrzne, gdyż polszczyzna XIX w. ze względu na zabory była pod znacznym wpływem języka niemieckiego i rosyjskiego.

²⁰⁰ *Chapka* gw. ‘chętka’ (SW).

‘nadkonduktor’, *oberkontroler* ‘nadkontroler’, *oberkwatrmistrz* ‘nadkwatrmistrz’, *oberlejtant* ‘nadporucznik’, *oberleśniczy* ‘nadleśniczy, nadleśny’, *obermajster* ‘nadmajster’, *oberpoczmistrz* ‘nadpoczmistrz’, *oberprezydent* ‘nadburmistrz’, *obersztajger* ‘nadsztygar’²⁰¹.

Cząstka *ober-* występuje w roli wskaźnika hierarchicznego także w derywatach nie związanych z polem nazwy urzędów, np. *oberdziad*, *oberfilut*. W tego typu rzeczownikach wzmacnia ona znaczenie podstawy i zbliża się pod względem semantycznym do przedrostka *arcy-*, o czym może choćby świadczyć synonim użyty w SW w stosunku do leksemu *oberfilut* ‘arcyfilut’.

Leksemy o innym niż osobowe znaczeniu są nieliczne, np. *oberchapka*, *oberlicht*, *obertaniec*.

Analizowane przykłady charakteryzują się także dość wysokim stopniem jednorodności stylistycznej. W głównej mierze należały one do słownictwa specjalistycznego, które mieści się w obrębie stylu urzędowego (por. Waszakowa 1989, 112). Niektóre spośród przytoczonych leksemów mogły mieć nieerudycyjny charakter środowiskowy, por. rzeczowniki z zakresu górnictwa, np. *oberhajer*, *obersztajger*. Nieliczne też należałoby wiązać z dziewiętnastowieczną leksyką potoczną, np. *oberfilut*.

Z obszaru słownictwa gwarowego pochodzą rzeczowniki: *ober* w znaczeniu ‘wrzawa, ujadanie psów’, *oberchapka*, *oberdziad*, *oberhajer*, *oberleśnica*.

Warto podkreślić, że większość leksemów z częstką *ober-*, które wystąpiły w leksyce dziewiętnastowiecznej, nie znalazła się w SDor i Szym lub została odnotowana w tych słownikach z kwalifikatorem *daw(ny)*, *przestarz(ały)*, *hist(oryczny)*, np. *oberkelner*, *oberlejtant*, *oberpolicmajster*. Niektóre już w SW opatrzone kwalifikatorem chronologicznym *staropolski*, np. *obercejkwart*.

Dość duży przyrost wyrazów z *ober-* w badanym okresie należy wiązać z czynnikami natury ekstralingwalnej, których jednym ze skutków była fala pożyczek niemieckich (por. Klemensiewicz 1985, 507-525, 645-648).

XX w.

W leksyce dwudziestowiecznej w. odnotowano samodzielnie funkcjonujący wyraz *ober* w znaczeniu ‘oberkelner’: OBER (niem.) *rzad.* ‘zwrot kierowany do kelnera’ (SDor: skrót od niem. *Oberkellner*: „Panie ober, płac.” Jarbc, Ludzie I, 84; Szym) i tylko jeden nowy leksem z częstką *ober-*: OBERPROKURATOR (ros.) *daw.* ‘prokurator, generalny, naczelny’ (SDor: „Sprawami prawosławia zajmował się Synod, kierowany przez swego oberprokuratora.” Glinka Pam. III, 68)²⁰².

²⁰¹ Jedynie w rzeczowniku *oberoficer* ‘oficer niższy, niesztabowy’ cząstka *ober-* nie wskazuje na nadrzędną funkcję w hierarchii.

²⁰² W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *oberster*, *oberszterlejtant*, *oberkelner*, *oberkonduktor*, *oberlejtant*, *oberleśniczy*, *oberluf*, *oberpolicmajster*.

Zapożyczony rzeczownik *oberprokurator* z punktu widzenia słowotwórstwa synchronicznego jest derywatem, ponieważ wchodzi w relację formalno-semantyczną w wyrazem *prokurator*. Analogicznie, jak to miało miejsce w okresie poprzednim, *ober-* pełni tu funkcję hierarchicznego wskaźnika nadrzędności. Pod względem stylistycznym *oberprokurator* należy do specjalistycznego słownictwa urzędowego (zob. Waszakowa 1989, 112).

Podsumowując, należy zauważyć, że pożyczki z języka niemieckiego z początkowym *ober-* mają długą tradycję w polszczyźnie, gdyż pierwsze zostały odnotowane już w leksyce staropolskiej. W następnych okresach obserwujemy systematyczny przyrost zapożyczeń z *ober-*, choć nie były to leksemy bardzo liczne. Dopiero w XIX w. daje się zauważyć powiększenie się liczby wyrazów z *ober-*. Pojawiły się wówczas nowe zapożyczenia z języka niemieckiego, z których wiele uzyskało w polszczyźnie motywację słowotwórczą. Powstały wtedy również nowe formacje z *ober-*, utworzone od zaadaptowanych podstaw obcych (innych niż niemieckie) i rodzimych.

Fakty te świadczą o pełnej adaptacji cząstki *ober-* do polskiego systemu słowotwórczego. Początków usamodzielniania się prefiksu *ober-* należy upatrywać w XVII–XVIII w., kiedy niektóre pożyczki niemieckie zaczęły uzyskiwać podzielną formalno-semantyczną. Omawiany prefiks osiągnął aktywność słowotwórczą w polszczyźnie dziewiętnastowiecznej. Procesowi wyabstrahowywania się przedrostka *ober-* z serii zapożyczeń niemieckich sprzyjał na pewno fakt, że w XIX w. wskutek uwarunkowań historycznych język niemiecki dość silnie oddziaływał na język polski.

Prefiks ten charakteryzuje się dużą precyzją znaczeniową. Zwykle bowiem występuje w roli wskaźnika nadrzędności, choć mógł też pełnić funkcję intensyfikującą. Ponadto leksemy z cząstką *ober-* odznaczają się wysokim stopniem jednorodności stylistycznej, gdyż zwykle przywołują styl urzędowy.

W polszczyźnie XX w. derywaty z *ober-* należą do rzadkości. Nie odnotowano już nowych formacji powstałych przy udziale podstaw rodzimych. Dopiero w najnowszej leksyce wystąpiło kilka okazjonalizmów od podstaw przyswojonych, np. *oberprezes* i rodzimych, np. *oberbrat*, *obersamica* (zob. Waszakowa 2005, 133).

Mimo że prefiks *ober-* stał się w XIX w. wygodnym środkiem do tworzenia nowych leksemów, czemu sprzyjały względy semantyczne i stylistyczne, w leksyce dwudziestowiecznej traci on popularność, co prawdopodobnie należy tłumaczyć słabnącym kontaktem polszczyzny z językiem niemieckim²⁰³.

²⁰³ Przedrostek *ober-* we współczesnej polszczyźnie należy do mało aktywnych formantów. Zajmuje dwunaste miejsce spośród szesnastu prefiksów badanych przez K. Waszakową (por. Waszakowa 2005, 122).

11. *para-*

Prefiks *para-* ma proveniencję grecką: *pará-* (gr.) ‘nie, niby, obok, poza, przy’ (por. SWO; WSWO).

Do XV/XVI w.

Pierwsze pożyczki z *para-* notowane są już w staropolszczyźnie, np. *PARALIŻ* (gr.) ‘choroba objawiająca się utratą siły mięśniowej, całkowitym lub częściowym bezwładem ciała’ (Sstp; SXVI; L; SWil; SW; SDor; Szym).

XVI w.

W XVI w. pojawiły się kolejne rzeczowniki z *para-*, zapożyczone z greki za pośrednictwem łaciny²⁰⁴, np. *PARABOLA* (gr.) ‘porównanie, przykład’ (SXVI; Mosz; L; SWil; SW; SDor; Szym).

XIX w.

W XIX w. pojawiają się nowe leksemy z *para-*²⁰⁵, np. *PARAALDEHYD chem.* ‘projekt polimeryzacji aldehydu octowego ze składem $C_6H_{12}O_3$ ’ (SW: gr. *para-* + *aldehyd*); *PARABULIA* ‘zboczenie woli’ (SW: *mało uż.*; gr. *para* ‘poza’ + *bule* ‘wola, rada’); *PARACENTEZA chir.* ‘przekłucie za pomocą trójgrańca jamy ciała, wytoczenie z niej płynu nagromadzonego’ (SW: gr. *para* + *kenteo*); *PARACHROMATYZM* ‘ślepotą barwna, brak zdolności rozróżniania kolorów’ (SW); *PARACHRONIZM rzad.* ‘błąd chronologiczny, umieszczenie jakiegoś faktu w epoce późniejszej niż ta, do której ten fakt należał’ (SW: *para* ‘wbrew’ + *chronos* ‘czas’; SDor: gr. *para* ‘obok, poza’ + *chronos* ‘czas’: „Rzadka jest pieśń gminna, która by nosiła cechy niezawodne wieku, w którym została utworzona. Zatem, gdy jej użyć wypadnie jako dowodu, wprowadza czasem w anachronizmy i parachronizmy najuczestniejszych nawet.” Krasz. *Studia* 116–117); *PARACYJAN chem.* ‘stały brunatny produkt polimeryzacji cyjanu, nieznanego bliżej składu’ (SW: gr. *para* + *cyjan*); *PARAFANTAZJA* ‘zboczenie wyobraźni’ (SW); *PARAFAZJA* ‘chorobliwe używanie wyrazów odpowiadających zupełnie innym pojęciom, a nie tym, które chory chce wyśłowić’ (SW); *PARAFANAŁY//*

²⁰⁴ W leksyce XVI w. funkcjonował też rzeczownik *paraliż*.

²⁰⁵ W leksyce XVII–XVIII i XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *paraliż*, *parabola*.

PARAFARNAŁY//PARAFERNALIA (gr., śląc.) ‘wyprawa panny młodej’ (SW: *para-* ‘poza’ + *ferne* ‘posąg’); PARAFIMOZA *chir.* ‘zadzierzgnięcie napletka na żołądź członka męskiego, załupek’ (SW: *nie używać*; gr. *para* + *phimoo* ‘sznuruję’); PARAFRENIA ‘głupowatość’ (SW: gr. *para* ‘poza’ + *fren* ‘rozum’); PARAGENEZA *miner. petr.* ‘jednoczesne występowanie minerałów w zespołach związanych ze sobą wspólnym pochodzeniem’ (SW: gr. *para* ‘obok’ + *genesis* ‘pochodzenie’; SDor); PARAHELIOTROPIZM *bot.* ‘sen dzienny niektórych roślin, otwierających kielichy kwiatowe w nocy’ (SW; SDor); PARALIPOMENA ‘późniejsze dodatki, suplementy; księgi kronik Starego Testamentu’ (SW: gr. *paraleipomena*: *para-* ‘mimo’ + *leipen* ‘zostawić, opuścić’); PARALOGIA ‘błąd, gadanie od rzeczy, majaczenie, bzdurzenie, bańdurzenie, bajanie’ (SW: gr. *para* + *-logia* ‘nauka’); PARALOGIZM ‘wniosek błędny, fałszywy’ (SW); PARAMETR (gr.) *mat.* ‘ilość występująca obok ilości zmiennych w funkcjach i wyrażeniach matematycznych w ogólności – stała dla każdej osobnej funkcji lub w wyrażeniach matematycznych w ogólności – stała dla każdej osobnej funkcji lub wyrażenia, a zmienna w przejściu od danej funkcji do innej tejże kategorii, to jest tym samym algorytmem wyrażonej’; 2. ‘minimalny odcinek połowy osi krystalograficznej’ (SWil; SW; SDor; Szym); PARAMICJA ‘poetyczne opowiadanie pouczające, podanie, bajka’ (SW: *mało uż.*; gr. *para* + *mytheomai* ‘mówić, opowiadać’); PARAMIMIA ‘niezdolność wyrażania myśli i uczuć wyrazem twarzy lub gestami, występująca przy chorobach umysłowych’ (SW: gr. *para-* + *mimeomai* ‘naśladuję’; SDor: *para-* + gr. *mimeomai* ‘naśladuję’); PARAMORFIZM ‘współczesne występowanie obu postaci krystalicznych ciała dwukształtnego’ (SW: gr. *para* + *morfe* ‘postać’); PARAMORFOZA *min.* ‘przeobrażenie kryształów dotyczące tylko molekularnej budowy minerału’ (SW: gr. *para* + *morfosis* ‘kształtowanie’); PARASTREMA ‘przekręcenie albo drganie spazmatyczne warg lub oczu’ (SW: gr. *para* + *stremma* ‘wykręcanie’); PARASTROFA p. *parastroma* (SW: gr. *para* + *strofe* ‘obrócenie’); PARASTYLBIT *min.* ‘odmiana stylbitu uboższa w wodę’ (SW: gr. *para* + *stilbe* ‘połysk’); PARATOSKOPIA ‘wrózenie z przejawów powietrza’ (SW); PARATROFIA ‘nieprawidłowe odżywianie się’ (SW: gr. *para* + *trofe* ‘żywność’).

Zapożyczenia właściwe, odnotowane w leksyce badanego okresu, nie uzyskały motywacji słowotwórczej, np. *parametr*. Do derywatów utworzonych od podstaw przyswojonych na gruncie polszczyzny należą, np. *paraaldehyd* (: *aldehyd*), *parachromatyzm* (: *chromatyzm*), *parachronizm* (: *chronizm*), *paracyjan* (: *cyjan*), *parafantazja* (: *fantazja*), *parageneza* (: *geneza*), *paraheliotropizm* (: *heliotropizm*). Niewykluczone, iż wyrazy te powstały w językach zachodnioeuropejskich, a następnie zostały zapożyczone przez polszczyznę²⁰⁶.

W kontekście quasi-derywacji trzeba spojrzeć na rzeczowniki: *paralogia*, *paramorfizm*, które mają podstawy związane²⁰⁷.

²⁰⁶ Słowniki jednak nie informują o tym.

²⁰⁷ Por. liczną serię leksemów z członem *-logia* oraz rzeczowniki typu *izomorfizm* itd. Rzeczowniki z członem *-logia* interpretowane są także jako quasi-złożenia (por. GWJP 1998, 465).

W SW częściej *para-* poświęcono artykuł hasłowy: *para-* (gr.) *chem.* w izomerii położenia rozmieszczenie elementów przy najbardziej od siebie odległych wierzchołkach sześciokąta, to jest 1 i 4; niekiedy używa się też dla wyrażenia izomerii, której przyczyna nie jest znana (SW), w którym określono specjalistyczny, ograniczony do terminologii chemicznej, zakres występowania derywatów z *para-*.

XX w.

W XX w. odnotowano kolejne nowe rzeczowniki z *para*-²⁰⁸, np. PARABIOZA *biol.* ‘czasowe zmniejszenie lub utrata zdolności przewodzenia nerwowych impulsów przez włókno nerwowe na skutek działania, np. narkotyków znieczulających, obniżenia temperatury itp.’ (SDor: *para* + gr. *bios* ‘życie’); PARADOKUMENT *środ.* ‘film paradokumentalny’ (Szym); PARAGNEJS *petr.* ‘skała metamorficzna, łupek krystaliczny powstały wskutek przeobrażenia skały osadowej, złożony zwykle ze skaleni, kwarcu i łyszczyków’ (SDor); PARALUPEK *geol.* p. *paragnej* (SDor); PARAMAGNETYZM *fiz.* ‘właściwość pewnych ciał polegająca na tym, że ich przenikalność magnetyczna jest niewiele większa od przenikalności magnetycznej próżni; także zespół zjawisk magnetycznych występujących w paramagnetykach’ (SDor: gr. *para* ‘wzdłuż, obok, tuż’ + *magnetyzm*); PARAMAGNETYK *fiz.* ‘ciało (substancja) o przenikalności magnetycznej niewiele większej od przenikalności magnetycznej próżni, w polu magnetycznym słabo magnesujące się’ (SDor; Szym); PARAMANTELKA *daw. rzad.* ‘ozdoba przy rękawach’ (SDor: gr. *para* ‘wzdłuż, przy (niby)’ + *mantylka*: „Pod łokciem przy krótkich rękawach strojne z ciężarkiem wisiały paramantelki. W ręku wielki i kosztowny wachlarz.” *Lel. Dzieje* 270); PARAMEDYCYNĄ ‘leczenie chorób metodami nie uznawanymi przez oficjalną medycynę’ (Szym); PARANAUKA ‘sfera badań nie mających charakteru naukowego, zajmująca się zjawiskami spornymi i trudnymi do wyjaśnienia, np. parapsychologia’ (Szym); PARAPODIUM *zool.* ‘jedno z występujących parami [...], prymitywnych odnóży, wychodzących z boków wieloszczetów, służące do pełzania lub pływania’ (SDor: *para* + gr. *poús, podós* ‘stopa’); PARAPSYCHOLOGIA *psychol.* ‘badania dziedziny zjawisk dotychczas naukowo nie wyjaśnionych, jak telepatia, tzw. jasnowidzenie i inne, określane niekiedy mianem nadzmysłowych; dziedzina badań z pogranicza psychologii’ (SDor; Szym); PARATYFUS *med.* ‘ostra choroba zakaźna wywołana przez bakterie z grupy *Salmonella*, charakteryzująca się zaburzeniami przewodów pokarmowych podobnymi jak w durze brzusznej, lecz o przebiegu krótszym i łagodniejszym; dur rzekomy’ (SDor: gr. *para* ‘obok’

²⁰⁸ W leksyce dwudziestowiecznej w. funkcjonowały też rzeczowniki: *paraliż, parabola, parachronizm, parageneza, paraheliotropizm, parametr, paramimia*.

+ *typhos* ‘odurzenie, zaćmienie świadomości’: „Bakterie (pałeczki) paratyfusu (duru pozornego) są roznoszone [...] przez człowieka przechodzącego tę chorobę bądź zakażonego.” Wiśn. K. Mięso 99; Szym).

Prefiks *para-* wystąpił w postaci samodzielnego hasła także w słownikach SDor i Szym: *para-* (gr.) pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający: ‘nie’, ‘niby’, ‘prawie’, wyrażający zaprzeczenie lub osłabienie podobieństwa do tego, co zawiera druga część złożenia, np. *parageneza*, *paragnejs*, *parapsychologia*, *paratyfus* (SDor: gr. *para* ‘przy, obok, poza’; Szym).

Znaczna część odnotowanych rzeczowników należy do synchronicznych derywatów, np. *parabioza* (: *bioza*), *paradokument* (: *dokument*), *paragnejs* (: *gnejs*), *paramagnetyk* (: *magnetyk*), *paramagnetyzm* (: *magnetyzm*), *paramantelka* (: *mantelka*), *paramedycyna* (: *medycyna*). Rodzimy charakter mają podstawy tylko nielicznych derywatów: *parałupek* (: *łupek*) i *paranauka* (: *na-uka*).

Prefiks *para-* wyodrębnił się w polszczyźnie dosyć późno, bo dopiero w XIX w. Wyabstrahował się z zapożyczonych leksemów, które mieściły się w obrębie specjalistycznego słownictwa erudycyjnego. Obserwacja formacji z przedrostkiem *para-* wskazuje, że ewokuje on naukową odmianę polszczyzny. Leksemy z prefiksem *para-* wykazują wysoki stopień jednorodności stylistycznej. Przedrostek ten jest również nośnikiem konkretnego i precyzyjnego znaczenia, które odpowiada rodzimemu przysłówkowi ‘niby’, a w pewnym stopniu także morfemowi ‘nie’.

Warto podkreślić, że obcy charakter podstaw większości derywatów z *para-* świadczy, iż prawdopodobnie nie są one produktem rodzimego słowotwórstwa. Omawiany prefiks w niewielkim tylko zakresie wykazuje tendencję do łączenia się z podstawami swojskimi.

12. *post-*

Morfem *post-* funkcjonował w łacinie jako przysłówek, por. łac. *post* (łac.) ‘z tyłu, potem, później, w przyszłości, na koniec, na ostatku’ lub przyimek, por. *post* (łac.) ‘z tyłu, poza’ (o miejscu), ‘po, od’ (o czasie) (zob. SŁP).

XVI w.

Pierwsze, nieliczne pożyczki łacińskie z początkową częścią *post-* pojawiają się w polszczyźnie XVI w., np. POSTUMUS (łac.) 1. ‘syn urodzony po śmierci ojca, pogrobowiec’; 2. ‘imię postaci literackiej z epigramatu Marcjalisa’ (SXVI:

synonim *pogrobek*; Mosz.), POSTYLLA (śrlac.) ‘dzieło literackie (zazwyczaj bardzo obszerne) zawierające objaśnienia i komentarze do Biblii; wykład Ewangelii’ (SXVI; L; SWil; SDor: śrlac. *postilla* z łac. *post illa* (*verba*) ‘po tych (słowach Ewangelii)’).

Leksemy te nie uzyskały motywacji słotwórczej na gruncie języka polskiego.

XVII–XVIII w.

W polszczyźnie XVII–XVIII w.²⁰⁹ wystąpiły nowe rzeczowniki z początkowym *post-*²¹⁰, np. POSTPOZYCJA (łac.) 1. ‘postponowanie, upośledzenie, odrzucanie, pogarda’; 2. *jęz.* ‘w niektórych językach: umieszczanie wyrazów pomocniczych, np. przyimków, rodzajników, partykuł po rzeczownikach lub zaimkach; wyraz umieszczony w takiej pozycji’ (L: p. *postponowanie*; SW: p. *postponowanie*; SDor: łac. *post* ‘po’ + *pozycja*; 1. znaczenie; daw.: „Otóż przysłany tu jestem przez pana Stanisława Swiebodę, podчасzego oszmiańskiego, abym prosił waćpana, panie szambelanicu, o honorową satysfakcją za krzywdę, którą pan jemu dzisiaj dopełnił, nazywając go Strzelczykiem, z wyraźną dlań [dla niego] pospozycją.” Chodź. Pisma I, 279; w znaczeniu 2.: „Postpozycję rodzajnika powstałe go z zaimka wskazującego stwierdzamy z języków słowiańskich w bułgarskim.” Dor. Gram. I, 203; 2.; Szym: łac. + *pozycja*).

Podzielność formalno-semantyczną uzyskał w języku polskim rzeczownik *postpozycja* (: *pozycja*)²¹¹. Fakt ten przyczynił się do wyabstrahowania prefiksu *post-* z pożyczek łacińskich.

W nowszej polszczyźnie (XX w.) wyraz ten zaczął także funkcjonować jako termin językoznawczy.

²⁰⁹ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonował też rzeczownik *postylla*.

²¹⁰ Warto wspomnieć, że w polszczyźnie badanego okresu wystąpiły także pożyczki z początkowym *post-*, pochodzące z zachodnioeuropejskich języków nowożytnych, np. *postmagister* (niem.) ‘pocztmistrz’ (L; SXVII/XVIII; SW; SDor), *postmajster* (niem.) ‘pocztmistrz’ (L; SW), *postylon* (fr.) ‘pocztarz’ (L; SWil; SW; SDor). Początkowa część *post-* nie nawiązuje jednak w tych wyrazach do łacińskiego *post-*, ale do rzeczownika *Post* (niem.), *poste* (fr.) ‘pocztą’.

²¹¹ W SDor rzeczownik ten opatrzone adnotacją: łac. *post-* + *pozycja*, co może sugerować, że mamy tu do czynienia z wyrazem utworzonym w języku polskim od podstawy obcej. Eksцерpowane słowniki nie informują o języku źródłowym tego leksemu. Jako, że należy on do słownictwa międzynarodowego, należy sądzić, że został on zapożyczony do języka polskiego, a następnie uzyskał motywację słotwórczą; por. *postposition* (fr.) (NPR).

XIX w.

W polszczyźnie dziewiętnastowiecznej nowe leksemy z początkowym *post-* nie są szczególnie liczne²¹², np. *POSTLUDIUM* (łac.) *muz.* ‘przygrywka po ukończeniu strofy lub całego śpiewu; przygrywka po ukończeniu dzieła, np. przygrywka na organach po skończonym nabożeństwie’ (SWil; SW; SDor: *post-* + łac. *ludus* ‘gra, zabawa’); *POST-SKRYPT//POSTSKRYPTUM//POSTSCRIPTUM* (łac.) ‘przydatek, przypisek do listu po jego ukończeniu i podpisaniu; na początku takowego przypisku zamiast całego wyrazu, dają się zwykle tylko litery P.S.’ (SWil; SW: *post-skrypt*; *mało uż.*; „Na końcu w post-skrypcie taki dodano warunek.” Mick.; SDor: *postscriptum*: „W «postscriptum» oczywiście informowała, że będą w Biarritz, ich to jest starych państwa Karlińskich, gośćmi.” Dąbr. Ig. Matki 432; Szym); *POSTULATUM//POSTULAT* (łac.) 1. ‘domaganie się sądowe; żądanie; życzenie’; 2. *log. mat. filoz.* ‘teza przyjmowana bez dowodu jako aksjomat, stanowiąca punkt wyjścia i podstawę w dowodzeniu innych twierdzeń’; 3. *kult.* ‘okres próby w zakonie trwający około roku’ (SXVI w znaczeniu 1.; Mosz w znaczeniu 1.; SWil; SW; SDor; Szym); *POSTERIORI* (łac.) *fil.* w wyrażeniu *a posteriori* ‘postępowanie od szczegółów do ogółów, przez doświadczenie, tj. zbieranie szczegółów i wyprowadzanie z nich ogólnej myśli’ (SWil).

Spośród odnotowanych zapożyczeń ślady podzielności formalno-semantycznej wykazuje rzeczownik *post-skrypt* (: *skrypt*)²¹³.

Cząstka *post-* wskazuje w przywołanych wyrazach na następstwo czasowe, późniejszość czego, por. *postludium* ‘przygrywka po skończonym dziele, po ukończonej strofie’²¹⁴, *postskryptum* ‘przypisek **po** ukończeniu listu’²¹⁵.

Odnutowane zapożyczenia z początkowym *post-* należą do stylistycznie nacechowanego słownictwa specjalistycznego, por. kwalifikatory użyte w stosunku do tychże wyrazów: *muz*(yczny), np. *postludium*, *log*(iczny), *mat*(ematyczny), *filoz*(oficzny), *kult*(urowy), np. *postulat*(um), *filoz*(oficzny), np. *posteriori*.

XX w.

W materiale dwudziestowiecznym w porównaniu z okresem wcześniejszym można zaobserwować nieznaczny przyrost leksemów z początkową częścią *post-*²¹⁶: *POSTGLACJAŁ* *geol. geogr.* ‘okres postglacjalny; okres

²¹² W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *postylla*, *postpozycja*.

²¹³ *Skrypt* (łac.) ‘pismo komu dane’ (L).

²¹⁴ Pogrubienie moje – R.Z.

²¹⁵ Pogrubienie moje – R.Z.

²¹⁶ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *postylla*, *postpozycja*, *postludium*, *postscriptum*, *postulat*.

następujący po zlodowaceniu; okres polodowcowy' (SDor; Szym: łac. + *glacjal*); POSTIMPRESJONIZM *szt.* 'ogół kierunków modernistycznych nowoczesnego malarstwa, które się rozwinęły po impresjonizmie; szczególnie taki kierunek, który podkreślał znaczenie plamy barwnej i elementów fakturalnych' (SDor: „Wynikało to z ogólnej sytuacji, jaka panowała podówczas [między rokiem 1860 a 1880] w malarstwie polskim, pozostającym pod przemożnym wpływem postimpresjonizmu francuskiego – kierunku głoszącego nadrzędność koloru nad innymi wartościami obrazu, w szczególności nad treścią, którą pogardliwie nazywano «literaturą».” Wiedza 794, s. 2; Szym: łac. + *impresjonizm*); POSTMODERNIZM *szt.* 'zespół tendencji artystycznych i filozoficznych występujących w literaturze i sztuce (głównie amerykańskiej) drugiej połowy XX w., opozycyjnych w stosunku do wczesnej awangardy, z silnie zaznaczonym nurtem katastroficznym' (Szym); POSTSYMBOLIZM *lit. szt.* 'kierunek w literaturze i sztuce występujący po symbolizmie, nawiązujący do symbolizmu' (SDor: „Dla niektórych naszych krytyków każdy nastrój jest mistycznym mętniactwem [...] a każde przyciemnienie światła na scenie jest postsymbolizmem.” Teatr 7, 1956, s. 4 (Szym: łac. + *symbolizm*); POSTSYNCHRON *środ. film.* 'taśma z utrwalonym na niej dźwiękiem nagrany po wykonaniu zdjęć filmowych' (SDor: *post-* + *synchron(iczny)*: „B[rigitte] B[ardot] najpierw gra, a dopiero po jakimś czasie, gdy cały film jest już ukończony – nagrywa swój głos [...] Widz nie odróżnia, gdzie jest postsynchron, a gdzie dubbing.” Dookoła 22, 1966; Szym); POSTSYNCHRONIZACJA *film.* 'nagranie dźwięku (dialogów, tła muzycznego) po wykonaniu zdjęć filmowych, stosowane m.in. przy dubbingu' (SDor; Szym: łac. *post-* + *synchronizacja*).

Cząstka *post-* pojawia się jako samodzielne hasło w ekscerpowanych słownikach SDor i Szym: *post-* (łac.) przedrostek (łac. przyimek) dodawany do przymiotników i rzeczowników obcego pochodzenia, tworzący wyrazy oznaczające cechę, zjawisko itp. występujące później niż cecha, zjawisko oznaczone przez wyraz podstawowy, np. *postglacjalny*, *postfeudalny*, *postimpresjonizm*, *postsymbolizm* (łac. *post* 'po') (SDor), *post-* (łac.) pierwszy człon wyrazów złożonych (Szym).

Odnutowane rzeczowniki należą do derywatów, których podstawy mają charakter genetycznie obcy: *postglacjal* (: *glacjal*), *postimpresjonizm* (: *impresjonizm*), *postmodernizm* (: *modernizm*), *postsymbolizm* (: *symbolizm*), *postsynchronizacja* (: *synchronizacja*), *postsynchron* (: *synchron*)²¹⁷.

Należy przypuszczać, że z genetycznego punktu widzenia przytoczone wyrazy (a przynajmniej znaczna ich część) nie są wytworem rodzimych procesów słowotwórczych. Reprezentują one słownictwo terminologiczne, to zaś, jak wiadomo, obarczone jest dużym stopniem umiędzynarodowienia. Tylko pobieżny

²¹⁷ Dla leksemu *postsynchron* autorzy SDor jako wyraz podstawowy wskazali przymiotnik *postsynchroniczny*, por. *post-* + *synchron(iczny)* (SDor).

przegląd słowników rejestrujących leksykę języków zachodnioeuropejskich potwierdza naszą tezę, por. *postsynchronisation* (fr.) (NPR). Leksemy te mogły powstawać niezależnie od siebie w różnych językach²¹⁸, ale trudno odpowiedzieć, w którym języku pojawiły się jako pierwsze.

Interesujące nas jednostki funkcjonują na ogół jako „wyrażenia temporalne” (Waszakowa 2005, 130), oznaczające procesy, np. *postglacjał*, zjawiska, np. *post-synchron*, *postsynchronizacja*, kierunki i prądy, np. *postimpresjonizm*, *postmodernizm*, *postsymbolizm*, późniejsze w stosunku do tych, na jakie wskazuje podstawa słowotwórcza. W niektórych derywatach, np. *postmodernizm*, można też dostrzec znaczenie ‘kontynuujący to, co nazywa podstawa, będący nawrotem do tego, na co wskazuje podstawa’, które zauważa K. Waszakowa w wielu neologizmach powstałych po 1989 r. (zob. Waszakowa 2005, 130).

Jeśli chodzi o wartość stylistyczną dwudziestowiecznych leksemów z prefiksem *post-*, to należy zauważyć, iż reprezentują one prawie bezwyjątkowo styl naukowy. O terminologicznym charakterze badanego słownictwa świadczy opatrzenie znacznej jego części odpowiednimi kwalifikatorami w ekscerpowanych słownikach: *geol*(ogiczny), *geogr*(aficzny), np. *postglacjał*, *szt*(uka), np. *postimpresjonizm*, *postmodernizm*, *lit*(eraturoznawczy), *szt*(uka), np. *postsymbolizm*. Natomiast w obrębie słownictwa naukowo-technicznego (może też środowiskowego) (zob. Waszakowa 1989) lokowałyby się leksemy: *środ*(owiskowy), np. *postsynchron*, *film*(owy), np. *postsynchronizacja*.

W podsumowaniu rozważań dotyczących funkcjonowania prefiksu *post-* w historii języka polskiego należy przypomnieć, że pierwsze pożyczki łacińskie z początkowym *post-* pojawiły się w leksyce XVI w. Nigdy jednak w dziejach polszczyzny zapożyczenia z *post-* nie były szczególnie popularne. Podzielność formalną i związek semantyczny z zaadaptowanymi podstawami uzyskały dopiero zapożyczenia, które odnotowano w XVII–XVIII w. Chodzi tu konkretnie o wyraz *postpozycja*, który stał się synchronicznym derywatem i zapewne wsparł proces usamodzielniania się prefiksu *post-*. Zatem przełom XVII i XVIII w. można uznać za moment pojawienia się przedrostka *post-* w polskim systemie słowotwórczym.

²¹⁸ Być może także w języku polskim (?). Trzeba jednak zaznaczyć, że sygnalizowane zjawisko mogło (na pewno rzadziej) zachodzić w kierunku odwrotnym, tzn. derywaty z prefiksami obcymi pochodzącymi od zaadaptowanych podstaw powstały najpierw w polszczyźnie, a potem zostały zapożyczone przez inne języki. Jak się wydaje, tak mogło być w przypadku formacji typu *postkomunistyczny*, które dotyczą realiów krajów byłego bloku wschodniego (w tym Polski). Jak bowiem zauważa K. Waszakowa, w okresie przemian ustrojowych po 1989 r. prefiks *post-* był szczególnie chętnie wykorzystywany w polszczyźnie (ale też w innych językach słowiańskich) do tworzenia ważnych ze względów historycznych nazw zjawisk i pojęć politycznych, społecznych i ekonomicznych (por. Waszakowa 2005, 130).

Omawiany prefiks nie należał do afiksów charakteryzujących się dużą produktywnością w rozwoju języka polskiego²¹⁹. Poza tym nie tworzył derywatów od podstaw rodzimych²²⁰.

Przedrostek *post-* stał się w polszczyźnie precyzyjnym wykładnikiem relacji temporalnych, dzięki czemu wszedł w relację synonimii z rodzimym morfemem *po-*²²¹. Na podkreślenie zasługuje także stylistyczna jednorodność jednostek z *post-*, ponieważ przywołują one styl naukowy²²².

13. *pre-*

Prefiks *pre-* ma źródło w języku łacińskim *prae-* (łac.) ‘na przedzie, naprzód, przedtem, przed’ (por. SLP; WSWO).

Do XV/XVI w.

W okresie tym odnotowano jeden rzeczownik z *pre-*: PREBENDARZ (łac.) ‘duchowny obdarzony prebendą; korzystający z prebendy’ (Sstp; Mosz; SXVI; L; SWil; SW; SDor).

Leksem ten wszedł w relacje formalno-semantyczne z zapożyczonym rzeczownikiem *prebenda*²²³, który nie został jednak odnotowany przez Sstp.

²¹⁹ Badania prowadzone przez K. Waszakową, obejmujące najnowszą warstwę leksyki polskiej, pochodzącą z lat 1985–2004, dowiodły, że prefiks *post-* we współczesnej polszczyźnie należy do średnio produktywnych afiksów obcego pochodzenia (znalazł się na piątym miejscu spośród szesnastu przedrostków obcych) (por. Waszakowa 2005, 122). Dopiero nowszy materiał leksykalny (nieujęty już ani w SDor, ani w Szym) obfituje w rzeczownikowe i przymiotnikowe derywaty z prefiksem *post-*. Podstawami tych neologizmów są zarówno leksemy rodzime, np. *postnowoczesność*, *postlewica*, *postpeerel*, jak i przyswojone, np. *postawangarda*, *posttotalitaryzm* (zob. Jadacka 2001, 90, 104; Waszakowa 2005, 129–130, 184).

²²⁰ Przedrostek *post-* tworzy derywaty od podstaw rodzimych w najnowszej polszczyźnie (zob. przypis wcześniej).

²²¹ K. Waszakowa w nowszej leksyce zauważa derywaty posiadające „negatywną konotację”, w których *post-* jest semantycznie bliskie częście *eks-*, np. *postkomunizm*, *postfasyzm* (zob. Waszakowa 2005, 130). Por. też synonimy *posttotalitaryzm* – *pototalitaryzm* (zob. Waszakowa 2005, 181).

²²² Przymiotniki mogą się lokować w stylu publicystycznym, np. *postkomunistyczny*, *postindustrialny* itd.

²²³ *Prebenda* (łac.) ‘dochody kościelne; w prawie duchownym część majątności katedralnego lub kolegiackiego kościoła, udzielona duchownemu do używania z przyczyny urzędu przy kościele’ (SXVI; L; SWil; SW; SDor; Szym). Można założyć, iż podstawa ta funkcjonowała w staropolszczyźnie, ale nie została odnotowana w Sstp (por. SDJS 1996, 24). Rzeczownik *prebendarz* został tu przytoczony w celu wskazania momentu, w którym pojawiły się w polszczyźnie pierwsze wyrazy genetycznie obce z częstką *pre-*.

XVI w.

W leksyce XVI w.²²⁴ pojawia się wiele rzeczowników zapożyczonych z łaciny z początkową częścią *pre-*²²⁵, np. PREFACJA (łac.) ‘przemowa; w kościele katolickim: część mszy o charakterze dziękczynnym i pochwalnym poprzedzająca konsekrację’ (SXVI; Mosz; SWil; SW; SDor; Szym); PREPOZYCJA//PREPOZYTURA (łac.) ‘przełożenie, pierwszeństwo; przyimek’ (Mosz; L: *prepozytura*; SWil; SW; SDor); PRETOR (łac.) ‘naczelnik; wyższy urzędnik w dawnym Rzymie, sędzia miejski’ (Mosz; SXVI; SWil; SW; SDor; Szym); PREZBITER (gr., łac.) ‘starzec, przełożony, starszy’ (SXVI; Mosz.; L; SWil; SW; SDor; Szym).

Przywołane wyrazy nie uzyskały w polszczyźnie motywacji słowotwórczej.

XVII–XVIII w.

W leksyce tego okresu pojawiają się kolejne pożyczki z częścią *pre-*²²⁶, np. PRECEDENCJA (łac.) ‘pierwszeństwo, pierwsze miejsce’ (L; SWil; SW; SDor); PREEMINENCJA//PREMINENCJA (łac.) ‘starszeństwo w urzędzie i postępowanie na wyższy stopień’ (SXVII/XVIII; SWil; SW); PREFERENCJA (łac., fr.) ‘pierwszeństwo, prym’ (L; SWil; SW; SDor; Szym); PREJUDYKAT//PREJUDYKATA (łac.) *praw.* ‘precedensowe orzeczenie sądu wydane w konkretnej sprawie, stanowiące wytyczną do orzekania w podobnych wypadkach’ (L: *prejudykata*; SWil; SW; SDor; Szym); PRENUMERATA (łac.) 1. ‘opłacenie z góry za co, szczególnie na dzieło, które ma być drukowane, na pismo periodyczne; przedpłata’, 2. ‘suma stanowiąca przedpłatę’ (L; SWil; SW; SDor; łac. *prae-* ‘przed’ + *numero* ‘liczę, płacę’; Szym); PRESENTYMENT//PREZENTYMENT (łac.) ‘przeczcucie’ (L; SWil; SW).

Zdecydowana większość odnotowanych leksemów nie weszła w stosunki motywacyjne z innymi wyrazami, funkcjonującymi w polskim zasobie leksykalnym badanego okresu.

Pewnych śladów takich relacji można się doszukiwać w rzeczownikach *preminencja*, *presentyment*. Obserwacja ich definicji słownikowych pozwala przypuszczać, iż mogły one wchodzić w związek semantyczny z zaadaptowanymi wcześniej wyrazami: *preminencja* (: *eminencja*), *presentyment* (: *sentyment*).

²²⁴ W leksyce XVI w. funkcjonował też rzeczownik *prebendarz*.

²²⁵ Ze względu na to, że mamy tu do czynienia z zapożyczeniami, które nie uzyskały w polszczyźnie motywacji, przywołano tylko kilka przykładów. Wykaz szesnastowiecznych zapożyczeń z początkowym *pre-* zawiera praca D. Moszyńskiej (por. Mosz 1975, 199–200). Warto też zaznaczyć, iż w leksyce XVI w. znalazły się także takie leksemy z początkowym *pre-*, które mają korzenie słowiańskie, np. *preczysty* (SXVI), *predziad* (SXVI). Nie stanowią one przedmiotu naszego zainteresowania.

²²⁶ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonowały też rzeczowniki: *prebendarz*, *prefacja*, *prepozycja*, *pretor*, *prezbiter*.

Uzyskanie podzielności formalno-semantycznej przez niektóre zapożyczenia wsparło proces wydzielania się prefiksu *pre-* w języku polskim. W przywołanych wyrazach-derywatach przedrostek *pre-* oznacza pełnienie ważniejszej funkcji, wyższego stanowiska, por. *preeminencja* ‘starszeństwo w urzędzie, powołanie na wyższy stopień’, wcześniejszą, wstępną fazę tego, o czym mówi podstawa, por. *presentyment* ‘przeczcucie’.

Trudno się wypowiadać na temat wartości stylistycznej odnotowanych leksemów. Jako zapożyczenia należały one prawdopodobnie do średniopolskiego słownictwa erudycyjnego, ogólnego i specjalistycznego, np. *prejudykat(a)* (praw.) (por. Waszakowa 1989, 112).

XIX w.

W polszczyźnie XIX w.²²⁷ odnotowano nowe wyrazy z *pre*-²²⁸, np. *PREADAMITA* ‘człowiek, który istniał przed Adamem; organizm zamierchłej przeszłości; według teorii La Peyrère’a: człowiek, który istniał przed biblijnym Adamem’ (SW: łac. *prae-* + *adamita* od *Adam*; SDor: łac. *prae-* ‘przed’ + *Adam*); *PREAGRAWACJA* (łac.) ‘przeciążenie’ (SW: łac. **praeagravatio*, *prae* + *ad* + *gravatio*; *przestarzały*: „Odsądzono od funkcji deputackiej Odachowskiego z aktoratu Kryszpinowej o preagrawacją czopowym, szelężnym dóbr jej.” Mat.); *PREAMBUŁA* (łac.) 1. ‘próżna, nedorzeczna gadanina, napełniona baśniami’, 2. ‘wstęp do aktu prawnego, zwykle o ważnym znaczeniu politycznym (np. do umów międzynarodowych, konstytucji), wyjaśniający okoliczności wydania aktu oraz określający cele, jakim powinien on służyć’ (SWil w znaczeniu 1.; SW; SDor: *rzad.*; Szym); *PRECESOR* (łac.) *praw.* ‘poprzednik’ (SWil; SW); *PRECYPITAT* (łac.) *chem.* ‘osad’ (SWil; SW; SDor); *PREDOMINACJA* (łac.) ‘górowanie, pierwszeństwo, przewaga’ (SW: „Wielkopolska przeciwna statutom Kazimierzowym i predominacjom Małopolski.”); *PREDYKAT* (łac.) 1. ‘przydomek’, 2. ‘orzeczenie, omówienie’ (SWil; SW: łac. *praedicatus*, od *praedicare*; SDor; Szym); *PREDYTEKCJA* (łac.) ‘upodobanie w czym, uprzedzenie na czyją korzyść’ (SWil); *PREEGZYSTENCJA* (łac.) ‘byt uprzedni, przed czym trwający’, p. *przedisntnienie* (SWil; SW; SDor; Szym); *PREFERANS* (fr.) ‘dawanie komu pierwszeństwa, kroku przed kim’, 2. *karc.* ‘gra w karty, zasadzająca się na liczbie wziętych bitek’ (SWil; SW; SDor: *daw.*; Szym); *PREFIKS* (łac.) *jęz.* ‘częstka wyrazu znajdująca się przed jego rdzeniem lub jedna z paru częstek poprzedzających rdzeń wyrazu (np. w formach *do-chodzić*, *po-na-o-po-wiadać*); przedrostek’

²²⁷ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *prebendarz*, *prefacja*, *prepozycja*, *pretor*, *prezbiter*, *precedencja*, *preeminencja*, *preferencja*, *prejudykat/prejudykata*, *prenumerata*, *prezentyment/presentyment*.

²²⁸ Ze względu na dużą liczbę zapożyczeń niemotywowanych w języku polskim przywołano tylko niektóre z nich.

(SW; SDor; Szym); PREFORMACJA (łac.) *biol.* teoria preformacji ‘teoria rozpowszechniona w w. XVII i XVIII, według której w komórkach rozrodczych, bądź w jajach lub plemnikach, znajduje się całkowicie ukształtowany zarodek ze wszystkimi narządami; rozwój zarodka miałby polegać jedynie na powiększaniu się już istniejących zaczątków’ (SWil; SW; SDor; Szym); PREGRAWACJA (łac.) *praw.* ‘obciążenie’ (SWil; SW); PREHISTORIA (łac.) ‘nauka zajmująca się badaniem dziejów w okresie od pojawienia się człowieka do chwili ukazania się pierwszych dokumentów pisanych, opierająca swoje badania na zabytkach kultury materialnej pochodzących z tego okresu; historia kultury materialnej’ (SW: „Czym w geologii są muszle, tym w prehistorii są garnki i skorupy z naczyń.” Cwik.; SDor: łac. *prae* ‘przed’ + *historia*: „Tylko część namulisk naszych jaskiń [...] gdzie można datować wykopaliska – została u nas zbadana ściśle i według wymagań nowoczesnej prehistorii.” Szaf. W. Lod. 84; Szym); PREJUDYCJUM (łac.) *praw.* ‘zawiadomienie o nastąpić mającym zawyrokowaniu’ (SWil; SW); PREKURSOR (łac., fr.) ‘przesłaniec, poprzednik’ (SWil; SW; SDor; Szym); PRELEKCJA (łac., fr.) ‘wykład, dawanie lekcji oraz sama lekcja, jej odpis lub przedruk, szczególnie gdy się daje w wyższym naukowym zakładzie (nie tylko dla uczniów, ale i dla publiczności)’ (SWil; SW; SDor; Szym); PRELIMINACJA (łac.) *praw.* ‘przedugoda, układ wstępny’ (SWil; SW); PRELUDIUM (łac.) 1. *nieużyw.* ‘wstęp, zagajenie czego’, 2. *muz.* a) ‘krótka fantazja na instrumencie dla przygotowania słuchaczy’, b) ‘wstęp do kompozycji dłuższej’, c) ‘oddzielny rodzaj kompozycji na fortepian lub na organy’ p. *przedgrywka* (SWil; SW; SDor; Szym); PREMEDITACJA (łac.) ‘rozmyśl, obmyślanie czego naprzód, układanie planu jakiegoś działania’ (SWil; SW; SDor; Szym); PRENOTACJA (łac.) 1. *praw.* ‘stępla; rozłożenie opłaty stęplowej, tj. za herbowy papier’, 2. ‘notatka, uwaga’, 3. ‘egzekucja kary pieniężnej’ (SWil; SW); PREOKUPACJA (łac.) *praw.* ‘zabór przedwczesny, uprzedzenie kogo w zawładnięciu czym’, 2. ‘zajęcie, zatrudnienie czym umysłu’ (SWil; SW); PREOPINANT (łac.) ‘ten, kto pierwszy wypowiada swoje zdanie’ (SWil; SW; SDor); PREPARAT (łac.) ‘rzecz przygotowana; przyrządzona do pewnego użycia’ (SWil; SW; SDor; Szym); PREPONDERANCJA//PREPONDERENCJA (łac., fr., niem.) ‘przewaga’ (SWil; SW; SDor: *daw.*); PREPOTENCJA (łac.) ‘zbytńia moc, potęga, przemżoność’ (SWil; SW; SDor); PRERAFaelITYZM//PRERAFaelIZM ‘kierunek w malarstwie, który zjawiał się w Anglii około roku 1850 i nawracał do sposobu malowania malarzy włoskich przed Rafaelem, zalecając naiwną szczerość i prostotę’ (SW: łac. *prae-* + *rafaelita* od *Rafael*; SDor *prerafaelityzm*: *szt.*, z ang. *preraphaelitism*, a to z łac. *prae-* + *Raffaello*, imię włoskiego malarza epoki odrodzenia: „Modernizm [...] pod mianem tym rozumiemy wszystkie jego odmiany: dekadentyzm, symbolizm, prerafaelityzm etc.” Matusz. I. Słow. I, 47; Szym: *prerafaelityzm*: *szt.*); PRERAFaelIZM p. *prerafaelityzm* (SW: *prae-* + **Rafaelizm* od *Rafael*: „Odrodzenie artystyczne znane pod imieniem prerafaelityzmu.”; SDor: p. *prerafaelityzm*; *szt.*: „Romantyzm w poezji, zwrot do gotycyzmu w architekturze, do prerafaelizmu w malarstwie

[...] stoją w widocznej nieraz zależności od dopływu do cywilizacji współczesnej żywiołów nowych.” Popł. Szkice 174)²²⁹; PRESKRYPT (łac.) ‘przepis, rozkaz’ (SWil; SW), PREWALENCJA (łac.) ‘przewaga’ (SWil; SW); PREZBYT//PREZBIT (SW) (łac.) ‘dalekowidz, człowiek bystrego wzroku’ (SWil; SW); PREZENTANT (łac.) *han.* ‘ten kto jest upoważniony przedstawiać (prezentować) do wypłaty weksel temu, na kogo on jest wystawiony’ (SWil; SW); PREZYDIUM (łac.) ‘przewodniczenie (sądowi), wieloosobowy organ kierowniczy jakiejś instytucji’ (SWil; SW; SDor; Szym).

Wśród zapożyczeń, które uzyskały w polszczyźnie podzielną formalno-semantyczną, można wymienić następujące: *preagrawacja* (: *agrawacja*), *predominacja* (: *dominacja*), *preegzystencja* (: *egzystencja*), *preformacja* (: *formacja*), *prehistoria* (: *historia*), *preokupacja* (: *okupacja*).

Do derywatów, które mają podstawy obce, należy zaliczyć: *preadamita* (: *Adam*), *prerafaelityzm*//*prerafaelizm* (: *Rafaël*). Mimo że autorzy słowników nie wyposażyli przywołanych jednostek leksykalnych w informacje dotyczące języka źródłowego, to jednak w obrębie poszczególnych haseł znalazły się wskazówki z zakresu budowy słotwórczej tych wyrazów i ich sugerowane podstawy, por. *preadamita* (SW: łac. *prae-* + *adamita* od *Adam*; SDor: łac. *prae-* ‘przed’ + *Adam*), *prerafaelizm* (SW: *prae-* + **Rafaëlizm* od *Rafaël*)//*prerafaelityzm* (SW: łac. *prae-* + *rafaelita* od *Rafaël*; SDor: ang. *preraphaelitism*, a to z łac. *prae-* + *Raffaello*).

Można się zastanawiać, w jakim stopniu wyrazy te są rezultatem działań rodzimych procesów słotwórczych. Już tylko pobieżny przegląd słowników innojęzycznych²³⁰, które rejestrują liczne z omawianych tu leksemów, potwierdza wielokrotnie wysuwane w naszych rozważaniach przypuszczenie, że przywołane rzeczowniki nie są wytworem derywacji właściwej na gruncie polskim, ale owocem słotwórczych procesów adaptacyjnych. Spowodowały one, że leksemy te weszły w relacje formalno-semantyczne z innymi wyrazami obecnymi w leksyce polskiej, co pozwoliło im uzyskać status synchronicznych derywatów.

Warto tu także wspomnieć o wyrazie *prefiks*, którego podzielną formalną jest wyraźnie odczuwana, zwłaszcza w kontekście istnienia innych terminów językoznawczych, np. *sufiks* – *afiks* – *postfiks* – *interfiks* – *infiks*. Między rzeczownikami, określanymi w terminologii słotwórczej mianem quasi-derywatów (por. Kleszczowa 2001a, 203, 207), tworzącymi tę serię²³¹ zachodzi stosunek motywacji wzajemnej. Ich podstawy mają charakter związany (por. GWJP 1998, 365;

²²⁹ Pominęto rzeczownik *prerafaelista* ‘zwolennik prerafaelizmu’ (SW: od łac. *prae-* + **Rafaëlista* od *Rafaël*: „Notaty o prerafaelistach.” Wejs), ponieważ jest motywowany przez rzeczownik *prerafaelizm*.

²³⁰ Por. francuskie odpowiedniki omawianych leksemów, np. *préadamite*, *préambule*, *prédominance*, *préhistoire*, *préoccupation*, *préraphaélisme*, *préraphaélite* (NPR).

²³¹ Por. też obce *inflacja* – *deflacja*, *indukcja* – *dedukcja* czy rodzime *zacząć* – *począć*, *odemknąć* – *zamknąć* *przymknąć* – *domknąć* itd.

hasło: *podstawa słowotwórcza związana w: EJP*)²³².

W analizowanym materiale nie odnotowano formacji od podstaw rodzimych.

Obserwacja semantyki analizowanych jednostek pozwala zauważyć, że prefiks *pre-* charakteryzuje się dość dużą precyzją znaczeniową i wskazuje zwykle na początkową, wstępną fazę, uprzedniość, wcześniejszość, por. *preadamita* ‘człowiek, który istniał przed biblijnym Adamem’, *preegzystencja* ‘byt uprzedni, wcześniejsza egzystencja’, *preformacja* ‘wstępne stadium rozwoju czegoś’, *prehistoria* ‘wcześniejszy, początkowy etap historii’, *preokupacja* ‘wcześniejszy zabór’, *prerafaelizm/prerafaelizm* ‘kierunek nawiązujący do malarzy, którzy działali przed Rafaeliem’. Znaczenie to nawiązuje do semantyki cząstki *pre-*, jaką posiada ona w łacinie.

Przedrostek *pre-* wchodzi w relacje synonimii z rodzimym morfem *przed*, por. *preegzystencja* ‘przedistnienie’²³³.

Powszechnie wiadomo, że leksyka obca jest charakterystyczna przede wszystkim dla stylu naukowego (zob. Kurkowska, Skorupka 2001, 119). Nie inaczej rzecz wygląda w przypadku omawianych wyrazów z *pre-*. O tym, że spora ich grupa należy do terminologii, przekonują kwalifikatory, jakimi opatrzone niektóre leksemy w ekscerpowanych słownikach: *praw(niczny)*, np. *prenotacja*, *preokupacja*, *szt(uka)*, np. *prerafaelizm/prerafaelityzm*, *chem(iczny)*, np. *precypitat*, *biol(ogiczny)*, np. *preformacja*, *muz(yczny)*, np. *preludium*. Leksykę terminologiczną przywołują również leksemy, których nie scharakteryzowano pod względem stylistycznym za pomocą kwalifikatorów, np. *preadamita*, *prehistoria*, *preegzystencja*²³⁴.

XX w.

W leksyce XX w. wystąpiły nowe leksemy z początkowym *pre-*²³⁵: *PREADAPTACJA biol.* ‘przystosowanie do pewnych warunków życia wytwarzające się u pewnych organizmów rzekomo z góry, bez wpływu owych warunków (teoria preadaptacji była wysuwana przez niektórych biologów o poglądach

²³² Polszczyzna powiela w takich przypadkach relacje słowotwórcze, jakie zachodziły w języku-dawcy (por. Kleszczowa 2001a, 203).

²³³ W kilku zapożyczeniach początkowe *pre-* przekłada się na rodzimy morfem *prze-* (zob. SJDS 1996, 301), np. *preagrawacja* ‘przeciążenie’, *prepotencja* ‘przemocność’.

²³⁴ Warto także zauważyć, iż wiele dziewiętnastowiecznych leksemów z *pre-* nie zostało już odnotowanych w słownikach rejestrujących leksykę późniejszą, tj. SDor i Szym, np. *preagrawacja*, *predominacja*, *prenotacja*, *preokupacja* itd.

²³⁵ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *prebendarz*, *prefacja*, *prepozycja*, *pretor*, *prezbiter*, *precedencja*, *preferencja*, *prejudykat*, *prenumerata*, *preadamita*, *preambula*, *precypitat*, *predykat*, *preegzystencja*, *preferans*, *prefiks*, *preformacja*, *prehistoria*, *prekursor*, *prelekacja*, *preludium*, *premedytacja*, *preopinant*, *preparat*, *preponderancja/preponderencja*, *prepotencja*, *prerafaelityzm*, *prerafaelizm*.

antydarwinowskich, zwłaszcza genetyków)’ (SDor: łac. *prae* ‘przed’ + *adaptacja*); **PREDETERMINIZM** *kult.* ‘religijna odmiana determinizmu, doktryna pojmująca przyczynową konieczność jako wynik działania woli Boga, który z góry wyznaczył bieg wszelkich wydarzeń’ (SDor: łac. *prae* ‘przed’ + *determinizm*); **PREDYLEKCJA** ‘szczególne upodobanie, skłonność, słabość do kogo, czego; zamięłowanie’ (SDor: łac. *prae* ‘przed’ + *dilectio*; Szym); **PREDYSPOZYCJA** (łac.) ‘wrodzona skłonność do czegoś; dyspozycja, usposobienie’ (SW; SDor; Szym); **PREFABRYKACJA** ‘metoda budowania polegająca na wykonywaniu sposobem przemysłowym elementów budowli (w zakładach przemysłowych lub na placu budowy w warsztatach polowych) oraz na łączeniu tych elementów na miejscu budowy’ (SDor: „Najistotniejszym celem prefabrykacji jest przeniesienie możliwie jak największej ilości operacji wykonawczych z placu budowy do zakładu fabrycznego przy stosowaniu produkcji seryjnej i zmechanizowanej.” Wiedza 562, s. 21; Szym); **PREFABRYKAT** (fr.) ‘element składowy budowli (np. część fundamentu, ściany, stropu) wyprodukowany w zakładzie przemysłowym, łączony w całość z innymi elementami na miejscu budowy; element prefabrykowany’ (SDor: „Rozpoczyna się budowa wytwórni prefabrykatów, gdzie wykonywane będą elementy budynków.” Wiedza i Życie 1953, s. 461; Szym); **PREFIGURACJA** (łac.) *książk.* ‘fakt, zjawisko, zdarzenie zapowiadające, sugerujące późniejsze wydarzenie, będące jego antycypacją’ (SDor: „W każdej [...] generacji odczuwa się potrzebę «nestorów», reprezentujących starców, których się obsypuje zaszczytami, nie wyzywając zazdrości młodych, ponieważ ci widzą w nich niejako prefigurację własnej dostojnej sędziowości.” Par. Alch. 342; Szym); **PREGLACJAŁ** *geol. geogr.* ‘okres przedlodowcowy, preglacialny; okres poprzedzający zlodowacenie (głównie najstarsze zlodowacenie w czwartorzędzie)’ (SDor: „Piaski te [Wyżyny Lubelskiej], począwszy od dolnej kredy aż do preglacjału, są przerobionymi skałami osadowymi.” Turnau Petr. 23; Szym); **PREJOTACJA** *jęz.* ‘proces fonetyczny polegający na rozwinięciu się przed samogłoską niezgłoskotwórczego *i*, zwanego (od nazwy litery greckiej służącej do oznaczenia tej głoski) jotą’ (SDor: „Prejotację samogłoski *i* – z jej jednoczesnym obniżeniem do poziomu *e* przed spółgłoską nosową *n* [...] mamy w formie «jendyków».” Dor. Kryt. 73; Szym); **PREKAMBR** *geol.* ‘okres geologiczny obejmujący dwie najstarsze ery Ziemi: archaik i proterozoik; utwory geologiczne powstałe w tym okresie; era prekambryjska’ (SDor: łac. *prae-* ‘przed’ + *kambr*; Szym); **PREORIENTACJA** (łac.) ‘wstępne, początkowe zapoznanie kogoś z czymś; zdobycie wstępnej orientacji w czymś’ (SDor: łac. *prae* ‘przed’ + *orientacja*: „Wielką pomocą w wyborze zawodu są gabinety preorientacji zawodowej, gdzie wykwalifikowani psycholodzy szeregiem pytań i testów ujawniają właściwe zamięłowania zawodowe.” Horyz. Techn. 3, 1965, s. 26; Szym); **PREPROLETARIAT** *socjol.* ‘warstwa społeczna powstała u schyłku formacji feudalnej, składająca się głównie ze zbiegłych chłopów, zdeklasowanych rzemieślników itp. przedstawicieli biedoty, stanowiąca zaczątek

proletariatu (Szym); PREREFORMACJA *hist.* ‘ruchy religijne, głównie husytyzm, poprzedzające właściwą reformację luterkańsko-kalwińską’ (SDor: łac. *prae-* ‘przed’ + *reformacja*); PREROMANTYZM *lit. szt.* ‘zespół różnorodnych tendencji występujących przede wszystkim w literaturze i sztuce europejskiej drugiej połowy XVIII w. i na początku XIX w., poprzedzających okres romantyzmu, charakteryzujących się odrzuceniem klasycznych norm estetycznych na rzecz ekspresji oraz odznaczających się zainteresowaniem dla średniowiecza i ludowości’ (SDor: łac. *prae-* ‘przed’ + *romantyzm*: „W Polsce preromantyzm znalazł najwybitniejszego przedstawiciela w Brodzińskim.” Krzyż. J. Lit. 560; Szym); PRESELEKCJA *hand.* ‘system sprzedaży towarów ułatwiający klientowi w sklepie oglądanie tych towarów i dokonywanie wyboru’ (SDor: łac. *prae-* ‘przed’ + *selekcja*; Szym)²³⁶; PRESELEKTOR *techn.* ‘urządzenie umożliwiające ustalenie kolejności pracy poszczególnych elementów obrabiarki sterowanej automatycznie’ (SDor: łac. *prae-* ‘przed’ + *selektor*).

Słownik Szym jako pierwszy poświęca prefiksowi *pre-* odrębne hasło morfemowe: *pre-* (łac.) pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający: ‘przed, wprzód, najpierw’; odpowiednik przedrostka *przed-*, np. *predyspozycja*, *preromantyzm*, *prefabrykat*, *prehistoryczny* (Szym).

Spośród odnotowanych zapożyczeń motywację słowotwórczą uzyskały rzeczowniki: *prefabrykat* (fr.) (: *fabrykat*), *preorientacja* (łac.) (: *orientacja*)²³⁷.

Pozostałe jednostki nie zostały w ekscerpowanych słownikach opatrzone informacją na temat języka, z którego mogłyby pochodzić. Ich miejsce należałoby widzieć wśród zapożyczeń sztucznych, obarczonych dużym stopniem umiędzynarodowienia. Leksemy te należą do synchronicznych derywatów, których podstawami są zaadaptowane wyrazy obce: *preadaptacja* (: *adaptacja*), *predeterminizm* (: *determinizm*), *prekambr* (: *kambr*), *prereformacja* (: *reformacja*), *preromantyzm* (: *romantyzm*), *preselekcja* (: *selekcja*), *preselektor* (: *selektor*), *preglacial* (: *glacial*), *prefabrykacja* (: *fabrykacja*), *prejotacja* (: *jotacja*, *jota*), *preproletariat* (: *proletariat*). Większość z nich ma swoje odpowiedniki w innych językach europejskich²³⁸, co przemawia za tym, że nie są one produktem

²³⁶ W SDor leksem ten opatrzone uwagą: „neologizm znaczeniowo niezbyt udany”.

²³⁷ Podajemy tylko niektóre zapożyczenia z *pre-*, które nie uzyskały w polszczyźnie motywacji słowotwórczej. Leksemy z początkową częścią *pre-* wypełniają zazwyczaj istniejące już gniazda słowotwórcze, np. *prefabrykacja* – *prefabrykat* – *prefabrykacyjny* – *prefabrykatornia* – *prefabrykować* (gniazdo FABRYKA), *preglacial* – *preglacialny* (gniazdo GLACJAŁ), *prekambr* – *prekambryjski* (gniazdo KAMBR), *prereformacja* – *prereformacyjny* (gniazdo REFORMA), *preromantyzm* – *preromantyczny* – *preromantyk* (gniazdo ROMANTYZM) (por. SGS 2001, 1139; Waszakowa 2005, 172). Polszczyzna zapożycza w tym wypadku rzeczownik i pochodzący od niego przymiotnik (niekiedy też czasownik), a następnie powiela relację słowotwórczą, jaka zachodziła między tymi leksemami w języku-dawcy, tj. rzeczownik funkcjonuje jako podstawa słowotwórcza dla przymiotnika, np. *prekambr* – *prekambryjski* itd.

²³⁸ Por. np. odpowiedniki francuskie *prédéterminisme*, *prédilection*, *prédisposition*, *fabrication*, *préfiguration*, *préromantisme*, *présélection*, *présélecteur* (NPR).

rodzimego słowotwórstwa. Ich pojawienie się w polskim zasobie słownikowym należy tłumaczyć w kontekście kontaktów polszczyzny z innymi językami. Wyrazy te w zdecydowanej mierze reprezentują międzynarodową leksykę terminologiczną, charakterystyczną dla stylu naukowego (zob. Kurkowska, Skorupka 2001, 119–120).

W polszczyźnie badanego okresu nie wystąpiły formacje od podstaw rodzimych²³⁹. Ponadto odnotowane derywaty wykazują duży stopień internacjonalizacji. Można zatem stwierdzić, że prefiks *pre-* wydzieliła się w polszczyźnie z serii wyrazów obcych, ale nie tworzy nowych²⁴⁰.

Podobnie jak w okresie wcześniejszym przedrostek *pre-* charakteryzuje się dość dużą precyzją semantyczną. W derywatach modyfikacyjnych typu *preadaptacja*, *prefabrykacja*, *preorientacja*, *preselekcja* i mutacyjnych, oznaczających nazwy kierunków, prądów, doktryn, różnych zjawisk społecznych i przyrodniczych²⁴¹, np. *predeterminizm*, *preglacjał*, *prekambr*, *preproletariat*, *prereformacja*, *preromantyzm* (por. GWJP 1998, 432, 492) interesujący nas przedrostek sygnalizuje początkową fazę czego, wstępny, przygotowawczy etap, uprzedniość²⁴².

W porównaniu z okresami wcześniejszymi nie zmienia się przynależność stylowa dwudziestowiecznych leksemów z początkową częścią *pre-*. Wciąż reprezentują one erudycyjne słownictwo specjalistyczne, mieszczące się w obrębie stylu naukowego (por. Waszakowa 1989, 112). Większość analizowanych jednostek została opatrzona kwalifikatorami o charakterze terminologicznym, por. *geol(ogiczny)* i *geogr(aficzny)*, np. *preglacjał*, *prekambr*, *biol(ogiczny)*, np. *preadaptacja*, *jęz(ykoznawczy)*, np. *prejotacja*, *socjol(ogiczny)*, np. *preproletariat*, *hist(oryczny)*, np. *prereformacja*, *kult(urowy)*, np. *predeterminizm*, *lit(eraturoznawczy)*, *szt(uka)*, np. *preromantyzm*. Do leksyki reprezentującej techniczną odmianę stylu naukowego należą rzeczowniki: *preselektor*, *prefabrykacja*, *prefabrykat* (słownictwo techniczne)²⁴³. Zasięg środowiskowy ma rzeczownik *preselekcja* (słownictwo handlowe).

²³⁹ Także w najnowszej polszczyźnie – jak tego dowodzą badania H. Jadackiej i K. Waszakowej – nie występują derywaty z przedrostkiem *pre-* powstałe od baz rodzimych (por. Jadacka 2001, 104; Waszakowa 2005, 71, 132).

²⁴⁰ Autorzy GHJPa mówią w takich przypadkach o „przedrostkach, które tkwią w całych obcych wyrazach, np. *prehistoria* [...], ale nie wyosobniają się jako samodzielny morfem” (por. GHJPa 1981, 191).

²⁴¹ Derywaty te nazywają tylko podobne jakości, ale jednak inne niż te, które są sygnalizowane przez podstawę. Czasami trudno wskazać granicę między mutacjami a modyfikacjami.

²⁴² Jak już wspomniano, prefiks *pre-* wchodzi w relację synonimii z rodzimym morfemem *przed*. Por. synonimy przymiotników z formantem prefiksalnie-sufiksalnym, np. *preglacjałny* ‘przedlodowcowy’, *prelogiczny* ‘przedlogiczny’.

²⁴³ Leksemy *prefabrykacja*, *prefabrykat* nie zostały opatrzone kwalifikatorami terminologicznymi, jednakże obserwacja definicji słownikowych i kontekstów jednoznacznie wskazuje na ich specjalistyczny charakter.

Podsumowując rozważania dotyczące dziejów cząstki *pre-* w języku polskim, trzeba przypomnieć, że pierwsze pożyczki z łaciny z początkowym *pre-* pojawiły się już w dobie staropolskiej. Znaczny ich przyrost nastąpił w polszczyźnie wieków późniejszych, zwłaszcza w dobie średniopolskiej.

Trudno orzec, które z rzeczowników, odnotowanych w dobie nowopolskiej, są produktem rodzimych mechanizmów słowotwórczych. Jak zauważono, większość omawianych jednostek leksykalnych ma swoje odpowiedniki w innych językach europejskich. Porównanie naszego materiału z leksyką zawartą w słownikach innojęzycznych dowodzi, że mamy tu do czynienia ze słownictwem internacjonalnym. Pewnych wskazówek świadczących o względnej rodzimości²⁴⁴ niektórych wyrazów mogą dostarczyć słowniki ekscerpowane na potrzeby naszych rozważań. Jedynie w SDor znalazła się informacja, że leksem *preselekcja* jest „neologizmem znaczeniowo niezbyt udanym” (SDor), która przemawia za tym, że wyraz ten został utworzony w polszczyźnie.

Można się zastanawiać, co wpłynęło na fakt, że przedrostek *pre-* nie tworzy w polszczyźnie derywatów od baz rodzimych i charakteryzuje się dość małą aktywnością słowotwórczą w ogóle (tj. nawet przy podstawach genetycznie obcych)²⁴⁵. Okazuje się, że takie czynniki jak: dawność zapożyczeń (pierwsze pojawiły się już w dobie staropolskiej), szybkość i łatwość uzyskiwania przez te zapożyczenia podzielności formalno-semantycznej (prefiks *pre-* wyabstrahował się już w XVII-XVIII w.), duża precyzja znaczeniowa oraz jednorodność stylistyczna leksemów z *pre-*, które – jak się wydaje – powinny sprzyjać pełnej adaptacji do polskiego systemu słowotwórczego²⁴⁶ i zwiększaniu produktywności okazują się w tym względzie niewystarczające.

Należy sądzić, iż właśnie precyzja znaczeniowa i ograniczenia stylistyczne stały się barierą w pełnym przyswojeniu prefiksu *pre-* do polskiego słowotwórstwa. Przyczyn pewnych przeszkód w tworzeniu derywatów z przedrostkiem *pre-* od podstaw rodzimych trzeba też szukać w innych czynnikach natury morfologiczno-semantycznej i stylistycznej. Otóż rodzimym odpowiednikiem synonimicznym lewostronnego afiksu *pre-* jest morfem *przed-*, który, po pierwsze, łatwo się łączy z podstawami swojskimi, po drugie zaś – tworzone przy jego udziale derywaty mogą się lokować w obrębie różnych odmian stylowych.

²⁴⁴ W tym kontekście chodzi o znaczenie ‘wytworzony wskutek działania mechanizmów rodzimego słowotwórstwa – a więc na polskim gruncie – przy udziale morfemów genetycznie obcych’.

²⁴⁵ Jak wynika z ustaleń K. Waszakowej, przedrostek *pre-* we współczesnej polszczyźnie charakteryzuje się dość małą aktywnością słowotwórczą (por. Waszakowa 2005, 122).

²⁴⁶ Chodzi tu o tworzenie derywatów przy udziale podstaw polskich.

14. *pro-*

Przedrostek *pro-* pochodzi z łaciny: *pro-* (łac.) 1. ‘przed czymś, na przodzie’; 2. ‘w obronie (w interesie) kogoś (czegoś), za kimś, za czymś’ (SLP).

Do XV/XVI w.

Pierwsze zapożyczenia²⁴⁷ rzeczownikowe z greki i łaciny z częstką *pro-* notuje już Sstp, np. PROKURACJA (łac.) 1. ‘pełnomocnictwo procesowe’; 2. ‘dokument ustanawiający zastępstwo procesowe’ (Sstp; Mosz; SXVI; L; SWil; SW; SDor); PROKURATOR (łac.) ‘pełnomocnik, zastępca procesowy’ (Sstp; Mosz; SXVI; L; SWil; SW; SDor; Szym); PROLOG (gr., łac.) ‘wstęp, wprowadzenie do utworu literackiego’ (Sstp; Mosz; SXVI; SWil; SW; SDor; Szym).

Rzeczowniki te nie weszły w relacje formalno-semantyczne z innymi leksemami funkcjonującymi w ówczesnym zasobie słownikowym²⁴⁸.

XVI w.

Wiek XVI przynosi kolejne greckie i łacińskie zapożyczenia z początkową częstką *pro-*²⁴⁹, np. PROARCHA (gr., łac.) ‘prapoczątek’ (Mosz); PROKONSUL (łac.) ‘rządca, namiestnik prowincji; konsul w dawnym Rzymie, wysłany po skończeniu urzędowania dla zarządzania jaką prowincją, wielkorządca, prefekt’ (Mosz; SXVI; SWil; SW; SDor; Szym); PROMOCJA (łac.) ‘awans’ (Mosz; SXVI; L; SWil; SW; SDor; Szym); PROTESTACJA (łac.) ‘sprzeciw, opór’ (Mosz; SXVI; SXVII/XVIII; L; SWil; SW; SDor); PROWIZJA (łac.) ‘przezorność’ (Mosz; SXVI; SXVII/XVIII; L; SWil; SW; SDor; Szym)²⁵⁰.

Spośród przywołanych rzeczowników jedynie wyraz *prokonsul* (: *konsul*) uzyskał motywację słowotwórczą, co wsparło proces wyabstrahowywania się prefiksu *pro-* w języku polskim.

²⁴⁷ W związku z tym, że są to zapożyczenia, które nie uzyskały podzielności formalno-semantycznej w polszczyźnie, podajemy tylko kilka przykładów bez cytatów.

²⁴⁸ Należy zauważyć, iż na zależność semantyczną rzeczowników *kurator* ‘opiekun zarządcą’ i *prokurator* wskazuje SXVI, w którym przy haśle *kurator* umieszczono odsyłacz do *prokurator*. Może to przemawiać za tym, że leksemy te weszły w relacje formalno-semantyczną w ówczesnej polszczyźnie.

²⁴⁹ D. Moszyńska dla polszczyzny szesnastowiecznej notuje 43 leksemy zapożyczone z łaciny i greki z początkowym *pro-* (zob. Mosz 1975, 200–201).

²⁵⁰ W leksyce XVI w. funkcjonowały też rzeczowniki: *prokuracja*, *prokurator*, *prolog*.

XVII–XVIII w.

W polszczyźnie XVII i XVIII w. obserwujemy dalszy przyrost zapożyczeń²⁵¹ z początkową częścią *pro-*, np. PROCENT (łac., niem.) 1. procent (głównie przy liczebnikach) ‘setna część danej wielkości (%)’; odsetek’; 2. ‘dochód, jaki daje kapitał pożyczkowy; odsetki płacone przez dłużnika wierzycielowi za pożyczanie określonej sumy pieniędzy’; ‘prowizja, lichwa’ (L; SWil: p. *prowizja*; SW: łac. *pro-* + *centum*; SDor: łac. *pro-* + *centum*; Szym)²⁵²; PROPENSJA (łac.) ‘życzliwość’ (SXVII/XVIII; SW); PROWIDENCJA (łac.) ‘opatrność’ (SXVII/XVIII; SW); PROZAPAS ‘na zapas, w prozapas, na dorędziu, na wszelki wypadek, w odwodzie’ (L: „Żołnierz aby miał amunicję i kartusze prozapas.” Tr.; SWil; SW: *pro-* + *zapas*: „Mieć co w prozapas wszelkiej okoliczności.” Troc.)²⁵³.

W badanym materiale dominują zapożyczenia, które nie stały się w polszczyźnie synchronicznymi derywatami.

Na uwagę zasługuje fakt, że, o ile w materiale badanego okresu w zasadzie brak derywatów od podstaw obcych z częścią *pro-*, o tyle w L odnotowano formację od podstawy rodzimej: *prozapas*. Autorzy SW dostrzegli granicę między *pro-* a wyrazem podstawowym, co świadczy o odczuwaniu przez użytkowników ówczesnej polszczyzny podzielności formalnej leksemu *prozapas* i łączących go z bazą relacji semantycznych. W definicji słownikowej L objaśnia *prozapas* jako ‘na zapas’, co wskazuje, że *pro-* mogło wchodzić w relację synonimii z rodzimym morfemem *na-*²⁵⁴.

Obecność leksemu *prozapas* w leksyce doby średniopolskiej dowodzi także, że częśćka *pro-* zaczęła wtedy funkcjonować jako samodzielny formant prefiksalny. Jego wydzieleniu się z wyrazów pochodzenia obcego (głównie grecko-łacińskiego) sprzyjała przede wszystkim długa tradycja tych zapożyczeń (pierwsze pojawiły się już w dobie staropolskiej), ich stosunkowo duża liczebność oraz dość wyraziste znaczenie.

XIX w.

Wiek XIX²⁵⁵ nie przynosi wiele nowych leksemów z początkowym *pro-*²⁵⁶: PROCHLORYT ‘minerał z gromady sylikoidów, z grupy chlorytu’ (SW: gr. *pro-* + *chloryt* ‘chloryt najpierw poznany’) (SW); PROCHRYSTUM (łac.)

²⁵¹ Podajemy tylko niektóre z tych pożyczek.

²⁵² Autorzy SW i SDor dostrzegają wyraźną granicę między *pro-* a *centum* (łac.).

²⁵³ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonowały też rzeczowniki: *prokuracja*, *prokurator*, *prolog*, *promocja*, *protestacja*, *prowizja*.

²⁵⁴ W przypadku wyrazu *prozapas* prefiks *pro-* ma także podobne znaczenie co rodzime *dla*.

²⁵⁵ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *prokuracja*, *prokurator*, *prolog*, *prokonsul*, *promocja*, *protestacja*, *prowizja*, *procent*, *propensja*, *providencja*, *prozapas*.

²⁵⁶ Dla przykładu podano tylko kilka pożyczek, które nie uzyskały w polszczyźnie motywacji słowotwórczej.

‘flaszczyzna zawierająca trochę krwi męczennika, złożona na jego piersiach w trumnie z wyróżnieniami literami P. Chr. (pro Christo), tj. za Chrystusa’ (SWil: „Przynoszą mu prochrystum.”; SW: *mało uż.*); PROFILAKSJA//PROFILAKTYKA (gr., fr.) ‘zapobieganie, zabezpieczanie od choroby’ (SWil: *profylaksja* p. *profilaksja*; *med.*; SW: *profilaksja* p. *profilaktyka*; *nie używać*; gr. *prophylaxis*, *pro-* + *phylaxis*; SDor; Szym); PROGIMNAZJUM (gr., łac., niem.) *przest.* ‘szkoła o niższych klasach gimnazjalnych; szkoła z programem nauczania w zakresie niższych klas gimnazjalnych’ (SW: *pro-* + *gimnazjum*; niem. *Progymnasium* z łac. i gr.: „Progimnazjum czteroklasowe, sześcioklasowe”; SDor: gr. *pro-* ‘przed’ + *gimnazjum*: „Gdyby nie ten strajk, Mietek już byłby w czwartej klasie, za rok skończyłby progimnazjum.” Goj. *Dziew.* I, 50; Szym); PROGNATYZM (gr.) *antr.* ‘silne wysunięcie ku przodowi części twarzowej czaszki, głównie szczęk, typowe dla kopalnych form człowiekowatych i czarnej odmiany człowieka’ (SW: gr. *pro-* + *gnathos*; SDor: gr. *pro-* ‘przed’ + *gnathos* ‘szczeka’: „Czaszka małpia ma na ogół wygląd zwierzęcy, wynikający z silnego rozwoju aparatu żuwącego i wysunięcia szczęk naprzód (prognatyzm) oraz z obecności grzebieni kostnych.” Demb. *J. Psych. małp* 11; Szym); PROKATEDRA ‘kościół niższy od katedry, wicekatedra, filia katedry; kościół w miejscu pobytu biskupa ordynariusza, zastępujący katedrę’ (SW: łac. *pro-* + *katedra*; SDor: *kult.*); PROKWESTOR (łac.) ‘podskarbi, w dawnej rzymskiej prowincji’ (SWil; SW); PROMESA (fr.) ‘rodzaj akcji tymczasowej, dokument stwierdzający, że po zapłaceniu całej należności akcja właściwa wydaną zostanie; ustąpienie prawa do losu loteryjnego albo do pożyczki premiejowej na czas umówiony’ (SW); PROMORFOLOGIA *zool.* ‘nauka o kształtach zewnętrznych i zasadniczych, podstawowych typach budowy i symetrii zwierząt’ (SW: *pro-* + *morfologia*; SDor: łac. *pro-* + *morfologia*); PROPELER (ang.) ‘śruba okrętowa jako przyrząd poruszający statek, a także sam okręt śrubowy, śrubowiec’ (SW); PROPEPTON *fizj.* ‘odmiana peptonu (propeptonum)’ (SW: gr., łac. *pro-* + *pepton*); PROPLASTYKA ‘sztuka robienia modeli’ (SW: gr., łac. *pro-* + *plastikos*); PROPLAZMA ‘pierwotny wzór, model’ (SW: gr., łac. *pro-* + *plasma*); PROPREFEKT ‘zastępca, pomocnik prefekta’ (SW: *pro-* + *prefekt*); PROPRETOR (łac.) ‘najwyższy sędzia na prowincji; w dawnym państwie rzymskim’ (SWil; SW); PROPROBOSZCZ ‘zastępca, pomocnik proboszcza, wikariusz’ (SW: *pro-* + *proboszcz*: „U fary w Warszawie są wikariusze, zwani propoboszczami.”); PROREKTOR (łac.) ‘zastępca rektora wyższej uczelni’ (SWil; SW: „Prorektor szkoły powiatowej.”; SDor: „Do rady naukowej weszli z urzędu rektor, prorektor i kierownicy wydziałów.” Teatr 1, 1949, s. 30; Szym); PROSTYBIT ‘trójsiarek antymonu z trójtlenkiem antymonu, krystalizujący w układzie jednoskośnym, czerwony’ (SW: łac. *pro-* + *stibitum*); PROWIKARIUSZ ‘zastępca, pomocnik wikariusza’ (SW: *pro-* + *wikariusz*: „Prowikariusz apostołski w Tonkinie wydał dzieło, dotyczące historii apostołów chrześcijańskich w Chinach.”).

Niektóre z odnotowanych zapożyczeń uzyskały podzielność formalno-semantyczną: *progimnazjum* (: *gimnazjum*), *prorektor* (: *rektor*), być może także: *prokwestor* (: *kwestor*), *propretor* (: *pretor*)²⁵⁷.

Do derywatów, utworzonych od podstaw przyswojonych należą rzeczowniki: *prochloryt* (: *chloryt*), *prokatedra* (: *katedra*), *promorfologia* (: *morfologia*), *propepton* (: *pepton*), *proplastyka* (: *plastyka*), *proplazma* (*plazma*), *proproboszcz* (: *proboszcz*), *prowikariusz* (: *wikariusz*)²⁵⁸. Jednostki te mogły być również zapożyczone z innych języków, choć słowniki nie informują w ich przypadku o źródle zapożyczenia²⁵⁹ lub też powstały w języku polskim jako zapożyczenia sztuczne.

W materiale dziewiętnastowiecznym nie wystąpiły formacje od podstaw rodzimych. Natomiast na uwagę zasługuje fakt, że w SWil poświęcono częście *pro-* odrębne hasło: *pro-* (łac.) *nieuż.* ‘za’ (SWil: *pro zapas* ‘na zapas; na potrzebę nieprzewidzianą’; *pro* i kontra (*pro et contra*)).

Trudno przypuszczać, że ów zabieg świadczy o popularności tego morfemu w polszczyźnie XIX w., jeżeli, po pierwsze, nowe formacje z *pro-* wcale nie są w tym okresie tak liczne, po drugie zaś, w obrębie hasła *pro-* użyto kwalifikatora *nieuż*(ywany), co dowodzi, że *pro*, funkcjonujące samodzielnie na takiej zasadzie, jak na przykład dzisiejsze *super*, miało wówczas marginalny charakter.

Semantyka odnotowanych rzeczowników z *pro-* przedstawia się następująco:

- leksemy, w których *pro-* wskazuje na fazę wstępną, przygotowawczą tego, o czym mówi podstawa, np. *prochloryt*, *progimnazjum*, *proplazma*; tu też można wyodrębnić takie formacje, które nazywają podstawową, niższą formę tego, na co wskazuje podstawa, np. *promorfologia*,
- derywaty wskazujące na zastępczą funkcję: nazwy osób typu *proprefekt*, *prorektor*, *prowikariusz*; *pro-* może tu także wносить dodatkowe znaczenie ‘pomocnik’, np. *proproboszcz* oraz nazwy obiektów, np. *prokatedra*.

Jak można zauważyć, dziewiętnastowieczne formacje z *pro-* nazywają albo przygotowawczy, wstępny etap czego, albo zastępczą, pomocniczą, niższą funkcję wobec podstawowego rzeczownika. To drugie znaczenie można by oddać za pomocą synonimicznego morfemu *wice-*, o czym świadczy wykorzystany w definicji wyrazu *prokatedra* synonim *wicekatedra*. Należy podkreślić, że oba sensy nawiązują do semantyki prefiksu *pro-* w grece²⁶⁰.

²⁵⁷ Dokładniejsze przyjrzenie się definicjom słownikowym leksemów *prokwestor*, *propretor* nie do końca przekonuje, że były one motywowane odpowiednio przez rzeczowniki: *kwestor*, *pretor*.

²⁵⁸ W niektórych przypadkach podstawy te są bardzo dawnymi zapożyczeniami, np. *proboszcz*.

²⁵⁹ Autorzy SW czy SDor od obcych podstaw nie przyswojonych wywodzą wyrazy, np. *profilaksja/profilaktyka* (*pro-* + *phylaxis*), *prognatyzm* (*pro-* + *gnathos*), *proplastyka* (*pro-* + *plastikos*), *proplazma* (*pro-* + *plasma*), *prostybit* (*pro-* + *stibitum*), zaś od przyswojonych rzeczowników, np. *prochloryt* (*pro-* + *chloryt*), *progimnazjum* (*pro-* + *gimnazjum*), *prokatedra* (*pro-* + *katedra*), *promorfologia* (*pro-* + *morfologia*), *propepton* (*pro-* + *pepton*), *prowikariusz* (: *wikariusz*). Motywacji w polszczyźnie nie mają leksemy: *prognatyzm*, *profilaksja/profilaktyka*, *prostybit*.

²⁶⁰ Pozostałe rzeczowniki z *pro-* nie mają już tak przejrzystej semantyki. Zarówno definicje, jak i nieliczne, ubogie konteksty uniemożliwiają szczegółową charakterystykę semantyczną niektórych

Analizowane słownictwo w dużej mierze należy do erudycyjnej leksyki specjalistycznej o charakterze naukowym (por. Waszakowa 1989, 112), o czym świadczą kwalifikatory terminologiczne, jakich użyto w stosunku do niektórych rzeczowników: *med(yczny)*, np. *profilaksja*²⁶¹, *antr(opologiczny)*, np. *prognatyzm*, *zool(ogiczny)*, np. *promorfologia*, *fizj(ologiczny)*, np. *propepton*. W obrębie badanego materiału istnieją także wyrazy, które nie zostały opatrzone kwalifikatorami, ale ich przynależność do terminologii specjalistycznej – na podstawie obserwacji definicji i kontekstów – wydaje się bezsporna, np. *prochloryt* (termin mineralogiczny), *prostybit* (termin chemiczny). Urzędowy charakter mają natomiast leksemy *proproboszcz*, *prorektor*, *prowikariusz*²⁶².

XX w.

Wśród nowych rzeczowników z początkowym *pro-* można odnotować takie jak²⁶³: *PRODZIEKAN* ‘zastępca dziekana – kierownika wydziału szkoły wyższej’ (Szym); *PROENZYM biol. chem.* proenzymy ‘enzymy wytwarzane w organizmie jako substancje nieczynne, uaktywniające się dopiero pod działaniem odpowiednich aktywatorów enzymatycznych’ (Szym); *PROFAZA biol.* ‘pierwsze stadium mitozy (kariokinezy)’ (SDor: „W profazie tworzą się wewnątrz jądra pałeczkowate lub nitkowate twory zwane chromosomami.” Lewand. Bot. 39); *PROGESTERON biol.* ‘żeński hormon płciowy wydzielany przez ciało żółte, luteina’ (SDor: *pro-* + *gestus* ‘wydany na świat’; Szym: łac. + gr.); *PROKAINA farm.* ‘nowokaina’ (SDor: *pro-* + (ko)kaina); *PROMULGACJA* (łac.) ‘ogłoszenie, publikacja ustaw, rozporządzeń [...], od których uzależniona jest moc obowiązująca tych aktów’ (SDor; Szym); *PROPAROKSYTONEZA jęz.* ‘akcentowanie wyrazów na trzeciej sylabie od końca’ (SDor: „W dialekcie kulturalnym paroksytoneza jest regułą w wyrazach rodzimych. Proparoksytoneza występuje fakultatywnie i niemal wyłącznie w zapożyczeniach, gdzie wzorowana jest na akcentuacji obcej.” Jęz. Pol. 1952, s. 68); *PROSEMINARIUM* (łac.) ‘ćwiczenia organizowane na wyższych uczelniach dla studentów mniej zaawansowanych, przygotowujących się do udziału w pracach

rzeczowników, np. *propeler*, *propepton* *proplastyka*, *prostybit*. Choć w leksemach *propepton*, *prostybit* można wskazać dość ogólne znaczenie ‘typ, podtyp czego’.

²⁶¹ W słownikach późniejszych można dostrzec także inne znaczenia rzeczownika *profilaksja*//*profilaktyka*.

²⁶² Za pomocą kwalifikatora *kult(urowy)* scharakteryzowano pod względem stylistycznym w SDor rzeczownik *prokatedra*. Warto zwrócić uwagę na fakt, że znaczna część materiału dziewiętnastowiecznego nie pojawiła się już w słownikach dwudziestowiecznych, np. *prochloryt*, *prokwesor*, *promorfologia*, *propeler*, *propepton*, *proplastyka*, *proplazma*, *proprefekt*, *propretor*, *proproboszcz*, *prostybit*, *prowikariusz*.

²⁶³ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *prokuracja*, *prokurator*, *prolog*, *prokonsul*, *promocja*, *protestacja*, *prowizja*, *procent*, *profilaktyka*, *progimnazjum*, *prognatyzm*, *prokatedra*, *promorfologia*, *prorektor*.

seminaryjnych' (SDor: „W myśl intencji autora powinni by studenci przerobić jego podręcznik przed wstąpieniem do proseminarium.” Jęz. Pol. 1928, s. 184; Szym); PROWITAMINA *biol. chem.* ‘substancja, z której w organizmie ludzi lub zwierząt powstaje odpowiednia witamina’ (SDor: gr. *pro* ‘przed’ + *witamina*: „Nieczynne związki, z których przez procesy chemiczne powstaje właściwa witamina, nazwano prowitaminami. I tak np. z pokarmu roślinnego pobiera człowiek karoten, który przerabia na witaminę A.” Przyłęcz. S. J. Chem. 305).

W SDor i Szym częście *pro-* poświęcono odrębne hasło: *pro-* (gr., łac.) przedrostek łączący się z przymiotnikami i rzeczownikami: 1. w połączeniu z przymiotnikami określa pozytywny, przychylny stosunek do tego, co oznacza człon drugi, np. *proangielski*; 2. w połączeniu z rzeczownikami (i tworzonymi od nich przymiotnikami) a) wskazuje na funkcję zastępczą w stosunku do tego, co oznacza rzeczownik bezprzyrostkowy, np. *prodziekan* (*prodziekański*), *prorektor*; b) wskazuje na wstępną, przygotowawczą fazę, niższy stopień tego, do czego się odnosi rzeczownik bezprzyrostkowy, np. *proseminarium* (SDor)²⁶⁴; *pro-* (gr., łac.) pierwszy człon wyrazów złożonych (Szym).

Niektóre zapożyczenia z *pro-* uzyskały w polszczyźnie podzielność formalno-semantyczną: *proseminarium* (łac.) (: *seminarium*).

Podstawy obce mają derywaty, które z genetycznego punktu widzenia albo powstały w językach zachodnioeuropejskich, a następnie przedostały się do polszczyzny, przy czym słowniki nie informują o źródle zapożyczenia, albo zostały utworzone jako zapożyczenia sztuczne w języku polskim, np. *prodziekan* (: *dziekan*), *proenzym* (: *enzym*), *profaza* (: *faza*), *proparoksytoneza* (: *paroksytoneza*), *prokaina* (: (*ko*)*kaina*), *prowitamina* (: *witamina*)²⁶⁵.

W analizowanym materiale nie stwierdzono rzeczownikowych formacji od podstaw rodzimych²⁶⁶.

Przywołane rzeczowniki można podobnie scharakteryzować na płaszczyźnie semantycznej, jak leksemy odnotowane w okresie wcześniejszym. Na przygotowawczy, wstępny etap tego, co nazywa podstawa, wskazują formacje typu *proseminarium*. Występują tu również rzeczowniki, nazywające uprzedniość zjawiska, np. *proparoksytoneza*, pierwotny stan czegoś, np. *profaza*, niższe, mniej skomplikowane stadium, np. *proenzym*, *prowitamina*.

²⁶⁴ W hasle poświęconym częście *pro-* ponadto umieszczono w SDor uwagę, że przedrostek *pro-* wchodzi w skład wielu wyrazów przejętych bezpośrednio z łaciny, np. *proklamacja*, *prokurator*, *protestować* i greki, np. *program*, *prognoza*, *prolog* oraz, iż *pro-* może mieć słowiański rodowód, tak jak w wyrazach typu: *prorok*, *prowadzić* (por. SDor).

²⁶⁵ Niektóre rzeczowniki tego typu nie są motywowane w języku polskim, np. *progesteron*. W SDor umieszczono informację dotyczącą budowy słowotwórczej tego leksemu: *progesteron* (*pro-* + *gestus*; łac. + gr.). Część omawianych tu leksemów funkcjonuje w leksyce innych języków, np. *procaïne* (fr.), *progésterone* (fr.), *prophase* (fr.), *provitamine* (fr.) (NPR).

²⁶⁶ H. Jadacka wśród neologizmów powstałych po 1989 r. również nie notuje formacji rzeczownikowych utworzonych od podstaw rodzimych (zob. Jadacka 2001, 92).

Prefiks *pro-*, wskazując na funkcję zastępczą, komunikuje także podrzędność, np. *prodziekan*²⁶⁷.

Omawiane jednostki, podobnie jak to miało miejsce w okresie poprzednim, przynależą głównie do erudycyjnego słownictwa specjalistycznego o charakterze naukowym (zob. Waszakowa 1989, 112). Dowodzi tego nie tyle obserwacja definicji i ubogich kontekstów, w jakich wystąpiły omawiane leksemy, ile przede wszystkim kwalifikatory, za pomocą których scharakteryzowano je w ekscerpowanych słownikach, por. *biol(ogiczno)-chem(iczny)*, np. *proenzym*, *prowitamina*, *biol(ogiczny)*, np. *profaza*, *progesteron*, *farm(aceutyczny)*, np. *prokaina*, *jęz(yko)znawczy*, np. *proparoksytoneza*.

Niektóre derywaty lokują się w obrębie stylu urzędowego, np. *prodziekan*, *proseminarium*.

Podsumowując rozważania dotyczące dziejów prefiksu *pro-* w języku polskim, należy zauważyć, że pierwsze zapożyczenia z częstką *pro-* pojawiły się już w dobie staropolskiej. Niektóre z tych dawnych pożyczek mogły wchodzić na gruncie polszczyzny w relacje formalne i znaczeniowe z innymi leksemami, por. *prokonsul*, co zapewne ułatwiło wyabstrahowanie się prefiksu *pro-*. Proces adaptacji przedrostka *pro-* zakończył się prawdopodobnie w trakcie doby średniopolskiej, skoro słownik L notuje pierwszą formację z *pro-*, utworzoną od podstawy rodzimej: *prozapas*. W okresach późniejszych nie odnotowano nowych derywatów, których podstawy miałyby charakter rodzimy²⁶⁸.

We współczesnej polszczyźnie *pro-* należy do przedrostków o małej produktywności i tylko sporadycznie tworzy formacje od podstaw rodzimych (por. Jadacka 2001, 104)²⁶⁹. Na wzrost aktywności słowotwórczej przedrostka *pro-* w historii polszczyzny nie wpłynął nawet fakt, że brak mu rodzimych²⁷⁰ ekwiwalentów semantycznych. Według M. Szymczaka, niską aktywność derywatów z *pro-* należy tłumaczyć tym, że w polszczyźnie funkcjonuje także przedrostek *pro-*, mający słowiańską genezę (por. Szymczak 1978, 203). Nie wydaje się jednak, żeby to był przekonujący argument, skoro słowiańskie *pro-* występuje w nielicznych wyrazach typu *prorok* (por. SEBor).

²⁶⁷ Autorki GWJP proponują dwojaką interpretację formacji *prodziekan*: 1) 'zastępca dziekana' (derywat mutacyjny), 2. 'dziekan niższego stopnia' (derywat modyfikacyjny); por. też rzeczowniki z *wice-* typu *wiceminister*, *wicedyrektor* (por. GWJP 1998, 431).

²⁶⁸ Odnotowano natomiast przymiotniki od podstaw rodzimych, np. *propolski*, *proradziecki*, *porządowy*, *prospołeczny*, *prozachodni*.

²⁶⁹ Na 16 uwzględnionych przez Waszakową prefiksów obcego pochodzenia *pro-* zajmuje czternaste miejsce (por. Waszakowa 2005, 122).

²⁷⁰ M. Szymczak zwraca uwagę, że zazwyczaj obcy prefiks można oddać za pomocą środka rodzimego, natomiast w przypadku *pro-* taka sytuacja nie jest możliwa. Badacz twierdzi, że nie da się w miejscu przymiotnikowych formacji *propolski* czy *porządowy* użyć odpowiednio leksemów **zapski*, **zarządowy* (por. Szymczak 1978, 204). Synonimiczną funkcję w znaczeniu 'zastępca' może pełnić w odniesieniu do przedrostka *pro-* inny genetycznie obcy lewostronny afiks *wice-*.

W odniesieniu do płaszczyzny semantycznej warto zauważyć, że, o ile w leksyce XIX w. wystąpiło kilka osobowych rzeczowników o znaczeniu ‘pełniący zastępczą funkcję’, o tyle już w słownictwie dwudziestowiecznym mamy tylko jeden leksem tego typu: *prodziekan*. Również badania K. Waszakowej dowodzą, że przedrostek *pro-* wychodzi z użycia w funkcji wskaźnika podrzędności²⁷¹. Badaczka dostrzega jednak w najnowszej polszczyźnie rzeczowniki, w których prefiks *pro-* wskazuje na znaczenie ‘popierający coś, sprzyjający czemuś’, np. *proaborcjonista*, *proeuropejczyk* (zob. Waszakowa 2005, 133). W analizowanym przez nas materiale takich rzeczowników nie odnotowano²⁷².

Przyczynę małej produktywności prefiksu *pro-* można widzieć właśnie w rozmyciu znaczeniowym, którym się on charakteryzuje: ‘przychylny’, ‘pełniący zastępczą funkcję’, ‘wskazujący na przygotowawczą fazę’.

Warto wspomnieć, że derywaty z *pro-* (zwłaszcza te, w których prefiks komunikuje uprzedniość czego, wstępną fazę, np. *prochloryt* lub niższy stopień w hierarchii, np. *prowikariusz*), podobnie jak wiele innych formacji prefiksalnych, należą w znacznej mierze do modyfikacji. Jednakże, zdaniem autorów GWJP, niektóre rzeczowniki z *pro-*, wskazujące na zastępczą funkcję, np. *proproboszcz*, *prodziekan* itd. w zależności od interpretacji mogą być uznane za mutacje (‘zastępca tego, na co wskazuje podstawa’) bądź modyfikacje (‘posiadający niższy stopień niż ten, który nazywa podstawa’)²⁷³ (por. GWJP 1998, 431).

Obserwacja wartości stylistycznej leksemów z *pro-* widzianych z perspektywy historycznej prowadzi do wniosku, że przywołują one na ogół styl naukowy, gdyż większość z nich należy do leksyki terminologicznej. Niektóre z przywołanych rzeczowników mieszczą się w stylu urzędowym.

15. *proto-*

Prefiks *proto-* pochodzi z greki: *prōtos* (gr) ‘pierwszy’ (por. WSWO).

²⁷¹ Znaczenie to nawiązuje do semantyki *pro-* w grece. Greckie *pro-* występuje w znaczeniu ‘za, zamiast’ lub ‘przed’, natomiast łacińskie *pro-* posiada znaczenie ‘stosownie do, za, dla, na czyjąś korzyść’ (zob. SDor; Waszakowa 2005, 71).

²⁷² Odnotowano jedynie przymiotniki mające takie znaczenie, np. *probrytyjski* (SDor).

²⁷³ O braku ostrej granicy między mutacjami a modyfikacjami świadczy też fakt, że w GWJP rzeczownikowe derywaty prefiksalne wskazujące na wcześniejszość zjawiska zostały zaliczone do modyfikacji (derywaty z prefiksami *przed-*, *pre-*, *pra-*) i mutacji (derywaty z przedrostkami *pre-*, *proto-*) (por. GWJP 1998, 451).

XVI w.

W materiale XVI w. pojawiły się następujące rzeczowniki z *proto-*: PROTOPOP (gr., śląc.) ‘pop ruski; pierwszy pop; starszy pop; proboszcz większej parafii kościoła wschodniego, będący jednocześnie nadzorcą kilku innych parafii; przełożony kleru katedralnego’ (SXVI: „Przyprowadził też [Włodzimierz] z sobą [...] Nastasiusa Protopopa z Korssunu.” StryjKron 140; L; SWil; SW: „Birk. protopop, pierwszy pop ruski.” Troc.; SDor: *kult.*: „Podniesiony do godności protopopa, zdobył względy patriarchy Jeremiasza, goszczącego na Wołyniu.” Rol. Trzy 138); PROTOSYNGIEL//PROTOSYNCEL (gr., śląc.) ‘zastępca, wikariusz patriarchy kościoła greckiego; przełożony duchownych z jego otoczenia’ (SXVI: *protosyngiel*; „Nie wspomnię nawet i Ojca Cyryla Aleksandryjskiego Protosyngijela, któremu że starszeństwo nad Metropolitem według praw cerkiewnych służy, wszyscy wiedzą.” BronApok 110; SWil: *protosyncel*; SW); PROTOTRON ‘tytuł biskupa diecezji włodzimierskiej w Kościele Wschodnim; starszy władca’ (SXVI: „Oznajmujemy [...] iż donosili do nas uniżone prośby wielebny Adam [...] Prototron Władcy Włodzimirski i Brzeski.” BronApokr 53; SW: gr. *proto-* + *thronos*: „Pisać się zwykli włodzimierskimi i brzeskimi władkami i prototronami.” Bobrow.).

Pierwsze zapożyczenia z początkową częścią *proto-* pojawiły się w polszczyźnie XVI w. Mają one greckie korzenie, choć w procesie zapożyczania pośredniczyła łacina średniowieczna.

Podzielność formalno-semantyczną uzyskał rzeczownik *protopop* (: *pop*)²⁷⁴. Fakt ten wpłynął zapewne na przyspieszenie procesu wydzielania się prefiksu *proto-* z serii wyrazów obcego pochodzenia.

Na podkreślenie zasługuje duża precyzja znaczeniowa części *proto-* w przywołanych wyrazach. Pełni ona funkcję wskaźnika hierarchii, oznaczającego ‘tytuł nazywający godność (religijną) przełożonego jakiejś grupy (religijnej)’. Odnotowane pożyczki lokują się w obrębie szesnastowiecznego stylu urzędowego, bowiem leksemy *protopop*, *protosyngiel*//*protosyncel*, *prototron*, podobnie jak np. *arcybiskup*, mieszczą się w polu nazwy urzędów religijnych.

XVII–XVIII w.

W polszczyźnie XVII i XVIII w. obserwujemy dalszy powolny przyrost leksemów z *proto-*²⁷⁵: PROTOARCHIMANDRYTA (gr.) ‘pierwszy z archimandrytów; generał zakonu w kościele greckim; archimandryta niektórych monasterów

²⁷⁴ Obserwacja znaczeń nie do końca przekonuje o istnieniu relacji semantycznej pomiędzy leksemami *prototron* i *tron*.

²⁷⁵ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonował też rzeczownik *protopop*.

lub ich zespołów w chrześcijańskich kościołach wschodnich' (L; SWil; SW: gr. *protos* + *archimandrites*; SDor: kult.: „Zakon [...] zreformował jeszcze Rutski na wzór zachodnich zakonów, tj. połączył dotąd zupełnie luźne monasterium w prowincję pod protoarchimandrytą, ze czterema konsulatorami i kongregacjami.” Brück. Kult. III, 144); PROTOMEDYK ‘pierwszy z lekarzy, lekarz naczelny’ (L; SWil; SW: gr. *protos* + łac. *medicus*; SDor: daw., gr. *protos* ‘pierwszy’ + łac. *medicus* ‘lekarz’: „Czyniła mu głośnie owacje za to, że nie poszedł do Lwowa na protomedyka, lecz został w Krakowie.” Dasz. Pam. I, 56–57); PROTOMĘCZENNIK ‘pierwszy, najcenniejszy z męczenników’ (L; SWil; SW: gr. *protos* + *męczennik*); PROTONOTARIUSZ (śrlac.) ‘jeden z dwunastu starszych dygnitarzy kancelarii papieskiej; prałat w kurii rzymskiej należący do osobnego kolegium; także: godność honorowa niektórych dostojników kościelnych’ (L; SWil; SW; SDor).

Przywołane zapożyczenia mają rodowód grecki, np. *protoarchimandryta* lub grecko-łaciński, np. *protonotariusz*, *protomedyk*. Weszły one w relacje formalno-semantyczne z wcześniej zapożyczonymi podstawami, por. *protoarchimandria* (: *archimandria*, *protoarchimandryta*)²⁷⁶, *protoarchimandryta* (: *archimandryta*), *protomedyk* (: *medyk*), *protonotariusz* (: *notariusz*), co w planie słowotwórstwa opisowego pozwala je interpretować jako derywaty.

W analizowanym materiale znalazł się rzeczownikowy derywat utworzony od podstawy rodzimej: *protomęczennik* (: *męczennik*). Fakt ten świadczy o pełnej adaptacji przedrostka *proto-* do systemu słowotwórczego polszczyzny badanego okresu. Tego, że prefiks *proto-* był w pewnym²⁷⁷ stopniu produktywny w polszczyźnie XVII i XVIII w., a derywaty tworzone przy jego udziale mogły mieć seryjny charakter, dowodzi zabieg zastosowany w słowniku L. Otóż pod hasłem *protopop* zostały umieszczone inne wyrazy z początkową częścią *proto-*, tj. *protoarchimandryta*, *protoarchimandria*, *protomęczennik*, *protomedyk*, *protonotariusz*, po czym dodano komentarz: „i t. podobne” (L). Uwaga ta może stanowić argument przemawiający za tym, że w ówczesnym języku ogólnym funkcjonowały także inne formacje z *proto-*, które prawdopodobnie ze względu na okazjonalny charakter nie znalazły miejsca w słownikach.

Odnotowane rzeczowniki osobowe określają, podobnie jak to miało miejsce w leksyce okresu wcześniejszego, zajmowane stanowisko, wskazując na najwyższy stopień w hierarchii w danej grupie. Nieco inaczej przedstawia się semantyka

²⁷⁶ Leksem *protoarchimandria* (gr.) ‘generalstwo zakonu w kościele greckim, godność archimandryty’ (L; SWil; SW) jest motywowany przez rzeczownik *protoarchimandryta*. Część analizowanych wyrazów już w momencie zapożyczenia weszła w relacje słowotwórcze z innymi pożyczkami należącymi do tego samego gniazda słowotwórczego, przy czym gniazda te mogły być stosunkowo szybko wypełniane nowymi elementami, np. *prtoarchimandria* – *protoarchimandryta* – *protoarchimandryczny* (L) itd.

²⁷⁷ Trudno powiedzieć, jaki dokładnie był stopień tej produktywności, jeśli np. w słowniku L odnotowano prawdopodobnie tylko kilka przykładowych rzeczowników z *proto-*, i to takich, które z genetycznego punktu widzenia w większości należą do zapożyczeń.

rzeczownika *protomęczennik*. Przedrostek *proto-* wskazuje tu również na najwyższy stopień w hierarchii, ale wyraz podstawowy nie należy do pola nazw urzędów. Fakt ten świadczy o tym, że prefiks *proto-* mógł się już w początkowym okresie swej aktywności słowotwórczej łączyć z bazami reprezentującymi różne znaczenia.

Analizowane jednostki lokują się w stylu urzędowym, np. *protomedyk*, *protonotariusz*. Mieszczą się w nim także – podobnie, jak to miało miejsce w okresie poprzednim – nazwy urzędów religijnych, np. *protoarchimandryta*. Ze słownictwem religijnym trzeba łączyć wyraz *protomęczennik*²⁷⁸.

XIX w.

Wiek XIX przynosi dużo więcej rzeczowników z *proto-*, niż to miało miejsce w okresie wcześniejszym²⁷⁹: PROTANTROP ‘człowiek pierwotny; Homo heidelbergensis, Protanthropus heidelbergensis, istota z kręgu pitekanropa, której szczątki w postaci żuchwy zostały odnalezione w Niemczech, w Heidelbergu’ (SW: gr. *protos* + *anthropos*; SDor: *paleont.*, gr. *protos-* ‘pierwszy’ + *anthropos* ‘człowiek’); PROTASTER *geol.* ‘jeżowiec, szkarłupnia w utworach sylurskich’ (SW: gr. *protos-* + *aster*); PROTAZA (łac) 1. ‘zadanie główne’; 2. ‘wstęp do sztuki w teatrze’ (SWil; SW); PROTJODUR (gr.) *chem.* ‘pierwszy stopień połączenia prostego ciała z jodem’ (SWil); PROTOBASTYT ‘minerał z gromady sylikoidów, odmiana bronzytu’ (SW); PROTOCHLORUR (gr.) *chem.* ‘chlorek, zawierający najmniejszy stosunek chloru w tych wypadkach, kiedy dany pierwiastek tworzy z chlorem kilka związków’ (SWil; SW: *mało uż.*, gr. *proto-* + **chlorur*); PROTODIAKON ‘jedna z godności duchownych w kościele greckim’ (SW: gr. *proto* + *diakonos*: „Kluczar i Protodiakon rozbierali go ze stroju, z orderu.” Bart.), PROTOFOSFOR (gr.) *chem.* ‘pierwszy stopień połączenia fosforu z prostym ciałem; fosforek’ (SWil; SW: *mało uż.*); PROTOKONSULTOR ‘jedna z godności zakonnych’ (SW: gr. *proto* + łac. *consultor*: „U Bazylianów są prowincjałowie, protokonsultorowie, konsultorowie. Zupełnie jak w obrzędku łacińskim.” Bart.); PROTOOFICJAŁ ‘starszy, naczelny oficjał’ (SW: gr. *proto* + *oficjał*: „Gubernia Podolska miała protooficjała unickiego w Jampolu.” Rol.); PROTOPLASTA (gr.) 1. ‘najstarszy członek rodu, założyciel rodu; antenat’; 2) ‘u zwierząt: gatunek pierwotny dający początek innym wywodzącym się od niego gatunkom’ (SWil: w znaczeniu 1; SW: śrlac. *protoplastus*, gr. *proto* + *plastēs*: „Protoplasta, od którego my pochodzimy, za Chrobrego, czy za Wazy deputatem był dwa razy.” Syrok.; SDor: gr. *protos* ‘pierwszy’ + *plastēs* ‘twórca’ w znaczeniu 1.: „Przez parantelę rozumiemy jakiegoś protoplastę wraz ze wszystkimi jego

²⁷⁸ Niektóre z przywołanych leksemów nie zostały odnotowane w nowszych słownikach, stanowiących podstawę naszej ekscerpji, tj. SDor czy Szym. Por. też *protomedyk* (daw.) (SDor).

²⁷⁹ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *protopop*, *protosyngiel*, *prototron*, *protoarchimandryta*, *protomedyk*, *protomęczennik*, *protonotariusz*.

zstępny.” Zoll Prawo cyw. V, 21; Szym tylko w znaczeniu 1., *proto-* + gr.); PROTOPLAZMA ‘zaródź, materialna podstawa wszelkiego bytu organicznego, pierwoszcze; żywa substancja w postaci półpłynnej, galaretowatej masy, w której odbywają się wszystkie procesy przemiany materii, będąca podstawowym składnikiem każdej komórki zwierzęcej i roślinnej’ (SW: p. *protoplasma*; gr. *proto* + *plasma*; SDor: *biol.*, gr. *protos* ‘pierwszy’ + *plasma* ‘twór’: „Protoplazma z jądrem są głównymi częściami komórki, jedynymi jej żywymi składnikami.” Szymk. Bot. 9); PROTOPREZBITER (gr., śląc.) ‘kapłan zarządzający kilkoma parafiami’ (SW); PROTOSELENIUR (gr.) *chem.* ‘pierwszy stopień połączenia selenium z prostym ciałem’ (SWil); PROTOSULFUR (gr.) *chem.* ‘pierwszy stopień połączenia siarki z prostym ciałem’ (SWil); PROTOSYNDYK (gr.) ‘pierwszy pełnomocnik, pierwszy sędzia w sądach greckich’ (SWil; SW: gr. *proto-* + *syndicos*); PROTOTYP (gr.) 1. ‘pierwowzór, pierwotny, najwcześniejszy wzór czegoś, według którego coś się tworzy’ (SWil: ‘prototyp piękna; krasowzór; też pierwszy odcisk w druku’; SW: gr. *proto-* + *typos*: „W myśli ujrzałem w niej Ewę pierwszej chwili niewinności w raju, taką, jaką wyszła z rąk bożych, prototyp niewiasty.” Krasz. 2. p. *etalon*, 3. *druk*. prototyp druku ‘pierwsza odbitka’; SDor: z gr. *prototypon* z *protos* ‘pierwszy’ + *typos* ‘odbicie, wzór’: „Prototypem wszystkich alfabetów literowych i wspólnym źródłem, z którego wywodzą się wszystkie odmiany pisma literowego, jest alfabet fenicki, powstały na terenie Azji zach. Wśród ludów semickich.” Wojeń. J. Liter. 12; też znaczenie *fiz.*, *paleont.*, *przen.*; Szym); PROTOWERMIKULIT ‘minerał z gromady sylikoidów, z grupy miki, z rodziny biotyty, produkt rozkładu meroksenu’ (SW); PROTOZOA ‘pierwotwory organiczne, pierwotniaki’ (SW: *mało uż.*; gr. *proto-* + *zōon*).

Pośród zapożyczeń motywację słowotwórczą uzyskały: *protofosfor* (gr.) (: *fosfor*), *protoprezbiter* (gr., śląc.) (: *prezbiter*), *protjodur* (gr.) (: *jod*)²⁸⁰, *protoseleniur* (gr.) (: *selen*), *protochlorur* (gr.) (: *chlorur*), *protosyndyk* (gr.) (: *syndyk*), *prototyp* (gr.) (: *typ*), może też *protosulfur* (gr.) (: *sulfon*) (?).

W badanym materiale niektóre leksemy nie zostały opatrzone w ekscerpowanych słownikach informacją o źródle pochodzenia. Na ogół wchodzą one na gruncie polszczyzny w relacje formalno-semantyczne z przyswojonymi podstawami, np. *protodiakon* (: *diakon*), *protokonsultor* (: *konsultor*), *protooficjał* (: *oficjał*), *protoplazma* (: *plazma*), *protowermikulit* (: *wermikulit*)²⁸¹.

W polszczyźnie badanego okresu nie odnotowano formacji utworzonych od podstaw rodzimych. Wśród omawianych leksemów znaczny udział mają pożyczki greckie (także takie, w których procesie zapożyczenia pośredniczyła łacina).

²⁸⁰ W kilku przytoczonych tu leksemach: *protantrop*, *protaster*, *protaza*, *protjodur* początkowe *proto-* wskutek procesów fonetycznych zostało zastąpione częstką *prot-*. Por. NPR.

²⁸¹ Większość tych rzeczowników została opisana w ekscerpowanych słownikach pod kątem mechanizmu ich powstania, np. *protantrop* (gr. *protos-* + *anthropos*), *protaster* (gr. *protos-* + *aster*), *protozoa* (gr. *proto-* + *zoon*), *protodiakon* (gr. *proto* + *diakonos*), *protokonsultor* (gr. *proto* + łac. *consultor*), *protooficjał* (gr. *proto* + *oficjał*), *protoplazma* (gr. *protos* + *plasma*).

Przeważają jednak rzeczowniki złożone z morfemów pochodzenia greckiego (i łacińskiego), powstałe już w czasach nowożytnych. Wydaje się, że w większości przypadków nie są one rezultatem działania rodzimych procesów słotwórczych, a raczej do ich utworzenia doszło w językach zachodnioeuropejskich, po czym zostały one zapożyczone przez polszczyznę. Świadczy o tym choćby fakt, że znaczna część przywołanych wyrazów należy do terminologii specjalistycznej, która, jak wiadomo, ma zasięg międzynarodowy (zob. Gajda 1990, 102).

Odnotowane w leksyce XIX w. rzeczowniki z *proto-* można scharakteryzować pod względem semantycznym następująco:

- rzeczowniki osobowe o znaczeniu ‘pierwszy pod względem stanowiska, przełożony grupy osób niższych stanowiskiem, godnością’, w których *proto-* pełni funkcję wskaźnika hierarchicznego, np. *protodiakon*, *protokonsultor*, *protooficjal*, *protosyndyk*, *protoprezbiter*,
- nazwy osobowe i nieosobowe o znaczeniu ‘gatunek pierwotny, pierwowzór czego’, np. *protantrop*, *protoplaza*, *prototyp*,
- rzeczowniki oznaczające ‘pierwotne, początkowe stadium czego’, np. *protaza*, *protoplazma*, *protozoa*,
- nazwy chemiczne wskazujące na ‘pierwszy, podstawowy stopień połączenia się czego (jakiegoś ciała) z pierwiastkiem chemicznym nazwanym przez podstawę’, np. *protjodur*, *protochlorur*, *protofosfor*, *protoseleniur*, *protosulfur*,
- nazwy minerałów, oznaczające ‘pewien podtyp, rodzaj, podgatunek tego, do czego odsyła podstawa’, np. *prtobastyt*, *protowermikulit*; można tu zaliczyć termin zoologiczny *protaster*.

Mimo że wskazano tu kilka klas semantycznych, w które układają się odnotowane rzeczowniki z *proto-*, prefiks ten wciąż posiada przejrzystą semantykę. Występuje w roli wykładnika nadrzędności lub wskazuje na pierwotne, początkowe stadium czego.

Rozważania nad miejscem dziewiętnastowiecznych leksemów z *proto-* w układzie stylistycznym²⁸² interesującego nas okresu należy zacząć od konstatacji, że znaczna ich część należy do terminologii. O tym, iż mamy tu do czynienia ze specjalistycznie nacechowaną leksyką erudycyjną o charakterze naukowym i technicznym (zob. Waszakowa 1989, 112) świadczą kwalifikatory, jakich użyto w odniesieniu do omawianych leksemów w ekscerpowanych słownikach (zwłaszcza SW): *chem(iczny)*, np. *protjodur*, *protochlorur*, *protoseleniur*, *protosulfur*, *geol(ogiczny)*, np. *protaster*, *druk(arski)*, np. *prototyp*. Niektóre wyrazy odnotowane w SWil i/czy SW, a pozbawione charakterystyki stylistycznej w tych słownikach, zostały opatrzone odpowiednim kwalifikatorem dopiero w SDor, np. *protantrop (paleont.)*, *protoplazma (biol.)*²⁸³.

²⁸² Termin układ stylistyczny za: Dubisz 2005, 228, 242–247.

²⁸³ Niektóre wyrazy w okresie późniejszym rozszerzyły zakres funkcjonowania. Rzeczownik *prototyp* w polszczyźnie XIX w. należał do słownictwa technicznego (drukarskiego), zaś w leksyce XX w. występuje także w obrębie terminologii fizycznej i paleontologicznej.

Do terminów można także zaliczyć rzeczowniki, których nie wyposażono w odpowiedni kwalifikator, np. *protobastyt*, *protowermikulit* (mineralogia), *protozoa* (biologia).

Jednostki oznaczające nazwy urzędów i godności religijnych, np. *protodia-kon*, *protokonsultor*, *protooficjał*, *protoprezbiter*, *protosyndyk*, należą do stylu urzędowego.

XX w.

W leksyce dwudziestowiecznej pojawiły się nieliczne nowe leksemy z początkową częścią *proto*²⁸⁴: PROTAGONISTA (gr.) 1. *teatr*: ‘w starożytnym teatrze greckim: pierwszy aktor, prowadzący dialog z chórem; we współczesnym teatrze: najwybitniejszy aktor zespołu lub odtwórca głównej roli w sztuce’; 2. ‘bojownik, człowiek walczący o co’ (SDor: gr. *prōtagōnistēs* z *prōtos* ‘pierwszy’ + *agōnistēs* ‘współzawodnik’; Szym: znaczenie 1.); PROTAKTYN//PROTOAKTYN (gr., nłac.) *chem.* ‘pierwiastek chemiczny, symbol Pa, liczba atomowa 91; metal ciężki promieniotwórczy, występuje w minimalnych ilościach w kruszcach uranowych’ (SDor: nłac. *protactinium* z gr. *prōtos* ‘pierwszy’ + nłac. *actinium* ‘aktyn’: „W r. 1918 dwoje uczonych niemieckich: O. Hahn i Liza Meitner, a jednocześnie dwóch angielskich: Soddy i Cranston, wykrywają w odpadkach fabrykacji związków uranu promieniotwórczy pierwiastek, którego własności odpowiadały własnościom brakującego, najcięższego pierwiastka grupy V. Pierwiastek ten został nazwany protoaktynem (Pa).” Pleś. Chem. 424); PROTAMINA *biol.* ‘najprostsze białka zasadowe nie zawierające siarki; występujące głównie w plemnikach, zwłaszcza u ryb, i w jądrach komórkowych niektórych tkanek ssaków’ (SDor: gr. *prōtos* + *aminy*: „Protaminy, białka zasadowe o niewielkim ciężarze cząstkowym (niższym od 10 000).” Przyłęcz. S. J. Chem. 383); PROTEID *biol. chem.* ‘białka złożone, zawierające oprócz aminokwasów również składniki chemiczne niebiałkowe’ (SDor: *prōtos* ‘pierwszy’ + *eidos* ‘postać’: „Zależnie od budowy chemicznej dzielimy białka na proteiny, czyli białka proste, i proteidy, czyli białka złożone.” Lewand. Bot. 14); PROTOGWIAZDA *astr.* ‘domniemany twór kosmiczny, zamieniający się w procesie ewolucji w grupę gwiazd lub w gwiazdę pojedynczą albo podwójną’ (SDor: gr. *prōtos* ‘pierwszy’ + *gwiazda*); PROTOPEKTYNA *biol.* ‘substancja łącząca błony poszczególnych komórek w tkance roślinnej; występuje głównie w niedojrzałych owocach’ (SDor: gr. *prōtos* + *pektyna*), PROTOPLAST *biol.* ‘żywa część komórki, w skład której wchodzi plazma, jądro komórkowe i plastydy’ (SDor: gr. *prōtos* ‘pierwszy’ + *plástēs* ‘twórca’: „Bardzo ważną dla życia komórki częścią protoplastu jest okrągłe lub owalne jądro umieszczone w środku

²⁸⁴ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *protopop*, *protoarchimandryta*, *protomedyk*, *protonotariusz*, *protantrop*, *protoplasta*, *protoplazma*, *prototyp*.

lub też przy jednej ze ścian komórki.” Szaf. W. Bot. 16); PROTORENEŚANS ‘kierunek w sztuce rozwijający się w XII–XIV w. we Włoszech i w pld. Francji, będący zapowiedzią renesansu’ (SDor gr. *prōtos* ‘pierwszy’ + *renesans*: „Wpływy włoskiego protorenesansu, a częściowo i wędrowne antyczne motywy znalazły w Stwoszu kongenialnego przetwórcę.” Wal. M. Szt. 1011)²⁸⁵.

W słowniku Szym prefiksowi *proto-* poświęcono odrębne hasło morfemowe: *proto-* (gr.) pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający pierwszeństwo w czasie, kolejności, stanowisku itp. tego, o czym mówi drugi człon wyrazu; ‘przed-’; ‘najdawniejszy, początkowy, pierwszy, pierwotny’, np. *protogwiazda*, *protorenesans*, *prototyp* (Szym).

W porównaniu z leksyką XIX w. zwraca uwagę fakt, że w przywołanym materiale mamy do czynienia tylko z nielicznymi zapożyczeniami z greki, które w procesie zapożyczania mogły przejść przez medium łacińskie, np. *protagonista* (gr.), *protoaktyń* (gr., nłac.). Niektóre z przytoczonych leksemów, np. *protaktyń*/*protoaktyń* (gr.) (: *aktyń*), uzyskawszy w polszczyźnie podzielność formalną i wszedłszy w relacje semantyczne z zaadaptowanymi podstawami, stały się derywatami w sensie synchronicznym.

Podstawy obce mają też derywaty: *protamina* (: *amina*), *protopektyna* (: *pektyna*), *protorenesans* (: *renesans*)²⁸⁶.

Wśród dwudziestowiecznych rzeczowników z prefiksem *proto-* odnotowano jeden derywat, który został utworzony od podstawy rodzimej: *protogwiazda* (: *gwiazda*). Swojskość tej formacji budzi jednak pewne wątpliwości, ponieważ wskutek obecności tożsamyh znaczeniowo odpowiedników w innych językach europejskich, por. *protoétoile* (fr.) (NPR), można ją podejrzewać o to, że jest półkalką (por. Obara 1989, 20). Do takiego wniosku przekonuje również przynależność leksemu *protogwiazda* do słownictwa astronomicznego, które, jak wiadomo, wykazuje duży stopień umiędzynarodowienia.

Analizowane jednostki na płaszczyźnie semantycznej prezentują się podobnie do tych, które zostały odnotowane w leksyce XIX w. Do wyrazów, w których *proto-* odsyła do znaczenia ‘pierwszy w czasie; najwcześniejsze, wstępne stadium czego’, należą rzeczowniki: *protamina*, *protogwiazda*, *protorenesans*. Trzeba jednak dodać, że niektóre z przywołanych leksemów mają mało przejrzystą semantykę i dopiero wnikliwa obserwacja ich definicji słownikowych, kontekstów, w jakich wystąpiły, a także komentarzy etymologiczno-słotwórczych, którymi

²⁸⁵ Pomijam rzeczowniki typu *protistologia* (biol.) ‘nauka o pierwotniakach i niższych glonach’ (SDor: gr. *protistos* ‘najpierwszy’ + *logos* ‘nauka’), którego początkowy człon stanowi gr. liczebnik, nie zaś gr. cząstka *proto-*.

²⁸⁶ O międzynarodowym charakterze niektórych rzeczowników świadczą odpowiedniki innojęzyczne, np. francuskie, por. *protonotariusz* – *protonotaire* (fr.), *protoplasta* – *protoplaste* (fr.), *prototyp* – *prototype* (fr.) (NPR). Na międzynarodowy charakter wielu leksemów z początkowym *proto-* wskazują także zamieszczone w obrębie interesujących nas haseł uwagi autorów ekscerpowanych słowników, por. hasło *proteid* „w różnych językach europejskich” (SDor).

zostały opatrzone w ekscerpowanych słownikach, pozwala w nich dostrzec znaczenie 'najprostsze (może nawet prymitywne) stadium tego, na co wskazuje podstawa', np. *proteid*, *protopektyna*, *protoplast*. Nazwy o znaczeniu 'znajdujący się na najważniejszym stanowisku, pierwszym w kolejności spośród pozostałych' reprezentuje zaś rzeczownik *protagonista*²⁸⁷.

Również dość podobnie, jak w okresach wcześniejszych, wygląda udział leksemów z *proto-* odnotowanych w słownictwie XX w. w układzie stylistycznym polszczyzny współczesnej. Choćby tylko ze względu na kwalifikatory użyte w ekscerpowanych słownikach w odniesieniu do przeważającej części tych wyrazów widać, że przywołują one styl naukowy. Dominują tu terminy z obszaru biologii i chemii: ***biol***(ogiczny), np. *protamina*, *protopektyna*, *protoplast*, ***chem***(iczny), np. *protaktyn*/*protoaktyn*, ***biol***(ogiczny) i ***chem***(iczny), np. *proteid*. Rzeczownik *protogwiazda* (astr.) reprezentuje słownictwo astronomiczne. Do erudycyjnego słownictwa o zasięgu środowiskowym należy leksem *protagonista* (teatr.). Natomiast derywat *protorenesans*, który nie został opatrzony odpowiednim kwalifikatorem w słownikach SDor i Szym, jest terminem z zakresu historii sztuki i architektury.

W analizowanym materiale – inaczej niż to miało miejsce w okresach wcześniejszych – nie wystąpiły leksemy z *proto-*, które można by wiązać ze współczesnym stylem urzędowym.

Podsumowując historycznojęzykowe rozważania dotyczące słowotwórstwa, semantyki i stylistyki przedrostka *proto-* oraz leksemów, w których skład on wchodzi i derywatów tworzonych przy jego udziale, należy zwrócić uwagę na następujące fakty. Pierwsze zapożyczenia greckie, w których można wyodrębnić początkowe *proto-*, pojawiły się w polszczyźnie w XVI w. Niektóre z nich dzięki obecności zaadaptowanych podstaw dość szybko i łatwo stały się derywatami w sensie synchronicznym, co pomogło w wyabstrahowaniu się interesującego nas tu przedrostka już w XVI w. W dobie nowopolskiej obserwujemy znaczny udział leksemów z *proto-*, które powstały z morfemów greckich i łacińskich prawdopodobnie w nowożytnych językach zachodnioeuropejskich, po czym przedostały się do języka polskiego. Nawet bardzo nieliczne derywaty z afiksem *proto-*, utworzone od podstaw rodzimych zdradzają ślady obcości, np. półkalki typu *protogwiazda* (por. Walczak 1997, 272).

Derywaty z *proto-* na ogół są przejrzyste pod względem semantycznym. Prefiks *proto-* wchodzi w relacje synonimiczne z morfemami rodzimymi. Jego znaczenie jest bliskie semantyce morfemów *przed*, *nad*.

²⁸⁷ Warto także dodać, iż rzeczowniki z przedrostkiem *proto-* lokują się między derywatami modyfikacyjnymi a mutacyjnymi. W GWJP derywaty z *proto-* nazywające zjawiska wcześniejsze, niż te, do których odsyła podstawa, zostały zaliczone zarówno do modyfikacji, jak i mutacji (zob. GWJP 1998, 430, 451).

Formacje z przedrostkiem *proto-* nie były bardzo liczne w kolejnych okresach w dziejach polszczyzny²⁸⁸. Wydaje się, że zjawisko to należy tłumaczyć ograniczeniami natury stylistycznej, ponieważ leksemy z *proto-* w całym okresie swojej obecności w języku polskim przywołują styl naukowy. W leksyce minionych wieków mogły też ewokować urzędową odmianę polszczyzny²⁸⁹.

16. *re-*

Prefiks *re-* ma źródło w języku łacińskim: *re-* (łac.) ‘znów, na nowo’ (por. SWO; WSWO).

XVI w.

Pierwsze zapożyczenia z *re-* pojawiają się w polszczyźnie XVI w.²⁹⁰, np. RE-INTEGRACJA (łac.) 1. ‘ponowna integracja, ponowne zespolenie się, scalenie’; 2. *daw.* ‘przywrócenie praw do majątku’ (Mosz; SWil; SW; SDor; Szym); REKUPERACJA (łac.) ‘odbieranie na powrót, odzyskiwanie’ (Mosz; SWil; SW; SDor; Szym).

Niektóre z tych pożyczek mogły uzyskiwać w polszczyźnie motywację słowotwórczą, np. *reintegracja* (: *integracja*), co pomogło w wydzieleniu się prefiksu *re-* w badanym okresie. Przedrostek *re-* wnosi tu znaczenie ‘na nowo, znów, ponownie’, które nawiązuje do jego semantyki w łacinie.

Warto wspomnieć, że łacińskie pożyczki z *re-* są zapożyczane wraz z innymi wyrazami należącymi do tego samego gniazda słowotwórczego w języku-dawcy, po czym na gruncie języka polskiego wchodzą w relacje słowotwórcze, np. *reintegracja* – *reintegrować*, *rekuperacja* – *rekuperować*.

²⁸⁸ Jak wykazały badania K. Waszakowej, prefiks *proto-* należy w najnowszej polszczyźnie do przedrostków obcych o bardzo małej produktywności (zajmując 16. miejsce wśród szesnastu formantów przedrostkowych uwzględnionych przez badaczkę, znalazł się w czwartej, a więc ostatniej, strefie aktywności) (por. Waszakowa 2005, 122).

²⁸⁹ M. Szymczak twierdzi, że leksemy z *proto-* należą do stylu naukowego i publicystycznego (por. Szymczak 1978, 202). Jednakże w analizowanym materiale nie odnotowano jednostek leksykalnych, których miejsce należałoby widzieć w obrębie odmiany publicystycznej.

²⁹⁰ Więcej zapożyczeń łacińskich z częstką *re-* notuje D. Moszyńska (zob. Mosz 1975, 202–203).

XVII–XVIII w.

W materiale siedemnasto- i osiemnastowiecznym obserwujemy dalszy napływ zapożyczeń, w których można wyodrębnić częstkę *re-* z właściwym dla niej już w łacinie znaczeniem ‘znów, od nowa, ponownie’. Pożyczki te pochodzą z łaciny lub z języka francuskiego²⁹¹, np. REAKCJA (łac., fr.) ‘działanie, zajęcie jakiegoś stanowiska jako odpowiedź na coś, zwykle na czyjeś postępowanie, działanie, głoszone poglądy itp.’ (L; SWil; SW; SDor: też znaczenie: *biol., chem., polit.*; *re-* ‘przeciw’ + *actio* ‘działanie’; Szym); REKAPITULACJA (łac.) 1. ‘treściwe powtarzanie głównych punktów; w rachunkach: zestawienie wyników z pojedynczych działów’; 2. ‘figura retoryczna, zasadzająca się na streszczeniu dowodów i punktów głównych na końcu’ (L; SWil; SW; SDor; Szym); RESENTYMENT (fr.) ‘odwzajemnienie się nieprzyjaznym uczuciem, zachowanie urazy w pamięci; tu: odwet’ (SXVII/XVIII: „Poczęli mię Collaterales posponować [...] jedno nosiłem cierpliwie nie mając okazji do resentymetu [...] Drugie też, kiedy się do resentymetu podała, okazja refutować non neglexi.” PasPam 228v.; SWil; SW: „Żona moja za relacjami brata mego dosyć mi resentymetów pokazała.” Mat.; SDor: *daw.*: „Wyrzekania, acz cichaczem, ale dość zrozumiale z ust starej wiary się wyrzywały, aż komendant szwadronu ostrym, krótkim «stać» przerwał nagle te wybuchy resentymetu ułańskiego.” Gocz. Wspom. II, 14; Szym: *książk.*).

Niektóre z przywołanych wyrazów można rozpatrywać jako derywaty w sensie synchronicznym, np. *reakcja* (: *akcja*), *resentymet* (: *sentymet*). Prefiks *re-* wskazuje tu na przeciwstawność, działanie skierowane przeciwko czemuś.

XIX w.

W leksyce XIX w. odnotowano nowe leksemy z częstką *re-*²⁹²: REAKTYW (fr.) p. *odczynniki* (SW: *mało uż.*; „Żywy ustrój jest czułym reaktywem na wszelką zmianę w warunkach otaczających.” Nus.); REASEKURACJA 1. ‘asekuracja, ubezpieczenie wzajemne’; 2. *ekon.* ‘ubezpieczenie się towarzystwa asekuracyjnego przed możliwymi stratami w innym towarzystwie asekuracyjnym’ (SW: w znaczeniu 1: „Istniejące obecnie stowarzyszenia wzajemnej pomocy mogłyby się sprzymierzyć przez wzajemną reasekurację i utworzenie własnego funduszu.”; SDor: *ekon.*; łac. *re-* ‘znów’ + *asekuracja*; przen.: „Bonnet dnia 4 września [1938 r.] zapowiadał publicznie, że Francja dotrzyma swych zobowiązań, ale zarazem gorączkowo szukał reasekuracji.” Piw. Monachium 116; Szym); REASUMPCJA (łac.) 1. ‘reasumowanie’; 2. ‘ponowne zatwierdzenie’ (SWil:

²⁹¹ Zostały tu przywołane tylko przykładowe zapożyczenia, które nie uzyskały w polszczyźnie motywacji słowotwórczej.

²⁹² W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *reintegracja*, *rekuperacja*, *reakcja*, *rekapitulacja*, *resentymet*.

„Reassumpcja trybunału.”; SW: „Domagano się reasumpcji konstytucji, czyli ponownego zatwierdzenia.” Paw.; SDor: łac. *re-* ‘znowu’ + *assumptio*; *praw.*: „Opierając się na przyjęciu protokołu z poprzedniego zebrania, przeprowadzili reasumpcję powziętej uchwały i zdecydowali głosować za wnioskiem księcia Lubeckiego.” Dym. Dzes. 120; też *przest.*); REELEKCJA (łac.) ‘ponowne obranie kogoś na jakieś stanowisko lub urząd; ponowny wybór’ (SW: „Konstytuanta wzbroniła reelekcji swych członków do następnego zgromadzenia prawodawczego.” Ask.; SDor: łac. *re-* ‘na nowo’ + *elekcja*: „Powstała bardzo silna władza prezydenta, wyznaczanego na 4 lata z prawem reelekcji.” Wiedza 83, s. 28; Szym); REFRAKCJA (łac.) *astr.*: ‘zjawisko załamania się w atmosferze ziemskiej promieni światła biegnących od ciała niebieskiego; powoduje pozorne zwiększenie wysokości nad horyzontem ciał niebieskich’; też *fiz.*, *med.* (SWil: znaczenie *fiz.* i *astr.*; SW: znaczenie 1. *astr.*; 2. załamanie światła; 3. *okul.*; SDor: znaczenie 1.: „Dla ciał niebieskich znajdujących się blisko zenitu wartość refrakcji jest bliska zeru. Im bliżej horyzontu znajduje się ciało, tym większą jest jego refrakcja.” Zonn Astr. 29; Szym); REGENERACJA (łac.) 1. *biol.* ‘odtworzenie utraconych lub uszkodzonych części ciała, narządów, tkanek lub komórek’; też *przen.*; 2. *techn.* ‘odnawianie, naprawianie uszkodzonych lub zużytych maszyn, przyrządów lub ich części’; 3. *techn.* ‘odzyskiwanie w procesach technologicznych wartościowych substancji’ (SWil: ‘odradzanie, odnawianie się’; SW 1. ‘odradzanie się’; 2. *fizjol.* ‘odtworzenie się utraconej części ciała, odrost’; SDor: „Porosty rozmnażają się przez regenerację z małych nawet odłamków kruszącej się plechy, które wiatr może przenosić na dalekie odległości.” Szap. W. Bot. 316; Szym: też *przen.*); REHABILITACJA (śrlac.) 1. ‘rehabilitowanie, uniewinnienie, przywrócenie do czci, do dobrej sławy, oczyszczenie kogo z niesłusznych zarzutów z cofnięciem przykrych dla niego ograniczeń, skutków sprowadzonych niesławą; przywrócenie praw utraconych na mocy wyroku sądowego lub zatarcie skazania’; 2. *med.* ‘przystosowanie do normalnego życia w społeczeństwie osób, które doznały przemijającej lub trwałej utraty zdrowia i stały się na stałe lub na pewien czas inwalidami; rewalidacja’ (SWil: w znaczeniu *praw.*; SW: łac. **rehabilitatio*, z *re-* + *habilis*, *habilitar*; tylko znaczenie 1.: „Chciał celem swojego życia uczynić rehabilitację hrabiny.” Krasz.; SDor: w znaczeniu 1.: „Domagał się szybkiego prowadzenia śledztwa, doręczenia mu aktu oskarżenia, pewny pełnej rehabilitacji.” Rozwad. 128; Szym); REIMPORTACJA (łac., fr.) ‘wprowadzenie na nowo’ (SWil; SW: *mało uż.*; *re-* + *importatio*, od *importare*); REINDUKCJA ‘ponowne wprowadzenie przemocą wypędzonego z dóbr do tychże dóbr’ (SW: *mało uż.*; łac. **reinductio*, od *re-* + *inductio*: „Zyskał reindukcję.” Gl.); REINKARNACJA (łac.) ‘kolejne wcielenie się duszy (teoria Alana Cardeca)’ (SW: łac. *reincarnatio* od *re-* + *incarnatio*: „Praca ta traktuje głównie kwestie reinkarnacji i komunikowania się z duchami.”; SDor; Szym); REINSTALACJA (łac.) ‘przywrócenie na posadę’ (SWil; SW: *re-* + śrlac. *instalatia*); REKATOLIZACJA ‘ponowne nawrócenie na katolicyzm’ (SW: łac. *re-* + *katolizacja*: „Nastąpiła niby rekatolizacja

Polski przez zakon Zmartwychwstańców.” Lis. H.); REKONCYLIACJA (łac.) 1. ‘pojednanie się, zgoda; pojednanie kogo z kim’; 2. ‘poświęcenie na nowo sprofanowanego kościoła’ (SW: w znaczeniu 1.: „Szukał z nim rekonyliacji.” Mat; SDor: daw.: „Uczył już wiele kroków do rekonyliacji z Podskarbiem Nadw[ornym] Litewskim, sam jestem świadkiem, z jaką submisją i szczerością starał się go przebłagać i osobiście, i listownie.” Tremb. Listy I, 172; w znaczeniu 2: „Arcybiskup [Feliński] przystąpił do rekonyliacji i otwarcia kościołów warszawskich.” Sokoł. A. Stycz. 146; Szym); REKONFEDERACJA ‘konfederacja wymierzona przeciw konfederacji przeciwnego stronnictwa’ (SW: łac. *re-* + *konfederacja*: „Kto wie, czy drugiej jakiej rekonfederacji nie będzie?” Ochoc.; SDor: *hist.*); REKONSTRUKCJA ‘przerobienie ze zmianą konstrukcji; przebudowanie; odtworzenie czegoś na podstawie dochowanych fragmentów itp.’ (SW: łac. *re* + *konstrukcja*: „Rekonstrukcja budynku, maszyny.”, *przen.* „Jaki był proces tej formacji, czy rekonstrukcji pojęć Krasińskiego?” Tarn.; SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *konstrukcja*: „Wydawcy przystępują do rekonstrukcji korespondencji Wypiańskiego, której skład zniszczyli hitlerowcy w czasie ostatniej wojny.” Pam. Teatr. 2, 1955, s. 15; Szym); REKONSTYTUCJA ‘przywrócenie, odnowienie, wznowienie, odbudowa’ (SW: *mało uż.*; łac. *re-* + *konstytucja*: „Nastąpiła zupełna rekonstytucja dawnych wierzeń i nadziei.” Tarn.); REKONSYLIACJA p. *rekonsyliowanie* (SW); REKONTRA *karc.* ‘w grze w brydża: odpowiedź na kontrę przeciwnika pociągająca za sobą podwojenie wygranej lub przegranej w stosunku do już podwojonej stawki przez kontrę’ (SW: łac. *re-* + *kontra*; wł. *riscontro*: „Przegrał rekontrę! – płac, bratku, płac! Krzyknął radośnie.” Rog.; SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *kontra*; Szym); REKONWALESCENCJA (łac.) ‘przychodzenie do siebie po chorobie, wyzdrowienie’ (SWil; SW: p. *konwalescencja*; *lek.*; łac. *re-* + łac. *convalescentia*: „Rekonwalescencja jej postępowała szybko.” Jeż; SDor: „Wieligocki wracał do zdrowia bardzo powoli, rekonwalescencja przewlekła się do połowy października.” Waż. Mity 247; Szym); REKONWENCJA (łac.) ‘wzajemna skarga oskarżonego przeciw oskarżycielowi’ (SWil; SW: łac. *re-* + *konwencja*: „Rekonwencja, obwinianie od pozwanego, zadanie wady powodnej stronie.” Kn.); REKREDYTYWA ‘odwołanie uwierzytelnienia’ (SW: łac. *re-* + *kredytywa*); RELICYTACJA ‘powtórna licytacja z powodu niedotrzymania warunków pierwszej licytacji’ (SWil; SW: łac. *re-* + *licytacja*); REMANIFEST ‘manifest strony zaczepionej w odpowiedzi na manifest (zażalenie) wniesiony przez nią do akt sądowych’ (SW: łac. *re-* + *manifest*; SDor: *rzad.* „Na ten manifest, który między innymi podpisał także Sobieski, zwolennicy królewscy odpowiedzieli remanifestem.” Śliw. A. Sob. 133); REMONITA *praw.* ‘wzajemna odpowiedź strony przeciwnej w procesie na monita, to jest na uwagi, wnioski drugiej strony’ (SW: łac. *re-* + *monit*); REOKUPACJA (łac.) ‘ponowne okupowanie, zajęcie, opanowanie danego terenu’ (SWil; SW: z łac. *reoccupatio*; SDor: *rzad.*, nłac. *re-* ‘ponownie, znowu’ + *okupacja*); REORGANIZACJA (łac.) ‘czego reorganizowanie, zreorganizowanie, przeinaczenie pod względem organizacji;

zmiana organizacji czegoś; zorganizowanie, organizowanie czegoś na nowo, w inny sposób' (SWil; SW: łac. *re-* + *organizacja*; SDor: „Ma być reorganizacja; zamiast Komitetu Wykonawczego – dziewięć komisji.” Wojtk. Gen. 152–153; Szym); REPARTYCJA (łac., niem., fr.) ‘podział, rozdział, odpowiednie rozłożenie czegoś; w ekonomii: rozdział pewnych dóbr dokonywany przez państwo, zwykle w czasie wojny lub w okresach niedoboru tych dóbr’; też *jęz.* (SWil; SW; SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *partio* ‘dzielić’: „[Pszczola] zbieraczka oddaje miód na zewnątrz w postaci wydzielanej z pyszczka kropli, którą zlizują towarzyszki. Dalsza repartycja przyniesionego miodu jest już ich sprawą.” Demb. J. Zwierz. 253; Szym); REPLANTACJA (łac., fr.) replantacja zębów ‘operacja dentystryczna polegająca na wstawieniu zęba świeżo wyrwanego w jamę zębową na powrót, praktykowana w niektórych cierpieniach zębów’ (SW: łac. *re-* + *plantacja*); REPOPULACJA (łac.) ‘zaludnienie ponowne, zwiększenie się liczby mieszkańców skutkiem zwiększenia się liczby urodzeń’ (SW); REPOZYCJA (łac.) 1. ‘reponowanie; składanie, złożenie akt w archiwum z powodu załatwienia przedmiotu, dla którego akta były złożone’; 2. *chir.* ‘odprowadzenie, wprawienie’ (SWil tylko znaczenie 1; SW: w znaczeniu 1.: „Repozycja akt w archiwum.”; Szym. *med.*); REPRODUKCJA (łac.) ‘odtworzenie oryginału w kopii, odtwarzanie sposobem mechanicznym; odbitka pisma, ryciny; faksymile’; też *fizj., praw., ekon.* (SWil; SW: łac. *re-* + *produkcja*; w znaczeniu 1.: „Reprodukcja obrazu.”; SDor: *re-* ‘znów’ + *productio* ‘wytworzenie’; w znaczeniu 1.: „Jednokolorowe reprodukcje litograficzne zostały na ogół wyparte przez tańszą i szybszą fotolitografię.” Kafel. Techn. 105; Szym: też *ekon., psych.*); REPROTESTACJA ‘wzajemna protestacja, protestacja w odpowiedzi na protestację’ (SW: „Po czym nastąpiła ze strony Paska apelacja, odrzucenie jej przez podstarościego, protestacja i reprotectacja.” Kraus.); RESKRYPTORIUM (łac.) ‘księga z kopiami korespondencji, kopiarz’ (SW: „Oprócz kopiarza, reskryptorium nazwanego, istniał w początku XVII wieku jeszcze inny zbiór dokumentów tynieckich.” Kęt.); RESYGILACJA p. *resygilowanie* (SW: ‘mało uż.’; łac. *re-* + *sigillatio*); REWAKCYNA p. *krowianka* (SW: *nie używać*; łac. *re-* + *vaccina*); REWAKCYNACJA (łac.) *med.* ‘powtórne szczepienie zapobiegawcze, np. przeciw ospie’ (SWil; SW: *lek.*; SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *wakcynacja*: „Powzięto arcykorzystną myśl powtarzać szczepienie dla odnowienia, że tak powiem, ochrony, co nazywamy rewakcynacją.” Kłosy 345, 1872); REWALUACJA (łac.) ‘nowe oszacowanie, nowa wycena; wzrost siły nabywczej pieniądza’ (SWil; SW; SDor: *ekon.*; *re-* + łac. *valeo* ‘mam wartość’; Szym); REWINDYKACJA (łac.) ‘odzyskanie na powrót, odebranie; domaganie się zwrotu własności; odzyskanie utraconego mienia; dochodzenie na drodze prawnej zwrotu własności’ (SWil; SW: łac. *re-* + *vindicatio*: „Zawiesił nad moźnemi groźbę rewindykacji wypuszczonych w dzierżawę ekstenuacyjną dóbr królewskich.” Szaj.; SDor: „Okres ten [1944–1947] stoi pod znakiem rewindykacji, gromadzenia i porządkowania dzieł sztuki, rozproszonych na skutek działań wojennych.” Starzyń. Bad. 45; Szym); REWIZYTA ‘odwzajemnienie złożonej

wizyty, oddanie wizyty' (SW: od *rewizytować*: „Jechać z rewizytą. Oddałem jej rewizytę i zaprosiłem na dzisiejszy wieczór.” Wilk.; SDor: „Polska delegacja parlamentarna udaje się z rewizytą do Czechosłowacji.” Tryb. Ludu. 175, 1958; Szym: „Rewizyta dyplomatyczna.”).

Podzielność formalno-semantyczną uzyskały w polszczyźnie pożyczki: *reelekcja* (łac.) (: *elekcja*), *rekontra* (łac., wł.) (: *kontra*), *rekonwencja* (łac.) (: *konwencja*), *reokupacja* (łac.) (: *okupacja*), *reorganizacja* (łac.) (: *organizacja*), *replantacja* (fr.) (: *plantacja*), *reprodukcja* (łac.) (: *produkcja*), *rewakcynacja* (łac.) (: *wakcynacja*)²⁹³. Nie zawsze jednak relacja semantyczna między derywatem a ewentualną podstawą jest przejrzysta, np. *refrakcja* (łac.) (: *frakcja*), *regeneracja* (łac.) (: *generacja*), *rekoncyliacja* (łac.) (: *koncyliacja*), *reinstalacja* (łac.) (: *instalacja*), *repopulacja* (łac.) (: *populacja*).

Do derywatów, które mają podstawy genetycznie obce, należą rzeczowniki, np. *reasekuracja* (: *asekuracja*), *rekonfederacja* (: *konfederacja*), *rekonstrukcja* (: *konstrukcja*), *rekonstytucja* (: *konstytucja*), *rekredytywa* (: *kredytywa*), *relicytacja* (: *licytacja*), *remanifest* (: *manifest*), *remonita* (: *monita*), *reprotestacja* (: *protestacja*), *rewizyta* (: *wizyta*, *rewizytować*), *rekatolizacja* (: *katolicyzm*, *katolik*). Powstały one albo w nowożytnych językach zachodnich, po czym polszczyzna je zapożyczyła (słowniki o tym nie informują), albo też zostały utworzone na gruncie polskim²⁹⁴.

Analizowane leksemy zazwyczaj należą do jednomotywacyjnych formacji odrzeczownikowych o modyfikacyjnej funkcji formantu (por. GWJP 1998, 432). Niektóre nazwy czynności na *-izacja*/*-yzacja*, *-cja*, *-acja*, *-ycja* mogą być motywowane przez czasowniki z *re-*, np. *reinstalacja* (: *reinstalować*), *reprodukcja* (: *reprodukować*), *rewindykacja* (: *rewindykować*) (por. GWJP 1998; 432; Jadacka 2001, 90; Waszakowa 2005, 131). Dla wielu z przytoczonych formacji z *re-* charakterystyczne jest zjawisko wielomotywacyjności, np. *rekatolizacja* (: *katolik*, *katolicyzm*), *rekonfederacja* (: *konfederacja*, *rekonfederować*), *rekonstrukcja* (: *konstrukcja*, *rekonstruować*) (por. Waszakowa 2005, 131).

W polszczyźnie badanego okresu nie odnotowano derywatów z prefiksem *re-*, których podstawy miałyby charakter rodzinny.

Odnutowane leksemy z *re-* wskazują na:

- wykonanie czegoś od nowa, ponowienie, odnowienie czego, np. *reassumpcja*, *reelekcja*, *regeneracja*, *reinkarnacja*, *rekatolizacja*, *rekoncyliacja*,

²⁹³ Wiele z tych rzeczowników opatrzone w ekscerpowanych słownikach uwagami natury genetyczno-słotwórczej, np. *reelekcja* (łac.) (SDor: łac. *re-* 'na nowo' + *elekcja*), *reokupacja* (łac.) (SDor: nłac. *re-* 'ponownie, znowu' + *okupacja*), *reorganizacja* (łac.) (SW: łac. *re-* + *organizacja*), *replantacja* (fr.) (SW: *re-* + *plantacja*), *reprodukcja* (łac.) (SW: łac. *re-* + *produkcja*; SDor: *re-* 'znów' + *productio* 'wytwarzanie').

²⁹⁴ O międzynarodowym charakterze niektórych wymienionych tu rzeczowników świadczą odpowiedniki innojęzyczne, np. *rekonstytucja* – *reconstitution* (fr.) (NPR), *Rekonstruktion* (niem.) (WDS) itd.

reokupacja, repartycja, replantacja, repopulacja, repozycja, reprodukcja, rewaluacja; informacji o ponowieniu mogą także towarzyszyć dodatkowe sensy, np. ponowienie ze wskazaniem na zmianę, np. *rekonstrukcja, rekonstytucja, reorganizacja*; powtórzenie czego, np. *reasekuracja, relicytacja, rewakcyna, rewakcy-nacja*; przywracanie czego, oddawanie, np. *rehabilitacja, reinstalacja, rewindy-kacja*; wprowadzenie czego na nowo, np. *reimportacja, reindukcja*; ponowienie czego w odpowiedzi na coś, np. *rewizyta*,

- przeciwstawienie czemuś, np. w odpowiedzi na coś, np. *rekonfederacja, rekontra, rekonwencja, remanifest, remonita, reprotestacja*; przeciwny kierunek, np. *refrakcja*.

Jak widać, prefiks *re-* wnosi zasadniczo dwa typy znaczeń: ‘ponowienie’ i ‘przeciwstawienie’. Sensom podstawowym towarzyszą często inne bardziej szczegółowe treści. Niektóre leksemy z *re-* mogą kumulować kilka informacji, np. *reorganizacja* (wykonanie od nowa czego, zmiana, powtórzenie), *rewizyta* (ponowienie, powtórzenie, odpowiedź). Interesujący nas afiks w znaczeniu ‘przeciwstawny, przeciwny’ wchodzi w relacje synonimiczne z rodzimym morfemem *przeciw*. Natomiast, jeśli oznacza ‘ponowienie’, można go oddać za pomocą morfemu *od*²⁹⁵.

Analizowane rzeczowniki przynależą przede wszystkim do stylu naukowego: *astr(onomiczny), fiz(yczny), med(yczny), okul(istyczny)*, np. *refrakcja, fizjol(o-giczny), ekon(omiczny), praw(niczny), psych(ologiczny)*, np. *reprodukcja, biol(o-giczny), tech(niczny), fizjol(ogiczny)*, np. *regeneracja, med(yczny), chir(urgiczny)*, np. *repozycja, ekon(omiczny), reasekuracja, rewaluacja* i w mniejszym stopniu urzędowego²⁹⁶: *praw(niczny)*, np. *reassumpcja*. Należy jednak zauważyć, że, po pierwsze, kwalifikatory te na szerszą skalę pojawiają się dopiero w słownikach późniejszych (SDor i Szym), po drugie zaś, jeśli się porówna te same hasła w odpowiednich słownikach, to można zauważyć, że niektóre rzeczowniki obrastają nowymi znaczeniami. Ten przyrastający system kwalifikatorów w pełni świadczy o coraz to większej specjalizacji analizowanej leksyki²⁹⁷.

Znaczna część analizowanego słownictwa przenikała ze stylu naukowego i urzędowego do innych stylów funkcjonalnych polszczyzny XIX w. (por.

²⁹⁵ Por. synonimy w obrębie definicji niektórych haseł, np. *reprodukcja* ‘odtworzenie, wznowienie’ itd.

²⁹⁶ Chodziłoby tu głównie o leksemy opatrzone kwalifikatorem *praw(niczny)*, np. *reassumpcja, reprodukcja*.

²⁹⁷ Dla przykładu można tu przywołać leksem *repartycja*, który w SWil oznaczał ‘podział’ w bardzo ogólnym sensie, natomiast w SDor i Szym występuje on także w sensie językoznawczym: *repartycja znaczeniowa*. Analogicznie rzecz wygląda w odniesieniu do wyrazu *reasekuracja*, który w SW występuje bez kwalifikatora, zaś w SDor przy jednym ze znaczeń użyto kwalifikatora *ekon(omiczny)*. Ponadto, spora część dziewiętnastowiecznych leksemów z *re-* nie występuje już w słownikach powstałych w 2. połowie XX w. (SDor, Szym), np. *reimportacja, reindukcja, replantacja, relicytacja, repopulacja, reprotestacja, rewakcyna* itd.

Waszakowa 1994a, 222). Niektóre też z omawianych wyrazów, np. *rewizyta* itd. mogły mieć bardziej ogólny zasięg.

W obrębie słownictwa stylistycznie nacechowanego, ale już nieerudycyjnego (por. Waszakowa 1989, 112), można umieścić nieliczne leksemy o zasięgu środowiskowym, np. *rekontra* (*karc.*).

XX w.

Wśród nowych wyrazów z początkową częścią *re-* należy wymienić²⁹⁸ takie jak: READAPTACJA ‘ponowne przystosowanie człowieka chorego do czynnego, samodzielnego życia w społeczeństwie i do pracy zawodowej’ (SDor: *przen.* „Temat [„La Fuite” Marcela Schribera]: readaptacja do życia cywilnego oficera, który wrócił z wojny w Algierii.” *Życie Lit.* 16, 1965; Szym); REAKTYWACJA *med.* ‘stosowanie koordynacyjnych ćwiczeń gimnastycznych, umożliwiających inwalidom jak najswobodniejsze poruszanie się i wyuczenie nowego zawodu’ (SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *aktywacja*; Szym); REAKTYWIZACJA 1. ‘wznowienie działalności, ponowne uaktywnienie’; 2. ‘ponowne zatrudnienie inwalidów w zawodzie, w którym poprzednio pracowali, lub po odpowiednim przeszkoleniu – w innym zawodzie’ (SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *aktywizacja*: „Pomyślał o jutrzejszym dniu w szkole. Jak zwykle, czekało wiele niezadowolonych drobiazgów. Proszę: reaktywizacja Kółka Historycznego, którego działalność postanowiono wznowić.” Brand. K. Obyw. 421; Szym); REAKTYWNOŚĆ *chem.* ‘zdolność jakiegoś ciała do brania udziału w reakcjach chemicznych’ (SDor: „Hydrazyna jest nowym, ciekawym związkiem, który właściwie nie znajduje sobie równego pod względem czynności i reaktywności chemicznej.” *Wiedza i Życie* 1954, s. 114; Szym); REANEKSJA ‘powtórna, ponowna aneksja’ (SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *aneksja*: „[Na wiosnę 1919 r.] Niemcy [...] szykowały się poważnie do reaneksji prowincji polskich.” *Rose Wspom.* 127); REANIMACJA (łac.) *med.* ‘przywrócenie do życia, ponowne ożywienie’ (SDor: „Ożywianie, albo inaczej, określając słowem, które już się w polskiej medycynie przyjęło – reanimacja, przestało już być wstrząsającą nowością.” *Tryb. Ludu* 75, 1966; Szym); REDYSTRYBUCJA ‘ponowna dystrybucja, ponowny podział czegoś’ (SDor łac. *re-* ‘znów’ + *dystrybucja*: „Zmiana układu sił w świecie kapitalistycznym doprowadza do stopniowej redystrybucji zapasów złota.” *Życie Warsz.* 285, 1962; Szym); REEDUKACJA 1. ‘nauczanie osoby, która z jakichś powodów utraciła pewne posiadane uprzednio umiejętności czy wiadomości; ponowna edukacja’; 2. ‘ćwiczenia mające na celu

²⁹⁸ W słownictwie XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *reintegracja*, *rekuperacja*, *reakcja*, *rekapitulacja*, *resentyment*, *reasekuracja*, *reasumpcja*, *reelekcja*, *refrakcja*, *regeneracja*, *rehabilitacja*, *reinkarnacja*, *rekoncyliacja*, *rekonfederacja*, *rekonstrukcja*, *rekontra*, *rekonwalescencja*, *manifest*, *reokupacja*, *reorganizacja*, *repartycja*, *repozycja*, *reprodukcja*, *rewakcyacja*, *rewaluacja*, *rewindykacja*, *rewizyta*.

przywrócenie sprawności fizycznej chorym i rekonwalescentom oraz przygotowanie ich do wykonywania zawodu' (SDor: łac. *re-* 'na nowo' + *edukacja*; w znaczeniu 1.: „Nawet najbardziej ofiarna praca kuratorów sądowych nie jest w stanie przyczynić się w takich przypadkach do reedukacji nieletniego.” Szk. Dom 3, 1957, s. 4; Szym); REEDYCJA 'ponowne wydanie dzieła; wznowienie' (SDor: „Właściwe rozumienie interpunkcji starej i dawnej [...] ma niewątpliwie poważne znaczenie dla dzisiejszej reedycji tych tekstów.” Pam. Lit. 4, 1955, s. 468; Szym); REEKSPORT *ekon.* 'eksport towaru uprzednio importowanego' (SDor: łac. *re-* 'na nowo' + *eksport*; a. niem. *Reexport*: „Plan reeksportu z określeniem krajów zakupu i przeznaczenia towarów zamyka się sumą 30 000 jedn[ostek] walut[owych].” Maz. Plan. 21; Szym.); REEKSPozyCJA *muz.* 'w utworach o formie sonatowej (np. klasycznych sonatach, symfoniach, kwartetach): zmodyfikowane powtórzenie przebiegu ekspozycji; reprzyza' (SDor); REEMIGRACJA 'powrót emigrantów do kraju' (SDor: właściwie *remigracja*; łac. *re-* 'na nowo' + *emigracja*: „Niską śmiertelność białych Unia [Południowo-Afrykańska] zawdzięcza zdrowemu klimatowi [...] a prawdopodobnie i reemigracji ludzi starszych, powracających do Anglii.” Lewiń. J. Afr. 72; Szym); REEMIGRANT 'wychodźca, emigrant powracający na stałe do kraju' (SDor: łac. *re-* 'na nowo' + *emigrant*: „Masowy powrót górników reemigrantów wpłynął na zwiększenie produkcji.” Breza Uczta 127; Szym); REFUNDACJA (łac.) 'zwrot poniesionych kosztów' (Szym); REGRADACJA (łac.) *roln. regradacja gleby* 'przywracanie glebie utraczonej żyzności poprzez prace melioracyjne i agrotechniczne' (Szym), REHABICJA *daw.* 'odzyskanie mienia' (SDor: *re-* 'znów' + łac. *habitus* 'mienie, posiadanie': „Pierwszy aktorat to z moją żonulką dobrodзикą [...] która mnie wypędziła z mojego folwarku [...] na mocy jakoby reformacyjnego dokumentu. Prawdę mówiąc ja sam od niej uciekłem, ale że dokument nie przyznany, więc ja pozew jejmości dobrodzice o rehabicję!” Chodź. Pisma I, 100); REIMPORT *ekon.* 'przywóz z zagranicy własnych towarów uprzednio tam eksportowanych' (SDor; Szym.); REINFEKCJA *med.* 'ponowne zakażenie tym samym zarazkiem zachodzące w wypadku, gdy przebyta choroba nie pozostawiła trwałej odporności' (SDor); REINTERPRETACJA 'ponowne odczytanie, skomentowanie czegoś; ponowna interpretacja czegoś' (Szym); REKOMBINACJA *genet.* 'występowanie u potomstwa innych niż u rodziców kombinacji genów, a w następstwie i innych zespołów cech' (SDor: łac. *re-* 'znów' + *kombinacja*; też *fiz. rekombinacja jonów*; Szym); REKONWERSJA *ekon.* a) 'przestawienie gospodarki narodowej z chwilą zakończenia wojny na tory gospodarki pokojowej, powodujące zazwyczaj przejściowy spadek produkcji'; b) 'powtórna zmiana warunków pożyczki państwowej' (SDor: łac. *re-* + łac. *conversio* 'odwrócenie'); REKRYSZALIZACJA *miner. techn.* 'powtórna krystalizacja; zmiana struktury krystalicznej pod wpływem działania czynników zewnętrznych' (SDor: „Im niższa temperatura rekryszalizacji, tym drobniejsze powstają ziarna, gdyż w wyższych temperaturach szybkość rozrostu jest większa i drobne ziarenka łączą się w większe jednostki.” Wiedza 418, s. 28;

Szym); REKULTYWACJA ‘działalność naukowa, techniczna i organizacyjna, mająca na celu przywrócenie gospodarce leśnej lub rolnej terenów zniszczonych po eksploatacji, głównie górniczej (np. wyrobisk, zwałowisk)’ (Szym); REMIGRACJA ‘powrót emigrantów do kraju’ (SDor: łac. *re-* ‘na nowo’ + *migracja*); REMILITARYZACJA *polit.* ‘ponowne uzbrajanie państwa rozbrojonego (w którym na mocy umów międzynarodowych zbrojenia zostały ograniczone lub zakazane); powrót do polityki zbrojeń i przygotowań wojennych’ (SDor: „Rzecznicy remilitaryzacji w Niemczech Zachodnich starają się przekonać niemiecką opinię publiczną, że to oni są jedynymi bojownikami o zjednoczenie Niemiec.” Nowe Drogi 4, 1955, s. 75; Szym); RENEGOCJACJA ‘ponowne negocjacje’ (Szym); REORIENTACJA ‘zmiana orientacji, kierunku (zwłaszcza w polityce)’ (SDor: „Obecnie w stanowisku socjalizmu arabskiego i komunizmu nastąpiło istotne zbliżenie. Wynika ono z reorientacji komunizmu po XX Zjeździe.” Polit. 40, 1965; Szym); REPATRIACJA (śrlac.) ‘powrót obywateli jakiegoś kraju do ojczyzny, np. jeńców wojennych, internowanych osób cywilnych, uchodźców, przesiedleńców’ (SDor; Szym); REPIGMENTACJA *med.* ‘ustąpienie odbarwień skóry’ (Szym); REPOLONIZACJA ‘polonizowanie (się) wynarodowionej ludności pochodzenia polskiego; przywracanie czemuś polskości’ (SDor: „Newerly zapoznaje nas z repolonizacją ludności mazurskiej – z «odzyskiwaniem» ludzi.” Sztand. Młod. 87, 1950; Szym); REPRYWATYZACJA (łac.) ‘zwrócenie prywatnemu właścicielowi mienia upaństwowionego lub pozostającego pod zarządem państwa’ (SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *privatus* ‘oddzielony (od państwa)’, *praw.*: „W roku 1945 wydane zostały przepisy, mające na celu zapobieżenie reprivatyzacji, postanawiające, że nie można zwracać właścicielom mienia posiadającego [mającego] «szczególnie ważne znaczenie dla państwa».” Rozmar. Prawo 156; Szym); RESEKCJA (łac.) *med.* ‘operacja chirurgiczna polegająca na wycięciu chorego narządu lub jego części’ (SDor: „Opowiadał [...] o wszystkich operacjach, jakie przechodził «na dole», o resekcjach żeber, przepalaniu płuc.” Iwasz. J. Szyman. 130; Szym); RESOCJALIZACJA ‘działalność wychowawcza obejmująca ludzi źle przystosowanych do środowiska społecznego, mająca na celu ich adaptację; ponowne włączenie (się) do życia społecznego kogoś, kto był pozbawiony przez pewien czas (np. wskutek odbywania kary w więzieniu) możliwości uczestniczenia w nim’ (SDor: *praw.*; łac. *re-* ‘znów’ + *socjalizacja*; Szym); RESTRUKTURALIZACJA/RESTRUKTURYZACJA (łac.) ‘zmiana struktury czegoś, zwłaszcza struktury gospodarczej kraju’ (Szym); RESUBLIMACJA *fiz.* ‘zjawisko polegające na przechodzeniu ciała ze stanu lotnego bezpośrednio w stan stały; powtórna sublimacja’ (SDor: łac. *re-* ‘znów, z powrotem’ + *sublimacja*: „Najlepiej znamy resublimację na przykładzie tworzenia się kryształów śniegu lub szronu przy zestalaniu się pary wodnej.” Bur. Fiz. X, 184); RESYNTeza *biol.* ‘powrotna synteza, reakcja, w której wyniku związek chemiczny przechodzi w inny, z którego uprzednio w pewnych warunkach powstał’ (SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *synteza*: „Składnikiem

moczowym ujawniającym się w większej ilości w czasie pracy jest kwas mlekowy; powstaje on w czasie skurczu mięśnia z glikogenu; w okresie wypoczynku tlenowego ulega on powrotnej syntezie w glikogen; ta resynteza odbywa się w mięśniach oraz w wątrobie.” Przyłęcz. S. J. Chem. 555); RETRANSLACJA *wojsk.* ‘przekazywanie korespondencji na duże odległości za pośrednictwem automatycznej stacji przekąźnikowej’ (SDor); RETRANSMISJA *techn. rad.* ‘proces odbierania sygnałów z danego odcinka łącza i nadawania ich (po ewentualnym wzmocnieniu) do następnego odcinka łącza; realizowany w radiofonii (nadawanie programu radiowego lub telewizyjnego odebranego z innej rozgłośni), w telegrafii (retransmisja telegramów, zewów)’ (SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *transmisja*; Szym); REWALIDACJA (łac., niem., fr.) *med.* 1. ‘przywrócenie choremu sprawności fizycznej lub psychicznej dzięki leczeniu lub przygotowaniu go do warunków życiowych zmienionych, np. wskutek choroby’; 2. *praw.* ‘przywrócenie ważności, prawomocności jakiemuś postępowaniu prawnemu lub papierowi urzędowemu’ (SDor: łac. *re-* ‘znów’ + *validus* ‘mocny’, z niem. i fr.; *przen.* „Autorka rozważa kolejno i wyjaśnia zjawisko interakcji psychicznej, defekty charakteru i na koniec rzecz najważniejszą – sprawę rewalidacji charakteru.” Nowe Książki, 1962, s. 235; Szym: też w znaczeniu ‘rehabilitacja’); REWALORYZACJA 1. ‘przywrócenie rzeczywistej wartości obiektom, przedmiotom, które z jakichś powodów (np. wskutek zaniedbania) straciły na wartości; przewartościowanie’; *przen.* ‘powtórna ocena czegoś’; 2. *ekon.* ‘operacja finansowa mająca na celu przywrócenie dawnej wartości wkładom oszczędnościowym, świadczeniom emerytalnym lub innym’; 3. *ekon.* ‘ustawowe podwyższenie kursu danej waluty w stosunku do walut zagranicznych; rewaluacja’ (SDor: z fr. i ang., a to z łac.; łac. *re-* ‘znów’ + *valor* ‘wartość’; *ekon.*: „Ustabilizowanie monety ma nastąpić dopiero po przeprowadzeniu lekkiej rewaloryzacji.” Ekon 4, 1953, s. 96; Szym: też *przen.*); REWITALIZACJA (łac.) ‘przywrócenie ludziom starym sprawności fizycznej, sił vitalnych’ (Szym).

W słownikach SDor i Szym prefiks *re-* wystąpił w postaci samodzielnego hasła: *re-* (łac. *re-* ‘na nowo, znów, przeciw’) 1. przedrostek oznaczający ponowienie, powtórzenie czynności, wykonanie czegoś na nowo, np. *reemigracja*, *re-edukacja*; 2. przedrostek oznaczający czynność przeciwną, przeciwdziałanie, np. *reakcja* (SDor), *re-* (łac.) to pierwszy człon wyrazów złożonych (Szym).

Wśród odnotowanych w interesującym nas okresie rzeczowników z *re-* część stanowią zapożyczenia (głównie z łaciny, rzadziej z innych języków zachodnioeuropejskich, np. francuski, włoski, niemiecki). Z synchronicznego punktu widzenia niektóre z nich można uznać za derywaty, np. *reanimacja* (łac.) (: *animacja*), *reprywatyzacja* (: *prywatyzacja*), *rewalidacja* (: *walidacja*)²⁹⁹.

W badanym materiale przeważają rzeczowniki, które zostały zapożyczone z nowożytnych języków zachodnioeuropejskich, choć słowniki o tym nie

²⁹⁹ Relacja semantyczna pomiędzy derywatem a podstawą nie zawsze jest przejrzysta.

informują. Tylko w nielicznych przypadkach można sądzić, iż mamy tu do czynienia z wytworem rodzimego słowotwórstwa³⁰⁰. Podstawy tych formacji, jak i same derywaty, mieszczą się w obrębie przyswojonej leksyki o zasięgu międzynarodowym³⁰¹, np. *reaktywizacja* (: *aktywizacja*), *reaktywacja* (: *aktywacja*), *reaneksja* (: *aneksja*), *redystrybucja* (: *dystribucja*), *reedukacja* (: *edukacja*), *reedycja* (: *edycja*), *reeksport* (: *eksport*), *reemigracja* (: *emigracja*), *reemigrant*³⁰² (: *emigrant*), *rekombinacja* (: *kombinacja*), *remigracja* (: *migracja*), *resocjalizacja* (: *socjalizacja*), *resublimacja* (: *sublimacja*), *resynteza* (: *synteza*), *readaptacja* (: *adaptacja*), *reekspozycja* (: *ekspozycja*), *reimport* (: *import*), *reinfekcja* (: *infekcja*), *reinterpretacja* (: *interpretacja*), *rekrytalizacja* (: *krystalizacja*), *rekultywacja* (: *kultywacja*), *remilitaryzacja* (: *militaryzacja*), *renegocjacja* (: *negocjacja*), *reorientacja* (: *orientacja*), *repigmentacja* (: *pigmentacja*), *repolonizacja* (: *polonizacja*), *restrukturalizacja* (: *strukturalizacja*), *retransmisja* (: *transmisja*).

Przywołane leksemy należą w większości do jednomotywacyjnych derywatów denominalnych, w których przedrostek *re-* pełni funkcję modyfikacyjną (por. GWJP 1998, 432). Chociaż zdarzają się tu także formacje prefiksarno-sufiksalne, np. *restrukturalizacja* (łac.) (: *struktura*). Nazwy czynności na *-acja* mogą mieć więcej niż jedną motywację, np. *reaktywacja* (: *aktywacja*, *reaktywować*), *reanimacja* (: *animacja*, *reanimować*), *reedukacja* (: *edukacja*, *reedukować*), *rekrytalizacja* (: *krystalizacja*, *rekrytalizować*), *rekultywacja* (: *kultywacja*, *rekultywować*), *repolonizacja* (: *polonizacja*, *repolonizować*), *reprywatyzacja* (: *prywatyzacja*, *reprywatyzować*), *resocjalizacja* (: *socjalizacja*, *resocjalizować*), *retransmisja* (: *transmisja*, *retransmitować*), *rewalidacja* (: *walidacja*, *rewalidować*), *rewaloryzacja* (: *waloryzacja*, *rewaloryzować*) (por. Jadacka 2001, 90; Waszakowa 2005, 131). Zjawisko wielomotywacyjności można także odnieść do rzeczowników: *reemigrant* (: *emigrant*, *reemigracja*) i *reaktywność* (: *reaktywny*, *aktywność*).

Semantyka wyekscerpowanych jednostek przedstawia się następująco:

- ponowienie, wykonanie czego na nowo, np. *readaptacja*, *reaktywacja*, *reaktywizacja*, *redystrybucja*, *reedukacja*, *reedycja*, *reinfekcja*, *reinterpretacja*, *remilitaryzacja*, *renegocjacja*, *resocjalizacja*, *retranslacja*; przy czym można tu także wskazać bardziej szczegółowe sensy: ponowienie i powtórzenie czego, np. *reaneksja*, *reekspozycja*, *rekonwersja*, *rekrytalizacja*, *resublimacja*, *resynteza*, *retransmisja*; przywrócenie do czego, np. *reanimacja*, *regradacja*, *rekultywacja*, *repolonizacja*, *rewalidacja*, *rewaloryzacja*, *rewitalizacja*; oddawanie czego, np.

³⁰⁰ W odniesieniu do wyrazów związanych z Polską, np. *repolonizacja*.

³⁰¹ SDor w odniesieniu do znacznej części wymienionych tu leksemów wskazuje odpowiednią podstawę w obrębie poszczególnych hasel. Wiele z tych derywatów ma odpowiedniki innojęzyczne, np. *réadaptation* (fr.), *réanimation* (fr.), *réédition* (fr.) (NPR) itd.

³⁰² Ze względu na możliwość kilku motywacji nazwy subiektów z *re-* są w naszym materiale reprezentowane zupełnie wyjątkowo. Formację *reemigrant* zdecydowano się objąć analizą dlatego, że definicja wskazuje na motywację od rzeczownika *emigrant*.

reprzywatyzacja, refundacja; zmiana, przebudowa, np. *reorientacja, restrukturalizacja/restrukturyzacja*; powrót czego, do czego, np. *reeksport, reemigracja, reimport, remigracja, repatriacja*,

- odwrotność czego, np. *rekombinacja, repigmentacja*.

Najliczniejsze są tu rzeczowniki, które wskazują na ponowienie, wykonanie czego od nowa³⁰³, chociaż temu znaczeniu mogą towarzyszyć dodatkowe treści. W porównaniu z okresem wcześniejszym zmieniają się proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami znaczeniowymi. O ile np. w leksyce XIX w. dość liczne były jednostki, w których przedrostek *re-* oznaczał ‘zmianę, przebudowę’, o tyle już w XX w. są one stosunkowo rzadkie. Analogiczna sytuacja dotyczy rzeczowników wskazujących na przeciwstawność. Stopniowa utrata tego właśnie znaczenia, potwierdzona również badaniami Waszakowej nad najnowszą leksyką o charakterze internacjonalnym (por. Waszakowa 2005, 130), jest wyrazem tendencji do specjalizacji znaczeniowej prefiksu *re-* w polszczyźnie XX i XXI w.

Zdecydowaną większość spośród analizowanych leksemów stanowią terminy naukowe i/lub techniczne, o czym świadczą kwalifikatory: *chem(iczny)*, np. *reaktywność, med(yczny)*, np. *reaktywacja, reanimacja, reinfekcja, repigmentacja, resekcja, ekon(omiczny)*, np. *reeksport, reimport, rekonwersja, praw(niczny)*, np.: *reprzywatyzacja, muz(yczny)*, np. *reekspozycja, fiz(yczny)*, np. *resublimacja, biol(ogiczny)*, np. *resynteza, polit(yczny)*, np. *remilitaryzacja, rol(niczny)*, np. *regradacja, med(yczny)* i *praw(niczny)*, np. *rewalidacja; fiz(yczny)* i *genet(yczny)*, np. *rekombinacja; tech(niczny)*, np. *retransmisja; miner(aliczny)* i *tech(niczny)*, np. *rekrytalizacja, wojsk(owy)*, np. *retranslacja*. Do słownictwa specjalistycznego można zaliczyć również rzeczowniki, które nie zostały wyposażone w odpowiednie kwalifikatory, np. *reedukacja (pedagogiczny)*, *reinterpretacja (literaturoznawczy)*, *resocjalizacja (socjologiczny)* itd.

Interesujące nas rzeczowniki, podobnie, jak to miało miejsce w okresie poprzednim, lokują się przede wszystkim w obrębie stylu naukowego (por. Kurkowska, Skorupka 2001, 261–287).

Konkludując, należy przypomnieć, iż prefiks *re-* wyabstrahował się wcześniej, bo już w XVI w. Wydzieleniu się opisywanego tu afiksu sprzyjał zapewne fakt, że w wyrazach zapożyczonych był on nośnikiem bardzo konkretnych sensów. Wzrost aktywności słotwórczej przedrostka *re-* nastąpił w polszczyźnie

³⁰³ Takie rozumienie analizowanych leksemów z *re-* sugerują nie tylko ich definicje i konteksty, w jakich wystąpiły, ale także zamieszczone w SDor uwagi dotyczące budowy tych wyrazów. W obrębie tych uwag tłumaczy się *re-* przez: ‘znów’, np. *reaktywacja, reaneksja, redystrybucja, rehabilitacja, rekombinacja, reprzywatyzacja, resocjalizacja, resublimacja, resynteza, retransmisja, rewalidacja, rewaloryzacja*; ‘na nowo’, np. *reedukacja, reemigracja, reemigrant, remigracja* lub ‘znów, z powrotem’, np. *resublimacja*. Synonimiczną funkcję wobec przedrostka *re-* w znaczeniu ‘ponowienie’ pełni rodzimy morfem *od-*. Por. też rodzime synonimy, zawarte w obrębie poszczególnych hasel, np. *reinterpretacja* ‘odczytanie’.

XIX i XX w. Trudno jednak odpowiedzieć na pytanie, które z odnotowanych formacji są rezultatem procesów słowotwórczych zachodzących na gruncie polskim, ponieważ ich podstawy mają obcą genezę. W badanym materiale nie wystąpiły derywaty od podstaw rodzimych³⁰⁴.

W przypadku prefiksu *re-* doszło do istotnych przeobrażeń w warstwie semantycznej, które doprowadziły do jego wysokiej specjalizacji znaczeniowej. Wychodzi on z użycia w znaczeniu przeciwstawienia się na rzecz sensu ‘ponowienie’. Tę zanikającą funkcję znaczeniową prefiksu *re-* mogły przejąć inne lewostronne afiksy obce, np. *kontr(a)-*, *anty-*.

Przedrostek *re-* niezmiennie ewokuje styl naukowy. Derywaty z *re-* należą za zwyczaj do tego samego stylu, do którego należały ich podstawy (por. Waszakowa 1994a, 222).

17. *sub-*

W łacinie morfem *sub-* funkcjonował jako przyimek i przedrostek (por. łac. *sub-* ‘pod’) (por. SLP; SWO; WSWO).

XVI w.

Zapóżyczenia łacińskie z początkową częścią *sub-* pojawiają się w polszczyźnie XVI w.³⁰⁵: SUBDIAKON (gr., łac.) 1. ‘poddiacon; niższy kapłan; kleryk mający pierwszy z trzech stopni do kapłaństwa, o jeden stopień niższy od diakona’; 2. ‘drugi diakon w kościele protestanckim’ (Mosz; L: „Subdyakonów jest powinność dyakonowi do ołtarza służyć, powinien święty ubiór, naczynia, chleb i wino do mszy świętej potrzebne nagotować; biskupowi i kapłanowi wodę na ręce przy mszy św. podaje.” Kucz. Kat. 2, 619; SWil; SW; SDor: „Subdiakon należy już do wyższych święceń.” Sakr. VI, 68; Szym: *rel.*)³⁰⁶; SUBSTYTUT (łac.) ‘pod-

³⁰⁴ Prefiks *re-* zaczął przyłączać się do podstaw rodzimych dopiero w najnowszej polszczyźnie. Są to jednak nieliczne derywaty, powstałe wyłącznie od nazw własnych, np. *reolszewizacja*, *repeerelizacja*, co wygląda dość interesująco w porównaniu z faktem, że w ostatnich latach prefiks ten wykazuje się wzrostem aktywności słowotwórczej. Z badań K. Waszakowej wynika, że w najnowszej leksyce przedrostek *re-* należy do najbardziej produktywnych afiksów o obcej proveniencji. Tworzeniu licznych derywatów z tym prefiksem sprzyjają zwłaszcza czynniki zewnętrzne oraz fakt, że pojawia się on w wielu pojęciach, ważnych ze względów społeczno-politycznych (por. Waszakowa 2005, 131, 180; Jadacka 2001, 90).

³⁰⁵ W dobie staropolskiej wystąpił rzeczownik *subtelność*, który jest derywatem od przymiotnika *subtelny* (łac. *subtilis*).

³⁰⁶ Słowniki dokumentujące leksykę okresów późniejszych odnotowały także wyrazy, które można rozpatrywać jako formacje pochodne od *subdiakon*, tj. *subdiakonat* (łac.) ‘stopień, obowiązek

stawienie; osoba ustanowiona przez pełnomocnika dla wyręczenia go w danym mu zleceniu' (Mosz; SXVII/XVIII; SWil; SDor; Szym); SUBURBANUS (łac.) 'mieszkaniec podmiejski' (Mosz).

Podzielność formalno-semantyczną uzyskał na gruncie polszczyzny rzeczownik *subdiakon* (: *diakon*). Ułatwiło to zapewne i przyspieszyło proces wydzielania się przedrostka *sub-* z serii wyrazów zapożyczonych.

Synonim *poddiakon* zawarty w definicji wyrazu *subdiakon* wskazuje, że *sub-* występuje tu w funkcji wskaźnika hierarchicznego, oznaczającego podrzędność wobec tego, co nazywa podstawa. Świadczy również o tym, iż prefiks *sub-* wszedł w relację synonimii z rodzimym prefiksem *pod-*.

XVII–XVIII w.

W zasobie leksykalnym polszczyzny XVII i XVIII w. obserwujemy przyrost rzeczowników z częstką *sub-*³⁰⁷: SUBALTERN (łac.) 'podwładny, podkomendny, podrzędny, pod drugim służący, urzędujący' (L; SWil; SW; SDor); SUBBASZA 'namiestnik baszy' (L; SWil; SW: *sub-* + *basza*); SUBDELEGAT 1. 'delegowany niższej rangi, zastępca delegata'; 2. 'urzędnik sądu grodzkiego' (L: „Sąd grodzki ma moc wybrać subdelegatów pięciu.” A. Zamoj. 21; SWil; SW: łac. *sub-* + *delegatus*: „Z Franciszkiem Grodzkim, subdelegatem grodzkim brańskim.” Nies.; SDor: *hist.*: „Urząd subdelegata był wówczas dość ważny, gdyż do egzekucji przywodził wyroki sądu itd.” Wybic. Pam. I, 54); SUBDYWIZJA (łac.) 'pododdział, poddziałek' (L: „Subdywizje, poddziały, podziały działów.” Czart. Myśl.; SWil; SW: *sub-* + *dywizja*); SUBIEKCJA (łac.) 'przykrość, trudność, trud, zachód, niewygoda' (L; SWil; SW; SDor; Szym: *przestarz.*); SUBIEKT (łac.) 1. 'posada wszystkich przymiotów ciała'; 2. 'pomocnik sklepowy, ekspedient'; 3. *gram.* 'podmiot' (SXVII/XVIII; L; SWil; SW; SDor; Szym: *przestarz.*); SUBLEWACJA (łac.) *praw.* 'odłożenie, odroczenie wykonania wyroku sądowego; przedłużenie terminu osądzonemu na wygnanie' (L; SWil; SW); SUBLIMACJA (łac.) 1. *chem.* 'działanie chemiczne, za pomocą którego pewne ciała suche przechodzą w stan pary'; 2. 'uwznioślenie' (L w znaczeniu 1.; SWil; SDor: *chem., fiz., psych.*; Szym); SUBMISJA (łac.) 'zgodzenie się z czyją wolą; uległość' (SXVII/XVIII: „Do tej wojny domowej i krwi rozlania nie przyszło by było z wielu racej et potissimum, żeby się był Lubomirski na kroła nie porwał ale samą tylko narabiał by był submisją.” PasPam 204v.; SW: „Sąsiad odpowiedział z przynależną submisją.” Rol.; SDor: *daw.*: „Był to akt submisji

subdiakona; święcenia duchownych w Kościele katolickim uprawniające do pełnienia funkcji subdiakona' (L; SW; SDor) i *subdiakoństwo* 'stopień duchowny, diakońskim tylko od kapłaństwa przegrodzony, porządek święcenia pierwszy z trzech pierwszych' (L; SWil; SW).

³⁰⁷ W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonowały też rzeczowniki: *subdiakon*, *substytut*.

i lennictwa; chorągiew z półksiężycem nad pałacem gospodarskim powiewająca oznaczała zwierzchnictwo Porty.” Rol. Trzy 35); SUBMITEL//SUBMYTEL (niem.) ‘gatunek czcionek drukarskich, mniejszych od mitlu’ (L; SWil; SW: *mało uż.*; *sub-* + *mitel*; *mytel*); SUBORDYNACJA (łac.) 1. ‘karność, posłuszeństwo starszemu, podporządkowanie’; 2. ‘współdział, uczestnictwo’ (L: „Żadne zgromadzenie bez subordynacji trwać nie może.” Zab. 16, 241; SWil; SW w znaczeniu 1.: „Subordynacja znamion, cech.” Nus.; w znaczeniu 2.: „Wniesienie czynił na Wołodkowicza i na Morskiego o subordynację na zabicie Marszałka trybunalskiego.” Mat.; SDor: „Musi się nauczyć subordynacji, rozpuścił się pewnie w czasie okupacji jak bicz furmański, jak wszyscy młodzi.” Jackiew. Jan 302; Szym); SUBPETIT//SUBPETYT (fr.) *druk.* ‘w drukarni gatunek pisma mniejszy od *petitu*’ (L; SWil; SW: *sub-* + *petit*//*petyt*); SUBPRZEOR ‘podprzeor, zastępca przeora’ (L; SWil; SW: *sub-* + *przeor*); SUBPRZEORYSZA ‘podprzeorysza, zastępczyni przeoryszy’ (SW: *sub-* + *przeorysza*); SUBTYLIZACJA (łac.) *chem.* ‘rozcieńczanie płynów niektórych za pomocą ognia’ (L; SWil; SW).

Niektórym z odnotowanych zapożyczeń (łacińskich, francuskich, niemieckich) udało się uzyskać motywację słowotwórczą, np. *subdywizja* (łac.) (: *dywizja*), *submitel*//*submytel* (niem.) (: *mitel*//*mytel*), *subpetit*//*subpetyt* (fr.) (: *petit*//*petyt*)³⁰⁸.

Kolejną grupę stanowią jednostki leksykalne, utworzone od zaadaptowanych podstaw obcych, ale nie opatrzone w ekscerpowanych słownikach informacją dotyczącą języka źródłowego, np. *subbasza* (: *basza*), *subdelegat* (: *delegat*), *subprzeor* (: *przeor*). Ich podzielność formalna jest wyraźnie odczuwana przez autorów słowników (przede wszystkim SW), czego dowodzą umieszczone w obrębie poszczególnych haseł informacje z zakresu budowy słowotwórczej³⁰⁹.

Tylko w nielicznych przypadkach można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że analizowane leksemy stanowią produkt działania mechanizmów słowotwórczych, jakie zaszły już na polskim gruncie, por. *subprzeor*, *subprzeorysza*. Świadczy o tym choćby duży stopień adaptacji fonetyczno-morfologicznej podstaw, por. *przeor*, *przeorysza*.

Prefiks *sub-*, wskazując na zastępczą, drugorzędną funkcję wobec tego, co nazywa podstawa, odgrywa przede wszystkim rolę wskaźnika hierarchicznego, np. nazwy osobowe typu *subaltern*, *subbasza*, *subdelegat*, *subprzeor*, *subprzeorysza* oraz rzeczownik nieosobowy *subdywizja*. W wyrazach *subpetit*//*subpetyt* i *submitel*//*submytel*, które oznaczają pewien rodzaj czcionek drukarskich mniejszych od

³⁰⁸ W SW w obrębie definicji słownikowych przytoczonych wyrazów umieszczono wskazówki dotyczące nie tylko ich pochodzenia, lecz także budowy słowotwórczej, por. *subdywizja* (łac.) (*sub-* + *dywizja*), *submitel*//*submytel* (niem.) (*sub-* + *mitel*//*mytel*), *subpetit*//*subpetyt* (fr.) (*sub-* + *petit*//*petyt*).

³⁰⁹ Przy czym wskazuje się w takich wypadkach albo podstawę w postaci przyswojonej, np. *subbasza* (*sub-* + *basza*), albo też nieprzyswojonej, np. *subdelegat* (*sub-* + łac. *delegatus*), mimo że forma zaadaptowana (tu *delegat*) funkcjonowała w polszczyźnie badanego okresu.

tych, jakie wskazuje podstawa, przedrostek *sub-* wprowadza informację o mniejszym rozmiarze desygnatu.

Lewostronny afiks *sub-* wchodzi w relację synonimiczną z wykładnikami podrzędności o proveniencji rodzimej, np. *pod-* (por. SJDS 1996, 300–301) i obcej, np. *wice-*, *pro-*.

Odnotowane rzeczowniki mieszczą się w obrębie słownictwa stylistycznie nacechowanego. W badanym materiale wystąpiły wyrazy z obszaru leksyki technicznej, np. *submitel*//*submytel*, *subpetit*//*subpetyt* oraz leksemy przywołujące urzędową odmianę polszczyzny, np. *subdelegat*. Do słownictwa wojskowego należałoby zaliczyć rzeczowniki *subbasza*, *subdywizja*, zaś do leksyki z kręgu administracji kościelnej jednostki *subprzeor* i *subprzeorysza*.

Trzeba jednak pamiętać, iż ówczesna (tj. dotycząca XVII i XVIII w.) dość powszechna znajomość łaciny mogła się przyczyniać do przenikania niektórych z analizowanych wyrazów do innych odmian polszczyzny (por. Dubisz 2002, 234–237; 2005, 226–236, 243).

XIX w.

W leksyce dwudziestowiecznej nastąpił przyrost wyrazów z początkowym *sub-*³¹⁰: SUBAB ‘rządca, wicekról w dawnym państwie Mogola’ (SWil); SUBAGENT ‘pomocnik agenta’ (SW: *sub-* + *agent*: „Posiadają na własną rękę subagentów na Rosję, Królestwo, Galicję.”); SUBALTERNACJA (łac.) 1. ‘podwładność, podrzędność; stan subalterna’; 2. ‘stosunek zależności sądu ogólnego od szczególnego w logice’ (SWil; SW); SUBARENDA ‘poddzierżawienie, odstąpienie dzierżawy na swoją rękę komu innemu’ (SW: *sub-* + *arenda*: „Zastrzega się, nie dozwala się subarendy.”; SDor); SUBBAS ‘jeden z głosów fletowych pedałowych organu, wydawanych przez piszczałki kryte’ (SW: *sub-* + *bas*); SUBDOMINANTA muz. ‘ton niższy od dominanty, bezpośrednio z nią dominujący; czwarty dźwięk skali durowej lub molowej; dominanta dolna’ (SW: *sub-* + *dominanta*; SDor: *sub-* + *dominanta*: „Od toniki przechodzi się do dominanty, po czym napięcie znajduje ujście w tonice, albo też przechodzi się całą skalę napięć: od toniki poprzez subdominantę do dominanty i kończy się na tonice.” Rudz. Muz. 154; Szym); SUBDYKCJA (łac.) ‘poddąństwo’ (SW: „Czemuż nie zostały zakazanymi owe hańbiące subdycje, to jest zapisywanie się w wieczne z sukcesorami poddaństwo?” Smol.); SUBHASTA p. *subhastacja* (łac.) ‘przymusowe wywłaszczenie z majątku za dług drogą licytacji z mocy wyroku sądowego’ (SW: łac. *sub-* + *hasta*: „Dobra już były na subhaście.” Krasz.; SDor);

³¹⁰ W leksyce dwudziestowiecznej funkcjonowały rzeczowniki: *subdiakon*, *substytut*, *subaltern*, *subbasza*, *subdelegat*, *subdywizja*, *subiekcja*, *subiekt*, *sublewacja*, *sublimacja*, *submisja*, *submitel*, *subordynacja*, *subpetit*, *subprzeor*, *subprzeorysza*, *sublicytacja*.

SUBHASTACJA p. *subhasta* (*supastacja*, *supasta*) (łac.) *praw.* ‘proces sądowy wieloma formami obostrzony, mający na celu sprzedaż dóbr dłużnika więcej dającemu’ (SWil: „Wioska szła pod subhastację.”; SW; SDor); SUBINDYWIDUUM ‘drobny osobnik krystaliczny, mniej lub więcej wylaniający się ze ściany większego kryształu’ (SW: *sub-* + *indywiduum*); SUBINTABULAT (łac.) *praw.* ‘hipoteka na hipotece, prawo na prawie, zabezpieczenie na zabezpieczeniu, nasza suma zapisana na sumie dłużnika, aby ktoś inny pierwszeństwa nie zajął’ (SWil; SW); SUBKATEGORIA ‘dział powstały z podziału kategorii’ (SW: *sub-* + *kategoria*: „Weksle wątpliwe na dwie subkategorie, czyli działy, rozdzielono.” Korz.); SUBKOLEKTA ‘sprzedaż losów loteryjnych przejęta od kolektora’ (SW: *sub-* + *kolekta*); SUBKOMISJA ‘podkomisja’ (SW: *sub-* + *komisja*); SUBKOMITET ‘podkomitet’ (SW: *sub-* + *komitet*: „Obrano subkomitet złożony z pięciu senatorów.”); SUBLICYTACJA ‘oddanie czego z licytacji najmniej żądającemu’ (SW: *sub-* + *licytacja*); SUBLOKACJA ‘poddzierżawa, podwynajem’ (SW: *sub-* + *lokacja*); SUBLOKATOR ‘podnajemca, ten co od lokatora najmuje mieszkanie, lokator lokatora’ (SW: *sub-* + *lokator*; SDor: „Mój sublokator wyprowadza się tego dnia, więc pokój będzie wolny.” Brand. K. Antyg. 277; Szym); SUBMINISTRACJA (łac.) (SW); SUBOKSYD *chem.* ‘podniedokwas; podtlenek’ (SWil; SW: *mało uż.*; *sub-* + *oksyd*); SUBPLANTACJA (łac.) ‘podstępne działanie; podstawianie komu nogi’ (SW); SUBROGACJA (łac.) *praw.* ‘wstąpienie trzeciego w prawa wierzyciela; jest umowna lub z samego prawa; zawsze odbywa się przez zapłacenie’ (SWil; SW: *mało uż.*); SUBSKRYPCJA (łac.) ‘podpis, rewers, zapewnienie złożenia w następnym czasie pewnej sumy’ (SWil; SW; SDor; Szym); SUBSTRAKCJA (łac.) ‘podwalina, fundament, 2. odejmowanie’ (SWil; SW: *mało uż.*); SUBSTRAT (łac.) *książk.* ‘podłoże, podstawa, podkład’; też *chem.*, *filoz.*, *jęz.* (SWil; SW; SDor; Szym); SUBSTRUKCJA (łac.) ‘podkład, podłoże; podstawa budowli, dolna budowla’ (SW; SDor); SUBSTYTUCJA (łac.) 1. *praw.* ‘ustanowienie, kto po ustanowionym dziedzicu ma w dobra spadkowe wstępować, gdyby bezpośrednio następcy nie było’; 2. ‘ustanowienie przez pełnomocnika w danym mu zleceniu osoby, która go ma wyręczyć’ (SWil; SW; SDor; Szym); SUBSUMCJA *filozof. praw.* ‘podporządkowanie pojęcia mniej ogólnego pojęciu bardziej ogólnemu; podciąganie, podciągnięcie pod co’ (SWil; SDor: *sub-* + łac. *sumo* ‘biorę’: „Z praworządnością w subsumcji konkretnego czynu przestępnego pod przepis ustawy łączy się ściśle zagadnienie wymiaru kary.” Państwo 2, 1954, s. 245); SUBSYDIUM (łac.) ‘wsparcie, pomoc; opłata sądowych pieniędzy’ (SWil; SW; SDor; Szym: p. *subwencja*); SUBUTRAKWISTA ‘członek sekty religijnej, której uczestnicy przyjmują Komunię Św. pod dwiema postaciami, utrakwista’ (SW: *sub-* + *utrakwista*); SUBWENCJA (łac.) ‘zasilek pieniężny, pomoc pieniężna’ (SW; SDor; Szym).

Autorzy SWil i SW poświęcili częście *sub-* odrębne hasło morfemowe: *sub-* (łac.) używa się w tytułach łącznie z nast. wyrazem, w znaczeniu ‘pod’, np. *subprzeor*, *subdiakon* itd. (SWil), *sub-* (łac. *sub*) ‘pod, wice’ (SW).

Część wyrazów, które zostały zapożyczone przez polszczyznę dziewiętnastowieczną, jest podzielna wyłącznie pod względem formalnym³¹¹, np. *subalternacja* (łac.), *subplantacja* (łac.). Natomiast za derywaty tautologiczne można by uznać leksemy *subhasta*, *subutrakwista*, gdyż pomiędzy parami *subhasta* – *hasta*, *subutrakwista* – *utrakwista* zachodzi stosunek bliskoznaczności³¹² (por. GWJP 1998, 362, 377).

Do zapożyczeń, które uzyskały motywację słowotwórczą na gruncie języka polskiego, należy zaliczyć rzeczownik *subintabulat* (łac.) (: *intabulat*).

W odnotowanym materiale znaczną grupę stanowią derywaty denominalne, utworzone od podstaw przyswojonych, np. *subagent* (: *agent*), *subarenda* (: *arenda*), *subbas* (: *bas*), *subdominanta* (: *dominanta*), *subindywiduum* (: *indywiduum*), *subkategoria* (: *kategoria*), *subkolekta* (: *kolekta*), *subkomisja* (: *komisja*), *subkomitet* (: *komitet*), *sublicytacja* (: *licytacja*), *sublokacja* (: *lokacja*), *sublokator* (: *lokator*), *suboksyd* (: *oksyd*). Mając na uwadze obcość podstaw, trudno uznać przywołane jednostki za pewny rezultat działań rodzimych mechanizmów słowotwórczych. Niewykluczone, że niektóre z nich powstały w polszczyźnie. Słowniki nie informują tu o źródle zapożyczenia, natomiast autorzy SW w uwagach o charakterze słowotwórczo-genetycznym sugerują odpowiednią podstawę³¹³.

Prefiks *sub-* nie tworzy w XIX w. derywatów od podstaw rodzimych.

Warto podkreślić, iż w analizowanym okresie znacznie zmniejsza się liczba derywatów, w których przedrostek *sub-* występuje w funkcji wskaźnika podrzędności³¹⁴, np. *sublokator*. W formacjach tego typu *sub-* może wносить także dodatkowe znaczenie ‘pomocnik’, np. *subagent*.

Dość liczne są natomiast nazwy nieosobowe, w których afiks *sub-* oznacza nie tyle zależność w stosunku do treści komunikowanej przez podstawę, ile mniejszy rozmiar, pomniejszony rodzaj, pewien podgatunek desygnatu nazwanego w podstawie, np. *subbas*, *subdominanta*, *subindywiduum*, *subintabulat*, *subkategoria*, *subkolekta*, *subkomisja*, *subkomitet*, *sublicytacja*, *sublokacja*, *suboksyd*

³¹¹ Ta podzielność może też być sygnalizowana w ekscerpowanych słownikach w obrębie poszczególnych haseł, np. *subhasta* (łac.) (SW: *sub-* + *hasta*). Warto zauważyć, iż, podobnie, jak w okresie wcześniejszym, polszczyzna XIX w. zapożycza z łaciny kilka elementów, tj. rzeczownik (lub rzeczowniki) i/lub przymiotnik, i/lub czasownik tego samego gniazda słowotwórczego, np. *subarenda* – *subarendować*, *subintabulat* – *subintabulować*, *subministracja* – *subministrować*, *subrogacja* – *subrogować*, *subsumcja* – *subsumować* itd., a następnie już na gruncie języka polskiego leksemy te wchodzą w relacje słowotwórcze.

³¹² W hasle *hasta* (łac.) w SW wskazano synonimy *subhasta*, *subhastacja*. W stosunku do rzeczownika *subutrakwista* użyto synonimu *utrakwista*.

³¹³ Warto jednak zauważyć, iż nie zawsze można się zgodzić z sugestiami autorów SW. Ma to np. miejsce w odniesieniu do leksemy *subarendator*, który został opatrzony uwagą: *sub-* + *arendator*. Definicja słownikowa leksemy *subarendator* ‘ten, co trzyma subarendę’ wskazuje tu motywację od *subarenda*.

³¹⁴ To znaczenie zostało dostrzeżone przez autorów SWil i SW, którzy poświęcili prefiksowi *sub-* hasło morfemowe.

itd. Interesujący nas prefiks wchodzi w relację synonimii z rodzimym morfemem *pod-*, o czym świadczą również synonimy użyte w obrębie definicji słownikowych niektórych ze wspomnianych leksemów, np. *subarenda* ‘poddzierżawianie’, *subkomisja* ‘podkomisja’, *subkomitet* ‘podkomitet’, *sublokacja* ‘podwynajem’, *suboksyd* ‘podtlenek’.

Rzeczowniki z prefiksem *sub-* nie zdołały wyjść w polszczyźnie XIX w. poza obręb stylu urzędowego i naukowo-technicznego. O przynależności do specjalistycznego słownictwa urzędowego świadczą odpowiednie kwalifikatory, jakie zostały zastosowane w ekscerpowanych słownikach w odniesieniu do niektórych wyrazów: *praw(niczy)*, np. *subhastacja*. Natomiast do specjalistycznej leksyki naukowej należą, np. *subdominanta* (słownictwo muzyczne), *suboksyd* (słownictwo chemiczne).

Znaczna część analizowanych jednostek leksykalnych nie została w słownikach opatrzona kwalifikatorami, które mogłyby pomóc w ich charakterystyce stylistycznej, jednakże obserwacja definicji i kontekstów pozwala je umieścić bądź to w ramach dziewiętnastowiecznego stylu urzędowego (chodzi zwłaszcza o terminy prawnicze), np. *subarenda*, *sublicytacja*, *sublokacja*, bądź też naukowego, np. *subbas*, *subutrakwista* itd. Niektóre z analizowanych leksemów funkcjonowały prawdopodobnie w ówczesnym słownictwie ogólnym, np. *subagent*, *subkateteria*, *subkolekta*, *subkomisja*, *subkomitet*, *sublokator* (por. Buttler, Markowski 1991, 108–109)³¹⁵.

XX w.

W leksyce XX w. nie odnotowano wielu nowych wyrazów z początkowym *sub-*³¹⁶: SUBCEPCJA *psych.* ‘sposrzeganie nieświadome, odbieranie bardzo słabych bodźców, nie wywołujących uświadamianego wrażenia, wpływających jednak na zachowanie człowieka’ (SDor); SUBENDEMIT *bot. zool.* *subendemity* ‘rośliny lub zwierzęta mające główny ośrodek występowania w określonej strefie geograficznej albo okolicy, ale przekraczające nieco swymi zasięgami ten teren’ (SDor); SUBKONTO *hand.* ‘konto szczegółowe, analityczne powstałe z podziału zasadniczego konta’ (SDor: „Konto «Produkcja Podstawowa» gromadzące różne elementy kosztów wytwarzania dzieli się

³¹⁵ Warto także dodać, iż wiele z opisywanych tu wyrazów nie znalazło się już w słownikach rejestrujących leksykę późniejszą, tj. SDor i Szym, np. *subagent*, *subbas*, *subindywiduum*, *subintabulat*, *subkategoria*, *subkolekta*, *subkomisja*, *subkomitet*, *sublicytacja*, *sublokacja*, *suboksyd*, *subplanatacja*, *subrogacja* itd.

³¹⁶ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *subdiakon*, *substytut*, *subaltern*, *subdelegat*, *subiekcja*, *subiekt*, *sublimacja*, *submisja*, *subordynacja*, *subarenda*, *subdominanta*, *subhastacja*, *sublokator*, *subskrypcja*, *substrat*, *substrukcja*, *substytucja*, *subsumcja*, *subsydium*, *subwencja*.

zazwyczaj na subkonta odpowiednio do pozycji typowej kalkulacji jednostkowej.” Skrzyw. Przem. II, 72; Szym); SUBKONTYNENT *geogr.* ‘masyw lądu wielkich rozmiarów, mniejszy jednak niż lądy powszechnie uznane za kontynenty (np. Grenlandia); także rozległa, wyodrębniająca się część właściwego kontynentu (np. Półwysep Indyjski)’ (Szym); SUBKULTURA *socjol.* ‘kultura właściwa pewnemu ograniczonemu środowisku społecznemu; podkultura’ (SDor: „Atmosfera wzajemnych oddziaływań, swoista subkultura środowiska rodzinnego, organizacja gospodarstwa domowego i trybu życia rodziny mają doniosły wpływ na proces socjalizacji, na [...] kształtowanie jego [dziecka] osobowości.” Omega 26, s. 49; Szym); SUBLITORAL *geogr.* ‘w morzu: strefa przybrzeżna, tj. strefa przyływów i odpływów do dolnej granicy roślinności dennej; w jeziorach: strefa obejmująca pas roślin zanurzonych i pozostałą, głębszą część stoku misy jeziornej’ (SDor); SUBMIKRON *fiz.* submikrony ‘cząstki o średnicy od 50 milionów do 200 tysięcy razy mniejszej od centymetra, które mogą być obserwowane jedynie za pomocą ultramikroskopu’ (Szym); SUBREGION *geogr.* ‘obszar mniejszy od regionu, różniący się od obszarów otaczających zespołem cech fizycznych, etnograficznych, gospodarczych itp.’ (SDor; Szym); SUBURBIUM (łac.) ‘obszar położony na krańcach, peryferiach wielkiego miasta; przedmieście’ (Szym).

W słownikach SDor i Szym częstkę *sub-* zaliczano do pierwszych członów wyrazów złożonych: *sub-* (łac. *sub* ‘pod’) pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający zmniejszenie czego, znajdowanie się w dole, pod czymś lub podleganie czemu, zależność od czego, np. *subordynacja*, *submikron*, *subkontynent*, *subkultura*, *sublitoral*, *subtropikalny* (SDor; Szym).

Większość odnotowanych rzeczowników z *sub-* to derywaty od podstaw przyswojonych, np. *subendemit* (: *endemit*), *subkonto* (: *konto*), *subkontynent* (: *kontynent*), *subkultura* (: *kultura*), *sublitoral* (: *litoral*), *submikron* (: *mikron*), *subregion* (: *region*). Ze względu na terminologiczny charakter i obcość podstaw przywołane formacje należałoby uznać w pierwszej kolejności za internacjonalizmy, które powstały w nowożytnych językach zachodnioeuropejskich, a następnie przedostały się do innych języków, m.in. do polszczyzny (por. Gajda 1990, 100–102). Niewykluczone jednak, że niektóre z nich utworzono w języku polskim.

W analizowanym materiale nie pojawiły się nazwy osobowe o znaczeniu hierarchicznym. Przedrostek *sub-* wskazuje w odnotowanych rzeczownikach na podrzędny charakter czego, często mniejszy rozmiar, np. *subkonto*, *subkontynent*, *submikron*, *subregion*, czy ograniczony zasięg, obejmujący tylko pewien obszar czy środowisko, np. *subendemit*, *subkultura*, *sublitoral*³¹⁷.

³¹⁷ Prefiks *sub-* w przymiotnikach może oznaczać położenie pod czymś, czy poniżej tego, co zostało nazwane w podstawie, np. *subantarktyczny*, *subarealny*, *subglacjalny*, *submikroskopowy*, *subniwalny*, *suborbitalny*, *subsoniczny*, *subtropikalny* (por. Zarębski 2012a).

Jednostki leksykalne z prefiksem *sub-* obecne w słownictwie badanego okresu charakteryzują się dużą jednorodnością stylistyczną. Zostały one opatrzone w ekscerpowanych słownikach kwalifikatorami terminologicznymi, które pozwalają lokować interesujące nas rzeczowniki w obrębie stylu naukowego (por. Szymczak 1978, 201–202): *geogr(aficzny)*, np. *subkontynent*, *sublitoral*, *subregion*, *fiz(yczny)*, np. *submikron*, *socjol(ogiczny)*, np. *subkultura*, *hand(lowy)*, np. *subkonto*, *bot(anicznie)-zool(ogiczny)*, np. *subendemit*.

Podsumowując, należy stwierdzić, że prefiks *sub-* wyodrębnił się z serii założeń łacińskich w XVI w. O ugruntowanej pozycji przedrostka w systemie słowotwórczym kolejnych okresów w dziejach polszczyzny świadczy fakt poświęcania mu odrębnego hasła morfemowego w słownikach.

Afiks *sub-* nie zdołał się jednak zaadaptować do rodzimego słowotwórstwa w takim stopniu, by mógł tworzyć formacje od podstaw rodzimych. Wszystkie bowiem leksemy, które można uznać za synchroniczne derywaty, mają podstawy przyswojone³¹⁸. W związku z tym prawdopodobnie tylko nieliczne formacje z *sub-* stanowią produkt rodzimego słowotwórstwa.

Przedrostek *sub-* charakteryzował się na przestrzeni wieków dość dużą precyzją znaczeniową i konsekwentnym ewokowaniem konkretnych odmian stylistycznych (naukowej i urzędowej). W ostatnim czasie doszło do wyspecjalizowania się prefiksu *sub-* w derywacji rzeczownikowej w funkcji wskaźnika podrzędności, ale nie w znaczeniu ‘hierarchia urzędowa’, co spowodowało jeszcze większe ograniczenia stylistyczne (derywaty dwudziestowieczne reprezentują styl naukowy)³¹⁹.

18. *super-*

Prefiks *super-* ma korzenie w języku łacińskim. Morfem *super* mógł występować w łacinie w funkcji przysłówka lub przyimka o znaczeniu ‘z góry, u góry, na górze, ponad, powyżej’; też w znaczeniu przenośnym (por. SLP; SWO; WSWO).

³¹⁸ Por. innojęzyczne odpowiedniki niektórych z badanych leksemów, np. *subaltern* (fr.), *subdivision* (fr.) itd. (NPR).

³¹⁹ K. Waszakowa, badając najnowszą leksykę polską, odnotowała dwa rzeczowniki osobowe z prefiksem *sub-*: *subagent* i *subkontrahent*. Jednakże rzeczownik *subagent* jest już notowany przez SW. W najnowszej polszczyźnie prefiks *sub-* wykazuje małą aktywność słowotwórczą (por. Waszakowa 2005, 122, 132).

XVI w.

Pierwsze zapożyczenia z *super-* pojawiają się w polszczyźnie w szesnastowiecznej, np. SUPERBIA (łac.) ‘duma, pycha’ (Mosz); SUPERSTES (łac.) ‘nacny świadek’ (Mosz).

Wyrazy te nie uzyskały motywacji słowotwórczej.

XVII–XVIII w.

W XVII–XVIII w. pojawiły się nowe rzeczowniki z *super-*: SUPERARBITER ‘rozjemca, polubowy sędzia; przewodniczący sądu polubownego, wybierany przez sędziów (arbitrów) obu stron; rozjemca rozstrzygający niezgodne zdania arbitrów’ (L, SW: *super-* + *arbiter*; SDor: *praw.*; „Zjechawszy się w Nieświeżu, opowiedziały strony interes księciu, prosząc by chciał zostać superarbitrem.” Rzew. H. Pam. 273; Szym: *praw.*); SUPERATA (łac.) ‘przewyżka, nadwyżka; nadwyżka towarów lub pieniędzy stwierdzona przez porównanie stanu rzeczywistego z rachunkowością’ (L; SWil: „Superata z pozostałych sum.”; SW: „Po opłaceniu wszystkich należności okazała się jeszcze w kasie superata.”; SDor: „Przy rozprzedaży cukru w sklepie w drobnych ilościach, przy stosowaniu b. skrupulatnej, tj. «skąpej» wagi może na worku cukru przybyć około 100 g cukru. Będzie to nadwyżka zwana w księgowości superatą.” Iwań. Księg. 70; Szym); SUPERFIN//SUPERFAJN//SUPERFEJN (niem.) p. *superfejn* 1. ‘z feynu, z fejnsylbru czyli z bardzo przedniego srebra, np. iglica’; 2. ‘przedmiot misternie wykonany, pieści-delko’ (L: w znaczeniu 1.: „Widzi warkocz po szyi białej rozpuszczony. Piękny choć superfinem w kółko nie spleciony.” Zimor. Siel. 275; SWil: *przest.*; SW: „Widzi warkocz po szyi biały rozpuszczony, piękny, choć superfinem w kółko nie spleciony.” Zim.); SUPERINTENDENT (łac.) 1. ‘dozorca najwyższy, dogładczy; intendent naczelny’; 2. ‘w kościele ewangelickim, duchowny przełożony nad kościołami okręgu kościelnego’ (L: w znaczeniu 1.; SWil, SW: *mało uż.*; *super-* + *intendent* p. *superintendental*: „Urodzonym ichmościom pp. Hankiewiczowi i Gordonowi, superintendentom skarbowym.” Niem; SDor: *kult., hist.*; łac. *superintendens, superindententis* ‘zwierzchni nadzorca’: „Nazwy ewangelickich władz kościelnych nie są jednolite. Dawniej, a gdzie indziej i dziś, zwano seniorów superintendentami, biskupa – generalnym superintendentem.” Buzek Hist. Kośc. 300; Szym: *rel.*); SUPEROKTAWA ‘głos pewny w organach’ (L; SW: *super-* + *oktawa*).

Niektóre z odnotowanych zapożyczeń weszły w relacje formalno-semantyczne z rzeczownikami, które funkcjonowały w zasobie leksykalnym polszczyzny badanego okresu, np. *superfin*//*superfejn*//*superfajn* (niem.) (: *fejn*), *superintendent*

(łac.) (: *intendent*)³²⁰. Fakt ten wsparł proces wyabstrahowywania się prefiksu *super-* w języku polskim.

Podstawy genetycznie obce mają również derywaty, które nie zostały wyposażone w ekscerpowanych słownikach w informację o języku źródłowym, np. *superarbiter* (: *arbiter*), *superoktawa* (: *oktawa*)³²¹.

Przedrostek *super-* w odnotowanych rzeczownikach wnosi znaczenia: ‘wyższy w hierarchii’, np. *superarbiter*, *superintendent*, ‘najlepszy w swej klasie’, np. *superfin*, ‘wyższy o pewien stopień’, np. *superoktawa*.

Nacechowane pod względem stylistycznym jednostki lokują się w obrębie średniopolskiego stylu urzędowego i naukowego. Ze słownictwem religijnym należałoby łączyć wyraz *superintendent*, z prawniczym – leksem *superarbiter*, zaś z muzycznym – rzeczownik *superoktawa*.

XIX w.

W ciągu XIX w. obserwujemy niezbyt duży przyrost leksemów z częstką *super-*³²²: SUPERCESJA – znaczenie niejasne (SW: łac. *super-* + *cessio*: „W razie niedopuszczenia oficjalista zrobił akt supercesji i posyłał do komisji wojskowej o pomoc militarną.” Ochoc.); SUPERDYWIDENDA ‘dodatek do przewidywanej dywidendy, z powodu niezwykle pomyślnego stanu towarzystwa akcyjnego; dywidenda dodatkowa’ (SW: *super-* + *dywidenda*; SDor: *ekon.*; „Wyłacono [...] 15 tysięcy właścicielom obligów, tytułem dywidendy i superdywidendy.” Lam J. Kariery 215); SUPERFETACJA (łac.) *med. p. nadpłodzenie* ‘przepłodzenie, poczęcie płodu przy istniejącym już’ (SWil; SW); SUPERFOSFAT *chem.* ‘mieszanie na kości palonych z kwasem siarczanym lub solnym, zawierająca rozpuszczalny ortofosforan kwaśny wapnia i używana jako nawóz, nadfosforan; sztuczny nawóz fosforowy otrzymywany jako produkt działania kwasu siarkowego na drobno zmielone fosforyty lub apatyty; stanowi mieszaninę rozpuszczalnego, kwaśnego fosforanu wapnia i gipsu’ (SW; SDor: *chem.*; „Superfosfat jest nawozem sztucznym, stosowanym przedsięwzię i nadającym się prawie na wszystkie gleby.” Iwiń. Towarozn. 94; Szym: *chem. rol.*); SUPERINDUKTY (łac.) ‘podatki nadzwyczajne, dodatkowe’ (SW); SUPERJOR (łac.) ‘przełożony w klasztorze, ksiądz starszy’ (SWil, SW: „Jana, księdza Bazyljana, superjora w Brześciu Litewskim.” Nies.; SDor z kwal. *kult.*: „Nabożeństwo było o ile można najczystsze; oo. misjonarze brali w nim udział. Superior celebrował.” Mośc. Unici 25); SUPERLATYW

³²⁰ Słowniki notują także derywaty pochodzące od rzeczownika *superintendent*: *superintendent-cja* (L; SWil; SW), *superintendentura* (SW), *superintendentka* (SWil; SW), *superintendentowa* (SW).

³²¹ Autorzy SW dostrzegają granicę między prefiksem a podstawą: *super-* + *arbiter*, *super-* + *oktawa*.

³²² W słownictwie XIX w. funkcjonowały także rzeczowniki: *superarbiter*, *superata*, *superfin*, *superintendent*, *superoktawa*.

(łac.) 1. p. *superlatiwus*; 2. zwykle w *lm* ‘słowa najwyższego uznania, zachwyty’ (SW: „Był tam zbiór tanich superlatywów, jakimi posługuje się zwykła brukowa reklama.”; SDor: w znaczeniu 1.: „Drobne nie zlokalizowane zabytki XV wieku, przejrzone przez autorkę pracy, jeśli zawierają formy superlatywu, to z przedrostkiem *na-*.” Jęz. Pol. 1951, s. 156; w znaczeniu 2.: „Nie przywiązywał zbytnej wagi do zapewnień i superlatywów listu polecającego.” Putr. Rzecz. 18; Szym); SUPERNATURALIZM ‘wiara w interwencję istoty nadludzkiej w sprawach ziemskich, mistycyzm’ (SW: *super-* + *naturalizm*); SUPERNUMERACJUSZ ‘oficer, urzędnik nadliczbowy, nadetatowy’ (SW: *super-* + łac. *numeratus*: „Sztaby obfitowały w supernumeracjuszów.” Górs.); SUPEROKSYD *chem.* ‘nadniedokwas lub nadokwas; nadtlenek’ (SWil, SW: *super-* + *oksyd*); SUPERPOZYCJA (łac.) 1. ‘położenie lub leżenie jednego na drugim’; 2. ‘przełożenie, zwierzchność jednego na drugim’; 3. *fiz.* *superpozycja fal* (SWil: w znaczeniu 1.: „Na barkach najwyższego urzędnika wznosi się drabina, na której licznych szczeblach mieści się podług systematu superpozycji długa hierarchia coraz wyższych urzędników.”; SW: w znaczeniu 1.: „Mieści się podług systematu superpozycji hierarchia coraz wyższych urzędników.”; SDor: znaczenie 1. *daw.*; w znaczeniu 2.: „W myśl dość oczywistej zasady superpozycji (czyli nakładania się) wychylenie, jakiego doznaje wspólny element dwóch fal poprzecznych, równe jest sumie wychyleń udzielonych mu przez fale poszczególne” Natan. Fale 16); SUPERRACJONALIZM ‘uznawanie za przechodzące rozum ludzki takich zjawisk, które nie dadzą się objaśnić za pomocą praw przyrody poznanych dotąd’ (SW: *super-* + *racjonalizm*); SUPERREWIZJA (łac.) 1. ‘sprawdzenie rewizji’; 2. ‘rewidowanie rekrutów wskazanych na delegacji do poboru, co do budowy ciała i stanu zdrowia’; 3. *wydaw.* ‘ostateczna rewizja, korekta, po której książka zostaje podpisana do druku; ponowny przegląd, powtórna rewizja’ (SWil: w znaczeniu 1. i 2.; SW: w znaczeniu 1. i 2; *super-* + *rewizja*; SDor: znaczenie 2. *przest.*: „Lekarz wypisał mi wówczas różne choroby, poleciwszy wyuczyć się ich nazw na pamięć, abym przy superrewizji mówił to samo, co figuruje w jego raporcie.” Solski Wspom. I, 200; Szym: *druk.*); SUPERSESJA *żart.* ‘długie wysiadywanie gdzie w oczekiwaniu czego’ (SW: *super-* + *sesja*: „Odbywać supersesje.”); SUPERSKRYPCJA (łac.) ‘napis’ (SW: *mało uż.*: „Mówiąc o superskrypcji, a mianowicie o wyrażaniu miejsca adresata stawia jako przykład: *Poloniae, Bohemiae, Pragae.*” Balc.); SUPERTARA ‘to, co się potraça z wagi towaru ponad tarę skutkiem złego opakowania i wynikłych stąd ubytków (wyschnięcia, wysypania się itp.)’ (SW: *super-* + *tara*); SUPERWESTA ‘zwierzchnia galowa kamizela czerwona gwardii konnej z galonami srebrnymi i z gwiazdą blaszaną na piersiach i na plecach’ (SW: *mało uż.*; *super-* + *westa*: „Superwesty zaczęła gwardia koronna nosić za panowania Augusta III Sasa.” Gemb.).

Kilka pożyczek w polszczyźnie badanego okresu uzyskało status synchronicznych derywatów, np. *superpozycja* (łac.) (: *pozycja*), *superrewizja* (łac.) (: *rewizja*).

Dość liczną grupę stanowią leksemy nie opatrzone w słownikach informacją o języku źródłowym. Są to formacje od podstaw przyswojonych, np. *supercesja* (: *cesja*), *superdywidenda* (: *dywidenda*), *superoksyd* (: *oksyd*), *supersesja* (: *sesja*), *supertara* (: *tara*), *superwesta* (: *westa*), *superfosfat* (: *fosfat*), *supernaturalizm* (: *naturalizm*), *superracjonalizm* (: *racjonalizm*)³²³.

Wiele z przywołanych rzeczowników mogło zostać zapożyczonych z nowożytnych języków zachodnioeuropejskich (por. Długosz-Kurczabowa 1986b, 73; 1990b, 261), zwłaszcza, że w XIX w. nastąpiła silna, trzecia faza internacjonalizacji leksyki języków europejskich (por. Gajda 1990, 47)³²⁴.

W analizowanym materiale nie wystąpiły derywaty od podstaw rodzimych.

Odnotowane w polszczyźnie XIX w. leksemy z *super-* układają się w następujące grupy semantyczne:

- nazwy o znaczeniu ‘wykraczający poza normę, poza zwykły stan’, np. *superoksyd*; tu też nazwy doktryn i prądów typu *supernaturalizm*, *superracjonalizm*,
- leksemy, w których *super-* wskazuje na ‘dodatkowość’, np. *supertara*; tu też rzeczowniki o znaczeniu ‘to, co jest najbardziej zewnętrzne, jedno na drugim’, np. *superwesta*, *superpozycja*,
- nazwy zjawisk o wartości semantycznej ‘najwyższy stopień czego; ostateczny’, np. *superrewizja*,
- nazwy rzeczy i zjawisk wskazujące na nadwyżkę, przerost czego, np. *superfosfat*,
- nazwy osób o znaczeniu ‘wyżej postawiony w hierarchii, przełożony’, np. *superjor*, *supernumeracjusz*.

Przedrostek *super-* dołącza się zazwyczaj do podstaw neutralnych pod względem aksjologicznym, a w konsekwencji nie wpływa na pozytywną ocenę zjawiska, ale je tylko intensyfikuje (zob. Szupryczyńska 1995, 170). Może także wskazywać jeszcze inne treści, np. dodatkowość zjawiska, nadwyżkę, wykroczenie ponad normę, krańcowy etap czego, a także zewnętrzne położenie, pozycję czego na czym. Omawiany przedrostek funkcjonuje w badanym okresie także jako hierarchiczny wskaźnik nadrzędności w rzeczownikach osobowych.

Prefiks *super-* wchodzi w relacje synonimiczne z morfemem rodzimym *nad-*, o czym świadczą synonimy analizowanych rzeczowników w obrębie poszczególnych haseł, np. *superfosfat* ‘nadfosforan’, *superoksyd* ‘nadtlenek’³²⁵ (por. GWJP 1998, 506).

³²³ Na płaszczyźnie synchronicznej formacje typu *supernaturalizm*, *superracjonalizm* mogą być motywowane nie tylko przez bezprzedrostkowe rzeczowniki na *-izm*, lecz także przez przymiotniki: *supernaturalny*, *superracjonalny* (ten ostatni nie został jednak odnotowany w słownikach) (por. Waszakowa 1994a, 128). Autorzy SW w odniesieniu do przywołanych leksemów wielokrotnie sugerują rzeczownik podstawowy, np. *superdywidenda* (*super* + *dywidenda*), *supernaturalizm* (*super-* + *naturalizm*), *superoksyd* (*super-* + *oksyd*).

³²⁴ Wiąże się z tym zjawisko przenikania słownictwa abstrakcyjnego i specjalistycznego (a do tego właśnie należy znaczna część analizowanych wyrazów) do języka ogólnego (por. Gajda 1990, 47).

³²⁵ Por. też *superfetacja* ‘nadpłodnienie’, *supernumeracjusz* ‘urzędnik nadliczbowy’.

Rzeczowniki odnotowane w ramach badanego okresu reprezentują w przeważającej mierze słownictwo erudycyjne. Terminy typu: *ekon(omiczny)*, np. *superdywidenda*, *med(yczny)*, np. *superfetacja*, *chem(iczny)*, np. *superoksyd*, *chem(icznie)-rol(niczny)*, np. *superfosfat*, *fiz(yczny)*, np. *superpozycja*, a także: *superracjonalizm*, *supernaturalizm* należą do dziewiętnastowiecznego stylu naukowego. W ramach stylu urzędowego lokują się jednostki: *superjor*, *supernumeracjusz*. Specjalistyczny charakter ma także rzeczownik *superrewizja*, który kwalifikatorem *wydaw(niczny)* został opatrzony dopiero w SDor³²⁶.

Godny uwagi jest fakt, iż, mimo że dziewiętnastowieczne leksemy z *super-* reprezentują leksykę erudycyjną, to mogą się wśród nich zdarzać wyrazy o charakterze żartobliwym, np. *superpesja* (*żart.*).

XX w.

Słowniki udokumentowały następujące nowe wyrazy z początkową częścią *super-*³²⁷, np. SUPERBOMBOWIEC ‘ciężki, duży samolot bombowy o największym zasięgu i udźwigu’ (SDor) SUPEREGO (łac.) *psych.* ‘nieświadomie funkcjonująca sfera osobowości, obejmująca wykształcone w toku wychowania normy, zasady społeczne i wartości; nadjaźń’ (Szym); SUPEREKSLIBRIS a. *superek-slibrys* ‘ekslibris umieszczany, wytłaczany na zewnętrznej stronie okładki książki’ (SDor: „Książki zwożono do Wilna, ulubionej siedziby Zygmunta Augusta. Otrzymywały one piękne oprawy, cenniejsze dzieła nawet woreczki zamszowe – oraz superek-slibrysy, wytłaczane specjalnie dla króla rytymi tłokami.” Meander 1, 1954, s. 4); SUPEREKSPRES 1. ‘pociąg pośpieszny szybszy od ekspresu’; 2. ‘wykonanie usługi w terminie superekspresowym’ (Szym); SUPERFILM ‘film zwykle zrobiony z dużym nakładem kosztów, widowiskowy, efektowny; film niezwykle imponujący, przewyższający inne’ (SDor: „Przełomowe, przebojowe, rewelacyjne arcydzieło «Bogowie Germanii», epepeja wojny, niedościgły superfilm, bijący wszystkie europejskie i amerykańskie rekordy.” Strug Krzyż I, 298; Szym); SUPERFORTECA ‘czteromotorowy bombowiec używany w czasie drugiej wojny światowej przez armię amerykańską do lotów o dalekim zasięgu (por. latająca forteca pod: forteca)’; SDor: „W przededniu odlotu radar, jedyny radar wyprawowy, zamontowany na jednej z superfortec, ulega poważnemu uszkodzeniu.” Probl. 1957, s. 172; Szym: *lotn.*); SUPERGIGANT ‘film widowiskowy, zrealizowany z dużym rozmachem, z udziałem wielu znanych aktorów, wyprodukowany dużym nakładem kosztów’ (Szym); SUPERGWIAZDA

³²⁶ Niektóre z odnotowanych rzeczowników zostały uznane już w SWil i SW za rzadkie, np. *superwesta*. SDor wskazuje niekiedy na przestarzały charakter pewnych wyrazów, np. *superpozycja* (*daw.*), *superrewizja* (*przest.*).

³²⁷ W leksyce XX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *superarbitr*, *superata*, *superintendent*, *superdywidenda*, *superfosfat*, *superjor*, *superlatyw*, *superpozycja*, *superrewizja*.

‘gwiazda filmowa, piosenkarka, piosenkarz itp. o światowej sławie’ (Szym); SUPERGWIAZDOR ‘gwiazdor filmowy, piosenkarz itp. o światowej sławie’ (Szym); SUPERHETERODYNA *rad.* ‘odbiornik radiowy, charakteryzujący się dużą czułością i selektywnością dzięki zastosowaniu generatora pomocniczego (heterodyny)’ (SDor: „Zasada superheterodyny polega na obniżeniu częstości prądów, których dostarcza antena.” Piek. Elektr. 476; Szym); SUPERKUTER *mors.* ‘statek rybacki o charakterze kutra, przewyższający go rozmiarami i mocą silnika’ (SDor: „Na rozpoczynający się szczytowy okres połowów śledzi wypłynęła z portu rybackiego w Gdyni na wydajne łowiska Morza Północnego flotylla 20 superkutów «Arki».” Exp. 167, 1954); SUPERMAN (ang.) [wym. supermen] ‘mężczyzna obdarzony nadzwyczajnymi cechami fizycznymi i umysłowymi, o silnym charakterze, odnoszący sukcesy’ (Szym); SUPERMARKET (ang.) *rzad.* ‘wielka hala targowa; duży sklep samoobsługowy, wielobranżowy; supersam’ (SDor: „[W Płocku] stanie [...] nowy hotel [...] supermarket, pawilony handlowe.” Życie Warsz. 211, 1964; Szym); SUPERMOCARSTWO ‘wielkie, potężne mocarstwo’ (Szym.); SUPERNOWOŚĆ 1. rzecz. od *supernowy*; 2. ‘przedmiot, wzór najnowszy, najmodniejszy (supernowy)’ (SDor: „Zakłady odzieżowe we Wrocławiu przygotowały supernowość.” Tryb. Ludu 114, 1966); SUPERRAKIETA ‘wielki pocisk raketowy lub samonaprowadzający’ (SDor: „Wspaniałe plany budowy superrakiet nośnych, częściowo już dzisiaj realizowane, pozwalają optymistycznie zapatrywać się na dalszy rozwój kosmonautyki.” Hiryz. Techn. 2, 1964, s. 13); SUPERSAM ‘wielki sklep samoobsługowy’ (SDor: „Okolo 50 listów z propozycjami najrozmaitszych nazw wpłynęło na konkurs [...] na nazwę dla mokotowskiego supersamu.” Życie Warsz. 286, 1960; Szym); SUPERSONIK ‘samolot rozwijający szybkość ponaddźwiękową, samolot ponaddźwiękowy’ (SDor: „Supersoniki [...] zaprojektowano w dwóch wariantach.” Światow. 15, 1963); SUPERSTRAT *jęz.* ‘język ludności napływowej na danym obszarze’ (SDor: *super-* + łac. *stratus* ‘rozpostarty’: „Przy ekspansji języka na terytoria sąsiednie, zajęte dotąd przez inny język, wytwarzają się na tym nowo zajęтым obszarze dwie warstwy lingwistyczne: dawniejsza, podbita, czyli substrat lingwistyczny, oraz napływowa, zdobywcza, czyli superstrat.” Mil. Językoznawstwo 192); SUPERTANKOWIEC ‘samolot przystosowany do transportu płynnych materiałów pędnych’ (SDor: „Dwa supertankowce wylądowały [...] na lotnisku Norton w pobliżu Oksfordu.” Życie Warsz. 154, 1958); SUPERTOMASYNA *chem. roln.* ‘mineralny nawóz fosforowy, otrzymywany przez stopienie fosforytów z węglanem sodu i piaskiem kwarcowym, stosowany pod wszystkie rośliny, zwłaszcza rosnące na glebach kwaśnych i pozbawionych wapnia’ (SDor: „Supertomasyna jest nawozem szybko działającym i łatwo przyswajalnym przez rośliny.” Fir. Chem. 191; Szym); SUPERTRAWLER// SUPERTRAULER ‘duży statek rybacki, wyposażony w urządzenia przetwórcze, w którego ładowniach może się pomieścić ponad 1000 ton ryb’ (SDor; Szym).

Prefiks *super-* wystąpił jako samodzielne hasło w SDor i Szym: *super-* (łac.) ‘pierwszy człon wyrazów złożonych podkreślający najwyższy stopień (lub wykraczanie poza normę, poza zwykły stan), najwyższą jakość tego, co oznacza drugi człon złożenia’, np. *supernowoczesny*, *superforteca*, *superfilm* (SDor; Szym.)³²⁸.

W badanym materiale pojawiły się pożyczki angielskie, których nie było w okresie wcześniejszym; ich obecność znacznie wzrasta w najnowszej polszczyźnie (por. Przybylska 1995; Waszakowa 2005, 127–128). Niektóre z zapożyczeń uzyskały motywację słotwórczą, np. *superego* (: *ego*), *supermarket* (: *market*).

Wśród derywatów od podstaw przyswojonych należy wymienić: *superek-slibris*//*superekslibrys* (: *ekslibris*), *superekspres* (: *ekspres*), *superfilm* (: *film*), *superforteca* (: *forteca*), *supergigant* (: *gigant*), *superheterodyna* (: *heterodyna*), *superkuter* (: *kuter*), *superrakieta* (: *rakieta*), *supertomasyna* (: *tomasyna*), *super-trawler*//*supertrawler* (: *trawler*//*trawler*).

W badanym okresie pojawiają się pierwsze formacje z przedrostkiem *super-* utworzone od podstaw rodzimych, np. *superbombowiec* (: *bombowiec*), *supergwiazda* (: *gwiazda*), *supergwiazdor* (: *gwiazdor*), *supermocarstwo* (: *mocarstwo*), *supernowość* (: *nowość*)³²⁹, *supersam* (: *sam*), *supertankowiec* (: *tankowiec*). Niektóre z tych leksemów można jednak podejrzewać o to, że są one półkalkami wyrazów obcych, prawdopodobnie angielskich³³⁰ (por. Obara 1989, 20; Waszakowa 2005, 127).

Warto też zaznaczyć, że w polszczyźnie dwudziestowiecznej doszło do usamodzielnienia się cząstki *super-*. Może ona funkcjonować jako przysłówek, por. *super pot.* ‘nadzwyczajnie, znakomicie, świetnie; ekstra’ (Szym: „Zrobiłeś to super.”) lub przymiotnik, por. *super* ‘nadzwyczajny, niezwykle’ (Szym: „Dziewczyna super.”) (por. Przybylska 1995; Szupryczyńska 1995).

Pod względem semantycznym dwudziestowieczne rzeczowniki z *super-* tworzą następujące grupy znaczeniowe:

- nazwy rzeczy i zjawisk o znaczeniu ‘wykraczający poza normę, poza zwykły stan, najlepszy okaz w swojej klasie’, np. *superego*, *superfilm*, *supergigant*,
- nazwy osób o znaczeniu ‘najlepszy, doskonały’, np. *supergwiazda*, *supergwiazdor*, *superman*,
- nazwy urządzeń technicznych, różnego rodzaju maszyn o wartości semantycznej ‘najnowocześniejszy, najlepszy, posiadający najlepsze parametry’, np.

³²⁸ *Super-* zostało w tych słownikach zaliczone do początkowych członów złożen.

³²⁹ Derywat *supernowość* można interpretować jako dwumotywacyjny (: *supernowy*; *nowość*). Rzeczownikowe derywaty transpozycyjne na *-ość* są w słotwórstwie synchronicznym uznawane za odrzeczownikowe (por. GWJP 1998, 417). Znaczenie rzeczownika *supernowość* oraz przejawiająca się w łatwości przyłączania się do różnego typu podstaw specyfika prefiksów daje podstawę do tego, by przyjąć tu motywację odrzeczownikową. Na temat zmian interpretacji stosunków motywacyjnych w zależności od stosowanej metodologii (analiza synchroniczna lub diachroniczna) zob. Jadacka 1987, 581–582; Kleszczowa 1998b, 248–249.

³³⁰ R. Przybylska uznaje odnotowane w SDor leksemy *supermocarstwo*, *supergwiazda*, *supergwiazdor* za kalki wyrazów angielskich (por. Przybylska 1995, 106).

superbombowiec, superforteca, superheterodyna, superkuter, superrakieta, supertankowiec, supertrawler/supertrawler,

• nazwy o znaczeniu wskazującym na duży (ale nie największy) rozmiar; dużą powierzchnię, siłę; szerokie zastosowanie, np. *supermarket, supersam, supermocarstwo, supertomasyna.*

Na podstawie tego zestawienia można wyciągnąć następujące wnioski. Najliczniejsze w materiale dwudziestowiecznym są nazwy rzeczy i zjawisk wskazujące na najlepszy egzemplarz w swej klasie. Blisko tego typu nazw lokują się rzeczowniki osobowe o znaczeniu 'ktoś najlepszy, bezkonkurencyjny'³³¹ (por. GWJP 1998, 506).

Pomiędzy materiałem dwudziestowiecznym a dziewiętnastowiecznym zachodzą jednak pewne różnice w warstwie znaczeniowej. Otóż nie odnotowano wśród nowszych leksemów takich, które wskazywałyby na najwyższy stopień w hierarchii³³². Nie występują w leksyce dwudziestowiecznej także takie jednostki, w których prefiks *super-* oznacza dodatkowość, pewną nadwyżkę³³³. Pojawiają się natomiast w XX w. liczne nazwy różnego rodzaju urządzeń technicznych, maszyn, aparatury specjalistycznej, oznaczające najnowocześniejszy, najlepszy okaz, mający optymalne parametry. Tego typu rzeczowniki są również liczne w najnowszej warstwie leksykalnej polszczyzny.

Prefiks *super-* intensyfikuje treść podstawy, zwykle bez powodowania zmian na płaszczyźnie aksjologicznej. Może się bowiem łączyć z rzeczownikami o różnym nacechowaniu ekspresywnym. W badanym materiale przeważają podstawy neutralne pod względem wartościowania, np. *forteca, tankowiec, rakieta, bombowiec, film* (por. też Szupryczyńska 1995, 170). Nie odnotowano natomiast derywatów od podstaw wskazujących na treści negatywne³³⁴. Kilka z formacji ma charakter augmentatywny, np. *supermarket, supersam, superforteca, superrakieta, supermocarstwo* (por. GWJP 1998, 431).

Prefiks *super-* wchodzi w relacje synonimiczne ze środkami rodzimymi, np. *nad-*, por. *superego* 'nadjazn' i obcymi, np. *hiper-, mega-, arcy-*³³⁵. Interesujący

³³¹ Znaczenie 'to, co jest położone na czymś' można wydobyć w niemotywowanym rzeczowniku *superstrat*. Prefiks *super-* intensyfikuje treść w derywatach przymiotnikowych, np. *superciążki, superkomfortowy, supernowoczesny, supernowy*.

³³² W SDor pojawił się rzeczownik *superintendent*, ale ma on proveniencję dziewiętnastowieczną.

³³³ W najnowszej polszczyźnie pojawiają się derywaty o znaczeniu hierarchicznym oraz mające znaczenie 'dodatkowy, specjalny' (por. Waszakowa 2005, 128).

³³⁴ Jak przekonują badania K. Waszakowej, obejmujące materiał najnowszej polszczyzny, informacja na temat wartościowania zależy w derywacie od rodzaju podstawy. Badaczka wśród podstaw odnotowała wyrazy niosące zarówno treści pozytywne, np. *okazja, elegancja* (rzadkie), neutralne, np. *państwo, premier*, jak i negatywne, np. *przemoc, inflacja, oszustwo* (por. Waszakowa 2005, 127).

³³⁵ K. Waszakowa traktuje morfemy *super-, hiper-* i *mega-* jako tzw. triadę gradacyjną. *Super-* oznacza w tym przypadku najsłabszy stopień cechy, *hiper-* – silniejszy, zaś *mega-* wskazuje na maksymalny stan zjawiska czy cechy (por. Waszakowa 2005, 72). W przymiotnikach przedrostek

nas przedrostek może również tworzyć relację bliskoznaczności z przysłówkami *bardzo*, *ogromnie*, *wysoce* (zob. Przybylska 1995, 105).

Znaczna część wyekscerpowanych wyrazów z *super-* należy do słownictwa stylistycznie nacechowanego: *lot(niczny)*, np. *superforteca*, *rad(iowy)*, np. *superheterodyna*, *mor(ski)*, np. *superkuter*, *jęz(ykoznawczy)*, np. *superstrat*. Reprezentując w głównej mierze specjalistyczną leksykę erudycyjną, przynależą one do stylu naukowego (zob. Kurkowska, Skorupka 2001, 261–287).

Niektóre z rzeczowników, choć nie zostały opatrzone w słownikach kwalifikatorami specjalistycznymi, funkcjonują w obrębie słownictwa wojskowego, np. *superbombowiec*, *supermocarstwo*, *supertankowiec*, czy też leksyki obsługującej styl publicystyczny, np. *supergwiazda*, *supergwiazdor*. Zasięg środowiskowy ma także derywat *supertrawler/supertrawler* (leksyka morska).

Warto podkreślić, iż materiał odnotowany przez SDor i Szym, a także przez słowniki dokumentujące słownictwo okresów wcześniejszych, w porównaniu z leksyką najnowszą wykazuje daleko idące różnice stylistyczne. O ile starsze rzeczowniki z *super-* mieściły się w obrębie słownictwa specjalistycznego, o czym świadczy spory udział terminów z zakresu różnych dziedzin wiedzy, o tyle nowsze jednostki licznie występują w stylu potocznym i języku szeroko rozumianych mediów (zob. Przybylska 1995, 104; Waszakowa 2005, 127).

Podsumowując rozważania dotyczące dziejów prefiksu *super-* w języku polskim, należy przypomnieć, że pierwsze łacińskie zapożyczenia z *super-* pojawiły się w polszczyźnie XVI w. W okresach późniejszych źródłem pożyczek z częstką *super-* był język francuski, a w czasach najnowszych – angielski. Do wyabstrahowania się prefiksu *super-* doszło w XVII–XVIII w. Początkowo tworzył on derywaty od podstaw przyswojonych, zaś w polszczyźnie XX w. zaczął przyłączać się do rzeczownikowych podstaw rodzimych. Emancypacja afiksu *super-* poszła tak daleko, że w XX w. zaczyna on funkcjonować jako samodzielny wyraz.

Na podkreślenie zasługuje ewolucja znaczeniowa prefiksu *super-*: od wykładnika relacji przestrzennej w łacinie (łac. *super* ‘nad’), poprzez funkcję intensyfikującą, aż do elementu wartościującego (por. Przybylska 1995, 106). Semantyka derywatów z tym przedrostkiem zależy przede wszystkim od znaczeń ich podstaw.

Formacje z *super-* mieściły się do XX w. przede wszystkim w stylu naukowym. W najnowszej polszczyźnie prefiks *super-* pokonał bariery stylistyczne, gdyż może on tworzyć derywaty funkcjonujące w odmianie potocznej i publicystycznej. Początków pojawiania się formacji z *super-* w innych stylach funkcjonalnych polszczyzny można by upatrywać już w polszczyźnie XIX w., kiedy

super- funkcjonuje synonimicznie obok morfemów rodzimych: *naj-*, np. *supernowoczesny* ‘najnowocześniejszy’ (SDor; Szym), *supernowy* ‘najnowszy’ (SDor; Szym) i obcych: *ultra-*, np. *supernowoczesny* ‘ultranowoczesny’ (SDor; Szym) (por. GWJP 1998, 503–504).

odnotowano żartobliwe leksemy typu *supersesja* ‘długie wysiadywanie’ (SW). Dużą liczebność leksemów z *super-* w najnowszej polszczyźnie i ich ekspansję do innych, niż pierwotnie (tj. styl naukowy) warstw stylistycznych R. Przybylska wyjaśnia takimi czynnikami jak: wpływ języka angielskiego, „kumulacja funkcji syntaktycznych” (autorka rozumie przez to możliwość występowania *super-* w postaci prefiksu, samodzielnego przymiotnika lub przysłówka), popularność języka reklam oraz tendencja do tworzenia złożeń (por. Przybylska 1995, 106)³³⁶.

19. *ultra-*

Przedrostek *ultra-* pochodzi z łaciny: *ultra* (łac.) ‘nad, ponad, powyżej’ (por. SWO; WSWO).

XIX w.

Pierwsze rzeczowniki z początkowym *ultra-* pojawiają się w leksyce XIX w., np.³³⁷ ULTRAARYSTOKRATA (SW); ULTRACYZM (niem.) ‘skrajność, krańcowość, przesada pojęć posunięta do ostateczności’ (SW; SDor); ULTRADEMOKRATA ‘zagorzały, zapalony, skrajny, krańcowy, gorliwy, żarliwy demokrat’ (SW: „Miał w sobie za obowiązek być ultrademokratą.” Dzierż.; SDor); ULTRAKATOLIK ‘gorliwy, fanatyczny katolik, arcykatolik’ (SW); ULTRAKONSERWATYSTA ‘gorliwy zachowawca, skrajny przeciwnik liberalizmu, krańcowy zacofaniec’ (SW: „Był ultrakonserwatystą, namiętnym przyjacielem porządku, legitymistą.” Krasz.; SDor; Szym); ULTRAMARYN//ULTRAMARYNA (śrlac.) ‘nazwa nader cennej błękitnej farby, gdy się otrzymywała z tak zwanego lazurowego kamienia; barwa intensywnie niebieska’ (SWil; SW; SDor; Szym); ULTRAMONARCHISTA ‘gorliwy obrońca, zwolennik monarchizmu’ (SW); ULTRAMONTANIZM p. *ultramontaństwo* ‘doktryna filozoficzno-religijna, której zasadą jest nieomyślność papieża, a logicznym następstwem jego wszechwładztwo, tudzież gardłowanie zwolenników tej doktryny za interesy dworu rzymskiego i potęgę duchowieństwa’ (SWil; SW; SDor); ULTRANACJONALISTA p. *ultranarodowiec* (SW); ULTRANARODOWIEC ‘zagorzały narodowiec, skrajny nacjonalista’ (SW: „Brało przewagę stronnictwo ultra-narodowców i marzycieli.”

³³⁶ Prefiks *super-* w najnowszej polszczyźnie charakteryzuje się dużą aktywnością słowotwórczą. Według ustaleń K. Waszakowej znajduje się on pod względem produktywności na drugim miejscu wśród szesnastu prefiksów obcych (por. Waszakowa 2005, 122–123).

³³⁷ Uwzględniono rzeczownik *ultraarystokrata*, który nie pojawił się w eksцерpowanych słownikach w postaci odrębnego hasła, ale został wymieniony w SW w obrębie hasła *ultra-*.

Spas.); ULTRAORGANIZM ‘nadorganizm, arcyorganizm’ (SW: „Twoja cukrownia będzie istotą żyjącą, ultraorganizmem.” Prus.); ULTRAROJALISTA ‘skrajny, gorliwy, zagorzały stronnik władzy królewskiej’ (SW; SDor: „Wzajemne obelgi rozdziwiły umysły. Jedni drugich przezywali wichrzycielami, ateuszami, Robespierami, Maratami. Ci oddając wet za wet nazywali tamtych arystokratami, absolutystami i ultraroyalistami.” Moch. Pisma I, 82); ULTRAS (fr.) ‘człowiek skrajnych, krańcowych przekonań, członek partii skrajnej, zagorzały’ (SW; SDor; Szym); ULTRASERWILISTA ‘najuniżeńszy służalec’ (SW).

Po raz pierwszy jako samodzielne hasło morfemowe częśćka *ultra-* pojawiła się w SW: *ultra-* w wyrazach złożonych ‘w najwyższym stopniu, nadmiernie; przesadnie, arcy, zbyt, krańcowy, skrajny, zagorzały’ (SW: *ultrakatolik*: „Ludzie Wschodu są smakoszami *ultra*, w najściślejszym wyrazów tych znaczeniu.” Jeż., „Pan radca był *ultra*arystokratą.” Bliż., „Skądże we mnie ta *ultra*chrześcijańska pokora?” Prus.; *fiz.*: „Oprócz właściwych promieni światła, czyli promieni świetlnych, znamy jeszcze promienie niewidzialne, a mianowicie promienie ciepłikowe, czyli pozaczzerwone, *ultra*czzerwone albo *ultra*purpurowe: promienie chemiczne, aktywnicze, pozafioletowe czyli *ultra*fioletowe. Langley w niewidocznej *ultra*czzerwonej części widma słonecznego znalazł tony stosunkowo niskie.” Bog.).

Motywacji słowotwórczej nie uzyskały w polszczyźnie zapożyczone rzeczowniki: *ultramaryn*/*ultramaryna* (śrłac.), *ultracyzm* (niem.), *ultras* (fr.).

Do derywatów od podstaw genetycznie obcych należy zaliczyć takie jak: *ultra*arystokrata (: *arystokrata*), *ultra*demokrata (: *demokrata*), *ultrakatolik* (: *katolik*), *ultrakonserwatysta* (: *konserwatysta*), *ultramonarchista* (: *monarchista*, *monarchizm*), *ultramontanizm* (: *montanizm*), *ultranacjonalista* (: *nacjonalista*), *ultraorganizm* (: *organizm*), *ultraroyalista* (: *royalista*, *royalizm*), *ultraserwilista* (: *serwilista*).

Od podstawy rodzimej został utworzony derywat *ultranarodowiec* (: *narodowiec*).

XX w.

W XX w. odnotowano nowe rzeczowniki z *ultra*-³³⁸, np. ULTRAAKUSTYKA *fiz.* ‘dział akustyki, zajmujący się drganiami o częstotliwościach większych niż częstotliwość drgań słyszalnych’ (SDor); ULTRADŹWIĘK *fiz.* ‘fale akustyczne nie wywołujące wrażenia słuchowego, o częstotliwościach większych od ok. 20 000 herców; stosowane w technice i medycynie’ (SDor: „Można badać za pomocą *ultra*dźwięków skierowanych w ziemię ruchy tektoniczne, co umożliwia

³³⁸ W słownictwie XX w. występowały też rzeczowniki: *ultracyzm*, *ultrademokrata*, *ultrakonserwatysta*, *ultramaryna*, *ultramontanizm*, *ultraroyalista*, *ultras*.

określenie momentu, który grozi trzęsieniem ziemi.” Tyg. Dem. 1, 1956); ULTRAELEMENT *chem.* ‘pierwiastek wchodzący w skład żywej materii w ilości mniejszej niż 0,000001% świeżej masy; należą tu: ołów, rtęć, srebro, złoto, rad i inne’ (SDor); ULTRAFILTR ‘filtr o bardzo małych średnicach porów, stosowany np. do oczyszczania lub rozdzielania roztworów koloidowych’ (SDor; Szym); ULTRAKONSERWATYZM ‘skrajny konserwatyzm’ (Szym); ULTRAMETAMORFIZM *geol.* ‘proces przeobrażania skał w wielkich głębinach ziemi przy tak wysokich temperaturach, że skały zaczynają się topić, przechodząc stopniowo w magmę; skrajny metamorfizm zazębiający się z procesami magmowymi’ (SDor), ULTRAMIKROB *biol.* ‘wirus’ (SDor), ULTRAMIKROSKOP ‘mikroskop służący do obserwacji bardzo drobnych cząstek, o rozmiarach poniżej mikrona; składa się z mikroskopu zwykłego i z urządzenia silnie oświetlającego z boku ośrodek, który zawiera obserwowaną zawiesinę’ (SDor: „Jądro żywe widoczne jest tylko w ultramikroskopie.” Demb. J. Posz. 47); ULTRASONOGRAF *techn. med.* ‘elektronowe urządzenie ultradźwiękowe, dzięki któremu można uzyskać obrazy rzeczywistego układu tkanek wewnątrz ciała ludzkiego’ (SDor: „Głowica ultrasonografu wysyła ogromną liczbę impulsów, które penetrują jamę brzuszną i zbierają informacje o zjawiskach zachodzących w tkankach.” Życie Warsz. 310, 1965); ULTRAWIRÓWKA *chem. fiz.* ‘wirówka o wielkiej liczbie obrotów na minutę (dochodzącej do 7 000 000); używana w chemii’ (SDor).

Ekscerpowane słowniki dwudziestowieczne poświęciły prefiksowi *ultra-* odrębne artykuły hasłowe: *ultra-* (łac.) pierwszy człon wyrazów złożonych oznaczający skrajność, najwyższy poziom tego, co wyraża drugi człon wyrazu; ‘nadzwyczaj’, ‘nad wyraz’, ‘skrajnie’, np. *ultrademokratyczny*, *ultramonarchiczny*, *ultraklerykał*, *ultrakonserwatysta*, *ultraakustyka*, *ultradźwięk*, *ultranowoczesny* (SDor: *ultra* łac. ‘ponad’; Szym).

W przytoczonym materiale przeważają formacje rzeczownikowe, utworzone od podstaw genetycznie obcych, np. *ultraakustyka* (: *akustyka*), *ultraelement* (: *element*), *ultrafiltr* (: *filtr*), *ultrakonserwatyzm* (: *konserwatyzm*), *ultrametamorfizm* (: *metamorfizm*), *ultramikrob* (: *mikrob*), *ultramikroskop* (: *mikroskop*), *ultrasonograf* (: *sonograf*).

Od podstaw rodzimych pochodzą derywaty: *ultradźwięk* (: *dźwięk*), *ultrawirówka* (: *wirówka*).

Przedrostek *ultra-* wydzielił się w polszczyźnie stosunkowo późno, bo dopiero w XIX w. Tworzy przede wszystkim nazwy osób reprezentujących skrajne poglądy, nazwy kierunków, poglądów i postaw, będących skrajną formą tego, na co wskazuje podstawa, a w mniejszym stopniu nazwy przedmiotów i zjawisk z zakresu różnego rodzaju nauk. Łączy się głównie z podstawami genetycznie obcymi, wobec czego niewykluczone jest, iż niektóre z formacji od podstaw przyswojonych zostały zapożyczone z języków obcych, a następnie uzyskały

w polszczyźnie status derywatów. Prefiks *ultra-* zdecydowanie rzadziej tworzy formacje od podstaw rodzimych³³⁹.

Formacje z *ultra-* należą zwykle do jednomotywacyjnych derywatów odrzeczownikowych, rzadko zaś można dla nich wskazać więcej niż jedną motywację, np. *ultraroyalista* (: *royalista*, *royalizm*).

Prefiks *ultra-* charakteryzuje się dość niską aktywnością słowotwórczą, czego dowodzi również najnowsza leksyka polska³⁴⁰.

Jak wspomniano, pod względem semantycznym prefiks *ultra-* zazwyczaj wnosi znaczenie skrajności, nadmiaru i największego natężenia³⁴¹. Wchodzi on w relację synonimii z morfemami rodzimymi, np. *nad-*, por. *ultraorganizm* ‘nadorganizm’ i obcymi, np. *arcy-*, por. *ultraorganizm* ‘arcyorganizm’, *ultrakatolik* ‘arcykatolik’.

Jeśli chodzi o zasięg stylistyczny derywatów z *ultra-*, to lokują się one albo w stylu publicystycznym, albo naukowym.

20. *wice-*

Prefiks *wice-* pochodzi z łaciny: *vice* (łac.) ‘zamiast, pod’ (por. SLP; SWO; WSWO).

XVI w.

Pierwsze pożyczki z łaciny z częstką *wice-* pojawiły się w polszczyźnie w XVI w., np. *WICEREKS* (łac.) ‘zastępca panującego’ (Mosz.); *WICEREGENT* (łac.) ‘zastępca, pomocnik regenta, sędzieja’ (Mosz.; SXVII/XVIII *wicesregent*; łac. *vice(s) + regent, regentis*: „Koniuszy koronny pisał do Pana Bełchackiego co po tym został vices Regentem krakowskiem.” PasPam 251; SW: „Chciałem posłusznego i ode mnie całe dependującego mieć wiceregenta.” Mat.; SDor: „Katarzyna [...] wyniosła go na stanowisko jeneralnego gubernatora i wiceregenta swego państwa.” Chłęd. Odr. 190).

Rzeczownik *wiceregent* (: *regent*) uzyskał podzielność formalno-semantyczną, dzięki czemu stał się derywatem w sensie synchronicznym. Można zatem uznać, że prefiks *wice-* wyabstrahował się już w polszczyźnie XVI w.

³³⁹ Większą łączliwość z podstawami rodzimymi prefiks *ultra-* wykazuje w słowotwórstwie przymiotnika, o czym świadczą derywaty typu: *ultraczerwony* (SW), *ultraczyły* (Szym), *ultrakrótki* (SW), *ultrakrańcowy* (SDor; Szym), *ultranarodowy* (SW), *ultranowoczesny* (SDor; Szym) (por. Zarębski 2012a).

³⁴⁰ K. Waszakowa ustaliła, że *ultra-* znajduje się w siódmej z ośmiu stref aktywności wśród członów złożonych słowotwórczo w najnowszej polszczyźnie (por. Waszakowa 2005, 140).

³⁴¹ Prefiks *ultra-* w funkcji intensyfikującej występuje zwłaszcza w przymiotnikach, np. *ultramadziański* (SW).

XVII–XVIII w.

Słowniki notują tylko jeden nowy zapożyczony rzeczownik z początkowym *wice*-³⁴²: WICEINSTYGATOR ‘pomocnik, zastępca instygatora, podprokurator, zastępca prokuratora’ (SXVII/XVIII: *wiceinstygator*//*wicesinstygator*; łac. *vice(s)* + *instigator*: „Posłowali tedy pro tunc Adam Nowomiejski Vices Instygator koronny i Anzelm Piekarski Cześnik Rawski.” PasPam 215–215v.; SW: „Wiceinstygator koronny.” Troc).

Rzeczownik ten uzyskał motywację słowotwórczą w języku polskim: *wiceinstygator* (: *instygator*).

Warto zauważyć, iż w słowniku L częście *wice*- poświęcono odrębny artykuł hasłowy: *wice* (łac.) ‘namiestniczy, zastępczy’ (L). Może to oznaczać, że w XVII–XVIII w. prefiks ten wyabstrahował się już w takim stopniu, że był zdolny do tworzenia w polszczyźnie nowych derywatów, które nie zostały jednak udokumentowane przez źródła leksykograficzne³⁴³.

XIX w.

W XIX w. pojawiły się nowe wyrazy z *wice*-³⁴⁴: WICEADMIRAŁ *mors. wojsk.* ‘oficer marynarki wojennej mający stopień odpowiadający stopniowi generała dywizji w wojsku lądowym; wyższy stopień oficerski w marynarce wojennej’ (SW; SDor: „Eskadra floty NRD przybędzie w składzie: jeden okręt dozorowiec i dwa trałowce. Dowodzić nimi będzie wiceadmiral.” Życie Warsz. 154, 1958; Szym)³⁴⁵, WICEDYREKTOR ‘zastępca dyrektora’ (SW; SDor: „Dyrektor banku jedzie na urlop, zastępuje go wicedyrektor, warsztat idzie dalej.” Boy Słowa 198; Szym); WICEGERENS//WICESGERENT (śrłac.) *hist.* ‘namiestnik królewski w Księstwie Mazowieckim’ (SWil; SW; SDor); WICEGOSPODARZ ‘przyjaciół wyręczający gospodarza w przyjmowaniu i bawieniu gości’ (SW: „Kilka przyjaciół i dworaków ministra, pełniących funkcje wice-gospodarza.” Krasz.; SDor: „Stefan grający rolę wicegospodarza [...] posadził tych ichmościów razem.” Krasz. Pam 179); WICEHRABIA ‘godność samodzielna, niższa od hrabiego’ (SW; SDor; Szym); WICEKANCLERZ ‘zastępca kanclerza, podkanclerzy’ (SW; SDor: *hist.*; Szym); WICEKOMANDIER p. *wicekomendant* (SW: „Mnie instruktorem i wicekomandierem całego garnizonu lwowskiego nominował.” Łoż.); WICEKOMENDANT p. *wicekomandier* ‘zastępca, pomocnik komendanta’ (SW: „Wicekomendantem korpusu kadetów był Fryderyk Moszyński.” Kraus.); WICEKONSUL ‘zastępca konsula’ (SDor: „Obok posłów

³⁴² W leksyce XVII–XVIII w. funkcjonował też rzeczownik *wiceregent*.

³⁴³ Może to wynikać z łatwego przyłączania się prefiksu *wice*- do podstaw rzeczownikowych i ze zdolności do tworzenia większych serii.

³⁴⁴ W leksyce XIX w. funkcjonowały też rzeczowniki: *wiceregent*, *wiceinstygator*.

³⁴⁵ Leksem ten wystąpił po raz pierwszy w obrębie hasła *wice*- w SW.

utrzymywani są na terenie innych państw konsulowie, noszący także tytuły konsułów generalnych, wicekonsułów i agentów konsularnych.” Kutrz. Wstęp 83; Szym) WICEKRÓL ‘zastępca, namiestnik króla’ (SW: „Wicekról Indii. Wicekról Egiptu.”; SDor: „Neapol stracił swoją samodzielność, a imieniem królów hiszpańskich rządzili odtąd wicekrólowie, którzy przede wszystkim dbali o to, aby wyciągnąć z tej prowincji jak najwięcej dochodów dla Hiszpanii, a obok tego dorobić się w jak najkrótszym czasie jak największego majątku.” Chłęd. Neapol. 183); WICELEGAT ‘zastępca legata’ (SW: podaje za Troc.; tak też we fr.); WICEMUNDUR ‘mundur urzędniczy, niegalowy, na co dzień’ (SW; SDor: 1. *przest.* „Wszyscy JP. Adiutanci i adiunkci mają mieć ubiór huzarski do służby i wicemundur długi, podług przepisu osobnego i modelu wydanego.” Gemb. Wojsko 6; 2. *daw.* ‘uniform urzędnika w Rosji przedrewolucyjnej’: „Stary urzędnik, z twarzą czerwoną i opryszczoną, z nosem nabrzękłym, w wicemundurze wytartym, chodził zażywając tabakę po kancelarii.” Krasz. Opow. 137); WICENAMIESTNIK ‘zastępca namiestnika’ (SW za Troc.), WICEPREZYDENT ‘zastępca prezydenta’ (SW za Troc.; SDor: tak też we fr.: „Na czele miasta stoi magistrat, który składa się w mniejszych miastach z wójta i czterech radnych oraz kasjera, wybranych przez zgromadzenie ogólne, w większych z prezydenta i wiceprezydenta, radnych [...] i kasjera, wybieranych przez zgromadzenie ogólne.” Kutrz. Hist. 207; Szym); WICEPROFOS ‘zastępca, pomocnik profosa’ (SW: „Profos z towarzyszem, czyli wiceprofosem, z dwoma sługami i czterema żoładakami.” Górs.); WICEPRZEOR ‘zastępca, pomocnik przeora’³⁴⁶ (SW); WICEREG//WICEREJ p. *wicekról* (SW: „Potomek domu namiestniczą godnością królów we trzech wiceregach wygórowanego.” Krasz.); WICEREGENS ‘zastępca regensa’ (SW: „Wiceregiens seminarium duchownego.”); WICEREKTOR ‘zastępca, pomocnik rektora, prorektor’ (SW: „Piotr Skarga zostaje wicerektorem pięknie rozwijającej się szkoły w Wilnie.” Mor. K.); WICESEJM ‘sejm najniższej instancji, sejmik’ (SW: „Rada mając władzę tłumaczenia praw, przywłaszcza sobie moc sejmową, że ten wicesejm wkrótce sejm zastąpi.” Kal.).

Słowniki SWil i SW również poświęciły odrębne artykuły hasłowe części *wice-*: *wice* (łac.) wyraz dodawany na początku innego oznaczającego jakąś godność, dla wyrażenia, że piastujący ją jest zastępcą tego, który piastuje urząd nazwany bez tego dodatku; to samo co polskie ‘pod’, np. *wiceprezydent* ‘podnaczelnik’; *wicekanclerz* ‘podkanclerzy’; *wicekról* ‘podkróli’ itp.; wyjątek od tego stanowi obcy wyraz *wicehrabia*, który nie oznacza zastępstwa, ale tylko tytuł niższy od hrabiowskiego’ (SWil; SW: *wiceadmiral*, *wicekonsul*, *wicekanclerz*).

Wśród pożyczek, które zaczęły na polskim gruncie funkcjonować jak de-rywaty, należy wymienić jednostki: *wicelegat* (fr.) (: *legat*) i *wiceprezydent* (fr.) (: *prezydent*)³⁴⁷.

³⁴⁶ W SW odnotowano także rzeczownik *wiceprzeorysza* (bez znaczenia leksykalnego), który opatrzone informacją, że jest to żeńska forma od *wiceprzeor*:

³⁴⁷ Słowniki informują w tych przypadkach o języku źródłowym w różnego rodzaju dodatkowych uwagach, znajdujących się w obrębie haseł.

W odnotowanym materiale dominują formacje od podstaw genetycznie obcych: *wiceadmiral* (: *admiral*), *wicedyrektor* (: *dyrektor*), *wicehrabia* (: *hrabia*), *wicekanclerz* (: *kanclerz*), *wicekomandier* (: *komandier*), *wicekomendant* (: *komendant*), *wicekonsul* (: *konsul*), *wicemundur* (: *mundur*), *wiceprofos* (: *profos*), *wiceprzeor* (: *przeor*), *wicereg/wicerej* (: *rej*), *wiceregens* (: *regens*), *wicerektor* (: *rektor*). W odniesieniu do niektórych rzeczowników z tej grupy można przypuszczać, że powstały na gruncie języka polskiego, bądź też zostały zapożyczone z języków zachodnioeuropejskich, chociaż słowniki o tym fakcie nie informują.

Podstawy rodzime mają derywaty: *wicegospodarz* (: *gospodarz*), *wicekról* (: *król*), *wicenamiestnik* (: *namiestnik*), *wicesejm* (: *sejm*).

XX w.

Wśród nowych wyrazów z *wice-* należy wymienić³⁴⁸: *WICEKAPELMISTRZ* ‘zastępca kapelmistrza’ (SDor: „Jako wicekapelmistrz królewski kierował Pąkiel w muzycznych imprezach kapeli królewskiej wykonaniem dzieł religijnych.” Wiedza 146, s. 3); *WICEMARSZAŁEK* ‘zastępca marszałka’ (Szym); *WICEMINISTER* ‘urzędnik sprawujący funkcje zastępcy ministra, podsekretarz stanu’ (SDor: „Dokument podpisali wiceministrowie handlu zagranicznego obu krajów.” Życie Warsz. 68, 1965; Szym); *WICEMISTRZ sport.* ‘ten, kto zajmuje drugie miejsce po mistrzu w zawodach’ (SDor: „Stał się zdobywcą jedynie tytułu wicemistrza świata.” Wierchy 1938, s. 153; Szym); *WICEMISTRZOSTWO sport.* ‘drugie miejsce w mistrzostwach i związany z nimi tytuł’ (SDor: „Wicemistrzostwo Polski w piłce nożnej. Polacy zdobyli w zawodach cztery wicemistrzostwa świata.”; Szym); *WICEMISTRZYNI sport.* ‘kobieta, która zajęła drugie miejsce po mistrzyni w zawodach’ (SDor: „Występy wicemistrzyni Wimbledonu.” Exp. 200, 1965); *WICEPREFEKT przest.* ‘pomocnik, zastępca prefekta’ (SDor: „Seminaria misjonarskie miały swych wewnętrznych dozorców, prefekta i wiceprefekta.” Kołł. Oświec. 150); *WICEPREMIER* ‘zastępca premiera’ (SDor: „Praktyka konstytucyjna знаła kumulację (łączenie w jednym ręku) stanowiska wicepremiera ze stanowiskiem ministra resortowego.” Rozmar. Prawo 386; Szym); *WICEPREZES* ‘zastępca prezesa, wiceprzewodniczący’ (SDor: „Był [...] prezesem czy wiceprezesem kilku takich organizacji, jak syndykat dziennikarzy, związek literatów.” Prusz. Trzyn. 49; Szym); *WICEPREZESKA pot.* ‘zastępczyni prezeski; wiceprzewodnicząca’ (SDor; Szym); *WICEPRZEWODNICZĄCY* ‘zastępca przewodniczącego, wiceprezes’ (SDor; Szym).

³⁴⁸ W leksyce XX w. występowały także rzeczowniki: *wiceregent*, *wiceadmiral*, *wicedyrektor*, *wiceregens*, *wicegospodarz*, *wicehrabia*, *wicekanclerz*, *wicekonsul*, *wicekról*, *wicemundur*, *wiceprezydent*.

Słowniki SDor i Szym poświęciły częście *wice-* odrębny artykuł hasłowy: *wice-* (łac.) częstka (SDor)//pierwszy człon wyrazów złożonych (Szym), której dodanie do rzeczownika tworzy nazwę a) zastępcy kogoś: *wicedyrektor*, b) kogoś kto zajął drugie miejsce w eliminacjach, np. *wicemistrz* (SDor: łac. *vice* ‘w funkcji, w roli’).

Większość odnotowanych formacji ma podstawy genetycznie obce: *wicekapelmistrz* (: *kapelmistrz*), *wicemarszałek* (: *marszałek*), *wiceminister* (: *minister*), *wiceprefekt* (: *prefekt*), *wicepremier* (: *premier*), *wiceprezes* (: *prezes*).

Natomiast do derywatów powstałych od podstaw rodzimych lub dawno przyswojonych należą: *wicemistrz* (: *mistrz*), *wicemistrzostwo* (: *mistrzostwo*), *wiceprzewodniczący* (: *przewodniczący*)³⁴⁹.

Jak można się zorientować na podstawie obserwacji materiału, prefiks *wice-* wyabstrahował się w polszczyźnie już w XVI w. Aglutynacyjna potencia przedrostka *wice-*, który może dołączać się do różnych rzeczowników osobowych, spowodowała, że słowniki prawdopodobnie zrezygnowały z odnotowywania wszystkich formacji z *wice-*, jakie pojawiły się w historii polszczyzny. Przedrostek *wice-* tworzył w języku polskim wyrazy od podstaw genetycznie obcych i rodzimych³⁵⁰. Warto zauważyć, że w przypadku derywatów powstałych od podstaw obcych możliwa jest sytuacja, że leksemy te w całości zostały zapożyczone do polszczyzny, po czym uzyskały w niej podzielność formalno-semantyczną.

Prefiks *wice-* stał się w polszczyźnie bardzo wygodnym wskaźnikiem hierarchicznym, komunikującym podrzędność. Jego znaczenie jest bliskie rodzime-mu *pod* i genetycznie obcemu *pro-*; por. odpowiedniki synonimiczne przywołanych formacji, np. *wiceinstygator* ‘podprokurator’, *wicekanclerz* ‘podkanclerz’, *wicekról* ‘podkróli’, *wicerektor* ‘prorektor’. W XX w. przedrostek *wice-* zaczął funkcjonować także w znaczeniu ‘ktoś, kto zajął drugie miejsce w zawodach, np. sportowych’, np. *wicemistrz*.

W zależności od interpretacji formacje z *wice-* mogą reprezentować mutacje (‘zastępca’) lub modyfikacje (‘ktoś znajdujący się w hierarchii niżej niż osoba wskazana w podstawie’) (por. GWJP 1998, 431). Za szeroko rozumiane derywaty modyfikacyjne uznaje derywaty z *wice-* R. Grzegorzczkowska (por. Grzegorzczkowska 1984, 58).

Analizowane rzeczowniki mieszczą się na ogół w stylu urzędowym. Natomiast nowsze jednostki z *wice-* należą do specjalistycznego słownictwa sportowego, np. *wicemistrz*.

³⁴⁹ Rzeczowniki żeńskie *wicemistrzyni*, *wiceprezesa* są motywowane przez odpowiednie osobowe nazwy męskie *wicemistrz*, *wiceprezes*, choć, biorąc pod uwagę ich znaczenia leksykalne i łatwość przyłączania się prefiksów do różnego rodzaju podstaw, można tu także przyjąć motywację od rzeczowników żeńskich: *mistrzyni*, *prezesa*. Podobnie też inne rzeczowniki tego typu, np. *subprzeorysza* (: *subprzeor*, *przeorysza*) itd.

³⁵⁰ W najnowszej polszczyźnie prefiks *wice-* wykazuje raczej niską aktywność słowotwórczą (por. Waszakowa 2005, 138).

Rozdział III

HISTORYCZNE SPOJRZENIE NA PREFIKSY POCHODZENIA OBCEGO

Powiększanie się zasobu prefiksów obcego pochodzenia w systemie słowotwórczym polszczyzny traktuje się zazwyczaj jako wyraz tendencji do komplementacji systemu (por. GHJPb 2001, 401–406, Dubisz 2002, 33–36)¹. Należy zauważyć, iż przeobrażenia, które nastąpiły w języku polskim za sprawą prefiksów obcych nie tylko dotyczą płaszczyzny słowotwórczej, lecz także odciskają swoje piętno na innych poziomach języka: leksykalnym i semantycznym (por. Zarębski 2010a).

W badaniach dotyczących historii systemu słowotwórczego postuluje się zwrócenie uwagi na takie aspekty, jak: chronologia, trwałość i frekwencja. Z diachronicznego punktu widzenia ważne są zmiany w zakresie zasobu formantów i relacje, jakie między nimi zachodzą (zob. Pastuchowa 2000, 104). Dla autorów GHJPb chronologia, odnoszona do systemu słowotwórczego, oznacza „[...] ustalenie następstwa czasowego produktywności współfunkcyjnych formantów, inaczej mówiąc, ustalenie, który formant zastępuje inny, lub przez który jest rugowany [...]”. Pisząc o trwałości, mamy na myśli kwestie związane ze stałą lub okresową obecnością poszczególnych afiksów w historii polszczyzny, zaś w przypadku frekwencji chodzi o „określenie częstości występowania [danego afiksu, derywatów z poszczególnymi formantami – R.Z.] w dostępnych tekstach” (GHJPb 2001, 376).

Rozważania na temat charakterystycznych cech prefiksów obcych (które je wyróżniają na płaszczyźnie słowotwórczej, zwłaszcza na tle środków rodzimych), a także ich właściwości semantycznych i stylistycznych warto rozpocząć od uwag dotyczących chronologii analizowanych formantów prefiksalnych. Zagadnienia związane z produktywnością interesujących nas prefiksów i ich rywalizacją zarówno z morfemami rodzimymi, jak i innymi obcymi, są oczywiście istotne,

¹ K. Długosz-Kurczabowa i S. Dubisz w podsumowaniu dotyczącym tendencji rozwojowych polskiego słowotwórstwa, ujętego w aspekcie rozwojowym obliczyli, że wskaźnik rangi w odniesieniu do komplementacji wynosi 25x, natomiast w przypadku pozostałych tendencji, tj. repartycji, ekonomizacji i nobilitacji wynosi 5x (por. GHJPb 2001, 405). S. Dubisz w innym miejscu sądzi, że wskaźnik rangi w zakresie komplementacji może mieć jeszcze większą wartość – 28x, zaś w odniesieniu do repartycji i ekonomizacji 10x, a nobilitacji 5x (por. Dubisz 2002, 36). Trzeba jednak pamiętać, że – jeżeli na problem afiksów obcych patrzy się w kontekście tendencji rozwojowych w polskim słowotwórstwie – ich pojawianie się bywa wyrazem także innych, nie mniej istotnych tendencji: repartycji, ekonomizacji i nobilitacji (por. *Zakończenie*).

jednakże ich omówienie musi być poprzedzone odpowiedzią na pytanie bardziej ogólne, tzn. kiedy pojawiły się (wyabstrahowały) w języku polskim poszczególne przedrostki obce i w jaki sposób funkcjonowały one w polszczyźnie. W odniesieniu do ostatniego aspektu interesować nas będzie fakt, czy weszły one do polskiego słowotwórstwa na stałe, czy też były w nim obecne tylko w pewnym czasie oraz w jakim stopniu doszło do ich asymilacji do systemu języka polskiego, tzn. czy tworzyły formacje od podstaw rodzimych, a jeśli tak, czy odbywało się to w sposób trwały².

W celu pokazania siatki relacji (tj. rywalizacji w obrębie różnych płaszczyzn języka, koegzystencji, zanikania, nabierania pewnych właściwości semantycznych i stylistycznych itd.) prefiksów obcych z pełniącymi podobne funkcje środkami rodzimymi w pierwszej kolejności należy możliwie jak najbardziej precyzyjnie wskazać moment na osi czasu, w którym pojawił się w polszczyźnie dany przedrostek. W tym przypadku mamy do czynienia z chronologią³ rozumianą w sposób wąski, zgodny ze znaczeniem słownikowym wyrazu *chronologia* ‘następstwo, kolejność wydarzeń w czasie, **określanie dat wydarzeń**’⁴ (SDor). Uchwycenie wycinka czasowego⁵, w którym pojawił się prefiks, pozwala dopiero rozstrzygać na temat problematyki istotnej dla chronologii w sensie szerokim, tzn. takim, jakie w analizach historycznosłowotwórczych postulują K. Długosz-Kurczabowa i S. Dubisz (por. GHJPb 2001, 376).

Na ogół uważa się, że wyznaczenie punktu na osi czasu, w którym pojawił konkretny prefiks obcy jest zadaniem łatwym i niewymagającym od badacza wobec istnienia bogatej literatury przedmiotu i dostępnej wiedzy na temat kontaktów polszczyzny z innymi językami dużego nakładu pracy (zob. Rybicka 1976; Klemensiewicz 1985, 27–30, 132–140, 335–350; 639–652; Walczak 1999a, 57–59, 100–104, 158–172, 247–255; *Bibliografia* 1979; 2003, 141–161). Przekonanie to wyrasta z nieco błędnego utożsamiania zapożyczeń leksykalnych z obcymi elementami morfologicznymi. Pożycзки wyrazowe pojawiają się w języku niejako w sposób gotowy, w całości, choć mogą im towarzyszyć rozmaite procesy adaptacyjne (zob. Cyran 1974; Rybicka 1976, 39–54). Natomiast

² Przez sposób trwały rozumiemy pojawianie się nowych derywatów od podstaw rodzimych utworzonych za pomocą odpowiedniego prefiksu obcego w każdym z kolejnych okresów w dziejach polszczyzny. Zdarza się bowiem tak, że dany przedrostek zaczyna tworzyć formacje od podstaw swoich, po czym w następnym okresie całkowicie traci tę zdolność albo odzyskuje ją w okresach późniejszych. W takich przypadkach należy mówić o utracie lub przerwaniu możliwości tworzenia derywatów od podstaw rodzimych.

³ Mamy tu do czynienia ze znaną w językoznawstwie historycznym metodą chronologii bezwzględnej, polegającą na ustaleniu czasu pojawienia się danego zjawiska językowego. Dla porządku wywodu warto jeszcze przypomnieć, że w badaniach historycznojęzykowych operuje się także pojęciem *chronologii względnej*, która polega na usytuowaniu „danego zjawiska w stosunku do innego w kolejności czasowej” (hasło *chronologia*, EJP 1991, 39).

⁴ Pogrubienie moje – R.Z.

⁵ Z oczywistych względów jego charakter jest dość orientacyjny.

w przypadku elementów morfologicznych (w szczególności afiksów), które mają genezę obcą, nie dochodzi do zapożyczenia gotowego morfemu. Proces jego pojawienia się w języku jest bardziej skomplikowany, gdyż zazwyczaj wydziela się on z serii zapożyczeń leksykalnych (zob. Szymczak 1976, 17; 1978, 200; Walczak 1976, 190; Długosz-Kurczabowa 1986d, 227; Waszakowa 1994a, 17, 21; 2005, 54–55). Wydzielaniu afiksów sprzyja na ogół wiele innych, niż tylko systemowe, czynników, np. semantyczne, stylistyczne itd. Uwarunkowania systemowe można by tłumaczyć w kontekście wspomnianej tendencji do komplementowania systemu, natomiast semantyczne i stylistyczne – precyzją znaczeniową właściwą wielu przedrostkom obcym, potrzebami nominacyjnymi, zdolnością przywoływania konkretnych odmian stylowych itd.⁶ O ile stosunkowo łatwo, posiłkując się ustaleniami, jakie zostały wypracowane na gruncie zewnętrznej historii języka polskiego⁷, da się określić chronologię zapożyczeń leksykalnych, o tyle badania nad chronologią prefiksów obcych wymagają bardziej szczegółowych analiz.

1. Chronologia

Celem tej części rozważań jest przede wszystkim odpowiedź na pytanie, kiedy pojawiły się w polszczyźnie interesujące nas obce formanty prefiksalne. Uwagi na ten temat zostały zawarte w rozdziałach analitycznych, poświęconych poszczególnym afiksom (por. rozdz. II). Jednakże ze względu na ich rozproszony charakter należy usystematyzować te ustalenia w taki sposób, aby można było przejść do opisu chronologii i właściwości prefiksów obcych zarówno w płaszczyźnie pionowej (historia polszczyzny) jak i poziomej (w obrębie poszczególnych wycinków czasowych).

W celu wskazania punktu na osi czasu, w którym nastąpiło wydzielenie się w języku polskim afiksu o obcej proveniencji, należy – jak wspomniano we wstępie do naszych rozważań (por. *Wstęp*; p. 3., 4.) – w pierwszej kolejności ustalić okres pojawienia się pierwszych zapożyczeń leksykalnych, zawierających daną cząstkę, która następnie stanie się prefiksem⁸. Mimo że opis procedury weryfika-

⁶ Por. rozdz. IV, V.

⁷ K. Kleszczowa uważa, że chociaż derywaty powstałe od wyrazów zapożyczonych można dość łatwo zlokalizować pod względem czasowym, dotyczy to wyłącznie formacji utworzonych od pożyczek, które pojawiły się w polszczyźnie w ramach dużych grup semantycznych, np. wyrazy z zakresu prawa, medycyny itd. (por. Kleszczowa 2004a). W przypadku pojedynczych, jednostkowych zapożyczeń, niezwiązanych z jakimś określonym polem semantycznym, rozstrzygnięcie o czasie powstania derywatów, których podstawami są te zapożyczenia, nie jest już takie proste.

⁸ Analogiczną procedurę stosuje się w odniesieniu do obcych sufiksów (por. Długosz-Kurczabowa 1986d, 227–228 i inne prace tej autorki; zob. *Bibliografia*).

cyjnej, która pozwala wskazać moment, kiedy wydzielił się odpowiedni przedrostek obcy, został przedstawiony we wstępie (zob. *Wstęp*), musimy tu dla porządku wywodu przypomnieć jego podstawowe założenia.

Punktem odniesienia dla naszych konstatacji jest historyczne ujęcie polszczyzny, co pozwala nam mówić o podejmowanej problematyce w planie pionowym. Przyjęte we wstępie założenia, wedle których analizowane zagadnienia rozpatrujemy w ramach poszczególnych okresów w historii polszczyzny (por. *Wstęp*, p. 3., 4.), umożliwiają dokładną obserwację leksemów z poszczególnymi morfemami, które stały się w języku polskim prefiksami. Uwagi dotyczące źródeł zapożyczeń, motywacji słowotwórczej wyrazów, które uzyskały podzielność formalną i weszły w relacje słowotwórcze z innymi leksemami, derywatów powstałych już na polskim gruncie od podstaw przyswojonych⁹ i rodzimych pozwalają, jak to zostało pokazane w analitycznych częściach pracy (por. rozdz. II), w miarę dokładnie uchwycić czas wyabstrahowania się danego prefiksu z wyrazów zapożyczonych¹⁰.

W dalszej kolejności można dopiero pokazywać: słowotwórcze (charakterystyka podstaw, szczegółowe problemy związane z motywacją rzeczowników z prefiksami obcymi (por. rozdz. I), produktywność, trwałość (por. rozdz. III, p. 2., 3.)), semantyczne (znaczenia komunikowane przez odpowiedni afiks, zmiany w zakresie tych znaczeń – przyrost i zanik znaczeń, specjalizacja znaczeniowa, relacje z innymi prefiksami obcymi i rodzimymi) (por. rozdz. IV) i stylistyczne (przynależność stylowa derywatów z odpowiednimi prefiksami, przynależność stylowa derywatów a przynależność stylowa prefiksów, historyczne zmiany w zakresie przynależności stylowej) (por. rozdz. V) właściwości konkretnych afiksów lewostronnych.

Szczegółowa analiza słowotwórcza zgromadzonego materiału dokonana w ramach odrębnych monografii poświęconych poszczególnym prefiksom (por. rozdz. II) umożliwia uchwycenie w perspektywie czasowej etapów adaptacji konkretnych przedrostków do polskiego słowotwórstwa. By ułatwić syntetyczne spojrzenie na interesujący nas tu problem, posłużmy się tabelą (zob. tab. 2.). W odniesieniu do każdego z interesujących nas przedrostków obcych w obrębie poszczególnych wycinków czasowych na podstawie szczegółowych analiz prześledzono występowanie następujących klas leksemów: 1) zapożyczenia, które są podzielne pod względem formalnym, ale nie weszły w relacje semantyczne z innymi wyrazami¹¹, 2) zapożyczenia, które w ramach odpowiednich wycinków

⁹ To przyswojenie może mieć stopniowalny charakter: od wyrazów słabo przyswojonych po leksemy całkowicie zaadaptowane.

¹⁰ Warto tu przypomnieć, iż w tego typu spostrzeżeniach niezwykle pomocne są dane zawarte w ekscerpowanych słownikach, dokumentujących leksykę różnych okresów w dziejach języka polskiego.

¹¹ Uwzględnienie tej grupy wydaje się celowe ze względu na to, że uzyskanie podzielności formalnej stanowi ważny krok w procesie wydzielenia się przedrostków obcych. Trzeba zaznaczyć,

czasu, uzyskawszy w polszczyźnie podzielnosc formalno-semantyczna, staly sie derywatami w sensie synchronicznym (podstawy tych leksemow zostaly przyswojone przez polszczyzne wzniejszej lub w podobnym czasie co zapozyczenia-derywaty), 3) derywaty utworzone od zaadaptowanych podstaw obcych¹², 4) derywaty utworzone od podstaw rodzimych (ewentualnie zapozyczonych w poczttkowych okresach historii polszczyzny i przyswojonych w takim stopniu, ze ich obcosc nie jest juz odczuwalna)¹³.

Jak zaznaczono we *Wstepie*, material nasz poddano obserwacji w perspektywie historycznej (poczawszy od okresu staropolskiego, ktorego leksyska zostala zebrana w Sstp, po mniej wzniejszej polowe wieku XX – leksyska obecna w SDor i Szym). Dla porownania w tab. 2. uwzględniono takze ustalenia K. Waszakowej, ktora przebadala najnowsze rzeczowniki z analizowanymi prefiksami i poczttkowymi czlonami zlozen (material opracowany przez badaczke pochodzi z lat 1985–2004) (por. Waszakowa 2005, 70–74, 121–133, 180–181, 184–188).

Glownym celem takiego zestawienia jest uchwycenie przebiegu linii rozwojowej analizowanych przedrostkow. Chodzi tu przede wszystkim o kwestie ich lacznosci ze zroznicowanymi pod wzgledem pochodzenia podstawami, tj. czy w historii jezyka polskiego lacznosc ta ograniczala sie do podstaw genetycznie obcych, czy stopniowo dochodzilo do poszerzania zasobu podstaw o wyrazy rodzime. W przypadku uzyskania przez badane prefiksy mozliwosci tworzenia derywatow od podstaw rodzimych interesujacy jest problem trwalego badz okresowego charakteru tej cechy, gdyz afiksy obce moga tracic te zdolnosc w kolejnych okresach w dziejach jezyka polskiego.

Przedstawione zestawienie tabelaryczne wewnetrznych podzialow na plaszczyźnie pionowej (historia jezyka polskiego) i poziomej (grupy leksemow w obrębie poszczególnych wycinkow czasowych) w dosc przejrzysty sposob pokazuje, jak analizowane prefiksy obce funkcjonowaly/funkcjonuja w polskim slowotworstwie.

iz w przypadku wyrazow z poczttkowymi czastkami obcymi, ktore staja sie przedrostkami, podzielnosc formalna jest latwo dostrzegalna i odczuwana przez uzytkownikow polszczyzny (por. Waszakowa 1994a, 18, 20). Nalezzy takze dodac, ze niejednokrotnie trudno oddzielic wyrazy z grupy 1. od leksemow wchodzacych w sklad grupy 2. (por. rozdz. I, p. 1.).

¹² W odniesieniu do niektorych leksemow nalezacych do tej grupy istnieje prawdopodobienstwo, ze zostaly one takze zapozyczone z jezykow obcych, a nie utworzone na gruncie polszczyzny. Wtpliwosci te wynikaja z charakteru podstaw, ktore naleza do przyswojonej leksyski obcej. Podstawowym kryterium, jakim kierowano sie w trakcie okreslania przynaleznosci odpowiednich wyrazow do grupy 2. lub 3., byly dane leksykograficzne. Jesli wyraz, w ktoryms z ekscerpowanych slownikow byl opatrzony informacja o jezyku zrodlowym, wowczas przydzielano go do grupy 2. Jesli zas takich informacji nie bylo, wyraz zaliczano do grupy 3.

¹³ Kazda z tych grup moze byc wewnetrznie zroznicowana. Zob. szczegolowe uwagi na ten temat w rozdz. I.

T a b e l a 2. Przedrostki obce w historii polszczyzny

Chronologia	Przedrostki obcego pochodzenia																				
	Grupa	<i>a(n)-</i>	<i>any-</i>	<i>arcy-</i>	<i>de(z)-</i>	<i>dys-</i>	<i>ekstra-</i>	<i>hiper-</i>	<i>kontr(a)-</i>	<i>meta-</i>	<i>ober-</i>	<i>para-</i>	<i>post-</i>	<i>pre-</i>	<i>pro-</i>	<i>proto-</i>	<i>re-</i>	<i>sub-</i>	<i>super-</i>	<i>ultra-</i>	<i>wice-</i>
do XV/ XVI w.	1.	+									+	+		(+)	+						
	2.		+↑	+↑																	
	3.																				
	4.																				
XVI w.	1.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+
	2.	+↑	+	+											+↑	+↑	+↑	+↑			+↑
	3.		+	+												+					
	4.			+																	
XVII– XVIII w.	1.		+	+	+	+			+		+	+	+	+	+		+	+	+		
	2.	+	+	+	+↑	+↑			+↑		+↑		+↑	+↑		+	+	+	+↑		+
	3.			+												+		+	+		
	4.			+											+	+					
XIX w.	1.	+	+	+	+	+	+	+	+	+		(+)	+	+	+	+	+	+	+	+	
	2.	+	+	+	+	+	+↑	(+)	↑	+↑	+	↑	+	+	+	+	+	+	+	↑	+
	3.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
	4.			+			+		+		+									+	+
XX w.	1.	+	+	(+)	+	+	+	(+)	+					+	+	+	+	+	+	+	
	2.	+	+		+	+	+		+	+	+			+	+	+	+		+		
	3.	+	+	+	+	+		+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	4.	+	+	+				+	+	+		+				+			+	+	+
1984– 2005	1.																				
	2.																				
	3.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	4.		+	+	(+)		+	+	+	+	+	+	+				(+)		+	+	+

Objaśnienia: Cyfry oznaczają: 1. zapożyczenia podzielne formalnie; 2. zapożyczenia, które uzyskały w polszczyźnie podzielność formalno-semantyczną; 3. derywaty utworzone od przyswojonych podstaw obcych; 4. derywaty utworzone od podstaw rodzimych. Symbole oznaczają: + obecność leksemów reprezentujących poszczególne grupy w danym wycinku czasu; (+) zakwalifikowanie wyrazów do danej grupy nie jest jednoznaczne; ↑ część, wydzielając się z zapożyczeń leksykalnych, zaczyna funkcjonować jak prefiks. W przypadku grupy 1. i 2. w odniesieniu do materiału najnowszego zostawiono puste miejsca, co nie oznacza, że w najnowszej warstwie leksyki polskiej nie pojawiają się zapożyczone leksemy z omawianymi częstkami lewostronnymi, które są podzielne tylko formalnie (grupa 1.) oraz zapożyczenia, które uzyskują podzielność formalno-semantyczną (grupa 2.). Leksemy należące do typu pierwszego nie były analizowane przez K. Waszakową, natomiast te, które mogłyby się znaleźć w grupie 2., zostały potraktowane łącznie z derywatami od podstaw zaadaptowanych (grupa 3.) (por. Waszakowa 2005).

Charakterystykę omawianego materiału rozpoczniemy od jego przeglądu w ramach kolejnych okresów w dziejach polszczyzny. Potem zajmiemy się opisem interesujących nas prefiksów w kontekście zagadnień związanych z chronologią, trwałością w systemie i produktywnością w historii polszczyzny. W tym celu zdecydowano się na przywołanie w ramach kolejnych wycinków czasowych materiału leksykalnego (w ograniczonym wyborze) reprezentującego odpowiednie grupy leksemów (tj. 1. wyrazy zapożyczone podzielne formalnie, 2. wyrazy zapożyczone, które uzyskały status derywatów synchronicznych, 3. derywaty od przyswojonych podstaw obcych, 4. derywaty od podstaw rodzimych).

Do XV/XVI w.

Pierwsze pożyczki¹⁴ rzeczownikowe z częstkami identycznymi pod kątem fonologicznym (grupa 1.) z kilkoma z interesujących nas prefiksów pojawiły się w dobie staropolskiej, np. *anarchia* (śrlac.), *oberman* (niem.), *paraliż* (gr.), *prokuracja* (łac.).

W omawianym okresie odnotowano także zapożyczenia, które uzyskały podzielność formalną i relację semantyczną z wyrazami, które funkcjonowały w staropolskim zasobie słownikowym (grupa 2.). Podstawy te należą pod względem genetycznym także do słownictwa obcego. Synchronicznymi derywatami stały się zapożyczenia z częstkami *anty-*, np. *Antychryst(us)* (łac. z gr.) (: *Chryst(us)*) i *archi-//arcy-*, np. *archanioł* (gr.) (: *anioł*), *archidiakon* (gr.) (: *diakon*). Morfemy wchodzące w skład przywołanych wyrazów można zatem w tym okresie uznać za prefiksy¹⁵.

W obrębie analizowanego okresu nie wystąpiły derywaty z przedrostkami obcymi ani od podstaw przyswojonych (grupa 3.), ani rodzimych (grupa 4.), utworzone na gruncie polskim.

XVI w.

Wiek XVI charakteryzuje się znacznym przyrostem zapożyczeń leksykalnych z początkowymi częstkami, jakie z czasem uzyskały status prefiksów. Wiąże się to z językowymi wpływami łacińskimi i greckimi, jakie miały miejsce w tym czasie, bowiem przeważająca część omawianych prefiksów ma genezę grecką i/lub łacińską.

¹⁴ Chodzi o zapożyczenia leksykalne (rzeczowniki) właściwe, tj. wyrazy obce „przejęte w postaci oryginalnej lub nieznacznie przekształconej” (*Zapożyczenia* w: EJP). Przykłady reprezentujące poszczególne grupy słownictwa w ramach kolejnych okresów podajemy w wyborze (por. rozdz. II).

¹⁵ Przypomnijmy, iż lewostronna częstka obca może być uznana za prefiks, jeśli da się ją wydzielić w leksemach, które uzyskały podzielność formalno-semantyczną.

We wskazanym okresie pojawiły się pożyczki z prawie wszystkimi (oprócz rzeczowników z *ultra-*), omawianymi w naszym opracowaniu, częstkami obcymi, które funkcjonują bądź funkcjonowały w polszczyźnie jako obce przedrostki rzeczownikowe (grupa 1.), np. *antyfona* (łac.), *architryklin* (łac.), *defensja* (łac.), *dysmembracja* (łac.), *ekstraordynarium* (łac.), *hiperbola* (gr.), *kontradycja* (łac.), *metafora* (gr.), *obercuch* (niem.), *parabola* (gr.), *postumus* (łac.), *pretor* (łac.), *proarcha* (łac.), *protosyngiel* (gr.), *rekuperacja* (łac.), *suburbanus* (łac.), *superstes* (łac.), *wicereks* (łac.).

Część zapożyczonych leksemów uzyskała podzielność formalno-semantyczną, co pozwala je ujmować jako synchroniczne derywaty (grupa 2.), np. *a(n)-*, np. *ateizm* (gr.) (: *teizm*), *anty-*, np. *antychrystianin* (śrlac.) (: *chrystianin*), *archi-//arcy-*, np. *arcydoktor* (łac.) (: *doktor*), *arcyheretyk* (śrlac.) (: *heretyk*), *pro-*, np. *prokonsul* (łac.) (: *konsul*), *proto-*, np. *protopop* (gr., śrlac.) (: *pop*), *re-*, np. *reintegracja* (łac.) (: *integracja*), *sub-*, np. *subdiakon* (łac.) (: *diakon*), *wice-*, np. *wiceregent* (łac.) (: *regent*).

Do derywatów od podstaw obcych (grupa 3.) można zaliczyć formacje z prefiksami *anty-*, np. *antyromanista* (: *romanista*), *archi-//arcy-*, np. *arcykacierz* (łac.) (: *kacierz*), *proto-*, np. *prototron* (: *tron*). W badanym okresie jedynie częstce *archi-//arcy-* udało się uzyskać taki stopień adaptacji do polszczyzny, że mogła ona tworzyć derywaty od podstaw rodzimych (grupa 4.), np. *arcycharownica* (: *charownica*).

Tylko leksemy z częstką *archi-//arcy-* reprezentują w XVI w. wszystkie wydzielone przez nas grupy. Status przedrostka uzyskały w badanym okresie częstki: *a(n)*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *wice-*. Dołączyły one do prefiksów wyabstrahowanych w okresie staropolskim, tj. *anty-* i *archi-//arcy-*.

XVII–XVIII w.

W polszczyźnie XVII–XVIII w., podobnie jak to miało miejsce w okresie poprzednim, odnotowano leksemy reprezentujące wszystkie cztery wydzielone w trakcie opracowania grupy.

Wśród pożyczek podzielnych formalnie (grupa 1.) znalazły się jednostki leksykalne z większością analizowanych częstek, np. *antygraf* (łac.), *archisynagog//arcsynagog* (gr.), *depauperacja* (łac.), *dysocjacja* (łac.), *kontrawencja* (łac., fr.), *obermus* (niem.), *prenumerata* (łac.), *prowidencja* (łac.), *rekapitulacja* (łac.), *subaltern* (łac.), *superata* (łac.).

Do zapożyczeń, które można rozpatrywać jako synchroniczne derywaty (grupa 2.), należą rzeczowniki z prefiksami: *a(n)-*, np. *akatolik* (gr.) (: *katolik*), *anty-*, np. *antypapa* (śrlac.) (: *papa*), *archi-*, np. *archidiecezja* (łac.) (: *diecezja*), *de(z)-*, np. *dekompozycja* (fr.) (: *kompozycja*), *dys-*, np. *dysharmonia//dyzharmonia* (gr., fr., wł.) (: *harmonia*), *kontr(a)-*, np. *kontraskarpa* (fr.) (: *skarpa*), *ober-*,

np. *oberszterlejtant* (: *lejtant*), **post-**, np. *postpozycja* (: *pozycja*), **pre-**, np. *prezentyment*//*presentyment* (łac.) (: *sentyment*), **proto-**, np. *protoarchimandryta* (gr.) (: *archimandryta*), **re-**, np. *resentyment* (fr.) (: *sentyment*), **sub-**, np. *subdywizja* (łac.) (: *dywizja*), **super-**, np. *superintendent* (łac.) (: *intendent*), **wice-**, np. *wiceinstygator* (łac.) (: *instygator*).

W polszczyźnie XVII–XVIII w. grupę 3., w skład której wchodziły leksemy pozbawione w ekscerpowanych słownikach informacji na temat języka źródłowego, a które można uznać za derywaty od przyswojonych podstaw obcych, reprezentują formacje z prefiksami: **archi-**//**arcy-**, np. *arcykornut* (: *kornut*), **proto-**, np. *protomedyk* (: *medyk*), **sub-**, np. *subdelegat* (: *delegat*), **super-**, np. *superoktawa* (: *oktawa*). Należy zauważyć, że zaliczone do tej grupy derywaty z niektórymi przedrostkami wskutek wysokiego stopnia adaptacji podstaw do polszczyzny zbliżają się do grupy 4., np. *subprzeorysza* (: *przeorysza*) itd.

Derywaty od podstaw rodzimych (grupa 4.) tworzą w omawianym okresie trzy prefiksy: **archi-**//**arcy-**, np. *arcyojciec* (: *ojciec*), **pro-**, np. *prozapas* (: *zapas*), **proto-**, np. *protomęczennik* (: *męczennik*). Podobnie, jak to miało miejsce w okresie poprzednim, jedynie leksemy z częstką *archi-*//*arcy-* wystąpiły we wszystkich wydzielonych grupach.

W omawianym okresie do prefiksów obcego pochodzenia dołączyło aż siedem częstek lewostronnych: *de(z)-*, *dys-*, *kontr(a)-*, *ober-*, *post-*, *pre-*, *super-*. Natomiast zbiór rzeczownikowych prefiksów obcych w polszczyźnie XVII–XVIII w. liczył 14 elementów (7 wymienionych oraz 7 wydzielonych w okresach wcześniejszych). Przedrostki te wciąż mają w większości łacińską genezę, chociaż spopularyzowaniu niektórych z nich, np. *de(z)-* i *kontr(a)-* sprzyjała zapewne pozycja języka francuskiego w XVII i XVIII w. Wspomniane prefiksy mogły się bowiem wydzielać zarówno z pożyczek łacińskich, jak i francuskich.

XIX w.

W XIX w. wystąpiły nowe, podzielne formalnie, pożyczki rzeczownikowe (grupa 1.) ze zdecydowaną większością interesujących nas częstek lewostronnych: *antyflogoza* (gr.), *architraw* (fr.), *defekacja* (łac.), *dysforia* (gr.), *ekstraneusz* (łac.), *hiperemia* (gr.), *kontrajerwa* (hiszp.), *metabaza* (gr.), *postludium* (łac.), *prewalencja* (łac.), *profilaksja*//*profilaktyka* (gr., fr.), *protaza* (łac.), *reassumpcja* (łac.), *subplantacja* (łac.), *superfetacja* (łac.), *ultramaryn(a)* (śrlac.).

W badanym materiale odnotowano leksykalne zapożyczenia właściwe, które weszły w relacje formalno-semantyczne z przyswojonymi podstawami obcymi (grupa 2.). Można tu wskazać synchroniczne derywaty z prefiksami: **a(n)-**, np. *asymetria* (gr.) (: *symetria*), **anty-**, np. *antylogarytm* (gr.) (: *logarytm*), **de(z)-**, np. *dezorganizacja* (fr.) (: *organizacja*), **dys-**, np. *dysproporcja* (łac., fr.) (: *proporcja*), **ekstra-**, np. *ekstracug* (niem.) (: *cug*), **kontr(a)-**, np. *kontrpartia* (fr.) (: *partia*),

meta-, np. *metacentr/metacentrum* (fr.) (: *centr(um)*), **ober-**, np. *oberhajer* (niem.) (: *hajer*), **post-**, np. *post-skrypt* (i odmianki) (łac.) (: *skrypt*), **pre-**, np. *preokupacja* (łac.) (: *okupacja*), **pro-**, np. *progimnazjum* (gr., łac., niem.) (: *gimnazjum*), **proto-**, np. *protofosfor* (gr.) (: *fosfor*), **re-**, np. *repopulacja* (łac.) (: *populacja*), **sub-**, np. *subinatbulat* (łac.) (: *intabulat*), **super-**, np. *superrewizja* (łac.) (: *rewizja*).

Przeważająca część interesujących nas prefiksów (oprócz *post-*) tworzy derywaty rzeczownikowe od przyswojonych podstaw obcych (grupa 3.): **a(n)-**, np. *ateleologia* (: *teleologia*), **anty-**, np. *antychlor* (: *chlor*), **archi-//arcy-**, np. *arcykomtur* (: *komtur*), **de(z)-**, np. *dekanonizacja* (: *kanonizacja*), **dys-**, np. *dyzasymlacja* (: *asymilacja*), **ekstra-**, np. *ekstrameta* (: *meta*), **hiper-**, np. *hiperanaliza* (: *analiza*), **kontr(a)-**, np. *kontraoktawa* (: *oktawa*), **meta-**, np. *metageometria* (: *geometria*), **ober-**, np. *oberkontroler* (: *kontroler*), **para-**, np. *paraaldehyd* (: *aldehyd*), **pre-**, np. *prerafaelizm* (: *Rafaël*)¹⁶, **pro-**, np. *proplastyka* (: *plastyka*), **proto-**, np. *protodiakon* (: *diakon*), **re-**, np. *relicytacja* (: *licytacja*), **sub-**, np. *subdominanta* (: *dominanta*), **super-**, np. *superoksyd* (: *oksyd*), **ultra-**, np. *ultrademokrata* (: *demokrata*), **wice-**, np. *wicedyrektor* (: *dyrektor*).

Jeśli idzie o dziewiętnastowieczne leksemy wchodzące w skład grupy 4. (derywaty od podstaw rodzimych), to są one reprezentowane przez formacje z następującymi przedrostkami: **archi-//arcy-**, np. *arcypotęga* (: *potęga*), **ekstra-**, np. *ekstraprąd* (: *prąd*)¹⁷, **kontr(a)-**, np. *kontrzwizzek* (: *zwizzek*), **ober-**, np. *oberdziad* (: *dziad*), **ultra-**, np. *ultranarodowiec* (: *narodowiec*), **wice-**, np. *wicesejm* (: *sejm*).

Należy zauważyć, że w przypadku derywatów z przedrostkiem *archi-//arcy-*, które zostały utworzone od podstaw swojskich, w XIX w. w obrębie tej grupy odnotowano wyłącznie formacje z wariantem *arcy-*. Analogicznie sytuacja wyglądała w okresie poprzednim.

Dwa z interesujących nas przedrostków, tj. *anty-* i *hiper-*, zaczęły w badanym okresie tworzyć derywaty przymiotnikowe od podstaw przyswojonych, np. *antynarodowy* (: *naród*), *antypaństwowy* (: *państwo*), *antyrządowy* (: *rząd*)¹⁸, *hiperbystry* (: *bystry*), natomiast nie łączyły się jeszcze z rzeczownikami rodzimymi.

W polszczyźnie XIX w. pięć kolejnych lewostronnych części obcych zaczęło funkcjonować jako przedrostki rzeczownikowe: *ekstra-*, *hiper-*, *meta-*, *para-*, *ultra-*. W konsekwencji zbiór prefiksów obcych w derywacji rzeczownika w polszczyźnie XIX w. składał się z 20 elementów: *a(n)-*, *anty-*, *archi-//arcy-*, *de(z)-*, *dys-*, *ekstra-*, *hiper-*, *kontr(a)-*, *meta-*, *ober-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *super-*, *ultra-*, *wice-*.

¹⁶ W omawianym okresie wystąpiły wyłącznie formacje prefiksualno-sufiksualne od genetycznie obcych nazw własnych typu *prerafaelizm* (: *Rafaël*), *preadamita* (: *Adam*).

¹⁷ Dziewiętnastowieczne derywaty z *ekstra-*, które mają podstawy rodzime, należą do półkalk, wobec czego mają obcy rodowód. Mogły one otworzyć drogę do przyłączania się prefiksu *ekstra-* do podstaw swojskich w okresie następnym.

¹⁸ Przywołane przymiotniki z *anty-* należą do formacji prefiksualno-sufiksualnych.

XX w.

W XX w. pojawiły się nowe, nie mające w polszczyźnie motywacji słowotwórczej, pożyczki z wieloma początkowymi częstkami obcymi (grupa 1.): *atypia* (gr.), *antyklina* (gr.), *deratyzacja* (fr.), *dysfazja* (nłac.), *ekstrapolacja* (łac.), *promulgacja* (łac.), *protagonista* (gr.), *repatriacja* (łac.), *suburbium* (łac.), *superman* (ang.).

Jeśli chodzi o grupę 2., czyli pożyczki, które weszły na gruncie polszczyzny w relacje formalno-semantyczne z innymi wyrazami, a tym samym uzyskały status synchronicznych derywatów, to w analizowanym okresie można do niej zaliczyć leksemy z prefiksami: *a(n)-*, np. *abiologia* (ang.) (: *biologia*), *anty-*, np. *antybioza* (gr.) (: *bioza*), *de(z)-*, np. *depopulacja* (łac., fr.) (: *populacja*), *dys-*, np. *dyskwalifikacja* (fr.) (: *kwalifikacja*), *ekstra-*, np. *ekstraklasa* (łac.) (: *klasa*), *kontr(a)-*, np. *kontrofensywa* (fr.) (: *ofensywa*), *meta-*, np. *metafaza* (fr.) (: *faza*), *ober-*, np. *oberprokurator* (ros.) (: *prokurator*), *pre-*, np. *preorientacja* (łac.) (: *orientacja*), *pro-*, np. *proseminarium* (łac.) (: *seminarium*), *proto-*, np. *protaktyn/protoaktyn* (gr., nłac.) (: *aktyn*), *re-*, np. *resekcja* (łac.) (: *sekcja*), *super-*, np. *supermarket* (ang.) (: *market*).

Do derywatów od zaadaptowanych podstaw obcych (grupa 3.) należą formacje z prefiksami: *a(n)-*, np. *amitoza* (: *mitoza*), *anty-*, np. *antyhormon* (: *hormon*), *archi-//arcy-*, np. *arcypurysta* (: *purysta*), *de(z)-*, np. *dekoniunktura* (: *koniunktura*), *dys-*, np. *dysfunkcja* (: *funkcja*), *hiper-*, np. *hiperatom* (: *atom*), *kontr(a)-*, np. *kontrdemonstracja* (: *demonstracja*), *meta-*, np. *metafilozofia* (: *filozofia*), *para-*, np. *paramagnetyzm* (: *magnetyzm*), *post-*, np. *postsymbolizm* (: *symbolizm*), *pre-*, np. *preromantyzm* (: *romantyzm*), *pro-*, np. *proenzym* (: *enzym*), *proto-*, np. *proterenans* (: *renesans*), *re-*, np. *reaneksja* (: *aneksja*), *sub-*, np. *subkontynent* (: *kontynent*), *super-*, np. *superrakieta* (: *rakieta*), *ultra-*, np. *ultramikroskop* (: *mikroskop*), *wice-*, np. *wiceprezes* (: *prezes*).

Derywaty od podstaw rodzimych (grupa 4.) w XX w. są reprezentowane przez jednostki leksykalne z przedrostkami: *a(n)-*, np. *atypowość* (: *typowy, typowość*), *anty-*, np. *antybodziec* (: *bodziec*), *archi-//arcy-*, np. *arcypieśniarz* (: *pieśniarz*), *hiper-*, np. *hiperpoprawność* (: *poprawność*), *kontr(a)-*, np. *kontrchwył* (: *chwył*), *meta-*, np. *metajęzyk* (: *język*), *para-*, np. *paranauka* (: *nauka*), *proto-*, np. *protogwiazda* (: *gwiazda*), *super-*, np. *supertankowiec* (: *tankowiec*), *ultra-*, np. *ultrawirówka* (: *wirówka*), *wice-*, np. *wiceprzewodniczący* (: *przewodniczący*).

Po raz pierwszy wśród przedrostków obcych zdolnych do tworzenia rzeczownikowych formacji od podstaw swojskich znalazły się: *a(n)-*, *anty-*, *hiper-*, *meta-*, *para-* i *super-*. Natomiast zdolność tę utraciły prefiksy *ekstra-* i *ober-*, przy czym w leksyce XX w. odnotowano przymiotniki od podstaw rodzimych z *ekstra-*, np. *ekstranowoczesny* (: *nowoczesny*).

W interesującym nas okresie odnotowano ponadto utworzone od podstaw swojskich derywaty przymiotnikowe z prefiksami *pre-*, np. *presłowiański* i *pro-*,

np. *propolski*, *prorządowy*¹⁹. Przedrostki te jednak nie tworzyły w leksyce XX w. derywatów rzeczownikowych od podstaw rodzimych²⁰.

Polszczyzna najnowsza (XX/XXI w.)

Jak już wspomniano, w celu porównania nasz materiał zestawiono z wynikami obserwacji K. Waszakowej (por. Waszakowa 2005, 37–38, 70–74, 121–133). Badaczka analizowała interesującą nas część leksyki, czyli nowe derywaty z prefiksami obcymi, z lat 1985–2004. Wyrazy te nie weszły do naszego opracowania, gdyż ostateczną granicę analizowanego słownictwa wyznacza zawartość SDor i Szym, tj. pierwsza połowa XX w.²¹

W materiale omówionym przez Waszakową wystąpiły leksemy reprezentujące trzy z wydzielonych przez nas grup, tj. 2, 3 i 4. Autorka zrezygnowała z przytaczania wyrazów podzielnych tylko pod względem formalnym, gdyż interesowały ją synchroniczne derywaty z prefiksami obcymi i złożenia z początkowymi członami obcymi²². Kierując się metodą opisu synchronicznego, badaczka poświęciła mniejszą uwagę kwestii pochodzenia obcych jednostek leksykalnych. Zapożyczenia, które uzyskały status derywatów (grupa 2.) i formacje pochodne od przyswojonych podstaw obcych (grupa 3.) autorka potraktowała w zasadzie jako jeden zbiór, na co pozwalały jej narzędzia analizy synchronicznej²³.

W naszych rozważaniach – jak to zostało powiedziane – zapożyczenia, które zaczęły funkcjonować w polszczyźnie jak derywaty (leksemy opatrzone w ekscerpowanych słownikach informacją o źródle pochodzenia) (grupa 2.) oraz derywaty od przyswojonych podstaw obcych (grupa 3.) są rozpatrywane osobno. Te pierwsze bowiem ilustrują, w jaki sposób i kiedy rodzi się ich motywacja w polszczyźnie. Proces ten jest niezwykle ważny w badaniach diachronicznych, tym bardziej, że z jednej strony pokazuje zjawisko samoorganizowania się leksyki na poziomie słowotwórczym i semantycznym, z drugiej zaś nie pozwala stracić z pola widzenia genezy omawianych leksemów. Zdajemy sobie jednak sprawę, iż obecność lub brak w ekscerpowanych słownikach informacji na temat języka

¹⁹ Przymiotniki te, zarówno z *pre-*, jak i *pro-*, należą do derywatów prefiksально-sufiksalnych, wobec czego części *pre-* i *pro-* są tu składnikami formantu prefiksально-sufiksального.

²⁰ W rozwoju polszczyzny tylko prefiksowi *pro-* udało się w XVII–XVIII w. tworzyć pojedyncze formacje rzeczownikowe od podstaw rodzimych.

²¹ Pewne niewielkie tylko uzupełnienia materiału leksykalnego zawartego w Szym sięgają po rok 1992 (zob. Żmigrodzki 2005, 162).

²² Przedmiotem badań autorki są także derywaty sufiksalne (zob. Waszakowa 2005).

²³ Tylko w nielicznych przypadkach badaczka dokonała rozróżnienia między derywatami od przyswojonych podstaw obcych a zapożyczeniami, które uzyskały w języku polskim podzielność formalno-semantyczną, np. w obrębie rozdziału poświęconego prefiksowi *re-* osobno omówiono derywaty od podstaw zaadaptowanych typu *retransplantacja* (: *transplantacja*) i zapożyczenia, które funkcjonują w polszczyźnie jak derywaty, np. *recykling* (ang.) (: *cykl*) (zob. Waszakowa 2005, 130–131).

źródłowego w odniesieniu do pewnych wyrazów wcale nie musi przesądzać o ich genezie. Wiele bowiem leksemów-derywatów, których podstawy mają obcy charakter, mimo braku informacji o języku źródłowym mogło być – zważywszy na wysoki stopień umiędzynarodowienia – właściwymi zapożyczeniami leksykalnymi. Z drugiej jednak strony należy podejrzewać, że niektóre derywaty od podstaw obcych stanowią rezultat rodzimych procesów słowotwórczych, np. *depolonizacja* itd. Dotyczyłoby to przede wszystkim leksemów związanych z różnego rodzaju realiami (historycznymi, geograficznymi, politycznymi, ekonomicznymi, kulturowymi itd.), dotyczącymi Polski i Polaków (por. rozdz. I, p. 2.).

W leksyce z lat 1985–2004 wystąpiły formacje od podstaw przyswojonych z każdym z interesujących nas przedrostków obcych: *a(n)-*, np. *afilozof* (: *filozof*), *aliteratura* (: *literatura*), *anty-*, np. *antyaborcja* (: *aborcja*), *archi-//arcy-*, np. *arcytragedia* (: *tragedia*), *de(z)-*, np. *demonopolizacja* (: *monopol*)²⁴, *dys-*, np. *dysfunkcjonalizm* (: *funkcjonalizm*), *hiper-*, np. *hiperkorupcja* (: *korupcja*), *kontr(a)-*, np. *kontropinia* (: *opinia*), *kontrprezydent* (: *prezydent*), *meta-*, np. *metaliteratura* (: *literatura*), *ober-*, np. *oberreforma* (: *reforma*), *para-*, np. *paraedukacja* (: *edukacja*), *post-*, np. *posthumanizm* (: *humanizm*), *pre-*, np. *preeliminacja* (: *eliminacja*), *prekomputer* (: *komputer*), *pro-*, np. *proembrion* (: *embrion*), *proto-*, np. *protojazz* (: *jazz*), *re-*, np. *redefinicja* (: *definicja*), *rekontrola* (: *kontrola*), *sub-*, np. *subagent* (: *agent*), *sublimit* (: *limit*), *super-*, np. *superpromocja* (: *promocja*), *superabonament* (: *abonament*), *ultra*, np. *ultraliberalizm* (: *liberalizm*), *wice-*, np. *wicemister* (: *mister*) (zob. Waszakowa 2005, 70–74, 85–86, 121–133, 244–255).

Większość prefiksów (12) wykazuje zdolność do tworzenia derywatów rzeczownikowych od podstaw rodzimych lub przyswojonych w takim stopniu, że ich obcość nie jest odczuwana²⁵: *anty-*, np. *antyprawo* (: *prawo*), *antywładza* (: *władza*), *archi-//arcy-*, np. *arcyklamstwo* (: *klamstwo*), *ekstra-*, np. *ekstraślub* (: *ślub*), *hiper-*, np. *hiperintensywność* (: *intensywność*), *hiperwyżysk* (: *wyżysk*), *kontr(a)-*, np. *kontrrząd* (: *rząd*), *kontrwładza* (: *władza*), *ober-*, np. *oberbrat* (: *brat*), *meta-*, np. *metadane* (: *dane*), *para-*, np. *parajęzyk* (: *język*), *post-*, np. *postlewica* (: *lewica*), *postnowoczesność* (: *nowoczesność*), *super-*, np. *superurząd* (: *urząd*), *superznawca* (: *znawca*), *ultra-*, np. *ultralewica* (: *lewica*), *wice-*, np. *wicewójt* (: *wójt*) (zob. Waszakowa 2005, 85–86, 133, 184, 244–255).

Natomiast przedrostki *de(z)-* i *re-* mogą tworzyć rzeczowniki od podstaw rodzimych, ale ich łączliwość w tym zakresie ogranicza się wyłącznie do nazw własnych: *de(z)-*, np. *debalceryzacja* (: *Balcerowicz*), *degoryszewizacja* (: *Goryszewski*), *dewalendyzacja* (: *Walendziak*), *re-*, np. *reolszewizacja* (: *Olszewski*), *repeerelizacja* (: *Peerel*) (zob. Waszakowa 2005, 129, 131).

²⁴ W odnotowanych przez K. Waszakową derywatach od przyswojonych podstaw obcych częstka *de(z)-* jest zazwyczaj składnikiem formantu prefiksально-sufiksального (por. Waszakowa 2005, 128–129).

²⁵ Np. *wójt*.

Czyniona z nachyleniem historycznym obserwacja wyekscerpowanej leksyki pozwala wyciągnąć kilka istotnych wniosków na temat chronologii i właściwości prefiksów obcego pochodzenia. Przypomnijmy, że początkowa cząstka może być uznana za afiks lewostronny w momencie, kiedy wyrazy zapożyczone, których jest ona składnikiem, zaczynają uzyskiwać podzielność formalno-semantyczną. Taka cząstka jako nośnik pewnego znaczenia (pewnych znaczeń) zaczyna funkcjonować jako prefiks, co pozwala jej w dalszej kolejności tworzyć już na gruncie polszczyzny nowe derywaty od podstaw obcych i rodzimych (zob. Długosz-Kurczabowa 1986d).

Proces wydzielania się nowych przedrostków z serii wyrazów zapożyczonych może niekiedy przebiegać w sposób dość skomplikowany. Najwcześniej, bo już w dobie staropolskiej, doszło do wyabstrahowania prefiksów: *archi-//arcy* i *anty-*²⁶. Pożyczki rzeczownikowe z *archi-//arcy-* i *anty-*, które znalazły się w leksyce staropolskiej dzięki obecności w niej również genetycznie obcych leksemów, ale stanowiących element tych samych gniazd słowotwórczych w języku-dawcy, szybko uzyskały stosunek pochodności słowotwórczej. Nie jest niczym dziwnym również to, że – mimo iż prefiks zdążył się już wyabstrahować w polszczyźnie – wciąż pojawiają się zapożyczenia z odpowiednią cząstką tożsamą fonologicznie z takim przedrostkiem. Zjawiska takie, jak derywacja i adaptacja słowotwórcza, często przebiegają równolegle (por. rozdz. I).

W XVI w. doszło do wyabstrahowania się kolejnych prefiksów: *a(n)-*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-* i *wice-*, przy czym warto podkreślić, że pierwsze zapożyczenia z cząstkami *a(n)-* i *pro-* pojawiły się już w okresie staropolskim, ale wyrazom, w których skład one wchodziły, nie udało się jeszcze wtedy uzyskać podzielności formalno-semantycznej.

W XVII–XVIII w. pojawiło się siedem nowych afiksów lewostronnych: *de(z)-*, *dys-*, *kontr(a)-*, *ober-*, *post-*, *pre-*, *super-*. Jak można się zorientować na podstawie analizy materiału, był to okres największego przyrostu przedrostków genetycznie obcych, co w dużej mierze wiąże się przede wszystkim z czynnikami zewnętrznymi²⁷. Leksyka polszczyzny średniopolskiej pozostawała, jak wiadomo, pod dużym wpływem języka francuskiego i łaciny (zob. Klemensiewicz 1985, 335–350; Walczak 1999a, 158–172). Interesujące nas prefiksy wyabstrahowywały się zaś z powszechnych wówczas leksykalnych zapożyczeń łacińskich i francuskich²⁸.

²⁶ Autorki SJDS wspominają o dwóch prefiksach obcego pochodzenia w języku doby staropolskiej: *archi-* i *eks-* (por. SJDS 1996, 296–297). W odniesieniu do *arcy-*, który rozpatrują oddzielnie od odmianki *archi-*, ze względu na skąpy materiał (1 przykład) piszą, że „[...] w tym okresie (tj. staropolskim R.Z.) wspomniany prefiks rzeczownikowy nie istniał w języku polskim” (SJDS 1996, 296).

²⁷ Można tu także wskazać przyczyny wewnątrzjęzykowe, np. semantyczne (por. rozdz. IV).

²⁸ Prefiks *proto-* ma grecką genezę, jednakże zapożyczenia z cząstką *proto-* trafiły do polszczyzny za pośrednictwem łacińskiego.

W systemie słotwórczym polszczyzny dziewiętnastowiecznej przybyło pięć nowych przedrostków obcych: *ekstra-*, *hiper-*, *meta-*, *para-*, *ultra-*. Wzbogacenie się rodzimego systemu słotwórczego o nowe afiksy lewostronne należy wiązać także z czynnikami zewnętrznymi, a mianowicie z przemianami cywilizacyjnymi i dynamicznym rozwojem nauki w tym okresie (por. Gajda 1990, 63). Zbiór prefiksów obcych w polskim słotwórstwie XIX w. składał się z 20 elementów, co jednak nie oznacza, że miał on charakter zamknięty. Polszczyzna okresów późniejszych wzbogaciła się o wiele nowych lewostronnych części obcych, których status słotwórczy nie jest jednak do końca jednoznaczny. Części te zbliżają się bowiem do pierwszych członów złożeń, choć mogą mieć pewne cechy wspólne z prefiksami obcymi. Co więcej, niejednokrotnie wykazują one dużą aktywność słotwórczą, także przy podstawach rodzimych, np. (zob. Ochmann 2004; Waszakowa 2005)²⁹.

Fakt, że dana częśćka wskutek uzyskania przez wyrazy, w których skład wchodzi, podzielności formalno-semantycznej zaczyna funkcjonować jako afiks lewostronny, nie zawsze oznacza, że prefiks ten może tworzyć na gruncie polszczyzny nowe derywaty. Słotwórcze procesy reinterpretacyjne dokonywane z punktu widzenia analizy synchronicznej, której głównym celem jest ukazanie sposobu rozumienia wyrazów w ramach kolejnych okresów w rozwoju języka polskiego (zob. Kleszczowa 2004a), pozwalają tego typu wyabstrahowane części traktować jako formanty przedrostkowe. Natomiast podejście diachroniczne okazuje się w tym przypadku bardziej radykalne. Prefiks jest formantem wtedy, kiedy zaczyna tworzyć na gruncie polszczyzny nowe derywaty (zwykle od podstaw przyswojonych, rzadziej swojskich)³⁰. O ile jednak nowe formacje od podstaw genetycznie obcych mogą – ze względu na międzynarodowy charakter – stanowić kwestię problematyczną³¹, o tyle bardzo ważne są derywaty od podstaw rodzimych. W związku z tym chcielibyśmy się w tym miejscu zatrzymać nad zagadnieniem udziału analizowanych prefiksów obcych w derywacji rzeczowników, których podstawy mają charakter rodzimy³².

Najwcześniej, bo już w XVI w. z rzeczownikowymi podstawami rodzimymi zaczął się łączyć prefiks *archi-//arcy-*. Przedrostek ten nie utracił w kolejnych

²⁹ Przypomnijmy, że u podstaw wyznaczonego przez nas zbioru dwudziestu prefiksów obcych leży kryterium, w myśl którego za prefiks uznano taką częśćkę, której znaczenie można oddać za pomocą rodzimego prefiksu lub przyimka (zob. *Wstęp*). Por. też ustalenia, jakich na materiale najnowszym dokonała K. Waszakowa (zob. Waszakowa 2005, 54–55, 70–72).

³⁰ W pracach zakresu słotwórstwa historycznego, których przedmiotem były sufiksy obcego pochodzenia, dominuje założenie, że częśćkę obcą można uznać za formant afiksalny dopiero wtedy, kiedy zaczyna ona tworzyć derywaty od podstaw rodzimych (zob. Długosz-Kurczabowa 1986a, 251).

³¹ Zob. na ten temat rozdz. I.

³² Na temat rozumienia pojęcia p o d s t a w a r o d z i m a zob. rozdz. I, p. 2.

okresach w dziejach języka polskiego zdolności³³ do tworzenia derywatów od podstaw swojskich, chociaż na podkreślenie zasługuje fakt, iż właściwość ta dotyczy przede wszystkim wariantu *arcy-*.

W sposób nieprzerwany możliwość przyłączania się do podstawowych rzeczowników rodzimych wykorzystują jeszcze prefiksy: *kontr-*, *ultra-*, *wice-* (począwszy od XIX w.), *meta-*, *para-*, *super-* (począwszy od XX w.). W polszczyźnie XIX w. z podstawami rodzimymi, ale przymiotnikowymi zaczęły się łączyć przedrostki *anty-* i *hiper-*. Natomiast dopiero w XX w. uzyskały one zdolność do tworzenia derywatów rzeczownikowych, których podstawy miały rodzimy charakter. Afiksy te zachowały tę właściwość również w polszczyźnie najnowszej.

W przypadku pozostałych prefiksów skłonność do wiązania się z podstawami rodzimymi wygląda następująco:

- przedrostek zaczyna tworzyć rzeczowniki od podstaw rodzimych, po czym traci tę zdolność (rzeczownikowe derywaty od podstaw swojskich z przedrostkiem *a(n)-* odnotowano tylko w leksyce XX w., zaś brak ich w materiale najnowszym);

- przedrostek łączy się z podstawami rodzimymi, a w kolejnym okresie nie tworzy nowych derywatów tego typu, po czym znowu zaczyna derywować takie rzeczowniki (prefiks *proto-* tworzył derywaty rzeczownikowe od podstaw rodzimych w polszczyźnie XVII–XVIII w., w XIX w. nie wystąpiły nowe formacje, zaś odnotowano je w XX w., po czym w najnowszej polszczyźnie ponownie nie pojawiają się derywaty od podstaw rodzimych; prefiks *ober-* derywował rzeczowniki od podstaw swojskich w polszczyźnie XIX w., w leksyce XX w. nie odnotowano nowych derywatów tego typu, natomiast pojawiły się takowe w materiale najnowszym);

- przedrostek uzyskuje zdolność do tworzenia tego typu derywatów, w następnym okresie tworzy nowe formacje, ale tylko przymiotnikowe³⁴, po czym znów łączy się z podstawami rzeczownikowymi (w leksyce XIX w. pojawiły się rzeczowniki od podstaw swojskich z *ekstra-*, w XX w. odnotowano tylko przymiotniki od podstaw rodzimych, zaś nowe rzeczowniki od podstaw swojskich wystąpiły dopiero w leksyce najnowszej);

- prefiks zaczyna tworzyć rzeczowniki od wyrazów rodzimych, następnie tę właściwość traci, po czym łączy się z podstawami rodzimymi, ale tylko z przymiotnikami, a w kolejnym etapie unika podstaw rodzimych, zarówno rzeczownikowych, jak i przymiotnikowych (w polszczyźnie XVII–XVIII odnotowano derywaty rzeczownikowe od podstaw rodzimych z prefiksem *pro-*, w XIX w. nowe

³³ Wyrażenie *utrata zdolności* ma tu raczej roboczy charakter. Prefiks nie tyle traci zdolność do łączenia się z podstawami rodzimymi, ile nie tworzy w pewnym okresie nowych derywatów od podstaw rodzimych.

³⁴ Na temat udziału prefiksów obcego pochodzenia w derywacji przymiotnika w historii języka polskiego zob. Zarębski 2012a.

formacje tego typu nie pojawiły się, w leksyce XX w. wystąpiły derywaty przymiotnikowe z *pro-*, zaś w leksyce najnowszej nie odnotowano w ogóle nowych formacji od podstaw rodzimych z prefiksem *pro-*);

- prefiks zaczyna tworzyć derywaty rzeczownikowe od podstaw rodzimych dopiero w polszczyźnie najnowszej, tak jak ma to miejsce w przypadku afiksu *post-*;

- przedrostek uzyskuje zdolność do tworzenia formacji rzeczownikowych od podstaw rodzimych w polszczyźnie najnowszej, ale podstawy te należą wyłącznie do nazw własnych (taka sytuacja dotyczy afiksów *de(z)-* i *re-*);

- przedrostek może się wiązać z podstawami rodzimymi, ale wyłącznie przymiotnikowymi (*pre-*);

- prefiks nie przyłącza się do podstaw rodzimych (zarówno rzeczownikowych, jak i przymiotnikowych) w całej historii polszczyzny (przypadek ten dotyczy afiksów *dys-* oraz *sub-*).

Powyższej charakterystyce udziału omawianych prefiksów obcych w tworzeniu derywatów od podstaw rodzimych należy się pewien komentarz. Otóż nasze wnioski oparte są na analizie materiału zawartego w słownikach³⁵, które dokumentują leksykę kolejnych okresów w dziejach polszczyzny. Jak wiadomo, słowniki nie zawierają całego słownictwa, które mogło funkcjonować w ramach poszczególnych okresów. Aglutynacyjna potencja lewostronnych afiksów obcych umożliwia tworzenie, często na zasadzie analogii (zob. Ochmann 2004, 54), licznych serii wyrazów z poszczególnymi prefiksami. Wyrazy te mogły nie wejść w obręb ekscerpowanych słowników³⁶. W związku z tym nasze sądy, zwłaszcza na temat udziału prefiksów obcych w tworzeniu formacji od podstaw rodzimych, trzeba uznać za obciążone pewnym ryzykiem błędu. Dlatego też warto podkreślić, że ustalenia te mają dość orientacyjny charakter, a ich przydatność polega przede wszystkim na tym, że pomagają wskazać pewne właściwości, jakimi cechują się obce afiksy lewostronne, odróżniające je od środków rodzimych (a w pewnej mierze także od obcych afiksów prawostronnych).

O ile dość łatwo można określić czas, w którym dana częśćka wydzielila się z wyrazów zapożyczonych w postaci prefiksu, o tyle już wskazanie momentu, kiedy ów prefiks zaczyna funkcjonować jako formant prefiksalny (tzn. tworzy na gruncie polskim nowe derywaty) nie jest takie oczywiste. Zgodnie z radykalnym założeniem Długosz-Kurczabowej – z formantem afiksальnym mamy do czynienia wtedy, gdy derywuje on wyrazy od podstaw rodzimych (por. Długosz-Kurczabowa

³⁵ Wyjątek stanowi tu najnowszy materiał, który został zaczerpnięty z pracy K. Waszakowej (zob. Waszakowa 2005).

³⁶ Warto przywołać w tym miejscu sytuację, jaka miała miejsce w przypadku prefiksu *ekstra-*. W obrębie hasła słownikowego poświęconego tej części w SW znalazły się przykładowe derywaty utworzone od podstaw rodzimych, np. *ekstra-bratersko*, *ekstra-ubogo*, którym już nie poświęcono odrębnych haseł w tym słowniku.

1986a, 251). Jednak problemy pojawiają się już na etapie określenia granic słownictwa rodzimego (zob. Walczak 1997; rozdz. I, p. 2.). Czy jednostki leksykalne typu *arcymistrz*, *arcyszuka*, *kontrafałda*, *kontrawaga* itd., utworzone od podstaw genetycznie obcych, ale zaadaptowanych do polszczyzny we wczesnych etapach jej rozwoju oraz w takim stopniu, że ich obcość nie jest przez użytkowników języka odczuwana, można uznać za derywaty od podstaw rodzimych? Jeśli odpowiedź na to pytanie byłaby twierdząca, części obce w przywołanych przykładach powinno się w myśl koncepcji Długosz-Kurczabowej traktować jako obce formanty prefiksalne. Jak wiadomo, podstawy mogą być w różnym stopniu zasymilowane. Wydaje się jednak, że biorąc pod uwagę analizowany materiał należy w odniesieniu do definiowania afiksu obcego połączyć dwa stanowiska funkcjonujące w dotychczasowej literaturze językoznawczej (radykalne, będące wynikiem dociekań diachronistów i synchroniczną koncepcję stosowaną przez K. Waszakową; por. Waszakowa 1994a, 21).

Owszem, trzeba się zgodzić z tym, że fakt derywowania przez afiksy obce wyrazów od podstaw rodzimych jest oznaką najpełniejszej ich adaptacji do systemu słowotwórczego, ale sądzimy, że o formancie obcym można mówić już wtedy, gdy w ogóle po wyabstrahowaniu się z serii wyrazów obcych uzyskuje on aktywność słowotwórczą. Rzecz jasna, wiele z takich nowo powstałych formacji posiada międzynarodowy charakter, wobec czego nigdy nie jesteśmy w stanie udzielić jednoznacznej odpowiedzi, w którym dokładnie języku taki leksem się narodził i ewentualnie skąd został zapożyczony. Geneza wyrazu jest często kwestią otwartą. Pozostaje założyć, że z prefiksальnym formantem obcym mamy do czynienia począwszy od momentu, kiedy po wydzieleniu się z wyrazów obcych zaczyna on kreować nowe derywaty. Pozwoli to uniknąć dość jednoznacznych, ale niebezpiecznych rozstrzygnięć. Istotniejszy wydaje się fakt, że w ogóle te wyabstrahowane z wyrazów obcych części wykazują tendencję do tworzenia nowych słów na gruncie polszczyzny, niż to, że z rzadka tylko przyłączają się do podstaw rodzimych. W genetycznym zróżnicowaniu podstaw należałoby upatrywać głównej różnicy między afiksami obcymi a rodzimymi. O ile rodzime środki słowotwórcze preferują podstawy swojskie, o tyle środki obce łatwiej wiążą się z podstawami genetycznie obcymi. Fakt ten stanowi o specyfice lewostronnych afiksów obcych i ich odrębnym miejscu w polskim słowotwórstwie³⁷.

³⁷ Szerzej na ten temat piszę w pracy o miejscu afiksów obcego pochodzenia w historii polskiego słowotwórstwa (zob. Zarębski 2011b). Przy okazji warto podkreślić, że sufiksy obce są bardziej otwarte na podstawy rodzime niż ma to miejsce w przypadku prefiksów. Dowiodły tego liczne studia nad sufiksami obcego pochodzenia w dziejach języka polskiego (zob. Długosz-Kurczabowa 1981, 1982a–b; 1985; 1986a–c; 1988a–d; 1990a–b; 1994).

2. Trwałość

Problem długiego trwania i stabilności elementów językowych mieści się w szeroko rozumianej tradycji językowej (zob. Pastuchowa 2008, 51)³⁸. Obserwacja łączliwości prefiksów obcych z podstawami rodzimymi w perspektywie historycznej dowodzi, że trwałość rozumiana jako ciągłość pojawiania się nowych derywatów z odpowiednimi prefiksami w kolejnych etapach rozwoju polszczyzny może mieć charakter zmienny. Tylko nieliczne przedrostki wykazują tendencję do tworzenia derywatów od podstaw rodzimych w sposób nieprzerwany, np. *arcy-*, *kontr(a)-*, *ultra-*, *wice-*. Znacznie częściej mamy do czynienia z sytuacją, kiedy przedrostek w pewnym momencie przestaje tworzyć tego typu formacje. W konsekwencji możliwe są dwa rozwiązania: albo w kolejnym okresie prefiks na nowo staje się aktywny przy podstawach swojskich (nie zawsze muszą to być podstawy rzeczownikowe), albo też tej aktywności nie jest w stanie odzyskać.

Jeśli zaś analizowane cząstki rozpatruje się jako afiksy lewostronne, a nie formanty prefiksalne w ścisłym znaczeniu, tzn. takie, które tworzą na polskim gruncie nowe derywaty, zagadnienie ich trwałości w systemie słowotwórczym na przestrzeni kolejnych wieków wygląda nieco inaczej. Prefiksy te w takim rozumieniu są od momentu wydzielenia się z serii wyrazów obcych nieprzerwanie obecne we wszystkich kolejnych okresach rozwoju polszczyzny. Uobecniają się one w falach nowych pożyczek, które uzyskują podzielną formalno-semantyczną, tworzą nowe derywaty od podstaw obcych (i rodzimych).

Skala adaptacji prefiksu obcego do polskiego systemu słowotwórczego może być, jak widać na podstawie analizy materiału, kilkustopniowa. Tylko części przedrostków udaje się osiągnąć pełną asymilację, która manifestuje się z tworzeniem formacji hybrydalnych (prefiks obcy + podstawa rodzima). Obecność zapożyczeń, które uzyskały podzielną formalno-semantyczną, jest warunkiem koniecznym do wyabstrahowania się danego przedrostka. Obserwacja materiału pokazuje jednak, że bywają takie sytuacje, kiedy w całej historii polszczyzny nie odnotowano pożyczek z daną cząstką, które uzyskały motywację słowotwórczą (grupa 2.), a mimo to cząstka ta stała się nie tylko prefiksem, lecz także formantem prefiksальnym, por. *hiper-*³⁹. Do wyabstrahowania prefiksu wystarczyła w tym przypadku obecność zapożyczeń podzielnych wyłącznie formalnie.

Bywa i tak, że pomijany jest pierwszy etap przyswojenia przedrostka, czyli w leksyce danego okresu nie występują wyrazy podzielne tylko pod względem formalnym (grupa 1.). Natomiast zapożyczone rzeczowniki z odpowiednią

³⁸ Ciekawe spojrzenie na zagadnienie tradycji językowej w kontekście problemu leksykalizacji zaprezentowała M. Pastuchowa. Badaczka wskazała aż trzy możliwości rozumienia terminu *tradycja językowa* (por. Pastuchowa 2008, 50–52).

³⁹ Należy jednak mieć na uwadze fakt, że odnotowane derywaty z prefiksem *hiper-* utworzone od podstaw obcych mogły zostać zapożyczone, chociaż autorzy słowników nie informują o tej kwestii. *Hiper-* tworzy derywaty od podstaw rodzimych.

cząstką od razu weszły w relacje formalno-semantyczne z leksemami już obecnymi w polskim zasobie leksykalnym, jak to miało miejsce w odniesieniu do prefiksu *archi-//arcy-* w dobie staropolskiej. Budowa tego typu pożyczek była prawdopodobnie na tyle przejrzysta, że polszczyzna szybko powieliła relacje słowotwórcze z języka dawcy, jakim była w tym przypadku łacina.

Do pełnej adaptacji prefiksu może też nie dojść, jak tego dowodzi historia przedrostków *sub-* i *dys-*, lub też asymilacja dokonuje się w czasach najnowszych, niejako na naszych oczach. W tym kontekście wystarczy przywołać dane dotyczące prefiksów *de(z)-* i *re-*, które dopiero w najnowszej polszczyźnie tworzą formacje od specyficznego rodzaju podstaw rodzimych, jakimi są nazwy własne, np. *dewałęsyzacja* (: *Wałęsa*), *repeerelizacja* (: *Peerel*) (zob. Waszakowa 2005, 129, 131). Być może to stadium asymilacji otworzy im drogę do pełnej adaptacji, czyli do uzyskania zdolności przyłączania się do rodzimych podstaw apelatywnych.

Prefiksy obce jako hasła morfemowe w ekscerpowanych słownikach

W trakcie opisu procesu wydzielania się prefiksów obcego pochodzenia i ich funkcjonowania w polskim systemie słowotwórczym nie można pominąć jeszcze jednego czynnika. Chodzi tu o sposób postrzegania interesujących nas afiksów w ekscerpowanych słownikach. Zdarza się bowiem, że niektórym z analizowanych przedrostków autorzy słowników poświęcili odrębne hasło morfemowe. Są one szczególnie ważne w słownikach historycznych, ponieważ pokazują, w jaki sposób użytkownicy polszczyzny poszczególnych okresów rozumieci (interpretowali) te afiksy. Hasła takie uświadamiają nam, na jakiej zasadzie przedrostki te funkcjonowały w leksyce kolejnych okresów w historii języka polskiego (np. także jako samodzielne wyrazy). Ponadto przykłady przytoczone w obrębie hasła morfemowych mogą pokazywać, z jakiego rodzaju podstawami łączyły się interesujące nas afiksy lewostronne. Artykuły hasłowe zawierają także istotne informacje z zakresu semantyki konkretnych części obcych, a czasem – jak to ma miejsce w słownikach SDor i Szym – również dotyczą ich słowotwórczego statusu (prefiks czy pierwszy człon złożenia).

Odrębne hasła zostały poświęcone w różnych słownikach każdej z omawianych części, chociaż w niejednakowym zakresie. Najwięcej artykułów tego typu znalazło się w Szym (pomieć prefiksy *ekstra-* i *ober-*) i SDor (tu nie opatrzone dodatkowym hasłem czterech przedrostków: *de(z)-*, *ober-*, *pre-* i *proto-*). W słowniku L odnotowano cztery hasła morfemowe (*archi-//arcy-*, *ekstra-*, *kontr-*, *wice-*), w SWil – sześć (*arcy-*, *ekstra-*, *kontr-*, *pro-*, *sub-*, *wice-*), natomiast w SW – dziesięć (*arcy-*, *ekstra-*, *hiper-*, *kontr-*, *meta-*, *ober-*, *para-*, *sub-*, *ultra-*, *wice-*). W dotychczasowej wersji SXVII/XVIII pojawiło się hasło poświęcone prefiksowi *arcy-*⁴⁰.

⁴⁰ Internetowa wersja SXVII/XVIII jest uzupełniana na bieżąco. SDor traktujemy jako historyczny.

Uwagi na temat statusu słowotwórczego omawianych części zostały zawarte w większym zakresie dopiero w SDor i Szym (zob. Kowalik 2007). Na ogół słowotwórcza klasyfikacja tych części jest w nich zbieżna. Do prefiksów zaliczono w SDor części: *a(n)-*, *anty-*, *meta-*, *post-*, *pro-* i *re-*, zaś w Szym tylko *dez-*⁴¹. Pozostałe morfemy, którym poświęcono hasła, zostały w tych słownikach zaliczone do pierwszych członów złożzeń. W słownikach dokumentujących leksykę wcześniejszą interesujące nas części nazywa się w sposób bardziej ogólny, co jest zrozumiałe ze względu na ówczesny stan wiedzy słowotwórczej. W SW morfem *ober-* określono mianem „pierwszej części składowej wyrazów złożonych”, *meta-* nazwano „przyrostkiem” [1], zaś część *ekstra-* uznano za „częstką dodawaną do rzeczowników, przymiotników i przysłówków” (SW).

O ile jednak status słowotwórczy omawianych części-prefiksów wydaje się kwestią w znacznej mierze umowną, zależną od stanu badań i często arbitralnych rozstrzygnięć, o tyle istotny jest fakt pojawienia się w słownikach (zwłaszcza dawnych) haseł poświęconych omawianym prefiksom. Okazuje się bowiem, że w ekscerpowanych słownikach zamieszczono uwagi dotyczące możliwości funkcjonowania niektórych przedrostków w dwojaki sposób: jako morfemów związanych i swobodnych (zob. Majewska 1998; Kowalik 2007). W ten sposób np. opisano część *archi-//arcy* w L, SWil, SW oraz *ekstra-* w SW. Wskazano tu możliwość występowania *arcy-* jako przysłówka lub też morfemu związanego. W odniesieniu do niektórych z interesujących nas afiksów lewostronnych dostrzeżono możliwość ich funkcjonowania wyłącznie jako samodzielnych wyrazów, np. *ekstra* (L, SWil), *pro* (SWil), *kontr* (L, SWil, SW), chociaż funkcjonowały wówczas derywaty z *ekstra-*, *pro-*, *kontr(a)-*. Takie ujęcie przywołanych segmentów może świadczyć o ich niepełnej gramatyzacji w polszczyźnie XVII–XVIII i XIX w. (zob. Tabakowska 2001, 91; Kleszczowa, Pastuchowa 2009)⁴². Związany charakter morfemu *sub-* podkreślono w SWil, gdzie w obrębie hasła *sub-* znalazła się uwaga: „używa się w tytułach łącznie z następnym wyrazem” (podobnie w SW).

Z oglądu haseł morfemowych w ekscerpowanych słownikach i ustaleń dotyczących chronologii omawianych prefiksów można wyciągnąć następujące wnioski. Najczęściej najpierw dochodzi do wyabstrahowania prefiksu, który musi ugruntować swoją pozycję w systemie słowotwórczym i dopiero w kolejnym etapie leksykografowie obejmują ten prefiks opisem (w postaci artykułu hasłowego). Procesowi wzmacniania pozycji mogą sprzyjać różne czynniki, np. a) uzyskanie zdolności do przyłączania podstaw rodzimych, jak to miało miejsce w przypadku

⁴¹ W Szym morfem *dez-* uznano za przedrostek, zaś *de-* za pierwszy człon złożzeń.

⁴² Zob. też na temat gramatyzacji początkowych części obcych: Kleszczowa 2003, 164. O zależnościach między gramatyzacją a leksykalizacją w historii polszczyzny pisze M. Pastuchowa 2008, 98–105.

przedrostka *proto-*, który wyabstrahował się w polszczyźnie XVI w., zaś w postaci hasła słownikowego pojawił się dopiero w Szym; b) duża liczba zapożyczeń, które uzyskały podzielność formalno-semantyczną i wysoka aktywność słowotwórcza, nawet jeśli ta aktywność ogranicza się tylko do podstaw genetycznie obcych (tu dobrym przykładem jest przedrostek *re-*, który wydzielił się w XVI w., jako hasło morfemowe wystąpił dopiero w SDor i Szym). Do prefiksów, które po wydzieleniu się z wyrazów zapożyczonych musiały dość długo czekać na odpowiednie hasła morfemowe, należą też: *a(n)-*, *anty-*, *archi-//arcy-*, *de(z)*, *dys-*, *hiper-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *sub-*, *super-*.

Znacznie rzadziej mamy do czynienia z sytuacją, kiedy nowo wyabstrahowany prefiks szybko znajduje miejsce w słowniku rejestrującym leksykę okresu, w którym doszło do tego wydzielenia. W polszczyźnie XVII–XVIII w. pojawił się prefiks *kontr(a)-*, który został ujęty w postaci odrębnego hasła w L, dokumentującym leksykę tego okresu. Podobnie rzecz wyglądała w przypadku przedrostka *ober-*. Co prawda wydzielił się on w XVII–XVIII w., jednak aktywność słowotwórczą zaczął wykazywać w XIX w. Dokumentujący leksykę dziewiętnastowieczną SW poświęcił mu odrębne hasło. W obu przypadkach pozycja afiksów w systemie słowotwórczym została wsparta czynnikami zewnętrznymi (średniopolską modą na język francuski w przypadku *kontr(a)-* i silnymi w XIX w. wpływami niemieckimi w odniesieniu do *ober-*).

Zupełnie sporadycznie zamieszczenie artykułu hasłowego wyprzedza wydzielenie się danego przedrostka, jak to miało miejsce w stosunku do prefiksu *ekstra-*. Do jego wyabstrahowania doszło w XIX w., ale *ekstra* jako odrębne hasło słownikowe znalazło się już w L. W hasle tym jednak akcentuje się swobodny charakter morfemu *ekstra-*, co potwierdza tezę, że *ekstra* najpierw funkcjonowało jako zapożyczony z łaciny samodzielny wyraz⁴³, a dopiero w polszczyźnie okresu późniejszego, nabierając cech morfemu związanego, uległ gramatyzacji.

Zamieszczone tu uwagi świadczą o tym, że obserwacja hasel słownikowych poświęconych analizowanym przedrostkom może w dużym stopniu uzupełniać naszą wiedzę o sposobie ich funkcjonowania w ramach kolejnych okresów dziejów polszczyzny. Analiza tego typu artykułów hasłowych pozwala także w pewnej mierze weryfikować ustalenia nie tylko na temat chronologii prefiksów obcych, lecz także w zakresie innych zagadnień z nimi związanych: aktywności słowotwórczej konkretnych prefiksów w historii polszczyzny, łączliwości z różnymi rodzajami podstaw (pod względem pochodzenia, przynależności do określonej części mowy itd.) i zmiany tej łączliwości, przeobrażeń semantycznych oraz pewnych uwarunkowań stylistycznych.

⁴³ Por. kontekst „Gołego oręża extra się lękam.” Teat. 1, 55 (L).

3. Produktyność

Jak wspomniano na początku tej części rozważań, dla słowotwórczych badań diachronicznych ważnym czynnikiem jest także frekwencja (częstotliwość), która oznacza „przeciętną częstość, z jaką dany element [językowy – R.Z.] pojawia się w dowolnie wybranym tekście danego języka” (EJP 1991, 89). Nasze badania dotyczą materiału wyekscerpowanego ze słowników rejestrujących leksykę kolejnych okresów w dziejach polszczyzny, a nie z konkretnych tekstów. Fakt ten uniemożliwia obserwację częstości występowania derywatów z prefiksami obcymi w tekstach pochodzących z kolejnych okresów w dziejach języka polskiego. Ponadto słowniki, które zostały wykorzystane do ekscerpacji materiału, są zazwyczaj pozbawione danych frekwencyjnych⁴⁴.

Dlatego też zdecydowano się na przyjrzenie się zjawisku produktyności, które jest bliskie frekwencji⁴⁵. Opis produktyności prefiksów obcego pochodzenia może w znacznej mierze uzupełniać ich słowotwórczą charakterystykę widzianą z perspektywy historycznej, jednakże jego dokonanie nie jest zadaniem łatwym. Trudność tego przedsięwzięcia wynika przede wszystkim ze specyficznego charakteru prefiksów obcych, który jest w dużym stopniu konsekwencją preferencji w zakresie ich łączliwości z określonymi typami podstaw.

Synchronicznych prób badania produktyności w zakresie sufiksów genetycznie obcych dokonała K. Waszakowa (por. Waszakowa 1994a, 28–29; 1996a). Problemy, które autorka dostrzegła w trakcie swoich badań, dotyczą także naszego materiału. Wiadomo bowiem, że afiksy obcego pochodzenia (zarówno sufiksy, jak i prefiksy) stosunkowo rzadko łączą się z podstawami rodzimymi (w naszej klasyfikacji grupa 4.), natomiast znacznie częściej tworzą derywaty od przyswojonych podstaw obcych (grupa 3.). Właśnie formacje od podstaw zaadaptowanych należy traktować – jak to często podkreślamy – z dużą dozą ostrożności. Ze względu na znaczny stopień umiędzynarodowienia tego typu podstaw istnieje tu możliwość, że formacje takie zostały utworzone w innym języku, a potem przedostały się do polszczyzny⁴⁶. Wyrazy tego typu mogły powstać niezależnie od siebie także w innych językach. Ponadto także derywaty, które zostały utworzone od podstaw rodzimych, nie zawsze muszą stanowić rezultat rodzimych mechanizmów słowotwórczych, ponieważ w konsekwencji żmudnych niekiedy badań konfrontatywnych mogą się one okazać kalkami semantycznymi wyrazów obcych (zob. Waszakowa 1996a, 82; rozdz. I, p. 2.).

Mając na uwadze wspomniane właściwości derywatów z afiksami obcymi, K. Waszakowa przyjrzała się z perspektywy synchronicznej zjawisku

⁴⁴ Poza słownikami o charakterze naukowym, np. SXVI.

⁴⁵ O zależnościach między frekwencją a produktynością zob. Satkiewicz 1969a–b. Na temat produktyności zob. np. GWJP 1998, 384–385; Waszakowa 1996a.

⁴⁶ Chociaż słowniki o tym nie informują.

produktywności sufiksów obcych, rozumianej jako „aktywność [afiksów obcych – R.Z.] w języku zapożyczającym (tu: w języku polskim)”. Zdaniem autorki, aktywność ta zaznacza się albo poprzez tworzenie na gruncie polskim derywatów od podstaw rodzimych i obcych, albo też „[...] poprzez włączanie do polszczyzny nowych zapożyczeń leksykalnych o paralelnej do istniejących derywatów strukturze słowotwórczej [...]”, np. *aukcjoner*, *centralizm*, *szoking* itd. (Waszakowa 1996a, 80).

Obserwacja prefiksów obcych pod kątem produktywności obarczona jest nie tylko zagrożeniami, o jakich wspomina K. Waszakowa, lecz także specyfiką materiału, z jakim pracujemy, wynikającą z jego historyczności⁴⁷. Jak wiadomo, prefiksy obce wykazują szczególną tendencję do tworzenia całych serii derywatów na zasadzie analogii, co wynika z ich aglutynacyjnej potencji. Wiele nowych derywatów tego typu, pojawiających się w kolejnych wycinkach czasu, ma okazjonalny charakter⁴⁸ (zob. Chruścińska 1978). Dlatego też nie są one rejestrowane w słownikach, gdyż nie pojawiły się w ekscerpowanych tekstach, choć mogły być doraźnie tworzone przez użytkowników polszczyzny poszczególnych okresów. W związku ze wspomnianymi właściwościami charakterystycznymi dla prefiksów obcych, należy zaznaczyć, że uwagi, jakie czynimy na temat ich produktywności w ujęciu historycznym, mają w dużym stopniu orientacyjny charakter. Podobne zastrzeżenie dotyczy też przytaczanych danych liczbowych. Trzeba podkreślić, że przywoływane niżej stosunki ilościowe służą tylko uzupełnieniu wiedzy o właściwościach prefiksów obcych w planie historycznym (por. Janowska, Pastuchowa 1998, 59). Zgadzając się ze stanowiskiem, że derywacja jest procesem w całości zachodzącym w języku polskim (zob. Pastuchowa 2000, 103), poza obszarem naszych zainteresowań w kontekście produktywności pozostawiamy zapożyczenia, które uzyskały podzielność formalno-semantyczną. Natomiast obserwacja derywatów rzeczownikowych utworzonych od podstaw genetycznie obcych (grupa 3.) i formacji powstałych od podstaw rodzimych (grupa 4.) w kolejnych okresach pozwala wyciągnąć kilka interesujących wniosków na temat aktywności analizowanych prefiksów obcych⁴⁹.

Produktywność analizowanych prefiksów obcych przy podstawach przyswojonych prezentuje się następująco⁵⁰:

• **XVI w.:** *archi-//arcy-* (przedział 15–11), z prefiksami *anty-*, *proto-* i *wice-* (5–1),

⁴⁷ Na temat produktywności w aspekcie diachronicznym zob. np. Peplowski 1974; Kleszczowa 1998a, 57–60; 2003, 165–166.

⁴⁸ Dowodzi tego np. SW, w którym nie odnotowano kilku formacji z *ekstra-*, mimo że pojawiły się one jako egzemplifikacje w obrębie hasła poświęconego prefiksowi *ekstra-*.

⁴⁹ Uwagi na temat produktywności prefiksów obcych i członów złożzeń w leksyce najnowszej przynosi praca K. Waszakowej (por. Waszakowa 2005, 121–124).

⁵⁰ Dane liczbowe dotyczące produktywności poszczególnych prefiksów podajemy w kolejności malejącej w ramach odpowiednich przedziałów: ...20–16, 15–11, 10–6, 5–1. Jeśli różne prefiksy charakteryzowały się produktywnością na tym samym poziomie, użyto między nimi spójnika *i*.

- **XVII–XVIII w.:** *archi-//arcy-* (15–11), *sub-*, *super-*, *post-*, *proto-* i *wice-* (5–1),
- **XIX w.:** *kontr(a)-* (35–31), *anty-* (25–21), *sub-*, *re-* i *wice-*, *pro-*, (20–16), *proto-* i *super-*, *de(z)-*, *ober-*, *a(n)-* i *hiper-*, *arcy-*, *ekstra-*, *para-*, *ultra-* (10–6), *dys-*, *meta-*, *pre-* (5–1),
- **XX w.:** *anty-* (65–61), *de(z)-* (50–46), *re-* (35–31), *kontr(a)-* i *super-*, *a(n)-*, *pre-* (15–11), *para-*, *hiper-*, *meta-*, *ultra-*, *pro-* i *sub-*, *wice-*, *dys-* (10–6), *proto-*, *archi-//arcy-* (5–1)⁵¹.

Dość duża⁵² produktywnością w tej klasie rzeczowników (grupa 3.) na przestrzeni wieków cechowały się prefiksy: *anty-*, *de(z)-*, *kontr(a)-*, *re-* i *wice-*⁵³. Do prefiksów o średniej aktywności należą: *a(n)-*, *archi-//arcy-*, *hiper-*, *para-*, *pre-*, *pro-*, *proto-*, *sub-*, *super-*, *ultra-*, natomiast o niskiej aktywności można mówić w odniesieniu do: *dys-*, *ekstra-*, *meta-*, *ober-*, *post-*.

Do prefiksów, których słowotwórcza aktywność w stosunku do podstaw obcych rosła na przestrzeni wieków, należą: *a(n)-*, *anty-*, *de(z)-*, *meta-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *re-* i *super-*. Przedrostki, których produktywność w omawianej grupie rzeczowników spada, to: *archi-//arcy-*, *ekstra-*, *kontr(a)-*, *ober-*, *pro-*, *ultra-* i *wice-*, przy czym interesujący wydaje się fakt, że derywaty od podstaw przyswojonych z *ober-* i *pro-* pojawiają się dopiero w XIX w., a w okresie następnym nowych formacji z tymi przedrostkami nie odnotowano. Ponadto zdarza się również tak, iż aktywność słowotwórcza danego prefiksu powoli wzrasta, po czym dość szybko maleje, jak to miało miejsce w przypadku *proto-* i *sub-*. Stabilną pozycję utrzymały w tej grupie tylko dwa prefiksy – *dys-* i *hiper-*.

Jeśli zaś idzie o produktywność analizowanych prefiksów w grupie 4., czyli w odniesieniu do derywatów utworzonych od podstaw swojskich, rzecz wygląda następująco:

- **XVI w.:** *archi-//arcy-*⁵⁴ (10–6),
- **XVII–XVIII w.:** *archi-//arcy-* (30–26), *pro-* i *proto-* (5–1),
- **XIX w.:** *archi-//arcy-* (20–16), *ober-* i *wice-*, *kontr(a)-*, *ekstra-* i *ultra-* (5–1),
- **XX w.:** *anty-* (10–6), *kontr(a)-* i *super-*, *archi-//arcy-* i *wice-*, *hiper-*, *a(n)-*, *meta-* i *para-*, i *ultra-*, *proto-* (5–1).

⁵¹ K. Waszakowa wyznaczyła cztery strefy aktywności analizowanych prefiksów (zob. Waszakowa 2005, 122). W przypadku naszych badań zrezygnowano z tej procedury, ponieważ jej zastosowanie wiązałoby się z ustaleniem stref aktywności analizowanych prefiksów w obrębie każdego wycinka czasu, co mogłoby osłabić przejrzystość wyводу. O strefach aktywności mówimy wyłącznie w odniesieniu do sumarycznej liczby derywatów od podstaw przyswojonych i rodzimych z poszczególnymi prefiksami w całej historii polszczyzny (zob. niżej).

⁵² Przymiotniki: *duży*, *średni*, *mały*, *wysoki*, *niski* mają tu czysto umowny charakter (zob. Satkiewicz 1969b).

⁵³ Dość wysoka liczba formacji od podstaw obcych na tle danych dotyczących derywatów od podstaw rodzimych tłumaczy się ogólną skłonnością afiksów obcych do wiązania się z podstawami genetycznie obcymi, o czym przekonała również ankieta przeprowadzona przez K. Kleszczową wśród użytkowników współczesnej polszczyzny (zob. Kleszczowa 2001c, 49).

⁵⁴ Derywaty od podstaw rodzimych są bezwyjątkowo tworzone za pomocą wariantu *arcy-*.

Problem produktywności analizowanych prefiksów ciekawie przedstawia się przede wszystkim w stosunku do historii przedrostka *arcy-*. Jego aktywność szybko rosła przy podstawach rodzimych, a w polszczyźnie średniopolskiej osiągnęła swego rodzaju apogeum, po czym zaczęła dość gwałtownie spadać. K. Kleszczowa uważa, że zmniejszenie produktywności afiksu *arcy-* należy tłumaczyć w kontekście rozchwiania semantycznego, jakie zaczęło towarzyszyć temu prefiksowi (zob. Kleszczowa 2008, 25–28). Wydaje się jednak, że osłabienie aktywności prefiksu *arcy-* może wynikać także z przyczyn pozajęzykowych. Przedrostek *arcy-* był wygodnym środkiem do tworzenia intensywów, ale jego aktywność mogła być podtrzymywana przez dość powszechną znajomością łaciny wśród dawnych użytkowników polszczyzny. Natomiast we współczesnej polszczyźnie funkcjonują synonimiczne morfemy typu: *super-*, *hiper-* i *mega-*, choć ich popularność należy wiązać z modą na język angielski⁵⁵. Rozpowszechnienie tych cząstek mogło się w pewnym stopniu przyczynić do osłabienia produktywności przedrostka *arcy-*.

Produktywnością stabilną przy podstawach swojskich na przestrzeni dziejów języka polskiego charakteryzuje się prefiks *wice-*. Powoli rośnie produktywność prefiksów: *a(n)-*, *anty-*, *hiper-*, *kontr(a)-*, *super-*, o czym przekonują także wnioski K. Waszakowej (por. Waszakowa 2005, 121–133). W kolejnej podgrupie w ramach prefiksów tworzących derywaty od podstaw rodzimych znalazł się przedrostek *ober-*, który w polszczyźnie XIX w. uzyskał zdolność przyłączania podstaw rodzimych, po czym ją szybko utracił, co również – zważywszy na niemiecką genezę tego morfemu – trzeba by tłumaczyć czynnikami zewnątrzjęzykowymi. Do prefiksów cechujących się niską aktywnością w historii polszczyzny w zakresie podstaw rodzimych należą: *ekstra-*, *meta-*, *para-*, *pro-*, *proto-* i *ultra-*. Dość zadziwiający wydaje się fakt, że w tej podgrupie znalazł się prefiks *ekstra-*, który cieszy się dużą popularnością w najnowszej polszczyźnie. Brak formacji od podstaw rodzimych w SDor i Szym (a więc w słownikach rejestrujących także leksykę XX w.) można by tłumaczyć łatwością przyłączania się cząstki *ekstra-* do różnego typu podstaw i zdolnością tworzenia przez nią serii derywatów okazjonalnych.

Produktywność jest zjawiskiem o charakterze diachronicznym, wobec czego dawny materiał daje szczególnie wiele możliwości do wyciągania wniosków na ten temat (zob. Waszakowa 1996a, 76; Kleszczowa 2001c). Nie wolno jednak stracić z pola widzenia wszelkich – wyżej sygnalizowanych – pułapek, które wynikają ze specyfiki tego materiału⁵⁶. Zastrzeżliśmy, że przywoływane dane

⁵⁵ Morfemy te mają genezę grecką lub łacińską, jednakże w czasach najnowszych w szerzeniu ich popularności ogromną rolę odgrywa język angielski.

⁵⁶ K. Waszakowa opierała wnioski na temat produktywności sufiksów obcych również na obserwacji zapożyczeń, które w polszczyźnie uzyskiwały status derywatów (por. Waszakowa 1996a). W celach porównawczych spójrzmy na dane dotyczące aktywności analizowanych prefiksów obcych w zapożyczeniach podzielnych formalnie i semantycznie: **do XV/XVI w.**: *archi-*//*arcy-* (5), *anty-* (1), **XVI w.**: *archi-*//*arcy-* (10–6), *re-*, *a(n)-* i *anty-*, i *pro-*, i *proto-*, i *sub-*, i *wice-* (5–1), **XVII–XVIII w.**: *archi-*//*arcy-* (20–16), *anty-* (15–11), *sub-*, *dys-*, *de(z)-* i *proto-*, i *re-*, *a(n)-* i *pre-*,

liczbowe z zakresie aktywności poszczególnych formantów w ramach kolejnych okresów mają czysto orientacyjny charakter. Nie można ich interpretować na płaszczyźnie całej historii polszczyzny, gdyż nabierają one sensu dopiero w kontekście poszczególnych okresów. Dlatego też wniosek, że najbardziej produktywnym prefiksem obcym w zakresie przyswojonych podstaw obcych w historii języka polskiego jest *anty-* byłby znacznym uproszczeniem, nawet mimo tego, że na przestrzeni wieków zanotowano najwięcej formacji utworzonych za jego pomocą (ponad 60). Owszem, prefiks *anty-* jest najbardziej produktywny przy podstawach przyswojonych spośród innych prefiksów obcych, ale w XX w. Rozkład ten inaczej wygląda we wcześniejszych okresach: w XVI w. i XVII–XVIII w. największą produktywnością w zakresie derywatów od podstaw obcych charakteryzował się prefiks *archi-//arcy-*, natomiast w XIX w. najbardziej produktywny był przedrostek *kontr(a)-*.

Analogicznie rzecz się przedstawia w przypadku derywatów od podstaw rodzimych: w okresie od XVI do XIX w. do najaktywniejszych należał prefiks *arcy-*, zaś w XX w. pozycję tę zajął przedrostek *anty-*.

Relacje ilościowe pomiędzy derywatami od podstaw genetycznie obcych i rodzimych, utworzonymi za pomocą poszczególnych przedrostków, pokazano w tabeli 3.

Najbardziej produktywny w historii języka polskiego był prefiks *anty-* (95). Tuż za nim lokuje się przedrostek *archi-//arcy-* (90). Następne miejsce należy do prefiksu *de(z)-* (59), aczkolwiek różnica w ogólnej liczbie derywatów pomiędzy *de(z)-* a *anty-* i *archi-//arcy-* jest duża (ponad 30 derywatów). Obok prefiksu *de(z)-* plasują się przedrostki *kontr(a)-* (57) i *re-* (50). Kolejne miejsca zajmują odpowiednio: *wice-* (33), *super-* (31), *sub-* (28), *a(n)-* (24), *para-*, *ultra-* (21), *hiper-* (20), *pro-* (19), *proto-* (18), *meta-*, *pre-* (15), *ober-* (14), *dys-* (11), *ekstra-*, *post-* (7).

Przedstawione tu dane liczbowe, mające w znacznym zakresie dość orientacyjny charakter, pozwoliły wskazać trzy strefy aktywności słowotwórczej badanych przedrostków obcych:

- prefiksy o wysokiej produktywności w historii języka polskiego: *anty-* (95–91)⁵⁷, *archi-//arcy-* (90–86),
- prefiksy o średniej produktywności: *de(z)-*, *kontr(a)-* (60–56), *re-* (50–46),
- prefiksy o małej produktywności: *wice-*, *super-* (35–31), *sub-* (30–26), *a(n)-*, *para-*, *ultra-* (25–21), *hiper-*, *pro-*, *proto-* (20–16), *meta-*, *pre-*, *ober-*, *dys-* (15–11) i bardzo małej produktywności: *ekstra-*, *post-* (10–6).

i *super-* (5–1), XIX w.: *pre-* (40–35), *de(z)-* (35–31), *re-* (25–21), *kontr(a)-*, *ober-* (20–16), *dys-*, *anty-* (15–11), *proto-*, *pro-*, *a(n)-* (10–6), *super-*, *ekstra-* i *post-*, i *sub-*, i *wice-*, *meta-* (5–1), XX w.: *de(z)-* (20–16), *a(n)-* (15–11), *dys-* i *re-*, *anty-* (10–6), *kontr(a)-* i *pre-*, *super-*, *proto-*, *ekstra-* i *ober-*, i *pro-*, i *meta-* (5–1).

⁵⁷ Dane liczbowe ujęto tu w ramach przedziałów: 95–91, 90–86, 85–81 itd.

T a b e l a 3. Produktywność prefiksów obcych w zakresie rzeczownikowych derywatów utworzonych od podstaw przyswojonych oraz rodzimych w historii polszczyzny

Wyszczególnienie	Derywaty od podstaw przyswojonych					Derywaty od podstaw rodzimych					Derywaty od podstaw przyswojonych i rodzimych – razem					Ogółem liczba derywatów w historii języka polskiego
	do XV/XVI w.	XVI w.	XVII-XVIII w.	XIX w.	XX w.	do XV/XVI w.	XVI w.	XVII-XVIII w.	XIX w.	XX w.	do XV/XVI w.	XVI w.	XVII-XVIII w.	XIX w.	XX w.	
<i>a(n)-</i>				8	12					4				8	16	24
<i>anty-</i>		1		23	63					8		1		23	71	95
<i>archi-//arcy-</i>		12	12	7	3		9	27	16	4		21	39	23	7	90
<i>de(z)-</i>				9	50									9	50	59
<i>dys-</i>				5	6									5	6	11
<i>ekstra-</i>				6					1					7		7
<i>hiper-</i>				8	9					3				8	12	20
<i>kontr(a)-</i>				35	14				3	5				38	19	57
<i>meta-</i>				4					9	2				13	2	15
<i>ober-</i>				9					5					14		14
<i>para-</i>				9					10	2				19	2	21
<i>post-</i>			1		6								1		6	7
<i>pre-</i>				4	11									4	11	15
<i>pro-</i>				11	7			1					1	11	7	19
<i>proto-</i>		1	1	10	5			1		1		1	1	10	6	18
<i>re-</i>				16	34									16	34	50
<i>sub-</i>			4	17	7								4	17	7	28
<i>super-</i>			2	10	14					5			2	10	19	31
<i>ultra-</i>				10	8				1	2				11	10	21
<i>wice-</i>				16	7				5	4				21	11	33

Produktywność formantów słowotwórczych zależy od wielu czynników zewnętrznych (np. moda językowa) i wewnętrznych (fonetyczne, morfologiczne, semantyczne, stylistyczne) (zob. Satkiewicz 1969b; GHJPb 2001, 374–376; Kleszczowa 2001c, 52). Ograniczenia semantyczno-stylistyczne (por. rozdz. IV, V) mają niebagatelne znaczenie dla kwestii aktywności prefiksów obcych, gdyż dość wysoka precyzja znaczeniowa i ewokowanie konkretnych odmian stylistycznych mogą w znacznym stopniu powodować dość niską produktywność. Synonimiczne środki słowotwórcze w postaci przedrostków rodzimych bądź

innych przedrostków obcych również potrafią skutecznie obniżyć produktywność poszczególnych afiksów (zob. rozdz. IV; Kleszczowa 1993). Wysoki stopień rozwarstwienia semantycznego prowadzi do wzrostu aktywności słowotwórczej, jak to miało miejsce w przypadku prefiksu *arcy-*. W konsekwencji jednak to rozchwianie sensu, którego skutkiem była utrata pierwotnej funkcji afiksu, doprowadziło do osłabienia produktywności *arcy-* (zob. Kleszczowa 2006b, 226; 2008, 25–28).

Wynikający z możliwości łatwego przyłączania się do całych wyrazów⁵⁸ brak ograniczeń morfologicznych powinien sprzyjać wysokiej produktywności prefiksów obcych, a jednak produktywność wielu analizowanych przedrostków nie jest wysoka na przestrzeni wieków. Bardzo dobrze w tym wypadku widać, że funkcjonowanie poszczególnych prefiksów w systemie słowotwórczym tylko w niewielkim stopniu zależy od czynników natury morfologicznej, co z pewnością przemawia za leksykalnym charakterem słowotwórstwa (zob. Kleszczowa 2005b, 253–263; Pastuchowa 2007).

Wydaje się, że dobrze opisane w literaturze przedmiotu zjawisko produktywności formantów można zamknąć w ramach pewnych reguł, które decydują, że dany środek słowotwórczy wykazuje rosnącą lub malejącą aktywność. Okazuje się jednak, że produktywność afiksów (w tym przypadku prefiksów obcych) wymyka się takiemu nieco sztywnemu sposobowi opisu, gdyż jej charakter nie jest systemowy. Prefiksy obce na przestrzeni kolejnych okresów w historii języka polskiego charakteryzują się na ogół zmienną aktywnością, a w zakresie łączliwości z podstawami rodzimymi – zmienną i niską. W naszym materiale nie zaobserwowano jednak sytuacji, kiedy doszło do zupełnego zaniku prefiksu, choć, jak wiadomo, jest to proces długotrwały (por. Kleszczowa 2006b). Odnotowano natomiast wiele derywatów, które miały nietrwały charakter, np. *arcypubliczna*, *arcyzłodziej*, *ekstramundur*, *kontrawaga*, *kontrzwiązek*, *oberdziad*, *prozapas*, *subprzeor* itd. Przyczyn ich zaniku należy upatrywać w różnych czynnikach lingwistycznych i ekstralingwistycznych (zob. Długosz-Kurczabowa 1992; Kleszczowa 1993; 2000). Można się jednak zastanawiać, dlaczego w przypadku wyrazów z lewostronnymi afiksami obcymi przeważnie giną derywaty utworzone od podstaw rodzimych. Zjawisko wychodzenia leksemów z użycia wobec trwałej, choć naznaczonej zmianami, pozycji prefiksów obcych wydaje się potwierdzać tezę K. Kleszczowej, że: „Obserwacja produktywności w wyznaczonym odcinku skali czasu to obserwacja intuicji, świadomości językowej użytkowników. Ale powstałe tą drogą nowe leksemy muszą przejść przez filtr stabilizacji jednostek leksykalnych i dopiero ten etap decyduje, jaka będzie produktywność w większej skali – w skali historii języka” (Kleszczowa 2001c, 54).

⁵⁸ Nie dochodzi tu do alternacji morfonologicznych i zmiany przynależności derywatu do innej części mowy niż podstawa. Oba te zjawiska bardzo często zachodzą podczas sufiksacji (por. Dokulił 1979, 75, 11).

Uwagi dotyczące chronologii, trwałości i produktywności analizowanych prefiksów obcych pozwoliły stworzyć diachroniczny opis tej grupy środków morfologicznych, co w konsekwencji umożliwia pokazanie odrębnego miejsca, jakie one zajmują w polskim systemie słowotwórczym. Opis ten dowodzi także tego, że właściwości prefiksów obcych wynikają nie tylko z uwarunkowań słowotwórczych, lecz także leksykalnych. Główną skłonność przedrostków obcych do wiązania się z genetycznie obcymi podstawami należy – jak się wydaje – tłumaczyć przede wszystkim w kontekście zjawisk leksykalnych. Szczegółowe analizy diachroniczne pozwalają na weryfikację pewnych obiegowych sądów, jakie funkcjonują w polonistycznym językoznawstwie historycznym. O wzroście liczebności prefiksów obcych mówi się zazwyczaj w odniesieniu do doby nowopolskiej i polszczyzny najnowszej (zob. Dubisz 2002, 34–35). Natomiast diachroniczna charakterystyka prefiksów obcych skłania do tego, by początek tego zjawiska widzieć w XVI w., a szczególne nasilenie, choć niesłabnące do dziś – na przełomie XVII i XVIII w.

Rozdział IV

CHARAKTERYSTYKA SEMANTYCZNA WYRAZÓW Z PREFIKSAM I OBCEGO POCHODZENIA I PREFIKSÓW OBCEGO POCHODZENIA

W celu dokonania charakterystyki semantycznej analizowanych prefiksów obcych należy zwrócić uwagę na kilka aspektów: znaczenia¹ komunikowane przez przedrostki obce w językach, w których mają one swoją genezę, wartość semantyczną odnotowywanych w ramach kolejnych okresów derywatów z lewostronnymi afiksami obcymi (zapożyczeń, które uzyskały w polszczyźnie podzielność formalno-semantyczną oraz wyrazów utworzonych od podstaw przyswojonych i rodzimych), semantykę podstaw słotwórczych odnotowanych formacji.

Uwagi na temat semantyki analizowanych prefiksów obcych ściśle się wiążą z wartością znaczeniową podstaw słotwórczych derywatów, znajdujących się w kręgu naszych badań. Jednak możliwość przyłączania się przedrostków do podstaw reprezentujących rozmaite klasy znaczeniowe, która wynika ze słotwórczej specyfiki prefiksów w ogóle (por. Dokulil 1979, 11, 75), w znacznym stopniu może komplikować semantyczną charakterystykę tychże wyrazów podstawowych². Główne ograniczenia w łączliwości prefiksów obcych tkwią bowiem w czynnikach natury słotwórczej, a nie semantycznej. Otóż, jak można się przekonać z wielu poczynionych przez nas analiz (por. rozdz. I, III), przedrostki obce preferują zwykle podstawy, które również mają obcą genezę. Podstawy odnotowanych przez nas derywatów na ogół są rzeczownikami, choć, jak wiadomo, analizowane prefiksy mogą się również łączyć z innymi częściami mowy (por. Kleszczowa 2001a, Zarębski 2012a–b). Opisywane derywaty prefiksalne pozostają w obrębie tej samej części mowy, do której należały wyrazy podstawowe. Prefiksy zaś pełnią w tych derywatach zazwyczaj funkcję modyfikacyjną³ (por. GWJP 1998, 376, 430–432). Dlatego też semantyczna charakterystyka podstaw

¹ Znaczenia wnoszone przez poszczególne prefiksy obce w analizie składnikowej mogą odpowiadać pojęciu *se m u, s k ł a d n i k a s e m a n t y c z n e g o* (por. Lyons 1984, 303–317; Bierwisch 1986; Grzegorzczkowska 2002, 102–105). Interesującym przykładem opisu składnikowej funkcji formantów jest rozdział w książce S. Grabiasa poświęconej ekspresywności języka (por. Grabias 1981, 45–54; zob. też Puzynina 1976b, 97–98).

² Rozproszone uwagi na ten temat zostały zawarte w częściach poświęconych konkretnym prefiksom (por. rozdz. II).

³ Problem wygląda inaczej w odniesieniu do sufiksów obcych, które znacznie częściej przyłączają się do podstaw rodzimych. Sufiksy te pełnią zwykle funkcję mutacyjną, co powoduje różnego rodzaju ograniczenia w zakresie doboru podstaw (zob. Waszakowa 1993; 1994b, 59–214).

jest tu ściśle sprzężona z wartością znaczeniową derywatów, ponieważ treść podstaw w tego typu przypadkach ulega zazwyczaj tylko wzbogaceniu „[...] o dodatkowy składnik (składniki), bez zmiany kategorii denotatu” (Nagórko 2002, 200).

Uwagi dotyczące sygnalizowanych kwestii pozwolą uchwycić zestaw sensów niesionych przez poszczególne prefiksy w obrębie kolejnych etapów w historii polszczyzny. Zaproponowane postępowanie badawcze powinno w konsekwencji zaowocować naszkicowaniem linii rozwojowej w zakresie semantyki analizowanych środków słotwórczych. Mamy tu na myśli wszelkie zmiany lub ich brak w obrębie znaczeń prefiksów obcych w odniesieniu do stanu pierwotnego (tj. semantyki, jaką charakteryzował się dany przedrostek w języku, z którego polszczyzna zapożyczyła leksemy, dające asumpt do wyabstrahowania się tego przedrostka) w porównaniu z kolejnymi okresami w historii języka polskiego.

Na wstępie należy zaznaczyć, że znaczna część szczegółowych uwag poświęconych semantyce analizowanych prefiksów znalazła się w monografiach konkretnych przedrostków (por. rozdz. II)⁴. W niniejszym rozdziale będziemy zmierzać w stronę pewnych uogólnień na temat warstwy znaczeniowej analizowanych środków słotwórczych, co pozwoli zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt specyfiki przedrostków obcych, decydujący o ich odrębnym miejscu w języku polskim.

1. Stałość i zmienność wartości semantycznej prefiksów obcych w ujęciu historycznym

Analizowane prefiksy zazwyczaj miały w językach źródłowych dość konkretne znaczenia⁵, np. **a(n)-** (gr. *a-*, *an-*) ‘nie, bez’, **anty-** (gr. *anti*) ‘przeciw, naprzeciw’, **archi-//arcy-** (łac. *arci-*, *archi* z gr. *archē*) ‘początek’, **ober** (niem. *ober*) ‘wyższy’, **hiper-** (gr. *hypér*) ‘nad, ponad’, **post-** (łac. *post*) ‘potem, później’, **pre-** (łac. *prae*) ‘na przedzie, naprzód’, **proto-** (gr. *prótos*) ‘pierwszy’, **wice-** (łac. *vice* od *vicis*) ‘zmienna kolejność, kolejne występowanie czegoś, zmiana sytuacji, wymiana czegoś’, chociaż często też były one nośnikami wielu różnych sensów, np. **kontr(a)-** (łac. *contra*) 1. (o miejscu) ‘naprzeciwko, na wprost czegoś’, 2. ‘nawzajem, wzajemnie’, 3. ‘przeciwnie’, 4. ‘przeciw komuś, czemuś, wbrew’, 5. ‘względem kogoś’

⁴ Nie unikniemy tu jednak powtórzenia pewnych spostrzeżeń, jakie znalazły się w innych partiach pracy. Wydaje się to jednak konieczne w celu wskazania pewnych prawidłowości i uogólnień w zakresie płaszczyzny semantycznej analizowanego materiału.

⁵ Znaczenia przedrostków w językach źródłowych za: SLP; SWO; WSWO. Przedrostki te w języku źródłowym mogły funkcjonować jako przysłówki, przyimki lub prefiksy, np. jako przedrostek funkcjonowały morfemy: *dis-* (łac.), *re-* (łac.), jako przyimki: *de* (łac.), *pro* (łac.), jako przysłówek *prae* (łac.), jako przedrostek i przyimek: *sub* (łac.), jako przysłówek i przyimek: *contra* (łac.), *extra* (łac.), *post* (łac.), *super* (łac.), *ultra* (łac.) itd. (zob. SLP).

itd., **de(z)-** (łac. *de*) 1. (o miejscu) ‘z, od’, 2. (o czasie) ‘po’, 3. ‘z powodu czegoś’ itd., **dys-** (łac. *dis-*) 1. ‘podział’, 2. ‘oddalenie’, 3. ‘dokładność’, **ekstra-** (łac. *extra*) 1. (o miejscu, kierunku) ‘na zewnątrz’, 2. ‘poza czymś’, 3. przen. o wyłączeniu z czegoś: ‘poza, przeciw, wbrew, bez, ponad, powyżej, oprócz’ itd., **meta-** (gr. *metá*) ‘prze-, między, poza, według, wśród, łącznie z czymś’, **para-** (gr. *pará*) ‘przy, obok, poza czymś’, **pro-** (łac. *pro*) 1. ‘przed czymś’, 2. ‘w obronie’, **re-** (łac. *re-*) 1. ‘powrót’ lub ‘nawrót’, 2. ‘sprzeciw, opór’, 3. ‘wzajemność’, **sub-** (łac. *sub*) 1. ‘ruch skierowany w górę’, 2. ‘położenie pod czymś lub ruch skierowany w dół’, 3. a) ‘następstwo’, b) ‘pomoc’, c) ‘osłabienie’, d) ‘podwładność, zależność’, **super-** (łac. *super*) 1. ‘z góry, u góry, na gorze’, 2. przen. a) ‘nadto, prócz tego, więcej’, b) ‘(jeszcze) więcej, ponadto’, c) ‘zresztą’ 3. (o miejscu): a) ‘nad, ponad, powyżej’, b) ‘przez, poza, na’, 4. (o czasie): ‘podczas, przy’, 5. ‘ponad, poza, oprócz, przede wszystkim’, **ultra-** (łac. *ultra*) 1. (o miejscu) ‘za, poza, z tamtej strony’, 2. przen. a) (o czasie) ‘dłużej niż, po’, b) (o stopniu, ilości) ‘więcej niż, ponad’ itd.

Po wydzieleniu się z serii wyrazów genetycznie obcych już na gruncie polszczyzny przedrostki, które miały w języku źródłowym wiele znaczeń, występowały zwykle w jednym lub dwóch sensach. W momencie wyabstrahowania się i zapoczątkowania aktywności słowotwórczej prefiksy te były zwykle nośnikami tylko tych znaczeń, które wyrażały najczęściej w językach źródłowych. W późniejszych etapach analizowane przedrostki mogły zostać objęte procesem „obrazowania znaczeniami”⁶ lub specjalizacji semantycznej.

W związku z tym obserwacja semantyki leksemów z lewostronnymi afiksami obcymi w ujęciu historycznym pozwala wydzielić w obrębie tych afiksów dwie podstawowe grupy:

- 1) prefiksy, które w dziejach ich funkcjonowania w polszczyźnie powiększały zakres komunikowanych znaczeń;
- 2) prefiksy, w przypadku których doszło do ograniczenia znaczeń, co w konsekwencji doprowadziło do ich specjalizacji znaczeniowej (chodzi tu o takie afiksy, które pierwotnie funkcjonowały w języku polskim w więcej niż jednym znaczeniu, zaś w późniejszych etapach rozwoju języka można zaobserwować zmniejszenie liczby sensów do jednego).

Ad. 1. Jeżeli chodzi o prefiksy obce, które w dziejach języka polskiego powiększyły zasób wyrażanych znaczeń, to należy zauważyć, że ów przyrost jest ściśle powiązany z rozszerzającym się zasobem podstaw, które mogą się łączyć z konkretnymi przedrostkami. Dany prefiks, łącząc się z pewną klasą semantyczną⁷, nabiera niejako nowego znaczenia, choć częściej należałoby tu mówić o nowych odcieniach znaczeniowych (zob. Apresjan 2000, 229).

⁶ Por. Janowska 2007, 69.

⁷ Na temat klas semantycznych tworzonych przez sufiksy obce (np. nazwy związków chemicznych z przyrostkami: *-an*, *-i(y)d*, *-ol*, *-al*, *-i(y)na*, *-i(y)l*, *-i(y)t*) pisze K. Waszakowa (por. Waszakowa 1993, 123).

Rozwarstwienie semantyczne na gruncie polszczyzny dotknęło przedrostki: *a(n)-*, *anty-*, *de(z)-* i *dys-*.

Wielość znaczeń jest charakterystyczna przede wszystkim dla przedrostka *anty-*, który w języku źródłowym (tj. w grece) odznaczał się dość dużą precyzją znaczeniową. Podstawową funkcją prefiksu *anty-* od momentu jego pojawienia się w języku polskim aż do czasów najnowszych było wskazywanie na przeciwieństwo i zaprzeczenie tego, o czym informuje podstawa. Afiks *anty-* występował w rzeczownikach oznaczających przeciwników tego, na co wskazywała podstawa: **do XV/XVI w.**, np. *Antychrystus*, **XVI w.**, np. *antyromanista*, *antypapież*, **XIX w.**, np. *antydemokrata*, *antynacjonalista*, **XX w.**, np. *antyklerykał*, *antyrojalista*. Analizowany prefiks w XIX i XX w. często też tworzył nazwy doktryn i kierunków, które przeczą znaczeniu podstaw, np. *antyliberalizm*, *antysocjalizm*, *antykomunizm*. W okresie obejmującym wiek XIX i XX pojawiła się nowa klasa semantyczna z prefiksem *anty-*, a mianowicie terminy z zakresu rozmaitych dziedzin naukowych, negujące znaczenie podstawowych rzeczowników, np. *antygrafia*. W XX w. szczególnie częste są tu terminy z obszaru literaturo- i kulturoznawstwa, np. *antyfilm*, *antypowieść*, *antyproza*. Również w tym samym okresie prefiks *anty-* zaczął derywować rzeczowniki, które mieszczą się w klasie nazw oznaczających substancję przeciwdziałające i zapobiegające czemu, np. *antyutle niacz*, a nawet zastępujące co, np. *antymetabolit*.

Sensowi negacji mogą towarzyszyć również inne bardziej szczegółowe znaczenia: zaprzeczenie oraz informacja o nieprawnie wykonywanej funkcji, np. *antypapież*, *antycesarz*, zaprzeczenie i brak czego, np. *antytalent*, zaprzeczenie i pewna sprzeczność, np. *antybohater* itd. (por. rozdz. IV, p. 2).

O „rozrzucie semantycznym” (Waszakowa 1993, 123) prefiksu *anty-* świadczy również obecność w XIX i XX w. rzeczowników, w których sens zaprzeczenia jest marginalny, bowiem oznaczają one pewnego rodzaju nową jakość, nowe zjawisko, podgatunek w swej klasie, np. *antykrytyka*, *antychlor* oraz nazwy przedmiotów, ciał umieszczonych po przeciwnej stronie niż strona, na której znajduje się obiekt wskazany w podstawie, np. *antykatoda*, *antyneutron*.

Przedrostek *a(n)-* początkowo wskazywał w polszczyźnie przede wszystkim na zaprzeczenie tego, o czym informował rzeczownik podstawowy: **XVII–XVIII w.**, np. *akatolik*. Z czasem do sensu negacji, który stanowi swego rodzaju centrum znaczeniowe przedrostka *a(n)-* (**XIX w.**, np. *anempiryzm*, *akosmizm*, **XX w.**, np. *asynchronizm*), zaczęły dołączać inne: wskazanie na brak czego (**XIX w.**, np. *aideizm*, *asymetria*, **XX w.**, np. *atypia*), usunięcie czego (**XIX w.**, np. *anastygmat*). Ten zasób znaczeń podlegał systematycznemu wzrostowi, o czym świadczy obserwacja derywatów z *a(n)-* w ramach XX w. Do wcześniej zasygnalizowanych sensów dołączyły nowe: niezdolność, nieumiejętność czego, np. *agramatyzm*, *aleksykalizm*, zaprzeczenie i rezygnacja, np. *amoralizm* itd.⁸ Często różne

⁸ Na temat znaczeń przedrostka *a(n)-* we współczesnych derywatach przymiotnikowych por. Wójcikowska 1997, 156.

znaczenia przedrostka *a(n)-* mogą się kumulować w tym samym derywacie, np. obojętność i negacja, por. *asemityzm*, brak i negacja, por. *ahistoryzm*. Niekiedy też sensowi negacji towarzyszy wskazanie na nową jakość, podgatunek, rodzaj tego, co wyraża podstawa, np. *anion*, *anaerob*, *amitoza*. W XX w. mimo rozwarstwienia semantycznego prefiks *a(n)-* specjalizuje się w tworzeniu pewnych klas znaczeniowych. Można do nich zaliczyć nazwy doktryn, kierunków i postaw negujące znaczenia rzeczowników podstawowych na *-izm/-yzm*, np. *ahistoryzm*, *aintelektualizm*, *amoralizm* czy nazwy różnego rodzaju chorób i schorzeń, np. *agrafia*, *agramatyzm*, *aleksja*, *aleksykalizm*, *astygmatyzm*.

Dużym rozwarstwieniem semantycznym na przestrzeni dziejów charakteryzują się rzeczowniki z przedrostkiem *de(z)-*. Afiks ten zaczął funkcjonować w polszczyźnie jako środek wyrażający brak, utratę, pozbawienie czego, niedostatek: **XVII–XVIII w.**, np. *dekompozycja*, *depopulacja*. Sensy te są komunikowane przez afiks *de(z)-* także w następnych wiekach: **XIX i XX w.**, np. *dekoloryzacja*, *dejonizacja*, *desakralizacja*. W XIX w. pojawiają się rzeczowniki, w których analizowany prefiks informuje o zepsuciu czego, negatywnej zmianie, np. *deformacja*, redukcji czego, np. *demonetyzacja*, podziale i rozkładzie, np. *decentralizacja*, *denitryfikacja*. W wielu derywatach obserwujemy zjawisko kumulowania różnych funkcji semantycznych przedrostka *de(z)-*: brak, likwidacja oraz informacja o zanikaniu tego, co wyraża podstawa, np. *deglacjacja*, *dekapitalizacja*, *depalatalizacja*, zmniejszanie, łagodzenie, a w konsekwencji brak czego, np. *dekompresja*. Wśród rzeczowników z przedrostkiem *de(z)-* można zauważyć także takie, które wskazują na: szacowanie czego, np. *detaksacja*, ujawnianie czego, np. *dekonspiracja* czy pewne trudności, np. w odczytaniu czego, por. *deszyfracja*. Afiks *de(z)-* wnosi również znaczenie odwrotności i przeciwieństwa, np. *dekoninktura*, *demodulacja*.

Warto zwrócić uwagę, że w dobie nowopolskiej, a zwłaszcza w XX w., przedrostek *de(z)-* tworzy wyrazistą klasę różnego rodzaju terminów naukowych, np. *dejonizacja*, *demitologizacja*, *denazalizacja*⁹.

Nieco mniejszym rozwarstwieniem semantycznym niż przywoływane przedrostki charakteryzuje się prefiks *dys-*. Pierwotnie, tj. w XVII–XVIII w., oznaczał on w polszczyźnie brak czego, np. *dysharmonia* lub zaprzeczenie sensu podstawy, np. *dysunita*. Prefiks *dys-* funkcjonuje w obu tych znaczeniach także w XIX i XX w.: na brak czego wskazują rzeczowniki typu *dysproporcja*, *dyskwalifikacja*, zaś zaprzeczenie i odwrotność znaczenia podstawy widać w takich derywatach, jak np. *dyzasymilacja*, *dyspalatalizacja*. Podobnie, jak to ma miejsce w przypadku formacji z niektórymi innymi przedrostkami obcymi, wyrazy z *dys-* mogą kumulować kilka różnych wartości znaczeniowych: brak i zaprzeczenie, np. *dysgracja*.

⁹ Przedrostek *de(z)-* wnosi także sens ‘pochodzący od czego’, ale wyłącznie w przymiotnikach (por. Zarębski 2012a).

W XIX w. afiks *dys-* stał się środkiem wyrażającym znaczenie podziału, rozdzielenia, rozłączenia, np. *dyslokacja*, *dyssekcja*. Co ciekawe, w XX w. pojawiła się wyrazista i dość jednorodna pod względem znaczeniowym klasa nazw wskazujących na pewne zaburzenia w funkcjonowaniu organizmów żywych, np. *dysfunkcja*, *dysleksja*.

Ad. 2. Obserwacja analizowanego materiału dowodzi, że znacznie częściej niż do przyrostu znaczeń dochodzi do specjalizacji znaczeniowej prefiksów obcych. Przedrostki, które na jakimś etapie w dziejach polszczyzny zaczęły funkcjonować jako środki wyrażające więcej niż jeden sens, wykazują tendencję do ograniczania tych znaczeń.

Omawiana grupa jest wewnętrznie zróżnicowana. W jej obrębie należy wskazać prefiksy, które charakteryzowały się zmienną wartością znaczeniową na przestrzeni wieków. Mogły one okresowo powiększać zasób znaczeń, po czym niektóre z tych nowych sensów zanikały. W konsekwencji ograniczania liczby wyrażanych znaczeń dany prefiks ulega procesowi specjalizacji semantycznej.

Dość zmienną wartością semantyczną na płaszczyźnie historycznej charakteryzują się prefiksy *kontr(a)-*, *pro-* i *proto-*. Ostatecznie jednak ograniczyły one zasób wyrażanych sensów.

Przedrostek *kontr(a)-* najpierw funkcjonował w polszczyźnie jako środek wyrażający przeciwieństwo i przeciwstawienie: **XVII–XVIII w.**, np. *kontrskarpa*. W XIX w. do podstawowego znaczenia zaczynają dołączać nowe: przeciwny kierunek, np. *kontrpróba*, zmiana położenia, np. *kontrmutra*, wskazanie na pewien podgatunek, rodzaj, np. *kontraoktawa*. W tym czasie odnotowano również dość wyraźne klasy znaczeniowe z prefiksem *kontr(a)-*, np. nazwy działań, akcji wymierzonych przeciwko temu, o czym informuje podstawa typu *kontrmanifest*, *kontragitacja*, terminy muzyczne o znaczeniu 'rodzaj, podtyp tego, o czym informuje podstawa' typu *kontrafagot*, *kontralt* itd.

W XX w. doszło do specjalizacji znaczeniowej analizowanego przedrostka, który wyraźnie wskazuje na przeciwieństwo i przeciwstawienie, np. *kontrofensywa*, *kontroferta*, *kontrpropaganda*, chociaż wciąż może on odsyłać do bardziej szczegółowych sensów. Spośród innych znaczeń, jakie w tym czasie posiada *kontr(a)-*, warto wymienić sens nawiązujący nie tyle do przeciwieństwa, ile do dodatkowości czegoś, innego rodzaju tego, co wyraża podstawa, np. *kontrtytuł*, *kontrnegatyw*.

Do środków wielofunkcyjnych na płaszczyźnie semantycznej można także zaliczyć przedrostek *proto-*. Początkowo funkcjonował on przede wszystkim jako wskaźnik hierarchiczny, oznaczający najwyższe miejsce w danej klasie osób: **XVI w.**, np. *protopop*, **XVII–XVIII w.**, np. *protomedyk*. Afiks *proto-* w tej funkcji był szczególnie popularny w **XIX w.**, np. *protodiakon*, *protokonsultor*, *protooficjał*. Tego typu nowe derywaty nie pojawiają się już w polszczyźnie kolejnego okresu.

Przedrostek *proto-* wyspecjalizował się jako środek wskazujący na początkowe, pierwsze, czasem prymitywne stadium tego, co nazywa podstawa. Świadczy o tym obecność przede wszystkim takich derywatów w leksyce XX w., np. *protogwiazda*, *protorenesans*, *protopektyna*. Leksemy zawierające to znaczenie pojawiły się w XIX w., np. *prototyp*, *protoplazma*.

Interesujący nas prefiks mógł również tworzyć w historii polszczyzny jednordne pod względem semantycznym klasy terminów określających początkową fazę czegoś z zakresu chemii, np. *protofosfor*, *protoseleniur* i mineralogii, np. *protowermikulit*. Warto dodać, iż sensowi 'pierwszy, początkowy' może niekiedy towarzyszyć znaczenie wskazujące na rodzaj, podtyp tego, co nazywa podstawa, np. *protobastyt*.

W przypadku przedrostka *pro-* należy zauważyć, że w historii polszczyzny wskazywał on przede wszystkim na wstępną, przygotowawczą fazę czegoś: XIX w., np. *progimnazjum*, *promorfologia*, XX w., np. *proseminarium*, *prowitamina*. Jego zmiennej wartości semantycznej dowodzi fakt, że przestaje on pozwoli odgrywać rolę środka oznaczającego zastępczą funkcję w stosunku do tego, o czym informuje podstawa. Świadczy o tym zmniejszająca się liczba nowych derywatów tego typu. W XIX w. odnotowano kilka rzeczowników odsyłających do interesującego nas znaczenia, np. *prowikariusz*, *proproboszcz*, *prokatedra*, natomiast w okresie późniejszym, tj. XX w., wystąpił tylko jeden leksem, w którym przedrostek *pro-* wyraża sens 'zastępca kogo': *prodziekan*¹⁰.

Proces uzyskiwania jednorodności semantycznej jest charakterystyczny również dla prefiksów *arcy-*, *ekstra-* i *super-*, które specjalizują się jako środki intensyfikujące znaczenie podstaw.

Przedrostek *archi-//arcy-* początkowo funkcjonował jako wskaźnik hierarchiczny wyrażający relację nadrzędności: do XV/XVI w., np. *archidiakon*, XVI w., np. *archiepiskop*, XVII–XVIII w., np. *arcypop*, *arcymarszałek*, XIX w., np. *arcymistrz*. Bardzo szybko jednak, bo już w XVI w., prefiks *arcy-* zaczął występować w roli intensyfikatora: XVI w., np. *arcydoktor*, *arcydiabeł*, podobnie też w wiekach następnych: XVII–XVIII w., np. *arcyłotr*, *arcyprzyjaciół*, XIX w., np. *arcyserwis*, *arcyoszust*. Obserwacja derywatów z *arcy-* odnotowanych w ramach XX w. pozwala zauważyć, iż przedrostek ten wyspecjalizował się w intensyfikowaniu treści niesionych przez podstawę, np. *arcyłganie*, *arcy-purysta*.

Oslabienie funkcji wskaźnika hierarchicznego na rzecz środka wskazującego na intensyfikację treści można zauważyć w odniesieniu do przedrostka *super-*. Świadczy o tym mała liczba nowych derywatów, odsyłających do

¹⁰ Ponadto prefiks *pro-* w XX w. stał się bardzo wygodnym i popularnym środkiem słowotwórczym wyrażającym znaczenie 'popierający co, sprzyjający komu' w derywacji przymiotnikowej, np. *prospołeczny*, *probrytyjski* (por. Zarębski 2012a). Przymiotniki tego typu nie były notowane w okresach wcześniejszych.

znaczenia nadrzędności w polszczyźnie ostatniego z badanych okresów, tj. w XX w.¹¹ Rzeczowniki tego typu pojawiały się w leksyce okresów wcześniejszych: **XVII–XVIII w.**, np. *superarbiter*, **XIX w.**, np. *supernumeracusz*, chociaż nigdy nie były częste. Analiza materiału pozwala dostrzec stopniowe specjalizowanie się przedrostka *super-* w roli środka intensyfikującego znaczenie podstaw¹²: **XX w.**, np. *superfilm*, *superforteca*. Tej intensyfikacji mogą towarzyszyć dodatkowe odcienie semantyczne (por. rozdz. II, p. 18).

Proces specjalizacji znaczeniowej zaszedł również w przypadku prefiksu *ekstra-*. Mógł on wyrażać albo nadzwyczajność, niezwykłość czego: **XIX w.**, np. *ekstrakurier*, *ekstrapociąg*, albo informował o dodatkowości czego: **XIX w.**, np. *ekstraprąd*¹³. Nieobecność w XX w. nowych derywatów wskazujących na sens ‘dodatkowy’ pozwala przypuszczać, że przedrostek *ekstra-* funkcjonuje przede wszystkim jako intensyfikator treści niesionych przez podstawy słowotwórcze¹⁴.

O ograniczeniu liczby znaczeń owocuującej dużą precyzją semantyczną można także mówić w odniesieniu do przedrostków *re-* i *sub-*.

Afiks *re-* początkowo wyrażał ponowienie, powtórzenie tego, o czym informuje podstawa: **XVI w.**, np. *reintegracja*. Sens ten dominował w polszczyźnie okresów późniejszych: **XIX w.**, np. *rekonstrukcja*, **XX w.**, np. *reedukacja*, *reinfekcja*, *resocjalizacja*. Z czasem afiks ten zaczął też funkcjonować jako środek wskazujący na czynność przeciwną wobec tej, którą nazywa podstawa: **XVII–XVIII w.**, np. *reakcja*, **XIX w.**, np. *rekonfederacja*, *remanifest*, *reprotestacja*. Jednakże w XX w. funkcja ta uległa znacznemu osłabieniu, o czym świadczą nieliczne w porównaniu z okresem wcześniejszym derywaty odsyłające do znaczenia ‘przeciwdziałanie czemuś’, np. *repigmentacja*. Dominującym i właściwie jedynym znaczeniem przedrostka *re-* w XX w. stało się wskazywanie na powtórzenie czego, choć mogą mu towarzyszyć różnego rodzaju odcienie semantyczne: informacja o zmianie, przebudowie, np. *reorientacja*, powrocie do czego, np. *reemigracja*, *repatriacja*.

Afiks *sub-* pierwotnie w języku polskim występował w roli wskaźnika hierarchicznego odsyłającego do znaczenia podrzędności: **XVII–XVIII w.**, np. *subbasha*, *subdelegat*. W polszczyźnie okresu późniejszego liczba nowych derywatów nazywających osoby pełniące podrzędną funkcję wobec tego, co wyraża podstawa, ulega znacznemu zmniejszeniu. Prefiks *sub-* nadal odsyła do znaczenia podrzędności, ale specjalizuje się w tworzeniu nazw nieosobowych, które określają

¹¹ W najnowszej polszczyźnie zdarzają się derywaty z *super-*, w których pełni on funkcję wskaźnika hierarchicznego (por. Waszakowa 2005, 128).

¹² Najdobitniej świadczy o tym najnowsza leksyka (zob. Gębka, Szupryczyńska 1995; Przybylska 1995; Szupryczyńska 1995; Waszakowa 2005, 127–128).

¹³ W przymiotnikach może też wnosić znaczenie ‘położony poza czymś, zewnętrzny’ (por. Zarębski 2012a).

¹⁴ K. Waszakowa w najnowszym materiale odnotowała jednak kilka derywatów, w których *ekstra-* wnosi znaczenie ‘dodatkowy’ (zob. Waszakowa 2005, 132).

pewien podgatunek, obiekt charakteryzujący się mniejszym rozmiarem, drugorzędną funkcją niż rzeczownik przywołany w podstawie, np. **XIX w.**, np. *subkomitet*, *sublicytacja*, **XX w.**, np. *subkonto*, *subkultura*.

Do przedrostków, które charakteryzowały się stałą wartością semantyczną i wynikającą z tego małą różnorodnością znaczeniową w historii polszczyzny, należą: *hiper-*, *meta-*, *ober-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *ultra-* i *wice-*. Afiksy te specjalizują się w wyrażaniu bardzo konkretnych sensów.

Prefiks *hiper-* wskazuje na nadmiar, nadwyżkę, przekraczanie wielkości, jakiejś normy: **XIX w.**, np. *hiperanaliza*, *hiperkrytycyzm*, **XX w.**, np. *hiperdźwięk*, *hiperinflacja*. Może on wyrażać także inne sensy, które jednak pozostają w ścisłym związku ze znaczeniem podstawowym: środek najlepszy w swej klasie, np. *hipercykl*, dodatkowość czego, np. *hiperjądro* itd. Wyłącznie w funkcji intensyfikującej występował w polszczyźnie afiks *ultra-*: **XIX w.**, np. *ultranacjonalista*, **XX w.**, np. *ultrakonserwatyzm*.

Jednorodnością i precyzją semantyczną w historii języka polskiego charakteryzują się przedrostki *pre-* i *post-*. Pierwszy wskazuje na uprzedniość, wcześniejszość, początek zjawiska: **XIX w.**, np. *preegzystencja*, **XX w.**, np. *predeterminizm*, *preorientacja*, zaś *post-* odsyła do następności, późniejszej fazy tego, co zostało wyrażone w podstawie: **XX w.**, np. *postglacjał*, *postimpresjonizm*.

Przedrostki *ober-* i *wice-* konsekwentnie funkcjonowały jako wskaźniki hierarchiczne. Afiks *ober-* wyrażał nadrzędność: **XIX w.**, np. *oberleśniczy*, *oberkomisarz*, **XX w.**, np. *oberprokurator*, natomiast *wice-* komunikuje podrzędność, zastępczą funkcję: **XVI w.**, np. *wiceregent*, **XIX w.**, np. *wiceadmiral*, **XX w.**, np. *wicepremier*.

W tej grupie mieszczą się także prefiksy *para-* i *meta-*. Podczas gdy pierwszy zazwyczaj oznacza pozorne podobieństwo i negację: **XIX w.**, np. *parafantazja*, **XX w.**, np. *paramedycyna*, drugi wskazuje na ogólność: **XIX w.**, np. *metageometria*, **XX w.**, np. *metafilozofia*.

Na podstawie poczynionych spostrzeżeń i bardziej szczegółowych uwag, zawartych w obrębie monografii, poświęconych poszczególnym prefiksom (por. rozdz. II), można zauważyć, że w przypadku przedrostków obcych znacznie częściej dochodzi do specjalizacji semantycznej niż do pojawiania się nowych sensów. Jeśli nawet prefiks zaczyna funkcjonować jako środek wyrażający nowe znaczenie, to jest ono bliskie sensom podstawowym. Te zaś są zazwyczaj wynikiem kontynuacji treści, jakie odpowiedni przedrostek wyrażał w języku źródłowym. Co więcej, obrastanie nowymi sensami nie przeszkadza przedrostkom obcym w osiągnięciu na pewnym etapie precyzji znaczeniowej. Można sądzić, że prefiksy obce, podobnie jak sufiksy obce, mają szczególną tendencję do wskazywania konkretnych i precyzyjnych znaczeń (zob. Waszakowa 1993, 125–126). Fakt ten pozwala je traktować jako środki tworzące zwarty podsystem w ramach polskiego słowotwórstwa.

2. Udział prefiksów obcych w kształtowaniu się kategorii pojęciowych

Obecność w polszczyźnie elementów o obcej proveniencji jest zazwyczaj spowodowana czynnikami zewnętrznymi, wiąże się z pojawianiem się nowych desygnatów, przemianami społeczno-kulturowymi czy modą językową. Zapotrzebowanie użytkowników języka na nowe słowa prowadzi do pomnażania zasobu słownego. Sięganie po obce elementy wynika również z przyczyn wewnętrznojęzycznych, wśród których jako dominującą należałoby wskazać tendencję do redundancji, której konsekwencją jest synonimia (zob. Kleszczowa 2007b). Leksemy genetycznie obce bardzo rzadko są jednak synonimami absolutnymi¹⁵ w stosunku do wyrazów rodzimych, gdyż może je różnić odcień semantyczny czy zasięg stylistyczny (por. Szymczak 1978, 204). Nie inaczej sprawa wygląda w przypadku prefiksów obcych. Wyabstrahowują się one z serii wyrazów obcych 1) albo w celu wypełniania luk leksykalnych¹⁶, jakie istnieją w języku, 2) albo też poszerzają zakres środków morfologicznych w obrębie pewnych kategorii pojęciowych. W odniesieniu do pierwszej ze wskazanych możliwości, należy zaznaczyć, że chodzi nam tu o takie przypadki, kiedy dany prefiks nie ma synonimicznych odpowiedników w postaci środków rodzimych w ramach odpowiedniej kategorii semantycznej. Natomiast w drugim przypadku idzie o włączanie się prefiksów obcych do istniejących kategorii semantycznych. W konsekwencji zaczynają one funkcjonować na zasadzie synonimów z morfemami rodzimymi, a niekiedy też z innymi prefiksami obcymi. Rzadko jednak się zdarza, by lewostronne afiksy obce wypełniały luki semantyczne, tworząc nowe kategorie pojęciowe¹⁷. Znacznie częściej przedrostki obce wyrażają te same lub podobne znaczenia, jakie są komunikowane przez morfemy rodzime.

Przyjrzyjmy się kategoriom pojęciowym w obrębie słowotwórstwa rzeczownika¹⁸, które okazały się szczególnie podatne na przyjmowanie prefiksów obcych.

¹⁵ Wątpliwości co do istnienia tzw. synonimów absolutnych w ogóle wyraża A. Nagórko (zob. Nagórko 2004, 8).

¹⁶ Pojęcie luki leksykalnej za: Lyons 1984, 290–293.

¹⁷ Wśród przypadków tego typu można wskazać przedrostek *pro-* w znaczeniu ‘popierający kogo’ w derywacji przymiotnikowej. Najbliższym odpowiednikiem semantycznym prefiksu *pro-* w tym znaczeniu jest przymiotnik *za*, który jednak nie funkcjonuje jako prefiks tworzący przymiotniki o takiej semantyce (por. Zarębski 2012a).

¹⁸ Nawiązujemy tu do charakterystyki znaczeń prefiksów obcych odnotowanych przez R. Grzegorzczukową i J. Puzyninę w GWJP (por. GWJP 1998, 430–432, 450, 466–467) oraz do koncepcji kategorii pojęciowych, wyrażanych za pomocą środków słowotwórczych, autorstwa R. Grzegorzczukowej i B. Szymanka. W ujęciu badaczy kategoria słowotwórcza jest rozumiana jako „kategoria pojęciowa (kognitywna) wyrażana w danym języku za pomocą specjalnych wykładników formalnych (formantów słowotwórczych) w sposób nie w pełni regularny i obligatoryjny (w przeciwieństwie do kategorii gramatycznych, które charakteryzuje duży stopień regularności [...])” (s. 473). Za najważniejsze kategorie pojęciowe wyrażane słowotwórczo w języku

Należy tu zaznaczyć, że systematyzacja niesionych przez analizowane prefiksy znaczeń wymyka się zasadom sztywnego opisu, co wynika z nieostrych granic pomiędzy kategoriami pojęciowymi¹⁹ (zob. Tabakowska 2001, 36–38). Przedrostki często bowiem mają obok sensów podstawowych szereg niekiedy dość subtelnych znaczeń dodatkowych, które mogą się krzyżować czy występować łącznie. Wobec tego nasza klasyfikacja z konieczności ma uproszczony charakter. Pozwala ona na dokonanie pewnych uogólnień dotyczących semantyki interesujących nas przedrostków w planie historycznym²⁰.

Ilość – wymiar – intensywność i znaczenia pokrewne

Najbardziej podatna w polszczyźnie na przyjmowanie prefiksów obcych okazała się kategoria wyrażająca znaczenia związane z rozmiarem czego oraz intensywnością. W obrębie tej grupy semantycznej uwagę zwraca przede wszystkim duża liczba prefiksów, które pełniły bądź pełnią funkcję wskaźników hierarchicznych. Nadrzędne miejsce w hierarchii wyrażały afiksy: *archi-*//*arcy-*, np. *arcypodkomorzy*, *ober-*, np. *oberkomisarz*, *proto-*, np. *protodiakon* i *super-*, np. *supernumeracjusz*. Natomiast stosunek podrzędności wobec tego, co nazywa podstawa, wyrażały prefiksy: *pro-*, np. *prowikariusz* i *sub-*, np. *subdelegat*, *wiece-*, np. *wicekanclerz*. Rodzime środki nie są częste w funkcji wskaźnika hierarchicznego. Znaczenie nadrzędności wnosi w języku polskim przedrostek *nad-*, natomiast podrzędności – *pod-* (por. GWJP 1998, 430–431, 450–451; SJDS 1996, 300–301; Kleszczowa 1998a, 86–87). Potrzeba wyrażania coraz bardziej skomplikowanych relacji społecznych, spowodowana czynnikami zewnętrznymi w postaci różnego rodzaju przemian społeczno-obyczajowych, odkryła niejako nowe puste miejsca w semantyce polszczyzny. Luki semantyczne, jakie pojawiły się w przestrzeni *hierarchii*, stworzyły dogodną możliwość dla przyjęcia przez język polski lewostronnych afiksów obcych.

Polszczyzna łatwo też przyjmuje prefiksy intensyfikujące treść podstawy: *archi-*//*arcy-*, np. *arcybękart*, *ekstra-*, np. *ekstraklasa*, *hiper-*, np. *hipercykl*, *super-*, np. *supergwiazda*, *ultra-*, np. *ultrakatolik* (por. Kleszczowa 2001a, 207; 2002b). Przyczyn tego zjawiska należy upatrywać w tym, że słowotwórstwu rzeczownika

polskim uznano: 1) całość – część, zbiór – element, 2) ilość, wymiar, intensywność, 3) emocje i oceny, 4) przynależność, pochodzenie, 5) materiałowość, 6) płeć i pokrewieństwo, 7) osobowość, 8) porównywanie, podobieństwo, 9) przeciwstawienie, przeciwieństwo, negację, 10) powodowanie, rezultatywność, 11) czas: początek, koniec, 12) przestrzeń, ruch, kierunek, 13) możliwość, faktywność, powinność (por. Grzegorzczkova, Szymanek 2001, 473–483).

¹⁹ Na ten fakt w odniesieniu do słowotwórstwa zwraca uwagę K. Kleszczowa (zob. Kleszczowa 2002a; 2008; 2009a).

²⁰ Zob. więcej przykładów w rozdz. II. Interesują nas tu znaczenia, jakie analizowane prefiksy mogły wyrażać w historii języka polskiego, a nie tylko we współczesnej polszczyźnie.

brakuje rodzimych środków, które pełniłyby analogiczną funkcję²¹. Niektóre derywaty utworzone za pomocą wymienionych tu przedrostków, np. *arcydyktor*, *arcyptywacz*, *ekstramundur*, *superfilm* wykazują właściwości emocjonalno-oceniające, co świadczy o wspomnianym już krzyżowaniu się zakresów kategorii pojęciowych²². Formacje tego typu mieściłyby się w ramach kategorii ‘emocje i oceny’ (zob. Grzegorzczkowska, Szymanek 2001, 477). Przedrostki *arcy-*, *ekstra-*, *super-*, *ultra-* wnoszą informację o charakterze aksjologicznym w derywatach utworzonych od podstaw wartościowanych pozytywnie, natomiast przy podstawach nacechowanych negatywnie pod względem emocjonalnym tylko intensyfikują treść, np. *arcydiabeł*, *arcyżłódziej*, *ultranarodowiec* (por. Waszakowa 1991a, 183–186). Warto dodać, że składnik emocjonalno-oceniający stanowi istotny element znaczenia wspomnianych afiksów (por. Grzegorzczkowska 2002, 54–55).

Derywaty z obcymi przedrostkami, wyrażającymi intensywność, należą zwykle do formacji o charakterze ekspresywnym. Powstają one w polszczyźnie głównie w drodze sufiksacji (por. Kleszczowa 1998a, 84–85; GWJP 1998, 427–429). Brak rodzimych afiksów lewostronnych zdolnych do tworzenia intensyfikujących rzeczowników denominalnych został zrekompensowany dzięki pojawieniu się prefiksów obcych²³. Proces uzupełniania systemu słowotwórczego o nowe elementy, którego ostatecznym celem jest wypełnienie pustych miejsc w semantyce, można rozpatrywać w kontekście porządkowania na zasadzie układu symetrycznego (por. Kleszczowa 2009b).

W ramach omawianej kategorii pojęciowej lokuje się również znaczenie nadmiaru i wielkości przekraczającej pewną normę, którego nosicielem jest prefiks *hiper-*, np. *hiperinflacja*. Niekiedy może chodzić tylko o duży rozmiar, większy od tego, jaki posiada obiekt nazwany podstawowym rzeczownikiem, jak ma to miejsce w przypadku niektórych formacji z *super-*, np. *supermarket*. Blisko znaczenia nadmiaru znajdują się sensy wskazujące na dodatkowość czegoś i uogólnienie. Pierwszy może być wyrażany przez prefiksy: *ekstra-*, np. *ekstraprąd*, *hiper-*, np. *hipermetr*, *super-*, np. *supertara* czy *kontr(a)-*, np. *kontrnegatyw*, drugi zaś przez afiks *meta-*, np. *metajęzyk*.

Niektóre z analizowanych przedrostków wskazują niekiedy na pewien podgatunek, rodzaj, przedmiot, zjawisko o mniejszym rozmiarze niż to, co nazywa podstawą: *sub-*, np. *subkomitet*, *submikron*, *proto-*, np. *protochlorur*. Znaczenie informujące o mniejszym rozmiarze czy innej jakości nie odgrywa głównej roli, a tylko towarzyszy sensom podstawowym, jakie są wnoszone przez poszczególne

²¹ Inaczej rzecz wygląda w słowotwórstwie przymiotnika, w którym występują prefiksy rodzime intensyfikujące treść podstawy. Nie przeszkodziło to intensyfikatorom obcym zadomowić się również w obrębie derywacji przymiotnikowej (por. Zarębski 2012a).

²² K. Kleszczowa mówi wręcz o „przesunięciu wartościowania na poziom morfemowy” (por. Kleszczowa 2002b). Na ogół jednak ekspresja tkwi w podstawie (por. Rejter 2006, 127).

²³ Problematykę leksykalnych wykładników intensywności cechy szeroko omawia E. Janus (zob. Janus 1977; 1981; Kleszczowa 2002b).

przedrostki: *sub-* ‘podrzędność’, *proto-* ‘wcześniejszość’, *kontr(a)-* i *anty-* ‘przeciwstawienie’, *a(n)-* ‘zaprzeczenie’, por. też: *antylogarytm*, *anaerob*, *kontrafagot*.

Jak widać na podstawie analizowanego materiału, semowi intensywności towarzyszą niekiedy składniki wyrażające wielkość, ilość, ocenę i miarę (por. Grzegorzczukowa 2002, 102–104). W związku z tym, że kategorie pojęciowe nie mają ostrych granic, w obrębie znaczeń odsyłających do ilości można także widzieć miejsce dla sensu wskazującego na powtórzenie, ponowienie czego. Jest on wnoszony przez przedrostek *re-*, np. *reintegracja*, *reimportacja*, *redystrybucja*. Przyczyn pojawienia się w polszczyźnie prefiksu *re-* należałoby upatrywać w braku prefiksalnych środków rodzimych, pełniących analogiczną funkcję.

Negacja – przeciwieństwo – przeciwstawienie – brak i znaczenia pokrewne

Kolejną kategorią pojęciową łatwo wchłaniającą lewostronne afiksy obce okazała się negacja i bliskie jej pola semantyczne. Proces włączania do słowotwórstwa rzeczownika obcych przedrostków, wyrażających interesujące nas tu sensy wynikał zapewne z ubóstwa morfemów rodzimych, zdolnych do informowania o zaprzeczeniu²⁴. Spośród środków morfologicznych tę funkcję semantyczną pełnił w staropolszczyźnie głównie morfem *nie-* (zob. SJDS 1996, 297–299; Kleszczowa 1998a, 87)²⁵. Analogicznie rzecz wygląda we współczesnym języku polskim. Bliski negacji sens przeciwstawiania się wnosi natomiast morfem *przeciw-* (zob. GWJP 1998, 431–432).

Na przykładzie kategorii negacji bardzo wyraźnie można zauważyć krzyżowanie się pewnych znaczeń (por. Kleszczowa 2009a). Prefiksy obce mogą kumulować różne funkcje semantyczne, pozostające w kręgu sensu zaprzeczenia. Dowodzi to z jednej strony szczególnego rozwarstwienia znaczeniowego kategorii negacji, z drugiej zaś pokazuje w obrębie prefiksacji przy udziale środków obcych obszary o mniejszym stopniu jednorodności semantycznej. O ile bowiem przedrostki obce odsyłające do znaczeń mieszczących się w ramach innych kategorii pojęciowych charakteryzują się dużą precyzją semantyczną, o tyle niektóre z afiksów wyrażających sens negacji wykazują znamiona pewnego rozchwiania znaczeń.

Jak wynika z badań A. Pstygi, do semantycznej przestrzeni negacji w języku polskim należy aż 20 nazw: negacja, zaprzeczenie, przeciwieństwo, przeciwstawienie, odrzucenie, przeciwdziałanie, sprzeczność, odwrotność, odmienność,

²⁴ Na temat słowotwórczych środków tworzenia antonimów zob. też Lyons 1984, 262–272 i Apresjan 2000, 285–290.

²⁵ Rodzime morfemy wyrażające znaczenie negacji i sensy pokrewne częściej występują w derywacji przymiotnikowej: *nie-*, np. *nieżywy*, *niedo-*, np. *niedoskonały*, *niedowinny*, *bez-*, np. *beźmierny*, *przez-*, np. *przezroczumny*, *przeciw-*, np. *przeciwległy* (zob. Kleszczowa 2009a, 179–182).

falszywość//podważanie prawdziwości, niezgodność, niechęć, obojętność, wrogość, zwalczanie, rywalizacja, współzawodnictwo, wykluczenie, brak//niewystępowanie, likwidacja (por. Pstyga 2010, 39–41).

Najbardziej chyba wyrazistym wykładnikiem negacji²⁶ spośród analizowanych obcych środków morfologicznych jest prefiks *a(n)-*, np. *akosmizm*, *anempiryzm*, *aintelektualizm*. Zaprzeczenie wpisane w pozorne podobieństwo wyraża przedrostek *para-*, np. *paranauka*. Sensowi zaprzeczenia, jak już wcześniej wspomniano, towarzyszy często znaczenie obojętności wobec tego, co nazywa podstawa: *a(n)-*, np. *asemityzm*, braku: *a(n)-*, np. *aideizm*, *anorganizm*, *asylabizm*, *agramatyzm*, *anty-*, np. *antytalent*. Znaczenie braku jest często wnoszone przez prefiksy: *de(z)-*, np. *dezorganizacja*, *deziluzja* i *dys-*, np. *dysproporcja*²⁷.

Negację zazwyczaj sprzężoną ze znaczeniem przeciwdziałania, przeciwstawiania się wyrażają prefiksy: *anty-*, np. *antyfeminizm*, *antybodziec*, *de(z)-*, np. *deokupacja*, *destalinizacja*, *dys-*, np. *dysteleologia*, *dysalteracja*, *kontr(a)-*, np. *kontrliga*, *kontrkurs* oraz *re-*, np. *remanifest*, *repigmentacja*.

W ramach interesującej nas tu kategorii można by również umieścić znaczenie podziału, rozdzielenia, rozłączenia, które bywa wnoszone przez przedrostek *dys-*, np. *dyslokacja*.

Czas: wcześniejszość – późniejszość

Rodzime środki morfologiczne wyrażające znaczenia temporalne w słowotwórstwie rzeczowników polskich nie należą do częstych (por. Grzegorzczukowa, Szymanek 2001, 475; Kleszczowa 2001a, 206; 2002a, 212). Wskazuje się tu przede wszystkim nieproduktywne dziś sufiksy: *-eń* i w mniejszym stopniu *-ec*, występujące w nazwach miesięcy (por. Kleszczowa 1998a, 146–148; GWJP 1998, 414–415, 448). Można zaryzykować stwierdzenie, że brak prefiksów rodzimych, które wnoszą informacje dotyczące czasu, stworzył pewną lukę semantyczną. Prefiksy obce wyrażające precyzyjną treść o charakterze temporalnym okazały się skutecznym sposobem, który pozwolił wypełnić to puste miejsce w semantyce.

Pojawiły się więc w polszczyźnie przedrostki oznaczające pierwszeństwo w czasie, uprzedniość, wcześniejszą fazę, początkowe stadium tego, o czym informuje podstawa²⁸: *pre-*, np. *prehistoria*, *preadaptacja*, *pro-*, np. *proplazma*, *proto-*, np. *protoseleniur*, *protorenesans* oraz późniejszość, następcość procesu, cechy, zjawiska, czynności: *post-*, np. *postsymbolizm*.

²⁶ Jak widać, negacja może być rozumiana dwojako: szeroko jako kategoria pojęciowa (tak traktuje ją A. Pstyga 2010) oraz wąsko jako ‘zaprzeczenie, przeciwieństwo’.

²⁷ Na temat semantycznej bliskości sensu braku i zaprzeczenia zob. Apresjan 2000, 286–287.

²⁸ Znaczenia temporalne wnoszą także inne morfemy pochodzenia obcego, które w literaturze językoznawczej uważane są za człony złożzeń, np. *neo-*, *eks-* (GWJP 1998, 466).

Przestrzeń – ruch – kierunek

Kategoria pojęciowa przestrzeni, ruchu i kierunku jest tylko marginalnie wyrażana przy udziale analizowanych prefiksów. O położeniu na przeciwnym biegunie czego może informować przedrostek *anty-*, np. *antyneutron*, *antykatoda*, natomiast przeciwny kierunek wskazuje niekiedy prefiks *kontr(a)-*, np. *kontrpara*, *kontraszt*. W obu tych przypadkach znaczenie przestrzenne łączy się z sensem przeciwstawienia i negacji.

W tabeli 4. przedstawiono udział prefiksów obcych w ramach czterech kategorii pojęciowych. Są to albo kategorie charakteryzujące się dużym rozwarstwieniem semantycznym, na które składa się po kilka znaczeń, albo też kategorie dość jednolite znaczeniowo. Oczywiście należy pamiętać, że przedstawiona klasyfikacja może być płynna. Wiąże się to przede wszystkim z brakiem ostrych granic pomiędzy kategoriami pojęciowymi i wynikającą z tego faktu arbitralnością w procesie wyznaczania kolejnych sensów w ramach jednej kategorii. Druga przyczyna, która każe podchodzić z pewną ostrożnością do przywołanych danych, tkwi w fundamentalnym problemie oddzielenia prefiksów od początkowych członów złożzeń. Mające obcą genezę początkowe części, które nie znalazły się w naszym opracowaniu, niosą również odpowiednie znaczenia, poszerzające semantyczne zasoby polszczyzny²⁹. Uwzględnienie tych segmentów mogłoby w pewnym stopniu zmienić obraz samych kategorii pojęciowych, o jakich piszemy, ale przede wszystkim powiększyłoby ich zbiór. Obserwacja najnowszej warstwy leksykalnej polszczyzny uświadamia zakres i wagę tych zmian (por. Waszakowa 2005)³⁰.

Analizowany przez nas materiał jest jednak na tyle pokązny, że pozwala sformułować odpowiednie wnioski dotyczące udziału prefiksów obcych w kategoriach pojęciowych. Umożliwia również wskazanie pewnych tendencji w warstwie semantycznej polszczyzny, jakie wpływają na przyjmowanie obcych środków morfologicznych³¹. Okazuje się bowiem, że prefiksy obce wypełniają różnego rodzaju luki leksykalne w ramach istniejących przestrzeni semantycznych. Przedrostki te mają zwykle konkurentów w postaci synonimicznych morfemów rodzimych (por. p. 3.), co jednak nie przeszkadza im pojawiać się w obrębie pewnych kategorii pojęciowych. Źródła tych pustych miejsc znaczeniowych tkwią także w innych czynnikach językowych, np. w dążności do sięgania po środki

²⁹ Np. *neo-* ‘nowy’, *pseudo-* ‘niby’ itd. (por. GWJP 1998, 466–467; Waszakowa 2005, 76–91, 133–169).

³⁰ Przypomnijmy tylko, że analizowany przez nas materiał nie należy do najnowszych warstw polskiej leksyki. Ostateczną granicę w jego doborze wyznaczają SDor i Szym.

³¹ Tendencje te działają również, jak się wydaje, w odniesieniu do innych, nieuwzględnionych tu początkowych części obcych.

bardziej ekonomiczne niż składniowe³² oraz w pewnym zakresie również w uwarunkowaniach ekstralingwistycznych (np. moda językowa).

T a b e l a 4. Prefiksy obce w obrębie wybranych kategorii pojęciowych

Wyszczególnienie	Kategoria pojęciowa																
	ilość – wymiar – intensywność i znaczenia pokrewne								negacja – przeciwieństwo – przeciwstawienie – brak i znaczenia pokrewne					czas: wcześniejszość – późniejszość		przestrzeń – ruch – kierunek	
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.
<i>a(n)-</i>						+			+		+	+					
<i>anty-</i>						+			+	+	+					+	
<i>archi-//arcy-</i>	+		+														
<i>de(z)-</i>									+	+	+						
<i>dys-</i>									+	+	+		+				
<i>ekstra-</i>			+		+												
<i>hiper-</i>			+	+	+												
<i>kontr(a)-</i>						+			+	+							+
<i>meta-</i>								+									
<i>ober-</i>	+																
<i>para-</i>									+								
<i>post-</i>															+		
<i>pre-</i>														+			
<i>pro-</i>		+												+			
<i>proto-</i>	+					+								+			
<i>re-</i>							+		+	+							
<i>sub-</i>		+				+											
<i>super-</i>	+		+		+												
<i>ultra-</i>			+														
<i>wice-</i>		+															

Objaśnienia: Cyfry w tabeli wskazują na następujące znaczenia: 1. nadrzędność, 2. podrzędność, 3. intensywność, 4. nadmiar, 5. dodatkowość, 6. mniejszy rozmiar lub inny rodzaj, 7. powtórzenie, 8. uogólnienie, 9. zaprzeczenie, 10. przeciwstawienie, 11. brak, 12. obojętność, 13. podział, 14. wcześniejszość, 15. późniejszość, 16. położenie na przeciwnym biegunie, 17. działanie w przeciwnym kierunku.

³² Dobrym przykładem jest tu prefiks *pro-*, będący elementem formantu prefiksarno-sufiksального, który tworzy przymiotniki odrzeczownikowe o znaczeniu 'przychylny komu, popierający kogo' (por. Zarębski 2012a).

Znaczenia hierarchiczne mogą być wyrażane aż przez siedem różnych prefiksów (cztery wskazują na nadrzędność, trzy na podrzędność). Sens zaprzeczenia wnosi siedem przedrostków, intensywności i przeciwieństwa – pięć, a braku – cztery. O dodatkowości i wcześniejszości informują trzy spośród analizowanych afiksów, natomiast późniejszą fazę czego wyraża jeden przedrostek. Pozostałe znaczenia, tj. nadmiar, ponowienie, uogólnienie, podział, położenie na przeciwnym biegunie i działanie w przeciwnym kierunku są reprezentowane przez jeden prefiks.

Jak można się zorientować, istnieją w warstwie semantycznej języka polskiego kategorie (ilość, wymiar, intensywność, negacja) szczególnie nastawione na wchłanianie obcych morfemów przedrostkowych, chociaż dysponowały one środkami rodzimymi (co prawda, niezbyt licznymi), zdolnymi do wyrażania treści, mieszczących się w obrębie tych pojęć³³. Do prefiksów obsługujących w historii polszczyzny aż trzy spośród uwzględnionych przez nas kategorii należały morfemy: *anty-* i *kontr(a)-*. Derywaty należące do dwu kategorii tworzyły przedrostki: *a(n)-*, *pro-*, *proto-* i *re-*. Pozostałe z analizowanych prefiksów mieściły się w ramach jednej kategorii pojęciowej: *dys-*, *de(z)-*, *hiper-*, *super-*, *archi-//arcy-*, *ekstra-*, *sub-*, *meta-*, *para-*, *ultra-*, *ober-*, *post-*, *pre-*, *wice-*.

Najbardziej polifunkcyjnym afiksem jest prefiks *anty-*, który może wyrażać aż pięć rodzajów znaczeń. Wysokim stopniem polifunkcyjności charakteryzują się także przedrostki: *a(n)-*, *dys-*, *kontr(a)-* (cztery typy znaczeń). Po trzy rodzaje znaczeń wskazują prefiksy: *proto-*, *re-* i *super-*, zaś po dwa: *archi-//arcy-*, *ekstra-*, *pro-*, *sub-*. Jeden rodzaj znaczenia wyrażają prefiksy: *ober-*, *post-*, *pre-*, *meta-*, *para-*, *ultra-*, *wice-*. Można o nich powiedzieć, że są nasycone największym stopniem gramatyzacji treści³⁴ (por. Kleszczowa, Pastuchowa 2009, 70–73).

3. Prefiksy obce a prefiksy rodzime

Obce afiksy lewostronne wchodzą w relacje synonimiczne z morfemami rodzimymi, np. *de(z)-* i *od-*, a także z innymi morfemami obcymi, np. *de(z)-* i *dys-*³⁵.

Do synonimów słotwórczych zalicza się cztery typy bliskoznacznych lub tożsamyh semantycznie par wyrazowych: a) derywaty z tym samym formantem, ale różniące się podstawą, np. *sknerstwo* – *skapstwo*, b) derywat i leksem prosty,

³³ Co więcej, niektóre z tych kategorii, np. negacja charakteryzują się bogactwem środków morfologicznych i leksykalnych (por. Janus 1981).

³⁴ Na temat gramatyzacji prefiksów obcych w słotwórstwie przymiotnika zob. Kleszczowa 2003, 164–167.

³⁵ Prefiksy obce mogą również wchodzić w relacje antonimiczne, o czym świadczą chociażby przymiotniki typu *proamerykański* – *antyamerykański* (por. Kleszczowa 2009a, 182–183).

np. *nieładny* – *brzydki*, c) derywaty utworzone od tej samej podstawy za pomocą różnych formantów, np. *bitka* – *bijatyka*, d) derywat i wyraz złożony, który ma jedną podstawę wspólną z tym derywatem, np. *parowiec* – *parostatek*. H. Jadacka jako synonimy słowotwórcze w ścisłym znaczeniu traktuje układy złożone z formacji utworzonych od tej samej podstawy za pomocą różnych formantów (punkt c) (por. Jadacka 1986, 406)³⁶.

W odniesieniu do interesujących nas rzeczowników z prefiksami obcymi istotne są takie przypadki synonimii słowotwórczej, jakie znalazły potwierdzenie w badanym materiale³⁷. Najważniejszą rolę odgrywa tu objaśnianie znaczeń analizowanych derywatów za pomocą odpowiedników synonimicznych, będących również derywatami utworzonymi za pomocą innego morfemu (prefiksu bądź przyimka w przypadku derywatów od wyrażen przyimkowych), ale od tej samej podstawy, co objaśniany wyraz, np. *asymetria* ‘przeciwsymetria’, *atypowość* ‘nietykowość’, *antybodziec* ‘przeciwbodziec’, *antyciało* ‘przeciwciało’, *dysunita* ‘nieunita’, *hiperprodukcja* ‘nadprodukcja’, *hiperfunkcja* ‘nadczynność’, *kontraszkarpa* ‘przeciwszkarpa’, *kontrnatarcie* ‘przeciwnatarcie’, *kontrofensywa* ‘przeciwnatarcie’, *kontruderzenie* ‘przeciwuderzenie’, *kontrawaga* ‘przeciwwaga’, *metageometria* ‘nadgeometria’, *oberleśniczy* ‘nadleśniczy’, *oberkomisarz* ‘nadkomisarz’, *subdiakon* ‘poddiakon’, *subkomisja* ‘podkomisja’, *subprzeor* ‘podprzeor’, *ultraorganizm* ‘nadorganizm’, *wicekanclerz* ‘podkanclerz’. Pary tego typu są przejawem rzadkiej w języku identyczności znaczenia, czyli synonimii absolutnej (por. Grzegorzczkowska 2007, 137).

W procesie orzekania na temat tożsamości i/lub bliskości znaczeniowej prefiksów obcych i morfemów rodzimych ważna jest również kwestia synonimicznych odpowiedników danej formacji z prefiksem obcym, utworzonych od innej podstawy i za pomocą innego prefiksu³⁸. Przy czym różnica między podstawami sprowadza się tu do opozycji: przyswojony leksem obcy – leksem rodzimy jako podstawa odpowiednika synonimicznego. Sytuacje tego typu można w zasadzie uznać za szczególny rodzaj synonimii słowotwórczej. Odpowiednik synonimiczny w tego typu przypadkach jest swego rodzaju kalką derywatu złożonego z morfemów obcych: prefiksowi obcemu odpowiada morfem rodzimy, a obcej podstawie – podstawa rodzima (lub rzadziej również obca, ale różniąca się – zwykle pod względem morfologicznym – od podstawy objaśnianego rzeczownika³⁹) (por. Jadacka 1986, 406), np. *ateizm* ‘bezbożność’, *aideizm* ‘bezwyoobrażenność’,

³⁶ Na temat synonimii słowotwórczej w historii polszczyzny zob. Peplowski 1974; Witkowska-Gutkowska 1999; Szczaus 2005; Janowska 2007, 68–77 (tam szczegółowa bibliografia).

³⁷ Mimo że analizowany materiał nie zawiera odpowiednich przykładów, w relację synonimii mogą także wchodzić przedrostki: *super-* i *ekstra-*, *kontr(a)-* i *anty-* itd.

³⁸ W przypadku derywatów od wyrażen przyimkowych idzie o synonimiczny odpowiednik w postaci konkretnego przyimka.

³⁹ Podstawy mogą należeć do tego samego gniazda słowotwórczego, np. *demagnetyzacja* – *odmagnesowanie*.

achromatyzm ‘bezbarwność’, *ateleologia* ‘bezelowość’, *ateizm* ‘niepobożność’, *anorganizm* ‘nieorganiczność’, *asynchronia* ‘niejednoczesność’, *asonoryzacja* ‘oddźwiękowanie’, *dekoloryzacja* ‘odbarwienie’, *demagnetyzacja* ‘odmagnesowanie’, *depolityzacja* ‘odpolitycznienie’, *dehumanizacja* ‘odczłowieczenie’, *depopulacja* ‘wyludnienie’, *dezintegracja* ‘rozluźnienie’, *demagnetyzacja* ‘roz-magnesowanie’, *dysgracja* ‘niełaska’, *dyshonor* ‘niecześć’, *dysproporcja* ‘niesymetryczność’, *dysteleologia* ‘bezelowość’, *dyslokacja* ‘rozłokowanie’, *dyz-asymilacja* ‘rozpodobnienie’, *oberprezydent* ‘nadburmistrz’, *preegzystencja* ‘przedistnienie’, *prokwestor* ‘podskarbi’, *sublokacja* ‘podwynajem’, *suboksyd* ‘podtlenek’, *superfosfat* ‘nadfosforan’, *superoksyd* ‘nadtlenek’ itd.

Nie bez znaczenia pozostaje tu także zjawisko wskazywania w ekscerpowanych słownikach morfemów synonimicznych w obrębie haseł słownikowych poświęconych poszczególnym afiksom, np. *arcy-* ‘naj-’ (L); *de(z)-* ‘od-, roz-, wy-’ (Szym); *ekstra-* ‘arcy-’ (SW); *ekstra-* ‘prócz, nad’ (L); *hiper-* ‘nad, ponad’ (SW; SDor; Szym); *kontr(a)-* ‘przeciw’ (L; SDor); *meta-* ‘nad, poza’ (SW; SDor; Szym); *para-* ‘nie, niby’ (SDor; Szym), *proto-* ‘przed-’ (Szym); *sub-* ‘pod-, wice-’ (SWil; SW); *ultra-* ‘arcy-’ (SW); *wice-* ‘pod’ (SW)⁴⁰.

Na podstawie ogłądu materiału można wskazać relacje synonimiczne zachodzące pomiędzy pewnymi prefiksami obcymi a morfemami rodzimymi: *a(n)-* : *bez-*, *przeciw-*, *nie-*, *od-*; *de(z)-* : *roz-*, *od-*, *wy-*; *dys-* : *roz-*, *nie-*, *bez-*; *hiper-* : *nad-*, *ponad-*; *anty-* : *przeciw-*; *arcy-* : *naj-*; *kontr(a)-* : *przeciw-*; *meta-* : *nad-*; *ober-* : *nad-*; *para-* : *nie-* *pre-* : *przed*; *pro-* : *pod-*; *sub-* : *pod-*; *super-* : *nad-*; *post-* : *po-*⁴¹; *proto-* : *przed-*; *ultra-* : *nad-*; *wice-* : *pod-*. Zjawisko synonimii słowotwórczej występuje także pomiędzy samymi prefiksami obcymi, np. *dys-* : *de-* (*dyspalatalizacja* ‘depalatalizacja’), *ober-* : *arcy-* (*oberfilut* ‘arcyfilut’), *pro-* : *wice-* (*prokatedra* ‘wicekatedra’, *wicerektor* ‘prorektor’), *ultra-* : *arcy-* (*ultrakatolik* ‘arcykatolik’), *ekstra-* : *arcy-*, *sub-* : *wice-*.

Uwzględnienie kryterium semantycznego (tj. obecność lub brak różnic znaczeniowych w parafrazach derywatów synonimicznych) pozwoliło H. Jadackiej wyróżnić wśród synonimów słowotwórczych leksemy równoznaczne i bliskoznaczne. Natomiast kryterium dystrybucyjne (czyli wymiennność kontekstowa porównywanych wyrazów) stało się podstawą do wskazania przez badaczkę w ramach jednostek równo- i bliskoznacznych dwóch zasadniczych grup: synonimy zupełne i niezupełne. Synonimia niezupełna może mieć charakter dysyntaktyczny

⁴⁰ Autorzy słowników czasami wskazują też synonimiczne odpowiedniki rodzime prefiksów obcych w różnego rodzaju uwagach natury genetyczno-słowotwórczej, jakimi zostały opatrzone niektóre z wyekscerpowanych formacji, np. *antychlor* (SW: now. z grec. *anti* ‘przeciw’ + *chlor*), *denacjonalizacja* (łac. *de-* ‘od-’ + *nacjonalizacja*), *dyspalatalizacja* (SDor: łac. *dis-*, gr. *dys-* ‘roz’ + *palatalizacja*).

⁴¹ W przypadku prefiksu *post-* odpowiednik rodzimy *po-* został wskazany w definicji słownikowej przy użyciu formacji przymiotnikowej: *postglacial* ‘okres polodowcowy (por. też *preglacial* ‘okres przedlodowcowy’).

(jeśli derywaty różnią się cechami składniowymi), dyspragmatyczny (derywaty synonimiczne różnią się nacechowaniem stylistycznym lub emocjonalnym) lub też semantyczny (jeśli synonimy mają to samo znaczenie, ale odmienną składnię i zakres zastosowania) (por. Jadacka 1986, 408–412)⁴².

Analizowane przez nas prefiksy obce można w zasadzie rozpatrywać albo w kontekście równoznaczności zupełnej, albo niezupełnej w odniamie, nazwanej przez Jadacką dyspragmatyczną. Prefiksy obce przywołują bowiem zazwyczaj określone odmiany stylowe polszczyzny: naukowo-techniczną i urzędową (por. rozdz. V), co w niektórych przypadkach powoduje ograniczenie zasięgu ich występowania (por. Apresjan 2000, 219–221). Obostrzenia o charakterze kontekstowym wynikają również z tendencji do wiązania się przedrostków obcych z również genetycznie obcymi podstawami (por. rozdz. I, III). Jak wiadomo, leksyka obca mieści się na ogół w wyższych rejestrach polszczyzny. W przypadku prefiksów obcych bardzo dobrze widać, w jak dużym stopniu właściwości słowotwórcze mogą determinować uwarunkowania semantyczne, co świadczy o sprzężeniu słowotwórstwa z innymi poziomami języka.

Obserwacja semantyki derywatów z prefiksami obcymi w ujęciu historycznym pokazuje, że przedrostki te znacznie częściej są objęte procesem specjalizacji znaczeniowej niż zjawiskiem przyrastania nowych sensów. Być może wynika to stąd, że rozwarstwienie semantyczne prowadzi do zachwiania pewnych modeli słowotwórczych, a w konsekwencji do osłabienia czy nawet wygasania produktywności. Najlepszym przykładem tego zjawiska jest historia prefiksu *archi-//arcy-* (por. Kleszczowa 2008, 25–28; rozdz. II, p. 3.). Warto jednak zwrócić uwagę, że wysoki stopień specjalizacji semantycznej wcale nie musi przesądzać o wzroście aktywności słowotwórczej, o czym świadczą chociażby dzieje prefiksu *ober-*.

Prefiksy obce, zasilając pod kątem semantycznym pewne kategorie pojęciowe, powiększają zasób środków morfologicznych, wyrażających sensy charakterystyczne dla tych kategorii. Wchodzą tym samym w relacje synonimiczne względem morfemów rodzimych, a także względem innych prefiksów obcych. Skutkiem tego zjawiska jest nie tyle rywalizacja przedrostków obcych z rodzimymi⁴³, ile koegzystencja lewostronnych afiksów obcych i rodzimych na gruncie polszczyzny.

Dla przykładu raz jeszcze odwołajmy się do historii prefiksu *ober-*. Jego wycofywanie się z polszczyzny nie wynika z faktu, że przegrał on rywalizację

⁴² Wyróżniając wskazane typy synonimów słowotwórczych, H. Jadacka odwołuje się do ustaleń J. Apresjana i J. Lyonsa.

⁴³ Współegzystowanie synonimicznych przedrostków obcych i rodzimych najczęściej traktuje się w kategoriach rywalizacji. K. Waszakowa pisze nawet o „starciu” formantów należących do obu grup (por. Waszakowa 2005, 181; zob. też Kleszczowa 2004a; 2009a, 182).

z jakimś synonimicznym morfemem rodzimym. Można by ewentualnie sądzić, że został w pewnym stopniu wyparty za sprawą innych genetycznie obcych wskaźników hierarchicznych. Jednak przyczyn wygasania jego produktywności należałoby upatrywać raczej w uwarunkowaniach ekstralingwistycznych, uobecniających się choćby w demokratyzacji stosunków społecznych. Okazuje się, że czynniki te powodują ograniczanie funkcji hierarchicznych pełnionych także przez inne prefiksy, np. *archi-//arcy-*, *super-*, *sub-* itd. Natomiast przestrzeń semantyczna negacji, która z oczywistych względów nie poddaje się działaniom nacisków zewnętrznych, oferuje duży zestaw wciąż bardzo aktywnych prefiksów obcych i rodzimych (por. Waszakowa 2005, 124–132; Pstyga 2010).

Istotną właściwością analizowanych prefiksów obcych jest to, że wiele z nich może się łączyć z podstawami należącymi do różnych kategorii semantycznych. Wobec tego do niezbyt częstych należą jednolite klasy semantyczne derywatów utworzonych za pomocą niektórych przedrostków, np. nazwy doktryn i kierunków z prefiksem *anty-*, będących przeciwstawieniem tego, na co wskazuje podstawa, czy nazwy dolegliwości, chorób, ułomności z prefiksem *a(n)-*⁴⁴. Co ciekawe, o ile szeroka dystrybucja w przypadku formantów rodzimych prowadzi zazwyczaj do wielofunkcyjności, skutkującej pomnażaniem liczby niekiedy bardzo różnych znaczeń⁴⁵ (por. Honowska 1964, 199), o tyle w przypadku prefiksów obcych pojawiające się nowe sensy nie wychodzą poza obręb kategorii pojęciowej, w której dany prefiks funkcjonował od początku swej obecności w polszczyźnie.

Pewne prefiksy są nośnikami tak konkretnych znaczeń, że można w odniesieniu do nich mówić o bardzo wysokim stopniu gramatyzacji treści (por. Kleszczowa 2001a, 205), np. *post-*, *pre-* jako wykładniki relacji czasowych, *wice-*, *ober-* jako wskaźniki hierarchiczne itd., co w odniesieniu do tych afiksów jest wyrazem skłonności do kategoryzacji (por. Kleszczowa 2007b). Obserwacja semantyki prefiksów obcych w perspektywie diachronicznej potwierdza spostrzeżenia Kleszczowej, że wśród obecnych w polszczyźnie kategorii pojęciowych można wskazać obszary bardziej lub mniej nasycone morfologizacją (por. Kleszczowa 2009a, 183). Do tych pierwszych zaliczałaby się semantyczna przestrzeń hierarchii i temporalności, do drugich zaś – pole negacji.

Właściwości semantyczne prefiksów obcych, manifestujące się w odsyłaniu zwykle do precyzyjnych znaczeń, niekiedy do bardziej subtelnych odcieni znaczeniowych powodują, iż przedrostki te wkraczają na obszary języka polskiego, które wykazują szczególną chłonność związaną z tego typu środkami

⁴⁴ Wobec tego trudno dokonać spójnej charakterystyki semantycznej podstaw derywatów z prefiksami obcymi. W odniesieniu do afiksów rodzimych problem ten wygląda zgoła inaczej (zob. Szczyszek 2006; Urban 2006).

⁴⁵ M. Honowska do takich polifunkcyjnych formantów zalicza sufiksy *-ny*, *-owy*, *-(ów)ka* (por. Honowska 1964, 199).

morfologicznymi⁴⁶. Można zadać pytanie, czym powodowana jest otwartość polszczyzny na obce elementy prefiksalne, skoro zazwyczaj istnieją już synonimiczne środki rodzime. A może należałoby postawić tezę o „niekompletności” języka w odniesieniu do pewnych obszarów semantyki (por. Markowski 1990)? Nie wydaje się jednak, żeby polszczyzna była aż w takim stopniu „niekompletna”, by tak często i łatwo musiała sięgać po obce środki morfologiczne. Przyczyn tego zjawiska można w pewnym zakresie upatrywać w ponadczasowej tendencji do internacjonalizacji leksyki⁴⁷. Ważniejsza okazuje się przyczyna tkwiąca w skłonności języka do redundancji, do pomnażania środków, wyrażających te same lub podobne sensy, do oferowania nowych technik nominacji w ramach istniejących już kategorii pojęciowych, a w konsekwencji do synonimii (por. Kleszczowa 2002c; 2005a; 2006a).

⁴⁶ Takimi obszarami są nie tylko pewne, omówione wyżej kategorie pojęciowe w semantyce, ale również niektóre typy słownictwa i odmiany stylistyczne polszczyzny (por. rozdz. V).

⁴⁷ Jak widać na podstawie naszych badań, internacjonalizacja leksyki polskiej nie jest zjawiskiem, które uobecnia się wyłącznie w najnowszej polszczyźnie (por. też Kleszczowa 2004b, 61).

Rozdział V

CHARAKTERYSTYKA STYLISTYCZNA WYRAZÓW Z PREFIKSAMI OBCEGO POCHODZENIA I PREFIKSÓW OBCEGO POCHODZENIA

W celu przeprowadzenia stylistycznej charakterystyki omawianych prefiksów obcych w perspektywie historycznej należy ustalić zasady procedury badawczej. W pierwszej kolejności zajmiemy się przynależnością stylistyczną leksemów z prefiksami obcymi (zapożyczeń, które na gruncie języka polskiego uzyskały podzielność formalno-semantyczną oraz derywatów, które powstały od podstaw przyswojonych i rodzimych)¹. Afiksy obce przywołują zazwyczaj ten sam styl, co wyrazy, z których zostały wyabstrahowane (por. Waszakowa 1989, 110). Wobec tego pełen opis właściwości stylistycznych prefiksów obcych nie może się także obejść bez uwag na temat stylistycznej przynależności podstaw derywatów utworzonych za pomocą prefiksów obcych, co stanowić będzie przedmiot następnego etapu czynionej tu charakterystyki. Pozwoli to pokazać stopień spójności stylistycznej poszczególnych prefiksów i podstaw, z którymi się one łączyły w kolejnych okresach w dziejach polszczyzny.

Tak realizowane postępowanie badawcze stworzy możliwość dokonania stylistycznej charakterystyki prefiksów obcych na płaszczyźnie diachronicznej. Mimo że uwagi na ten temat zostały poczynione w częściach poświęconych poszczególnym przedrostkom (por. rozdz. II), w niniejszym rozdziale dokonamy podsumowania w zakresie stylistycznych właściwości prefiksów obcych. Szczególnie będzie nas tu interesował problem historycznej stałości i zmienności analizowanych afiksów lewostronnych w kontekście ich udziału w odmianach polszczyzny kolejnych okresów.

Próby oceny wartości stylistycznej derywatów z prefiksami obcymi, a wreszcie samych przedrostków w perspektywie historycznej wymagają również odniesienia się do kwestii wynikających z przeobrażeń układu stylistycznego² kolejnych

¹ Tylko w niewielkim zakresie interesować nas tu będą wyrazy podzielne wyłącznie pod kątem formalnym, których charakterystyka stylistyczna może pełnić funkcję pewnego tła dla stylistycznej charakterystyki pozostałych grup leksemów. W przypadku derywatów od podstaw przyswojonych możemy mieć do czynienia z wyrazami utworzonymi w języku polskim, jak również zapożyczonymi (por. rozdz. I, p. 2.).

² Układ stylistyczny rozumiemy tu za S. Dubiszem jako „różnicowanie etniczne języka polskiego na odmiany komunikatywno-stylowe” (Dubisz 2005, 242). Warto dodać, że w badaniach stylistycznych funkcjonuje także pojęcie układu stylistycznego odwołujące się do systemowości (z nawiązaniem do systemu językowego), które polega na względnej stałości,

okresów w dziejach polszczyzny oraz stałości i zmienności rejestru cech poszczególnych stylów³. Warto podkreślić, że zespół właściwości przynależnych odmianom stylowym ulegał na przestrzeni wieków rozmaitym przekształceniom (zob. Skubalanka 1984). Podobnie sam układ stylistyczny jest historycznie zmienny (por. Skubalanka 1984, 18; Dubisz 2002, 41–42; 2005, 242–247). Jednakże, jak przekonują badania z zakresu stylistyki historycznej, schemat klasyfikacyjny wewnętrznych odmian języka polskiego w obrębie poszczególnych okresów w jego dziejach wykazuje wiele podobieństw (por. Skubalanka 1984, 18). Podobnie rzecz się przedstawia w stosunku do zespołu konstytutywnych cech właściwych poszczególnym odmianom stylowym, gdyż wiele z nich ma stały charakter z historycznego punktu widzenia. Wobec tego należy sądzić, że słownictwo terminologiczne, do którego zalicza się duża część analizowanego przez nas materiału, stanowi jedną z bardziej znamiennych właściwości nie tylko współczesnego stylu naukowego, lecz także wcześniejszych stadiów jego rozwoju (zob. Skubalanka 1984, 188–189; Siekierska 1992; Dubisz 2011). Analogicznie sprawa wygląda w przypadku udziału znajdującego się w sferze naszych zainteresowań słownictwa genetycznie obcego w odmianach stylowych polszczyzny. Leksyka stylu naukowego, tak współczesnego (zob. Kurkowska, Skorupka 2001, 118–119), jak i dawnego (zob. Rybicka 1976, 55–62; Skubalanka 1984, 194), jest w znacznej mierze przesiąknięta elementami obcymi. Nasycenie naukowej odmiany dawnej polszczyzny (do połowy XVIII w.) pożyczkami łacińskimi i terminologią decydowało o jej hermetycznym i elitarnym charakterze (por. Grabias, Skubalanka 1979, 37–38).

Kierując się przeświadczeniem o względnej stałości dominant właściwych konkretnym stylom i erudycyjnym charakterze słownictwa genetycznie obcego (por. Waszakowa 1989, 110), możemy stworzyć w miarę szczegółowy opis stylistyczny wyrazów z prefiksami obcymi w perspektywie diachronicznej. Charakterystyka ta pozwoli zaś wydobyć stylistyczne właściwości przedrostków obcych i umożliwi wyciągnięcie wniosków dotyczących stopnia ich stałości i zmienności wartości stylistycznej w historii języka polskiego⁴.

Wiele cennych uwag na temat oceny stylistycznej genetycznie obcych morfemów słowotwórczych wnosi artykuł K. Waszakowej pt. *Udział obcych środków słowotwórczych w odmianach współczesnej polszczyzny* (por. Waszakowa 1989; zob. też Waszakowa 1994a, 222–226). Badaczka swoją uwagę skupiła na leksyce współczesnego języka polskiego. Jej badania dotyczą stylistycznej

krzepnięciu i powtarzalności zespołu tendencji charakterystycznych dla konkretnych stylów (por. Skubalanka 1984, 11).

³ Pojęć *styl* i *odmiana (stylowa)* używam zamiennie; por. Dubisz 2005.

⁴ W procesie oglądu stylistycznych właściwości analizowanego materiału nawiązujemy do synchronicznych przekrojów układu stylistycznego polszczyzny, jakie zostały zaproponowane przez S. Dubisza (por. Dubisz 2005, 242–247).

charakterystyki rzeczowników z sufiksami obcymi i tychże sufiksów. Wnikliwa obserwacja, oparta na ekscerpcji słowników frekwencyjnych i danych statystycznych, dotyczących analizowanych leksemów pozwoliła autorce zweryfikować intuicyjne odczuwanie⁵ ich wartości stylistycznej. Okazało się, że sufiksy obce przywołują zazwyczaj określoną odmianę polszczyzny na równi z podstawami, choć zdarzają się sytuacje, kiedy prawostronne afiksy obce⁶ pojawiają się w innej odmianie polszczyzny, niż ta, z której słownictwa zostały wydzielone (por. Waszakowa 1989, 117–118).

Spostrzeżenia K. Waszakowej można w dużym stopniu odnieść – pamiętając oczywiście o specyfice naszego materiału, która polega na tym, że interesują nas derywaty prefiksalne i prefiksy ujmowane diachronicznie – także do opisywanej tu warstwy leksyki i grupy środków słotwórczych. Należy także dodać, iż metoda analizy retrospektywnej, opartej na nakładaniu wniosków, wynikających z obserwacji współczesnego materiału na leksykę historyczną, bywa stosowana z powodzeniem w badaniach stylistycznych (zob. Grabias, Skubalanka 1979, 41). Jak już powiedziano, zarówno sufiksy, jak i prefiksy genetycznie obce mają wiele cech wspólnych w zakresie uwarunkowań słotwórczych⁷, wobec czego należy się spodziewać, że pewne podobieństwa między obcymi afiksami prawo- i lewostronnymi będzie można dostrzec również na płaszczyźnie stylistycznej. Ponadto K. Waszakowa w swojej pracy stosunkowo często odwołuje się do zagadnienia kompetencji językowej współczesnych użytkowników polszczyzny, która pomaga orzekać o wartości stylistycznej obcych środków słotwórczych. Z punktu widzenia pewnej historycznej trwałości tej kompetencji (zob. Grabias, Skubalanka 1979, 41; Kleszczowa 2001b) i ponadczasowej zdolności ewokowania przez morfemy obce konkretnych odmian stylowych języka, usprawiedliwione wydaje się odwoływanie – oczywiście w pewnej mierze – do ustaleń Waszakowej.

Rozpatrując kwestię stylowego zróżnicowania interesującego nas słownictwa (zob. Kurkowska, Skorupka 2001, 107–111), dotykamy problemu stratyfikacji polskiego zasobu słownego. Zagadnieniem tym zajęli się D. Buttler i A. Markowski. Badacze doszli do wniosku, że w obrębie leksyki o powszechnym zasięgu istnieje

⁵ Sąd autorki: „Otóż te wyrazy, o których mamy intuicyjne przekonanie, iż są charakterystyczne dla danego stylu – chce się o nich powiedzieć, że wręcz przywołują ten styl – zwykle mają w nim wysoką frekwencję, podczas gdy w innych odmianach, jeśli już są notowane, to z reguły jako hasła o bardzo niskich częstościach” (Waszakowa 1989, 116) wydaje się słuszny i uzasadniony. Ma też odniesienie do naszego materiału.

⁶ Autorka podkreśla, że „o określonej wartości stylistycznej formantu obcego możemy mówić wtedy, gdy na mocy przyjętych założeń synchronicznej analizy słotwórczej daje się on wydzielić choćby w małej serii wyrazów” (Waszakowa 1989, 117).

⁷ Oczywiście zdajemy sobie sprawę, że pomiędzy prefiksami a sufiksami obcymi istnieje także bardzo wiele różnic, wynikających już choćby z tego faktu, że prefiksy mają większą autonomię na płaszczyźnie słotwórczej niż sufiksy (zob. Dokulił 1979, 211; por. też Zarębski 2011b).

słownictwo wspólnoodmianowe, które jest „właściwe każdemu wariantowi polszczyzny, ale nie charakterystyczne dla żadnego z nich” (Buttler, Markowski 1991, 108). Ponadto, wychodząc z założenia, że style funkcjonalne nie są „pierwszą płaszczyzną funkcyjnego zróżnicowania jednostek leksykalnych, lecz że istnieją warstwy słownictwa stanowiące jakby stopień pośredni między leksyką uniwersalną a zasobem wyrazowym poszczególnych odmian języka”, do strefy pośredniej zaliczyli słownictwo książkowe i potoczne. Obserwacja leksyki polskiej ze względu na obecność lub brak którejs z trzech cech: 1. specjalistyczność, 2. oficjalność oraz 3. ekspresywność i emocjonalność pozwoliła autorom wydzielić sześć warstw słownictwa: wspólną, książkową, potoczną, terminologiczną, profesjonalną i środowiskową⁸ (Buttler, Markowski 1991, 107, 109).

Interesującej próby klasyfikacji słownictwa pod kątem rozwarstwienia stylistyczno-społecznego dokonał S. Grabias wspólnie z T. Skubalanką. Na podstawie kryterium powszechności autorzy wydzielili dwie podstawowe grupy wyrazów: powszechne i niepowszechne. W obrębie słownictwa niepowszechnego wyróżnili leksykę pisaną i mówioną. W ramach słownictwa pisanego wydzielono grupę wyrazów poetyckich i niepoetyckich (słownictwo naukowo-techniczne). Dla naszych rozważań największe znaczenie ma właśnie leksyka niepoetycka, w ramach której – zdaniem badaczy – można wyróżnić słownictwo ograniczone profesjonalnie (lekarskie, fizyczne, biologiczne itd.) oraz ogólnotechniczne (por. Grabias, Skubalanka 1979, 44; Grabias 1988, 246), gdyż należy do niego zdecydowana większość analizowanych tu rzeczowników⁹.

Badania nad stylistycznym rozwarstwieniem rzeczowników z sufiksami obcymi we współczesnej polszczyźnie pozwoliły K. Waszakowej stworzyć następujący schemat udziału tego typu leksemów w odmianach stylowych: 1. słownictwo stylistycznie nacechowane: 1.1. nieerudycyjne: 1.1.1. ogólne (potoczne), np. *ordynus*, *muzykant* (grupa 1.), 1.1.2. środowiskowe, np. *ryjusz* (uczn.), *orkiestrant* (muz.) (grupa 2.), 1.2. erudycyjne: 1.2.1. specjalistyczne, 1.2.1.1. urzędowe, np. *litraż*, *awizacja* (grupa 3.), 1.2.1.2. naukowo-techniczne, np. *apelant* (praw.), *translator* (cyber.) (grupa 4.), 1.2.2. niespecialistyczne (ogólne), np. *eksponent*, *dysponent* (grupa 5.), 2. słownictwo stylistyczne nienacechowane, np. *informacja*, *milicjant* (grupa 6.)¹⁰ (por. Waszakowa 1989, 112).

⁸ Specjalistyczność dotyczy warstwy terminologicznej, profesjonalnej i środowiskowej, oficjalność – warstwy książkowej i terminologicznej, zaś ekspresywność i emocjonalność – warstwy potocznej i środowiskowej. Warstwa wspólna charakteryzuje się brakiem każdej z tych cech (por. Buttler, Markowski 1991, 109).

⁹ W ramach słownictwa niepisanego (mówionego) wyróżniono grupę leksyki regionalnej i gwarowej oraz nieregionalnej, do której zaliczono wyrazy nieograniczone społecznie (kolokwializmy) oraz ograniczone społecznie. Wśród tych ostatnich wymienione zostały leksemy tajne, które wchodziły w skład żargonów (np. złodziejskiego) oraz jawne, którymi posługują się slangi (np. uczniowski, studencki, wędkarski) (zob. Grabias, Skubalanka 1979, 44; Grabias 1988, 246).

¹⁰ Przykłady i skróty za: Waszakowa 1989, 112.

Przywołana klasyfikacja jest dla nas szczególnie istotna, gdyż badaczka swoim obserwacjom poddała taką część leksyki, która wykazuje wiele podobieństw z obiektem naszych badań. W związku z tym w czynionych tu uwagach najczęściej odwołujemy się do schematu autorstwa K. Waszakowej. Oczywiście należy pamiętać, że istnieją takie wyrazy, które wymykają się sztywnym ramom wszelkich klasyfikacji, gdyż mogą one przynależeć do różnych grup¹¹.

1. Kryteria oceny wartości stylistycznej leksemów z prefiksami obcymi

Na wstępie trzeba zaznaczyć, że perspektywa diachroniczna, jaką stosujemy w trakcie naszych rozważań, w dużej mierze może utrudniać dokonanie pełnego i obiektywnego opisu właściwości stylistycznych analizowanego materiału. Orzekanie o stylistycznej wartości¹² leksyki charakterystycznej dla kolejnych okresów w dziejach języka polskiego musi być opatrzone znaczną dozą ostrożności.

Taki wniosek wynika z kilku przyczyn. Po pierwsze, nie mamy kompetencji językowej, w tym także stylistycznej, dawnych użytkowników polszczyzny (zob. Janowska, Pastuchowa 1995). Po drugie, źródła, z których czerpiemy materiał, czyli słowniki¹³, nie w każdym przypadku okazują się pomocne w interesującym nas zakresie, gdyż niektóre z nich – zwłaszcza rejestrujące słownictwo dawne – nie zawsze operują wystarczająco rozbudowanym i zadowalającym współczesnego badacza systemem kwalifikatorów¹⁴. Należy dodać, że to właśnie kwalifikatory odgrywają niebagatelną rolę w procesie orzekania o stylistycznej wartości dawnej leksyki (zob. Walczak 1988, 414). Po trzecie, już sam fakt wnioskowania na temat właściwości stylistycznych analizowanych leksemów na podstawie informacji dostępnych tylko w opracowaniach leksykograficznych zakłada możliwość pojawienia się w trakcie interpretacji pewnych sądów, które nie do końca muszą być przekonujące. W celu weryfikacji takich wniosków należałoby w każdym wypadku konfrontować dane leksykograficzne z tym, co na temat wartości stylistycznej konkretnych leksemów mówią źródła, z których te leksemy

¹¹ Zob. na temat trudności w rozgraniczeniu słownictwa oficjalnego od erudycyjnego w: Engelking, Markowski, Weiss 1989, 305.

¹² Pojęcia *wartość stylistyczna* w odniesieniu do środków słowotwórczych używa K. Waszakowa (zob. Waszakowa 1989, 109).

¹³ Na temat kwalifikatorów w ekscerpowanych słownikach zob. Walczak 1988; Żmigrodzki 2005, 68-71; 240-246 (tam też szczegółowa bibliografia).

¹⁴ Problem ubóstwa kwalifikatorów w słownikach historycznych sygnalizuje B. Walczak (zob. Walczak 1988, 419; 1992, 183).

zostały wyekscerpowane. Jednakże wobec braku kompetencji stylistycznej dawnych użytkowników polszczyzny takie postępowanie przy dużym nakładzie pracy i czasu mogłoby się również okazać nie w pełni wystarczające w zakresie obserwacji stylistycznej¹⁵. Po czwarte wreszcie, w odniesieniu do dawnego materiału nie dysponujemy danymi statystycznymi w postaci list frekwencyjnych, które byłyby pomocne w weryfikacji naszych spostrzeżeń¹⁶.

Wymienione czynniki utrudniające w pewnym stopniu dokonanie pełnej charakterystyki stylistycznej wyrazów z prefiksami obcymi nie stanowią jednak aż takiej przeszkody, żeby nie można było wyciągnąć wniosków w zakresie interesującej nas tu problematyki. Chodzi raczej o zasygnalizowanie pewnych trudności, jakie mogą towarzyszyć opisowi stylistycznemu analizowanych leksemów i prefiksów obcych, które wynikają ze specyfiki materiału, czyli z jego historyczności.

Trudności towarzyszące stylistycznemu opisowi materiału dawnego można jednak w znacznym stopniu niwelować, co prowadzi do konkluzji, że tego typu interpretacja dawnej leksyki jest zasadna i potrzebna. Spróbujemy wskazać w odniesieniu do zasygnalizowanych czynników utrudniających badania stylistyczne na historycznym materiale leksykalnym sposoby ich pokonywania.

Kompetencja językowo-stylistyczna

Powszechnie uważa się, że odwoływanie się do naszej kompetencji językowej w stosunku do słownictwa, które funkcjonowało w polszczyźnie okresów minionych, może generować różnego rodzaju nadużycia interpretacyjne (zob. Janowska, Pastuchowa 1995). Jednakże, jak tego dowiodły badania procesu dekodowania tekstu piętnastowiecznego przez współczesnego odbiorcę (zob. Kleszczowa 2001b), kompetencja językowa jest w znacznej mierze ciągła i stała. Co więcej, nasza kompetencja językowa i stylistyczna nie jest językowym poczuciem przeciętnego użytkownika, ale kompetencją lingwisty, wobec czego w trakcie analizy i interpretacji materiału można na niej w dużym stopniu polegać (zob. Grabias, Skubalanka 1979, 41). Ponadto obserwowany przez nas materiał leksykalny wykazuje szereg znamion obcości, co kwalifikuje go w świadomości odbiorców pod względem stylistycznym w sposób nieco automatyczny jako słownictwo uczone, przywołujące wyższe rejestry stylistyczne¹⁷ (zob. Waszakowa 1989, 112). Erudycyjny charakter dużej części omawianej leksyki należy do jej najistotniejszych stylistycznych wyznaczników.

¹⁵ Należy jednak zauważyć, że obserwacja wartości stylistycznej dawnej leksyki dokonana na podstawie źródeł, z których czerpią materiał słowniki, może poszczycić się wartościowymi opracowaniami, por. Peplowski 1967; 1974.

¹⁶ Na temat roli list frekwencyjnych w procesie orzekania o cechach stylistycznych współczesnego słownictwa pisze K. Waszakowa (por. Waszakowa 1989, 112; por. też Kamińska-Szmaj 1990).

¹⁷ Na temat udziału zapożyczeń w odmianach polszczyzny zob. też Rybicka 1976, 55-62.

Można więc sądzić, że także użytkownicy dawnej polszczyzny odczuwali obcość wielu analizowanych tu leksemów i łączyli je z podobnymi odmianami polszczyzny, z jakimi kojarzy się je wspólnie.

W przypadku braku narzędzi¹⁸ potrzebnych do dokonania zobiektywizowanej charakterystyki stylistycznej interesującego nas słownictwa dysponujemy pewnym ułatwieniem, które paradoksalnie wynika właśnie z jego specyfiki, a mianowicie z jego obcości. Rozpatrywane tu najdawniejsze zapożyczenia¹⁹ mają korzenie przede wszystkim w łacinie i w mniejszym stopniu w grece. W okresie obejmującym XVII–XVIII w. nowym źródłem zapożyczeń z początkowymi częściami obcymi stał się język francuski, za pośrednictwem którego mogły się w polszczyźnie pojawiać kolejne leksemy o proveniencji łacińskiej czy greckiej. Udział innych języków (zwłaszcza włoskiego, niemieckiego i angielskiego) w procesie zapożyczania analizowanych wyrazów nie był aż tak znaczący. Warto tu jedynie podkreślić rolę języka niemieckiego, z którego polszczyzna przejęła kilka zapożyczeń z elementem *ober-*, który uzyskał zdolność tworzenia derywatów także od podstaw rodzimych.

Latynizmy obsługiwały do przełomu XV/XVI w. głównie takie warianty²⁰ języka staropolskiego jak: religijny, kancelaryjno-dyplomatyczny i artystyczny. W okresie późniejszym (XV/XVI w. – schyłek XVIII w.) zapożyczenia łacińskie obejmują swym zasięgiem naukową odmianę polszczyzny i wkraczają do sfery komunikacji publicznej (por. Dubisz 2002, 214–216). Zapozyczenia łacińskie i francuskie dominowały w języku warstw wykształconych, dlatego też należy sądzić, że miały one zwykle erudycyjny charakter, przywołujący wyższe rejestry²¹ stylistyczne dawnej polszczyzny. Zatem rzeczowniki nie posiadające charakterystyki stylistycznej w postaci kwalifikatorów czy też nie wyposażone w taką egzemplifikację, która byłaby pomocna w ocenie ich wartości stylistycznej, można z dużym prawdopodobieństwem lokować w obrębie pisanych odmian dawnej polszczyzny w postaci stylu urzędowego i naukowego.

Kwalifikatory

Jeśli chodzi o zasób kwalifikatorów w słownikach rejestrujących dawną leksykę, to owszem, można tu wskazywać pewne niedostatki, zwłaszcza w przypadku słownika L i słowników naukowych: Sstp, SXVI i SXVII/XVIII. Jednakże

¹⁸ Np. w postaci kwalifikatorów czy odpowiednich kontekstów.

¹⁹ Chodzi o wyrazy, które uzyskały w polszczyźnie motywację słotwórczą, a w mniejszym stopniu o leksemy podzielne tylko od strony formalnej.

²⁰ O wariantach funkcjonalnych języka staropolskiego mówi S. Dubisz (por. Dubisz 2005, 245).

²¹ Pojęcie rejestru jest często używane w opracowaniach stylistycznych i leksykograficznych; por. Bartmiński 2001, 120–124; Żmigrodzki 2005, 69; Dubisz, Sobotka 2010, 17.

wskazówki pragmatyczne występujące w źródłach leksykograficznych, które dokumentują słownictwo nowopolskie (SWil, SW, SDor, Szym) są zadowalające na tyle, że można je z powodzeniem wykorzystać w ocenie stylistycznej wartości omawianych wyrazów. Co więcej, słowniki te (oprócz Szym) zawierają znaczną część słownictwa dawnego i przestarzałego, które pojawiło się już we wcześniejszych okresach w dziejach języka polskiego. Wszelkie informacje o zasięgu stylistycznym analizowanych jednostek, zamieszczone w tych leksykonach, mogą wiele wnieść do naszych rozważań²².

Na podstawie oglądu kwalifikatorów da się zauważyć, iż znaczna część analizowanych rzeczowników należy do leksyki terminologicznej. Na temat właściwości tego typu słownictwa i jego miejsca w stylach użytkowych polszczyzny istnieje bogata literatura (zob. Gajda 1990; Biniewicz 2002)²³. Do najważniejszych cech, którymi odznaczają się terminy należą: ścisłość znaczenia (znaczenie terminu jest często utożsamiane z formalnologicznie traktowanym pojęciem), systemowość (termin jest elementem systemu pojęć), ograniczoność (terminy ograniczone są w zasadzie do stylu naukowo-technicznego i urzędowego) (por. Gajda 2001, 185–186; Kurkowska, Skorupka 2001, 103–107).

Warto podkreślić, że wysuwana tu wielokrotnie teza o przynależności ogromnej części analizowanych leksemów do leksyki specjalistycznej znajduje także oparcie w fakcie, iż w skład terminologii wchodzi przede wszystkim rzeczowniki, które dominują wśród wyrazów z prefiksami obcymi²⁴. Rzeczownik, jak uważa S. Gajda: „[...] ze względu na swoje potencje semantyczne i gramatyczne najlepiej nadaje się do terminizowania rezultatów poznania naukowego” (Gajda 1990, 87). Wyrazy z prefiksami obcymi, w dużym stopniu umiędzynarodowione, znacznie ułatwiają przepływ myśli naukowej pomiędzy środowiskami wywodzącymi się z różnych regionów świata.

Jak wspomniano, znaczna część interesującego nas słownictwa została opatrzona w ekscerpowanych słownikach kwalifikatorami terminologicznymi²⁵,

²² Na temat roli kwalifikatorów w badaniach historycznojęzykowych wypowiada się B. Walczak: „Kwalifikatory pozwalają na odróżnienie tego, co w słownictwie wspólnostylowe, neutralne pod względem stylistycznym – od tego, co stylistycznie nacechowane; tego, co w pełni żywotne, powszechne, ekspansywne – od tego, co recesywne, wychodzące z użycia, przestarzałe; tego, co służy głównie funkcji komunikatywnej języka – od tego, co zaspokaja potrzeby ekspresywne jego użytkowników; tego, co stanowi podstawowy trzon leksyki języka – od tego, co ograniczone do wybranych grup i środowisk, wyspecjalizowane, pod względem społecznym peryferyczne, marginalne; tego, co używane powszechnie, na całym terytorium językowym – od tego, co właściwe tylko niektórym obszarom tego terytorium itp.” (Walczak 1988, 413–414).

²³ Z najnowszych opracowań dotyczących leksyki terminologicznej należy wymienić pracę M. Uździckiej (zob. Uździcka 2010, 164–294).

²⁴ Udział innych części mowy (przymiotników i czasowników) w słownictwie tego typu jest nieporównanie mniejszy; zob. Zarębski 2012a–b).

²⁵ Por. bogatą literaturę na temat klasyfikacji kwalifikatorów: Engelking, Markowski, Weiss 1989; Majdak 2004; Żmigrodzki 2005, 69 za: Kuryło 1993 i inne.

określającymi przynależność poszczególnych leksemów do różnego rodzaju dyscyplin naukowych i techniki²⁶, np. **XVII-XVIII w.**: medycyna (*dysfagia*), chemia (*dysocjacja*), prawo (*prejudykat*), muzyka (*dysharmonia*); **XIX w.**: filozofia (*aideizm*, *akosmizm*, *anempiryzm*, *ateleologia*, *antysofizm*), medycyna (*afonia*, *atonia*, *dysforia*, *parafimoza*, *rehabilitacja*, *repozycja*, *superfetacja*), fizyka (*achromatyzm*, *anastygmat*, *deformacja*, *dezintegracja*, *metacentr//metacentrum*, *superpozycja*), biologia (*anaerob*, *metageneza*, *preformacja*, *promorfologia*, *reprodukcja*), chemia (*anion*, *antozon*, *antyfebryna*, *antytermina*, *dehydratacja*, *detonacja*, *paraaldehyd*, *propepton*, *protjodur*, *protochlorur*, *protoseleniur*, *protosulfur*, *suboksyd*, *superfosfat*, *superoksyd*), matematyka (*antylogarytm*, *hipercykl*, *metageometria*), geologia i mineralogia (*dyslokacja*, *parageneza*, *protaster*), prawo (*deokupacja*, *preokupacja*, *reprodukcja*), ekonomia (*dyskonto*, *reasekuracja*, *rewaluacja*, *reprodukcja*, *superdywidenda*), psychologia (*dzasocjacja*, *dysforia*, *reprodukcja*), muzyka (*postludium*, *preludium*, *subdominanta*), sztuka (*prerafaelizm//prerafaelityzm*), technika (*anastygmat*, *detonacja*, *dezintegracja*, *prototyp*); **XX w.**: medycyna (*agrafia*, *aseptyka*, *agramatyzm*, *aleksykalizm*, *astygmatyzm*, *antyperystaltyka*, *antytoksyna*, *antybiogram*, *antyhormon*, *defibrilacja*, *dekompresja*, *dysfunkcja*, *dysfazja*, *dysleksja*, *dystrofia*, *hipertonía*, *hiperwitaminoza*, *reaktywacja*, *reanimacja*, *reinfekcja*, *repigmentacja*, *resekcja*, *rewalidacja*), biologia (*abiogeneza*, *ametabolizm*, *amitoza*, *antytoksyna*, *antywitamina*, *antybioza*, *depigmentacja*, *parabioza*, *preadaptacja*, *proenzym*, *prowitamina*, *profaza*, *progesteron*, *protamina*, *protopektyna*, *protoplast*, *subendemit*, *ultramikrob*), chemia (*antywitamina*, *antychlor*, *antymetabolit*, *antydetonator*, *depigmentacja*, *dejonizacja*, *dyspersja*, *proenzym*, *prowitamina*, *protaktyn//protoaktyn*, *reaktywność*, *resynteza*, *rekombinacja*), fizyka (*achromatyzacja*, *astygmatyzm*, *antyatom*, *antycząstka*, *antydeuteron*, *demagnetyzacja*, *dystorsja*, *dyspersja*, *hiperatom*, *hiperdźwięk*, *hiperjądro*, *paramagnetyzm*, *resublimacja*, *rekombinacja*, *submikron*, *ultradźwięk*), astronomia (*antyapeks*, *metagalaktyka*, *protogwiazda*), geografia (*deglacjacja*, *deniwelacja*, *postglacjał*, *preglacjał*, *prekambr*, *subkontynent*, *sublitoral*, *subregion*), geologia (*antycentrum*, *antyklina*, *postglacjał*, *preglacjał*, *prekambr*), meteorologia (*antycyklon*), mineralogia (*rekryształizacja*), literaturoznawstwo (*akatalekksa*, *asylabizm*, *antydaktyl*, *antydramat*, *antygradacja*, *hiperkatalekksa*, *preromantyzm*), językoznawstwo (*agramatyzm*, *asynchronia*, *antykadencja*, *de-labializacja*, *denazalizacja*, *depalatalizacja*, *dyspalatalizacja*, *metajęzyk*, *prejotacja*), filozofia (*ainteletektualizm*, *amoralizm*, *antyempiryzm*, *antyintelektualizm*, *metafilozofia*), socjologia (*preproletariat*, *subkultura*), psychologia (*aleksja*, *aleksykalizm*), prawo (*denaturalizacja*, *depenalizacja*, *reprzywatyżacja*, *rewalidacja*),

²⁶ Przykłady podajemy w wyborze (por. rozdz. II, p. 1–20). Przywoływane jednostki leksykalne w kontekście ich terminologicznego charakteru najpierw rozpatrujemy jako całe leksemy, a dopiero w dalszej kolejności jako formacje słowotwórcze (por. Waszakowa 1989, 110). Skróty za odpowiednimi słownikami.

historia (*antycesarz, prereformacja*), religia (*antytrynitaryzm*), polityka i politologia (*denuklearyzacja, destalinizacja, dezatomizacja, remilitaryzacja*), ekonomia (*dekapitalizacja, dewaloryzacja, hiperinflacja, kontroferta, reeksport, reimport, rekonwersja, subkonto*), architektura (*dezurbanizm*), muzyka (*dysalteracja, reekspozycja*), sztuka (*postimpresjonizm, postmodernizm, preromantyzm*), rolnictwo i ogrodnictwo (*antyperz, regradacja*), technika (*antyradiolokacja, antyrakieta, asonoryzacja, antydetonator, desensybilizacja, defibracja, kontrtytuł, postsynchronizacja, preselekcja, retransmisja, rekrytalizacja, retranslacja, superforteca, superheterodyna, superkuter*) itd.

Niektóre z analizowanych jednostek doczekały się charakterystyki stylistycznej w postaci odpowiednich kwalifikatorów dopiero w słownikach dokumentujących leksykę okresów późniejszych niż ten, w którym te leksemy pojawiły się po raz pierwszy, np. rzeczownik *dysunita* odnotowany w XVI w., został wyposażony w kwalifikator (*rel.*) dopiero w Szym; leksemy *superarbitr* i *superintendent* odnotowane już w leksyce XVII–XVIII w. scharakteryzowano za pomocą kwalifikatorów dopiero w Szym (*superintendent – rel.*) i SDor (*superarbitr – praw.*), wyrazy *kontratak*, *protantrop*, *protoplasma*, odnotowane w SWil i/lub SW w XIX w., zostały opatrzone kwalifikatorami w SDor: *kontratak (sport.)*, *protantrop (paleont.)*, *protoplasma (biol.)*.

Jak można się zorientować na podstawie tylko nielicznych przywołanych przykładów i uwag, zawartych w obrębie monografii poszczególnych prefiksów (por. rozdz. II), duża część analizowanego słownictwa ma terminologiczny charakter. Są to terminy z zakresu rozmaitych dziedzin naukowych: od humanistyki, poprzez nauki matematyczno-przyrodnicze, do szeroko pojętej techniki²⁷. Rzeczowniki te niewątpliwie należą do specjalistycznej leksyki erudycyjnej (por. Waszakowa 1989, 112). Niektóre z nich mogą funkcjonować jako terminy w obrębie różnych nauk, np. *reprodukcja (fizjol., ekon., praw., psych.)*. Część interesujących nas jednostek wyposażonych w ekscerpowanych słownikach w kwalifikatory lokowałaby się również w ramach słownictwa stylistycznie nacechowanego, ale może o mniej specjalistycznym, a bardziej środowiskowym charakterze (por. Waszakowa 1989, 112), np. *antyblok (sport.)*.

Brak kwalifikatorów, które byłyby pomocne w ocenie stylistycznej przynależności pewnych leksemów z prefiksami obcymi, można rekompensować na podstawie obserwacji kontekstów, jakimi leksykografowie posłużyli się, ilustrując użycia poszczególnych jednostek²⁸. Na tej podstawie do leksyki erudycyjnej

²⁷ Kwalifikatory o charakterze profesjonalnym należą do najliczniejszych (np. w Szym jest ich aż ok. 75), w związku z czym w słownikach są one często stosowane niekonsekwentnie. Ponadto niektóre kwalifikatory mogą mieć zarówno charakter zawodowy, jak i środowiskowy (zob. Engelking, Markowski, Weiss 1989, 308).

²⁸ Pomocne są tu także – choć w nieco mniejszym zakresie – definicje słownikowe konkretnych wyrazów.

zaliczymy rzeczowniki, np. do **XV/XVI w.**: *archidiakon*, *archimandryta*, *archibiskup*//*arcybiskup* (leksyka urzędowa); **XVI i XVII–XVIII w.**: *archiepiskop*, *arcypop*, *archiprałat*, *arcybożnik* (leksyka urzędowa); **XIX i XX w.**: *hipermetr*, *reinterpretacja* (literaturoznawstwo), *hiperpoprawność* (językoznawstwo), *preadamita*, *prehistoria* (historia), *protorenesans* (literaturoznawstwo, sztuka, architektura), *resocjalizacja* (socjologia), *reedukacja* (pedagogika), *metabaza*, *preegzystencja*, *supernaturalizm*, *superracjonalizm* (filozofia), *hiperastenia*, *hipertrofia* (biologia, medycyna), *metaorganizm*, *protozoa* (biologia), *prochloryt*, *protobastyt*, *protowermikulit* (mineralogia), *prostybit* (chemia), *hiperfragment* (fizyka), *kontrafagot*, *kontralt*, *kontramelodia*, *kontr(a)oktawa*, *kontrapunkt* (muzyka), *kontrafiedra*, *kontrmutra*, *prefabrykacja*, *prefabrykat* (technika), *kontradmiral*, *superbombowiec*, *superrakieta*, *supersonik* (wojskowość), *subarenda*, *sublicytacja*, *sublokacja* (prawo), *proproboszcz*, *prorektor*, *prowikariusz*, *prodziekan*, *proseminarium*, *protodiakon*, *protokonsultor*, *protooficjał*, *protoprezbiter*, *protosyndyk*, *supernumeracjusz* (leksyka urzędowa) itd.

Konteksty i źródła

Jak wcześniej wspomniano, w procesie orzekania na temat wartości stylistycznej analizowanych leksemów w pewnej mierze mogłaby się okazać przydatna konfrontacja danych leksykograficznych ze źródłami. Warto jednak skupić uwagę na słownikowej ilustracji materiałowej w odniesieniu do poszczególnych haseł, gdyż niejednokrotnie przynosi ona wiele cennych uwag natury stylistycznej. Najbardziej interesująca jest tu stylowa przynależność źródeł, która ułatwia określenie wartości stylistycznej analizowanych leksemów. Jeśli bowiem użycie wyrazu zostało zilustrowane cytatem z tekstu naukowego, to z dużym prawdopodobieństwem można sądzić, że wyraz mieści się w obrębie słownictwa erudycyjnego. Niekiedy jednak ilustracja materiałowa nie jest wystarczająca, aby dokładnie ocenić konkretny wyraz pod względem stylistycznym. Wtedy nie bez znaczenia jest także osoba autora pracy, z której zaczerpnięto dany kontekst. Taka sytuacja ma np. miejsce w odniesieniu do wielu wyrazów z prefiksem *archi-*//*arcy-*. Ich użycie zobrazowano cytataми z autorów, których utwory należą do literatury pięknej (np. Mickiewicza, Krasińskiego, Prusa, Orzeszkowej, Sienkiewicza, Żeromskiego, Przybyszewskiego, Boya-Żeleńskiego, Jasienicy, Lama, Lema, Zabłockiego i innych). Nazwiska twórców dzieł, z których zaczerpnięto konteksty, pozwalają umieścić część interesujących nas jednostek leksykalnych w obrębie stylu artystycznego poszczególnych okresów w dziejach polszczyzny. Oczywiście zdarza się również tak, iż użycie pewnych wyrazów w ogóle nie zostało zilustrowane w ekscerpowanych słownikach odpowiednim cytatem, jak to ma miejsce w SWil czy Szym (zob. Żmigrodzki 2005, 141–142, 162–164), albo też wykorzystano cytat, który niewiele wnosi do oceny stylistycznej wyrazu.

Wtedy pomocne w rozważaniach z zakresu stylistyki danych wyrazów mogą się okazać definicje słownikowe, tworzone niejednokrotnie przez leksykografów posługujących się polszczyzną tego okresu, którego słownictwo dokumentowali (ma to miejsce w odniesieniu do słowników: L, SWil, SW, SDor i Szym). Z definicji można także wyczytać pewne wskazówki o charakterze pragmatycznym. Dla przykładu przywołajmy tu zarejestrowane przez SW hasło *antymoralizm* ‘kierunek filozoficzny moralności przeciwny, system filozoficzny w konsekwencjach swoich burzący podstawy moralności’. Jak widać, w definicji tego rzeczownika została zawarta informacja, że jest to „kierunek filozoficzny”, a zatem bezspornie można powiedzieć, że interesujący nas leksem mieści się w obrębie dziewiętnastowiecznego stylu naukowego.

W stosunku do leksemów odnotowanych w słownikach rejestrujących dawne słownictwo należy dodać, iż są one zazwyczaj pozbawione charakterystyki stylistyczno-pragmatycznej w postaci odpowiednich kwalifikatorów. Wobec tego ich ocena stylistyczna musi wynikać w głównej mierze z obserwacji materiału egzemplifikacyjnego lub innych pośrednich metod wnioskowania, np. typ i stylowa przynależność źródeł, z których pochodzą cytaty, osoba autora itd. Bez trudu więc możemy określić przynależność takich jednostek do dawnego stylu religijnego, np. *archanioł* (do XV/XVI w.), urzędowego, np. *archidiakon*, *oberman* (do XV/XVI w.), *archiepiskop*, *dyspozycja*, *kontrakt 1.*, *oberster*, *protopop*, *prototron*, *rekuperacja*, *degradacja*, *preeminencja*, *protonotariusz*, *subbasza* (XVI w., XVII–XVIII w.), czy naukowego, np. *depopulacja*, *dysfagia* (XVI w., XVII–XVIII w.).

Rola produktywności

Jeżeli zaś idzie o ubóstwo danych statystycznych, które ułatwiałyby weryfikację wniosków na temat przynależności stylistycznej analizowanych wyrazów w perspektywie historycznej, to braki te można rekompensować w pewnym stopniu obserwacją produktywności poszczególnych prefiksów w kolejnych fazach rozwoju języka polskiego. Rzecz jasna, ocena aktywności słowotwórczej przedrostków obcych w ujęciu diachronicznym musi być obciążona dużą dozą ostrożności²⁹, lecz spostrzeżenia dotyczące tego zjawiska bywają pomocne w orzekaniu o wartości stylistycznej zarówno derywatów, jak i samych prefiksów (zob. Waszakowa 1989, 110).

W celu przykładowego zilustrowania możliwości, jakie stwarza analiza produktywności danego prefiksu w diachronicznej charakterystyce stylistyki leksemów z częstkami obcymi, odwołajmy się do rzeczowników z morfemem *sub-*. Na przestrzeni wieków nie należał on do tych przedrostków, które wykazywały dużą

²⁹ Zob. na ten temat rozdz. III, p. 3.

aktywność słowotwórczą. Ponadto nie tworzył derywatów od podstaw rodzimych. Wobec tego w odniesieniu do dawnych derywatów z *sub-*, które nie zostały zaopatrzone w odpowiednie narzędzia, pomocne w ocenie ich wartości słowotwórczej, można sądzić, iż formacje te należały do tych samych odmian, w których mieściły się pierwsze zapożyczenia, z jakich wydzielił się prefiks *sub-*³⁰.

Przedstawione argumenty dowodzą, że mimo istnienia pewnych trudności, które mogą towarzyszyć opisowi stylistycznemu wyrazów z prefiksami obcymi i samych prefiksów, taką interpretację warto podejmować. Uwagi dotyczące wartości stylistycznej z jednej strony stanowią swego rodzaju dopełnienie językowej charakterystyki interesującej nas warstwy leksyki, z drugiej zaś pozwalają pokazać, iż ta grupa słownictwa w ramach kolejnych okresów w historii polszczyzny stanowi pewien podsystem³¹ wyróżniający się nie tylko odrębnymi cechami słowotwórczymi i semantycznymi, lecz także stylistycznymi (por. Zarębski 2010a, 39–40).

2. Stałość i zmienność funkcji stylistycznej leksemów z prefiksami obcymi

Diachroniczny ogląd zapożyczeń i derywatów utworzonych na skutek działania mechanizmów słowotwórczych, które zaszły na gruncie rodzimym, rozpatrywanych jako całe leksemy pozwala z punktu widzenia ich udziału w odmianach stylistycznych wydzielić trzy podstawowe grupy w obrębie słownictwa z prefiksami obcymi³²: 1) różne leksemy z konkretnymi przedrostkami, które w obrębie kolejnych wycinków czasu mieściły się w ramach jednego stylu (rzadziej dwóch) (tj. leksyka z odpowiednim afiksem lewostronnym, która odznacza się „stylistyczną jednorodnością” – zob. Waszakowa 1989, 110); 2) różne leksemy z danym

³⁰ O jednorodności stylistycznej rzeczowników z *sub-* piszę w dalszych partiach tego rozdziału.

³¹ Terminu *p o d s y s t e m* używamy tu w dość umownym znaczeniu, ponieważ, jak można się zorientować na podstawie poczynionych w tej pracy uwag, analizowane leksemy nie tworzą jednolitej struktury, czyli nie można ich określić mianem *s y s t e m u* w znaczeniu strukturalistycznym (por. hasła: *strukturalizm, system językowy* w: EJO 1993). Bliskie jest nam podejście do słowotwórstwa, jakie prezentuje w swoich pracach K. Kleszczowa, która *s y s t e m s ł o w o t w ó r c z y* rozumie jako „obszar”, „poziom”, „układ” (por. Kleszczowa 2005b, 261). Przypomnijmy, że K. Waszakowa derywaty tworzone za pomocą afiksów obcych oraz same afiksy uznaje za *p o d s y s t e m s ł o w o t w ó r c z y* (zob. Waszakowa 2005, 187).

³² Interesuje nas tu kwestia udziału wyrazów z konkretnym prefiksem w jednej bądź różnych odmianach stylowych, natomiast o problemie zmienności stylistycznej poszczególnych wyrazów, np. *Antychryst* wspominamy w monografiach prefiksów (por. rozdz. II, p. 3.).

prefiksem, które w większości należały do jednego czy dwóch stylów, a tylko sporadycznie można je było odnaleźć w innych odmianach (są względnie jednorodne na płaszczyźnie stylistycznej); 3) różne leksemy z odpowiednim przedrostkiem, które mogły funkcjonować w obrębie wielu stylów (takie leksemy z konkretną częścią odznaczają się dużym „rozrzutem” stylistycznym w ramach poszczególnych okresów; zob. Waszakowa 1989, 116).

Leksemy jednorodne pod względem stylistycznym

Dużą jednorodnością stylistyczną charakteryzują się leksemy z afiksami *a(n)-*, *de(z)-*, *dys-*, *hiper-*, *meta-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *ultra-* i *wice-*.

Wyrazy z częstką *a(n)-* odnotowywane w kolejnych okresach w dziejach języka polskiego należały do leksyki erudycyjnej, mieszczącej się przede wszystkim w obrębie stylu naukowego. Pierwotnie, tj. w okresie obejmującym XVI oraz XVII–XVIII w. rzeczowniki z *a(n)-* typu *ateizm*, *akatolik* mieściły się w ramach intelektualnego słownictwa religijnego, natomiast w XIX i XX w. jednostki z *a(n)-* są prawie wyłącznie terminami funkcjonującymi w różnych naukach, np. *achromatyzm*, *asymetria*, *abiologia*, *amitoza*. Analogicznie sytuacja przedstawia się w odniesieniu do rzeczowników z częstką *post-*, np. *postpozycja*, *postglacjał*, *postmodernizm*, które prawie bezwyjątkowo (zwłaszcza w XX w.) pojawiają się w obrębie stylu naukowego.

Do stylu naukowego w kolejnych okresach w dziejach polszczyzny należały także leksemy z afiksami *de(z)-*, np. *depopulacja*, *decentralizacja*, *dechryścianizacja*, *dys-*, np. *dysteleologia*, *dyspalatalizacja*, *dysalteracja*, *hiper-*, np. *hiperanaliza*, *hiperatom*, *hiperdźwięk*, *hiperjądro*, *meta-*, np. *metabaza*, *metateoria*, *para-*, np. *paralogizm*, *paralupek* i *pre-*, np. *preeminencja*, *preokupacja*, *preadamita*.

Należy zaznaczyć, że wyrazy z niektórymi ze wspomnianych prefiksów mogły się lokować również w obrębie innych warstw słownictwa, a co za tym idzie, pojawiać się w innych niż tylko naukowa odmianach polszczyzny. Powszechnie znana jest tendencja do przepływu słownictwa pomiędzy różnymi stylami języka, w konsekwencji czego może np. dochodzić do odintelektualizowania niektórych wyrazów (por. Waszakowa 1989, 112; 1994, 222).

Idzie tu jednak o wskazanie swego rodzaju prototypowej ewokacji stylistycznej w odniesieniu do poszczególnych prefiksów, choć, jak wiadomo, w zakresie każdej kategorii językowej można wyróżnić obszary centralne i peryferyczne. Wobec tego nie dziwi obecność pewnych rzeczowników z *de(z)-* w leksyce ogólnej, np. *dezorganizacja*. Wciąż jednak są to wyrazy nacechowane pod względem stylistycznym³³. Po pewnych leksemach z *hiper-* można się spodziewać, że proces

³³ Tego typu leksemom można także przypisywać charakter książkowy, gdyż charakteryzują się one takimi parametrami, jak: oficjalność, niespecjalistyczność, brak nacechowania ekspresywno-emocjonalnego (zob. Buttler, Markowski 1991, 108).

odterminologizowania mógł być przyczyną ich pojawienia się w stylu publicystycznym w nowszej polszczyźnie, np. *hiperkrytyka*, *hiperprodukcja*.

Jak wspomniano, jednostki z *dys-* należą głównie do stylu naukowego (zwłaszcza w XIX i XX w.), chociaż w dziejach polszczyzny mogły się lokować w obrębie innych odmian, np. religijnej. Zawsze jednak jako leksemy o charakterze erudycyjnym przywoływały wyższe rejestry polszczyzny. Podobnie rzecz się przedstawia w stosunku do wyrazów z *pre-*, których miejsce można widzieć w stylu naukowym, ale i urzędowym, np. *prenotacja*. Prawie bezwyjątkowo mieszczą się one w obrębie słownictwa erudycyjnego, książkowego.

Wyrazy z prefiksami *pro-*, *proto-*, *re-* i *sub-* lokują się w podobnych proporcjach zarówno w odmianie naukowej, np. *proenzym*, *prowitamina*, *protofosfor*, *protoaktywny*, *reanimacja*, *rekombinacja*, *subdominanta*, *subregion*, *subendemit*, jak i urzędowej, np. *proproboszcz*, *prowikariusz*, *protonotariusz*, *protooficjal*, *relicytacja*, *reinstalacja*, *subprzeor*, *subdelegat*. W odniesieniu do jednostek ze wspomnianymi przedrostkami można zaobserwować proces stopniowego ograniczania ich udziału w stylu urzędowym. Odnotowane w XX w. rzeczowniki z *pro-*, *proto-* i *sub-*, a w mniejszym stopniu z *re-*, prawie wyłącznie mieszczą się w stylu naukowym. Natomiast zapożyczenia, z których wydzieliły się te prefiksy należały przede wszystkim do leksyki urzędowej (często też wiązały się z leksyką z zakresu administracji religijnej).

Podobnie, jak to miało miejsce w przypadku należących do jednorodnych stylistycznie rzeczowników z innymi lewostronnymi afiksami obcymi, jednostki z *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-* i *wice-*³⁴ tkwią z leksyce erudycyjnej (nawet te, które niekoniecznie wiązałyby się ze stylem naukowym czy urzędowym). Sporadycznie tylko w analizowanym materiale występują leksemy, które mają charakter środowiskowy, np. *rekontra* (karciane), *subdywizja* (wojskowe), *wicemistrz* (sportowe) lub bardziej ogólny, np. *subkategoria*, *subkomitet*, *subkomisja*, *sublokator*.

Wnikliwa obserwacja wyrazów z częstkami *a(n)-*, *de(z)-*, *dys-*, *hiper-*, *meta-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *ultra-*, *wice-* dowiodła, że są one bardzo jednorodne stylistycznie. Zazwyczaj tkwią w obrębie stylu naukowo-technicznego lub urzędowego. Rzadko udaje im się wyjść poza te odmiany stylistyczne, natomiast dość często można tu zaobserwować ograniczanie jednostek z konkretnym prefiksem (*a(n)-*, *post-*, *pro-*, *proto-*, *sub-*, *ultra-*) tylko do jednego stylu (naukowego)³⁵. Nawet swego rodzaju stylistyczne peryferie³⁶ w przypadku jednostek z przywołanymi przedrostkami należą do słownictwa stylistycznie nacechowanego o znacznym stopniu zintelektualizowania. Taki stan rzeczy wynika zapewne

³⁴ Rzeczowniki z przedrostkiem *wice-* lokują się przede wszystkim w stylu urzędowym.

³⁵ Równie znamienym przykładem takiego ograniczania stylistycznego są wyrazy z *ultra-*, które w XIX w. miały w większości charakter publicystyczny, zaś w XX w. są to prawie wyłącznie terminy naukowe.

³⁶ Chodzi tu np. o wyrazy, które nie są terminami.

z tego, że części te, nawet kiedy zaczynają funkcjonować jako prefiksy i formanty tworzące derywaty na gruncie polskim, preferują podstawy obce, które zwykle należą do leksyki erudycyjnej.

Leksemy wykazujące względną jednorodność stylistyczną

W grupie drugiej można by umieścić różne leksemy z konkretną częstką, które zazwyczaj należały do jednej czy dwóch odmian, a tylko sporadycznie można je było odnaleźć w innych stylach (są one względnie jednorodne na płaszczyźnie stylistycznej w ujęciu historycznym).

Przeważnie urzędowy charakter mają formacje z *ober-*, np. *oberman*, *oberster*, *obercejkwart*, *oberjegermajster*, *oberkontroler*, *oberlejtant*, *oberleśniczy*, *oberprezydent*, *oberprokurator*. Do słownictwa środowiskowego, które również jest nacechowane stylistycznie i lokuje się blisko leksyki urzędowej, albo nawet w jej obrębie, należą rzeczowniki związane z wojskowością, np. *oberlejtant*, *oberoficer*, *oberzaganiacz* i górnictwem, np. *oberhajer*, *obersztajger*. Wśród leksemów z częstką *ober-* w leksyce XIX w. wystąpiły także jednostki nacechowane ekspresywnie, np. *oberfilut*, *oberdziad*, *oberchapka*, co pozwala widzieć ich miejsce w stylu potocznym³⁷.

Względna stałością stylistyczną charakteryzowały się także wyrazy z prefiksem *kontr(a)-*. Reprezentowały one zwykle erudycyjne słownictwo z zakresu muzyki i muzykologii, np. *kontr(a)bas*, *kontralt*, *kontrafagot*, *kontramelodia*, *kontraoktawa* i innych dziedzin wiedzy (rzadziej), np. *kontrapozycja*, *kontr(a)-reformacja*, *kontrpara* lub mieściły się w ramach leksyki środowiskowej, ale o charakterze specjalistycznym³⁸, np. z zakresu słownictwa wojskowego można przywołać rzeczowniki: *kontraskarpa*, *kontrmanewr*, *kontratak*, *kontr(a)marsz*, *kontruderzenie*, *kontrwywiad*, *kontrofensywa*, morskiego – *kontradmirał*, *kontrkurs*, żeglarskiego – *kontraszot*, *kontrśruba*, sportowego – *kontrgambit*, *kontrchwyt*, fotograficznego – *kontrnegatyw*. Wśród leksemów mających zasięg ogólny można by wymienić rzeczowniki typu *kontrmanifest*, *kontrpropozycja*, *kontrarargumentacja*, *kontrdemonstracja*. Wyrazy z *kontr(a)-* wyjątkowo mogły się także pojawiać w stylu potocznym, np. *kontrafałda*.

Początkowo wyrazy z *anty-* należały do leksyki o charakterze religijnym, np. *Antychrystus*, *antypapa*, *antyromanista* i kancelaryjno-urzędowym, np. *antykonstytucjonalista*. W XIX w. rzeczowniki z *anty-* ogarnęły swym zasięgiem

³⁷ Rzeczowniki *oberchapka* i *oberdziad* zostały opatrzone w SW kwalifikatorem 'gwarowy'.

³⁸ K. Waszakowa traktuje leksemy o zasięgu środowiskowym jako nieerudycyjne i niespecjalistyczne (por. Waszakowa 1989, 112). Natomiast S. Grabias i T. Skubalanka różnego typu słownictwo profesjonalne (lekarskie, fizyczne itd.) umieszczają na tej samej płaszczyźnie, uznając je za niepowszechną leksykę pisaną o charakterze techniczno-naukowym (por. Grabias, Skubalanka 1979, 44; Grabias 1988, 246).

erudycyjną leksykę naukową, np. *antozon*, *antychlor*, *antylogarytm*, *antymoralizm*, *antynacjonalizm*. Do stylu naukowego trzeba zaliczyć także wiele jednostek, odnotowanych w XX w., np. *antyapeks*, *antykatoda*, *antypowieść*, *antywitamina*. Część wyrazów z *anty-* można by uznać za ogólne, np. *antykrytyka*, *antyfaszysta*, *antyhitlerowiec*, *antyklerykał*. Sporadycznie jednostki z prefiksem *anty-* mają zasięg środowiskowy, np. *antyrakieta* (wojskowe), *antyblok* (sportowe). Ponadto przedrostek *anty-* tworzył także formacje, które można by na podstawie obserwacji definicji i kontekstów uznać za nacechowane ekspresywnie, np. *antytalent*, *antydialog*, *antygrypina*.

Leksemy charakteryzujące się „rozrzutem” stylistycznym

Ostatnią, trzecią grupę stanowią różne leksemy z danym afiksem lewostronnym, które mogły funkcjonować w obrębie wielu stylów w ramach poszczególnych okresów.

Z leksyki związanej ze sferą religijną, w tym także z administracją kościelną, wyabstrahował się prefiks *archi-//arcy-*, np. *arcybiskup*, *archidiakon*. Bardzo szybko jednak pojawiły się różnego rodzaju nazwy urzędów i godności z *archi-//arcy-*, np. *arcycelnik*, co pozwoliło im wejść do stylu urzędowego. Już w XVI w. odnotowano leksemy nacechowane ekspresywnie, np. *arcydiabeł*, *arcyczarownica*. Wyrazy tego typu szczególnie często występowały w XVII w., np. *arcygrzesznik*, *arcypubliczna* itd. Można je także dostrzec w polszczyźnie okresów późniejszych, kiedy przedrostek *archi-//arcy-* uzyskał ironiczno-żartobliwe obciążenie stylistyczne, np. *arcybibosz*, *arcyglupstwo*. Jednostki nacechowane pod względem ekspresywno-emocjonalnym ewokują niższe rejestry polszczyzny w postaci stylu potocznego.

Jak wspomniano, rzeczowniki z *arcy-* dość często pojawiają się również w stylu artystycznym doby nowopolskiej, np. *arcyzemsta*, *arcywzycięstwo*.

W przypadku leksemów z *archi-//arcy-* można zaobserwować proces utraty pierwotnie specjalistycznego charakteru na rzecz pewnego rodzaju rozmycia stylistycznego. Słownictwo specjalistyczne z *archi-//arcy-* jest rzadkie w XIX i XX w., np. *archilutnia* (muzyka), *archigonia* (biologia).

Wyrazy z prefiksami *ekstra-* i *super-* początkowo również mieściły się w specjalistycznej leksyce erudycyjnej z zakresu stylu naukowego i urzędowego, np. *ekstrakadencja*, *ekstraprąd*, *superoktawa*. W mniejszym stopniu należą one do odmiany naukowej współczesnej polszczyzny, np. *ekstrapolacja*, *supertomasyna*. Jednostki z *super-* do XIX w. włącznie dość często występowały w stylu urzędowym, np. *superarbitr*, *superintendent*, *supernumeracjusz*. Szybko jednak rzeczowniki z *ekstra-* i *super-* zaczęły pojawiać się w innych warstwach słownictwa. W leksyce środowiskowej mieszczą się jednostki typu *ekstraklasa*, *ekstrameta*, *ekstramundur*, *ekstrakurier*, *superbombowiec*, *superrakieta*, natomiast

do nacechowanej ekspresywnie należą rzeczowniki typu *supersesja*, *ekstracug*. Niektóre z interesujących nas wyrazów mogły występować w słownictwie współnoodmianowym, np. *ekstrapocza*, *supermarket*.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że nasz materiał dostarcza niewielu przykładów z *ekstra*- i *super*-, które można uznać za nacechowane emocjonalnie (por. też: *supergwiazda*, *supergwiazdor*, *superfilm*). Dowodzi to, że prefiksy te wyspecjalizowały się w funkcji wygodnego środka ekspresji dopiero w najnowszej polszczyźnie. Duża liczba współczesnych neologizmów z omawianymi przedrostkami świadczy o ostatecznym przełamaniu barier stylowych, gdyż nowe rzeczowniki z *super*- i *ekstra*- mieszczą się głównie w potocznej odmianie współczesnej polszczyzny (zob. Waszakowa 2005, 127–132).

Znamienne jest to, że do leksemów charakteryzujących się dużym rozrzutem stylistycznym należą formacje z prefiksami intensyfikującymi znaczenia podstaw: *arcy*-, *ekstra*- i *super*-³⁹. Różnorodność stylistyczna derywatów z przywołanymi przedrostkami wynika z faktu, że ich podstawy należą do rozmaitych odmian polszczyzny. W związku z tym afiksy *arcy*-, *ekstra*-, *super*-, inaczej niż inne, które znajdują się w kręgu naszych obserwacji, nie pełnią funkcji metajęzykowej (por. Grabias 1981, 53; 1988, 238), nie przywołują bowiem konkretnego stylu. Mimo pierwotnej przynależności wyrazów z tymi częstkami do erudycyjnej leksyki specjalistycznej, afiksom tym nie udało się pokonać barier stylowych. Przyczyn tego zjawiska należałoby upatrywać w czynnikach natury semantycznej. Prefiksy te bowiem wyspecjalizowały się w funkcji intensyfikującej, co pozwoliło im przyłączać się do podstaw różnego rodzaju pod względem stylistycznym. Nie bez znaczenia były w tym przypadku także uwarunkowania pozajęzykowe, zwłaszcza moda na tego typu intensyfikatory. Okazuje się, że intensyfikujące środki morfologiczne obcego pochodzenia są szczególnie podatne na wywołany czynnikami zewnątrzjęzykowymi wzrost popularności, o czym przekonuje nie tylko leksyka współczesna (por. wiele neologizmów z *super*-, *ekstra*-, też z *hiper*-, *mega*-) (por. Przybylska 1995; Waszakowa 2005, 127–128, 131–132), ale także dawna (por. duży przyrost rzeczowników z *arcy*- nacechowanych ekspresywnie w polszczyźnie XVII–XVIII w.).

Badając rozwarstwienie stylistyczne leksemów z prefiksami obcymi, trzeba także pamiętać o tym, że możliwe jest zjawisko przenikania wyrazów z jednego stylu do innych⁴⁰. Wobec tego można przypuszczać, że jakaś część jednostek

³⁹ Do prefiksów intensyfikujących znaczenie podstawy należą także prefiksy *ultra*- i *hiper*-. W analizowanym materiale nie odnotowano jednak nacechowanych ekspresywnie rzeczowników z tymi przedrostkami. O nacechowanie ekspresywne można podejrzewać niektóre przymiotniki dziewiętnastowieczne, np. *hiperbystry* 'niezwykle bystry' (SW: „To są hiperbyste pomysły, które często graniczą z niedorzecznością.” Kawcz.). Kontekst wskazuje, że mamy tu do czynienia z leksemem nacechowanym ujemnie.

⁴⁰ O przenikaniu się różnych warstw słownictwa w kontekście terminologizacji wyrazów ogólnych i determinologizacji wyrazów z zakresu słownictwa specjalnego por. Buttler 1979a–b.

funkcjonujących w erudycyjnej leksyce różnych okresów w dziejach polszczyzny traciła cechy specjalistyczne, co pozwalało jej pojawiać się w odmianach o szerszym zasięgu, np. w polszczyźnie ogólnej warstw wykształconych. Co więcej, zdarza się sporadycznie, iż pewne prefiksy obce były wykorzystywane w obrębie leksyki gwarowej, np. *oberdziad*. Wyrazy mogą także obrastać pewnymi właściwościami stylistycznymi, tak jak ma to miejsce w przypadku formacji metaforycznych, np. *arcydoctor*, *arcykapłan*, *arcykról*.

3. Przynależność prefiksów obcych do odmian stylistycznych polszczyzny

Obserwacja materiału leksykalnego pod kątem jego rozwarstwienia stylistycznego w ujęciu diachronicznym pozwoliła wykazać, że duża część prefiksów obcych (*a(n)-*, *de(z)-*, *dys-*, *hiper-*, *meta-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *ultra-*, *wice-*) przywołuje taką samą odmianę stylistyczną, do jakiej należą podstawy tworzonych przez nie derywatów i w której mieściły się zapożyczenia, z których te przedrostki się wyabstrahowały. Prefiksy te, pełniąc na płaszczyźnie pragmatycznej funkcję metajęzykową, są odbierane jako swego rodzaju wykładniki konkretnych odmian stylowych (naukowo-technicznej i urzędowej) polszczyzny⁴¹. Niektóre z badanych przedrostków (*anty-*, *kontr(a)-*, *ober-*, *pro-*) wykazują jednak pewne zmiany w zakresie wartości stylistycznej tworzonych przez siebie derywatów.

Do prefiksów, które cechują się znaczącymi zmianami w zakresie wartości stylistycznej i które mogą tworzyć derywaty, charakteryzujące się dużym rozrzutem stylistycznym, należą intensyfikatory: *arcy-*, *ekstra-* i *super-*. Zostały one wyabstrahowane z wyrazów mieszczących się w obrębie leksyki erudycyjnej (np. nazwy urzędów), natomiast mogą tworzyć w polszczyźnie okresów późniejszych, a zwłaszcza w czasach najnowszych, konstrukcje stylistycznie nieprzyległe, tzn. łączą się z podstawami należącymi do innych warstw leksyki czy innych stylów (por. Gajda 1988, 241–243).

Opis stylistycznych właściwości prefiksów obcych stanowi swego rodzaju dopełnienie ich charakterystyki morfologiczno-semantycznej⁴². Interesujące nas prefiksy obce tworzą na ogół stylistycznie nacechowaną leksykę erudycyjną,

⁴¹ Na temat funkcji formantu zob. też Kurdyła 2003, 189.

⁴² S. Grabias uważa za Апреżjanem, że na znaczenie wyrazu składają się trzy składniki: syntaktyczny, semantyczny i pragmatyczny. W związku z tym charakterystyka stylistyczna jawi się jako część opisu płaszczyzny semantycznej (por. Grabias 1988, 233).

w różnym stopniu specjalistyczną. Mają zatem podobną wartość stylistyczną, chociaż różnego rodzaju peryferie stylistyczne świadczą o próbach przełamywania barier stylistycznych. Zazwyczaj jednak wyrazy z analizowanymi przedrostkami ze względu na swą uczoność, wynikającą z obcej proveniencji morfemów wchodzących w ich skład, mieszczą się w obrębie niepowszechniej pisanej leksyki specjalistycznej (por. Grabias, Skubalanka 1979, 44; Grabias 1988, 246). Prefiksy obce, które ewokują konkretne odmiany stylistyczne, łącząc się z podstawami również należącymi do tych stylów, tworzą zazwyczaj konstrukcje stylistycznie przyległe (zob. Grabias 1988, 241). Przyczyn pozostawiania analizowanych afiksów w obrębie tych samych stylów, w których lokowały się zapożyczenia, jakie dały asumpt do wydzielenia się badanych prefiksów na gruncie polszczyzny, należy upatrywać – jak już sygnalizowano – także w czynnikach natury słowotwórczej i semantycznej. O uwarunkowaniach słowotwórczych, jakie wpływają na wartość stylową prefiksów obcych, świadczy ich tendencja do wiązania się z genetycznie obcymi i przyswojonymi podstawami, które zwykle uchodzą za erudycyjne. Natomiast na zależności semantyczne w zakresie badanego problemu wskazuje chociażby fakt, że przedrostki obce na płaszczyźnie znaczeniowej mają zazwyczaj konkurentów w postaci rodzimych środków morfologicznych, które charakteryzują się większymi możliwościami stylistycznymi⁴³. Duża jednorodność stylistyczna analizowanych środków morfologicznych stanowi, jak widać, jeden z ważniejszych argumentów nie tylko za wskazaniem ich odrębności w ramach polskiego systemu słowotwórczego, lecz także jeszcze jeden dowód na sprzężenie słowotwórstwa z innymi poziomami języka (leksykalnym, semantycznym i stylistycznym).

⁴³ Np. synonimiczną funkcję wobec obcego przedrostka *a(n)-* pełni morfem *nie-*, który, łącząc się z podstawami należącymi do różnych stylów polszczyzny, może tworzyć derywaty charakteryzujące się dużym rozrzutem stylistycznym.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone badania wykazały, że duża część analizowanych rzeczowników z prefiksami obcymi mieści się w planie adaptacji słowotwórczej, która może, choć nie musi, prowadzić do procesów derywacyjnych już na gruncie polskim. Derywaty, które z genetycznego punktu widzenia dałoby się uznać za rezultat rodzimych mechanizmów słowotwórczych, nie są liczne w historii polszczyzny. Wynika to przede wszystkim z morfologicznych skłonności przedrostków obcych, które preferują przyswojone podstawy obce, te zaś charakteryzują się dużym stopniem umiędzynarodowienia.

Autorzy syntez słowotwórczych z zakresu polszczyzny, jeśli już w ogóle podejmują problem adaptacji słowotwórczej, traktują ją jako peryferyczny obszar słowotwórstwa (por. Skarżyński 1991, 100–102)¹. Jednak przy tak dużej skali zjawiska adaptacji w dziejach języka polskiego, systematycznie przybierającej na sile w dobie nowopolskiej, a osiągającej swe apogeum w czasach najnowszych, należałoby jednak uwypuklić miejsce i rolę adaptacji słowotwórczej w badaniach słowotwórstwa polskiego.

W tym kontekście warto zauważyć, że akcentowane w czasach najnowszych zjawisko internacjonalizacji zasobu leksykalnego polszczyzny i zmiany w zakresie słowotwórstwa polskiego, wywołane tym zjawiskiem, nie są niczym nowym w dziejach języka polskiego (por. Waszakowa 2005). Historycznojęzykowa obserwacja wyrazów z prefiksami obcymi i samych prefiksów dowodzi, że mamy tu do czynienia z naturalnym w rozwoju języka procesem, który posiada długą tradycję i co jakiś czas przybiera na sile².

Poczynione w monografii obserwacje wykazały, iż w przypadku prefiksów obcych istnieją silne zależności między poziomem słowotwórczym a leksykalnym. Jak przekonują badania, wzrostowi produktywności przedrostków nie sprzyja ani rozwarstwienie semantyczne, ani wysoki stopień precyzji znaczeniowej (por. rozdz. III, p. 3.). Konsekwencją rozchwiania znaczeń jest na ogół osłabienie aktywności danego środka słowotwórczego (por. Kleszczowa 2008, 28–30), ale specjalizacja znaczeniowa poszczególnych przedrostków może równie skutecznie utrudniać powstawanie nowych derywatów. Prefiksy obce dotknięte są ograniczeniami natury formalno-genetycznej (skłonność do wiązania się z podstawami

¹ Najszerzej na temat adaptacji jako rodzaju słowotwórstwa wypowiada się A. Nagórko (por. Nagórko 2002, 189–191).

² Takich fal można by wskazać w historii polszczyzny kilka: szesnastowieczne wpływy łacińskie, dziewiętnastowieczne procesy internacjonalizacyjne, które zmierzały do upowszechnienia zdobyczy nauki i techniki (por. Gajda 1990, 60–66), najnowsze wpływy angielskie, które w dużej mierze wynikają z globalizacji itd.

genetycznie obcymi)³, semantycznej (wysoki stopień precyzji znaczeniowej) i – stylistycznej (ewokowanie konkretnych odmian stylowych), co skutkuje ich na ogół niską aktywnością w kolejnych etapach dziejów języka polskiego.

Historycznojęzykowe spojrzenie na interesującą nas problematykę przynosi jeszcze jeden istotny wniosek. Analizowany materiał pokazuje, w jaki sposób genetycznie obca leksyka włącza się w relacje słowotwórcze, zachodzące na gruncie polskim. Doskonale tu widać sprzężenie systemu słowotwórczego z poziomem leksykalnym, gdyż słownictwo niejako organizuje się pod naciskiem reguł słowotwórczych (por. Kleszczowa 2007a). Proces rodzenia się motywacji wyrazów posiadających obcą proveniencję i przystosowywania się prefiksów obcych (od momentu wyabstrahowania się z serii – czasem bardzo nielicznych – wyrazów obcych po uzyskanie aktywności słowotwórczej na gruncie polskim) do rodzimego słowotwórstwa umożliwia obserwację kolejnych stadiów zmian, jakie zachodzą w języku (por. Kleszczowa 2005a; 2010, 60). Najlepszym dowodem tej integracji jest rozrost prefiksacji w obrębie derywacji nominalnej, za sprawą którego doszło do wypełnienia ubogiego u zarania dziejów polszczyzny obszaru derywatów rzeczownikowych o modyfikacyjnej funkcji formantu (por. Boryś 1975; Kleszczowa 1998a, 159).

Należałoby tu zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt opisywanego zjawiska. Pojawianie się prefiksów obcych w historii polszczyzny jest zazwyczaj widziane w kontekście tendencji do komplementacji systemu słowotwórczego (por. GHJPb 2002, 401–406). Podjęte przez nas badania dowiodły, że na udział przedrostków obcych w języku polskim można spojrzeć również przez pryzmat innych tendencji, jakie działają w języku (por. Bajerowa 1969)⁴. Już sam fakt, że użytkownicy języka sięgają po lewostronne afiksy obce, kiedy nie mają do dyspozycji synonimicznych rodzimych środków morfologicznych, a na przykład tylko składniowe, jest wyrazem tendencji do ekonomizacji środków językowych. O różnicowaniu analizowanych elementów systemu słowotwórczego świadczy: 1) preferowanie przez prefiksy obce podstaw genetycznie obcych, podczas gdy prefiksy rodzime łączą się zazwyczaj z podstawami rodzimymi, 2) pojawianie się prefiksów obcych w obrębie tych kategorii pojęciowych, które są szczególnie otwarte na morfologiczne środki obce⁵ oraz 3) fakt „zagarniania” przez prefiksy obce konkretnych przestrzeni stylistycznych polszczyzny (stylu naukowo-technicznego

³ Profesor Krystyna Kleszczowa w recenzji wydawniczej zwróciła uwagę autorowi niniejszej publikacji na jeszcze jedną przyczynę wiązania się prefiksów obcych przede wszystkim z genetycznie obcymi podstawami. Podstawy rodzime już wcześniej, tj. zanim pojawiły się w polszczyźnie przedrostki obce, zrealizowały swoją potencję słowotwórczą.

⁴ Aplikacja strukturalnej interpretacji historii języka do badań słowotwórczych ma swoich przeciwników, co wynika z mało systemowego charakteru słowotwórstwa (por. Kleszczowa 2005a, 256–259).

⁵ Prefiksy obce pojawiają się tylko w nielicznych kategoriach pojęciowych (por. rozdz. IV oraz Grzegorzczkova, Szymanek, 2001, 477–483)

i urzędowego). Z dużą jednorodnością stylistyczną analizowanych afiksów wiąże się nobilitacja, manifestująca się w ewokowaniu przez nie wyższych rejestrów polszczyzny, co wynika z erudycyjnego charakteru prefiksów obcych.

Postrzegane w ten sposób prefiksy obce tworzą niewątpliwie pewien podsystem w ramach polskiego słowotwórstwa⁶. Podsystem ten, wzbogacając się o nowe przedrostki, kształtował się w ciągu kolejnych etapów rozwoju polszczyzny. Jego początków należy upatrywać już w dobie staropolskiej, natomiast, jak można sądzić na podstawie obserwacji materiału, do jego pełnego ukształtowania doszło w XVII i XVIII w. Wtedy bowiem pojawiła się duża fala prefiksów obcego pochodzenia. Od tego momentu ciągle przybywa w polskim słowotwórstwie nowych części obcych, które mogą się stawać przedrostkami. Afiksy lewostronne charakteryzują się wieloma wyłącznie sobie właściwymi cechami, co decyduje nie tylko o tym, że należy je rozpatrywać jako podsystem w ramach rodzimego systemu słowotwórczego, ale nawet jako pewną podgrupę w zestawieniu z sufiksami obcego pochodzenia.

Tu otwierają się nowe perspektywy badawcze, które mogłyby się skupić na wskazaniu cech wspólnych i różnych pomiędzy tymi grupami afiksów obcych w perspektywie historycznej. Już na tym etapie badań widać pewne różnice, np. większą otwartość sufiksów na podstawy rodzime czy szybsze pokonywanie barier stylowych, które owocuje, jak się wydaje, mniejszą jednorodnością stylistyczną przyrostków obcych (por. Długosz-Kurczabowa 1981; 1986b). Do zbadania pozostają także inne kwestie, zwłaszcza historycznojęzykowe⁷, ściśle związane z poruszoną przez nas problematyką, np. rola prefiksacji przy użyciu morfemów genetycznie obcych w obrębie innych części mowy czy też zagadnienia z kręgu diachronicznego językoznawstwa porównawczego (udział przedrostków obcych, tj. niesłowiańskich, w przeobrażeniach w historii słowotwórstwa innych języków słowiańskich)⁸.

⁶ W kategoriach podsystemu słowotwórczego K. Waszakowa traktuje sufiksy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie (por. Waszakowa 1994a, 2005, 187; zob. też PIJS).

⁷ Badania w tym zakresie dotyczą głównie polszczyzny współczesnej (por. Waszakowa 2005).

⁸ Pewne kroki w zakresie wskazanych tu obszarów badawczych zostały już podjęte. Na temat prefiksacji przy udziale przedrostków obcych w obrębie przymiotnika i czasownika por. Zarębski 2012b; 2012c–d. Można by też uważnie przyjrzeć się pod kątem słowotwórczym i semantyczno-stylistycznym początkowym członom złożzeń o obcej proveniencji w perspektywie diachronicznej. Na tym etapie badań widać dużą zbieżność słowotwórczą i stylistyczną tych środków morfologicznych z prefiksami obcymi. Uwagi z zakresu konfrontatywnego ujęcia synchronicznego morfemów genetycznie obcych we współczesnych językach słowiańskich przynosi rozdział w książce K. Waszakowej (por. Waszakowa 2005, 194–207; zob. też Koriakowcewa 2009).

BIBLIOGRAFIA

- Apresjan J. D., 2000, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, przeł. Z. Kozłowska, A. Markowski, Wrocław.
- Awdiejew A., Habrajska G., 2004, *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej*, t. 1, Łask, s. 105–228.
- Bajerowa I., 1969, *Strukturalna interpretacja historii języka*, „Język Polski” XLIX, z. 2, s. 81–103.
- Bartmiński J., 1992, *Nazwiska obce na tle kontaktów języków i kultur*, [w:] *Język a kultura*, t. 7, red. J. Maćkiewicz, J. Siatkowski, Wrocław, s. 9–14.
- Bartmiński J., 2000, *Pasywne i aktywne paneuropeizmy we współczesnym języku polskim*, [w:] *Słownictwo współczesnej polszczyzny w okresie przemian*, red. J. Mazur, Lublin, s. 109–116.
- Bartmiński J., 2001, *Styl potoczny*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 115–134.
- Bierwisch J., 1986, *Semantyka składnikowa*, przeł. A. Weinsberg, „Przegląd Humanistyczny”, t. XI–XII, s. 109–121.
- Biniewicz J., 2002, *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*, Opole.
- Boryś W., 1975, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Brückner A., 1915, *Wpływy języków obcych na język polski*, [w:] *Język polski i jego historia*, cz. I, oprac. J. Łoś, J. Rozwadowski, A. Brückner i in., Kraków, s. 100–153).
- Buttler D., 1979a, *O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego. I. Terminologizacja wyrazów potocznych*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 58–66.
- Buttler D., 1979b, *O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego. II. Determinologizacja wyrazów z leksyki specjalnej*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 127–135.
- Buttler D., Markowski A., 1991, *Słownictwo współnoodmianowe, książkowe i potoczne współczesnej polszczyzny*, [w:] *Język a kultura*, t. 1, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, s. 107–121.
- Chruścińska K., 1978, *O formacjach potencjalnych i okazjonalnych*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław, s. 69–79.
- Cyran W., 1974, *Mechanizm zapożyczania wyrazów w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XX, s. 23–37.
- Cyran W., 1977, *Tendencje słotwórcze w gwarach polskich*, Łódź.
- Długosz-Kurczabowa K., 1980, *Formacje na -ajło w języku polskim*, „Slavia Occidentalis”, t. XXXVII, s. 21–33.
- Długosz-Kurczabowa K., 1981, *Formant -us w języku polskim*, „Slavia Occidentalis”, t. XXXVIII, s. 15–32.
- Długosz-Kurczabowa K., 1982a, *Formanty -ada i -jada w języku polskim*, „Slavia Occidentalis”, t. XXXIX, s. 65–71.
- Długosz-Kurczabowa K., 1982b, *Formant -ynier//-inier w języku polskim*, „Prace Filologiczne”, t. XXX, s. 247–249.
- Długosz-Kurczabowa K., 1985, *Od juwenaliów do piernikaliów (formant -alia w języku polskim)*, „Prace Filologiczne”, t. XXXII, s. 93–96.
- Długosz-Kurczabowa K., 1986a, *Funkcjonowanie zapożyczonego formantu -ulec w języku polskim*, „Prace Filologiczne”, t. XXXIII, s. 247–254.
- Długosz-Kurczabowa K., 1986b, *Formant -izm w języku polskim*, „Slavia Occidentalis”, t. XXXIV, s. 67–78.

- Długosz-Kurczabowa K., 1986c, *Formant -eria w języku polskim*, „Poradnik Językowy”, s. 466–470.
- Długosz-Kurczabowa K., 1986d, *Sposoby przejmowania obcych formantów rzeczownikowych do polskiego systemu słowotwórczego*, „Poradnik Językowy”, s. 222–228.
- Długosz-Kurczabowa K., 1988a, *Formant -ant w języku polskim*, „Język Polski”, z. 1, s. 42–49.
- Długosz-Kurczabowa K., 1988b, *Formant -acja w języku polskim*, „Prace Filologiczne”, t. XXXIV, s. 7–24.
- Długosz-Kurczabowa K., 1988c, *O niektórych formantach słowotwórczych pochodzenia niemieckiego w języku polskim*, [w:] *Studia nad językiem polskim*, red. R. Grzegorzczkowa, B. Klebanowska, Warszawa, s. 133–152.
- Długosz-Kurczabowa K., 1988d, *Czy istnieje w języku polskim formant -mistrz?*, „Slavia Occidentalis”, t. XLV 45, s. 35–44.
- Długosz-Kurczabowa K., 1990a, *Formant -tor*, „Prace Filologiczne”, t. XXXV, s. 245–262.
- Długosz-Kurczabowa K., 1990b, *Pochodzenie, produktywność i funkcje formantu -as w języku polskim*, „Prace Filologiczne”, t. XXXV, s. 53–58.
- Długosz-Kurczabowa K., 1992, *O przyczynach i mechanizmach wychodzenia z życia wyrazów i ich znaczeń (na materiale słownika T. Modrzejewskiego „Wyrazy, które umarły i które umierają” z 1936 r.)*, [w:] *Studia nad słownictwem XIX wieku*, t. 1, red. W. Kupiszewski, Warszawa, s. 7–20.
- Długosz-Kurczabowa K., 1994, *Formant -er w historii języka polskiego*, „Prace Filologiczne”, t. XXXIX, s. 7–19.
- Dokulił M., 1979, *Teoria derywacji*, przeł. A. Bluszcz, J. Stachowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Domaradzki M., 1994a, *O niektórych aspektach wielomotywyjności*, „Język Polski”, t. LXXIV, z. 3, s. 169–173.
- Domaradzki M., 1994b, *Derywaty atrybutywne o kilku motywacjach w historii języka polskiego*, „Język Polski”, t. LXXIV, z. 4–5, s. 260–267.
- Doroszewski W., 1962a, *Kryteria słowotwórcze w etymologii*, [w:] *tenże*, *Rozprawy i szkice językoznawcze*, Warszawa, s. 227–244.
- Doroszewski W., 1962b, *Słowotwórstwo a geografia lingwistyczna (mechanizm działania analogii w słowotwórstwie gwarowym)*, [w:] *tenże*, *Rozprawy i szkice językoznawcze*, Warszawa, s. 245–255.
- Doroszewski W., 1963, *Podstawy gramatyki polskiej*, cz. 1, Warszawa.
- Dubisz S., 2002, *Język – historia – kultura (wykłady, studia, analizy)*, Warszawa.
- Dubisz S., 2005, *Komunikacja publiczna w dziejach polszczyzny i jej retoryczne podłoże*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra, s. 213–251.
- Dubisz S., 2011, *Rozwój polskiego języka naukowego – uwagi porządkujące*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 5–20.
- Dubisz S., Sobotka P., 2010, *Informacja diachroniczna w badaniach współczesnych pospolitych nazw osobowych (uwagi z zakresu leksykografii i etymologii)*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 5–28.
- Engelking A., Markowski A., Weiss E., 1989, *Kwalifikatory w słownikach – próba systematyzacji*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 300–309.
- Gaertner H., 1934, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, cz. III: *Słowotwórstwo*, Lwów–Warszawa.
- Gajda S., 1989, *Internacjonalne afiksy w terminologii*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Językoznawstwo”, t. XII, red. I. Wyczółkowska, s. 45–53.
- Gajda S., 1990, *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole.

- Gajda S., 2001, *Styl naukowy*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 183–199.
- Gala S., 2006, *Diachronia czy synchronia w badaniach słowotwórstwa gwarowego?*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. LI, s. 79–84.
- Gala S., Gala-Mielczarek B., 2006, *Słowotwórcze a leksykalne znaczenie wyrazu*, „Rozprawy Slawistyczne UMCS”, t. XX, *Ze studiów nad gramatyką i leksyką języka polskiego i ukraińskiego*, red. F. Czyżewski, S. Gala, Lublin, 13–20.
- Gębka M., Szupryczyńska M., 1995, *Status formalno-gramatyczny jednostki „super(-)” w języku polskim*, [w:] *Wyrażenia funkcyjne w systemie i tekście*, red. M. Grochowski, Toruń.
- Grabias S., 1981, *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.
- Grabias S., 1988, *Stylistyczne wyznaczniki konstrukcji słowotwórczych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio FF. Philologiae, t. VI, s. 233–247.
- Grabias S., Skubalanka T., 1979, *Spoleczne uwarunkowania stylów*, „Socjolingwistyka”, t. II, s. 29–61.
- Grzegorzczkova R., 1984, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa.
- Grzegorzczkova R., 2002, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- Grzegorzczkova R., 2007, *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa.
- Grzegorzczkova R., Puzynina J., 1959, *Z zagadnień słowotwórstwa synchronicznego*, „Poradnik Językowy”, z. 6–7, s. 241–253.
- Grzegorzczkova R., Puzynina J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.
- Grzegorzczkova R., Szymanek B., 2001, *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 469–484.
- Habrajska G., 1995, *Collectiva w języku polskim*, Łódź.
- Honowska M., 1964, *O pojemności znaczeniowej derywatów*, „Język Polski”, t. XLIV, z. 4, s. 193–200.
- Jadacka H., 1986, *Synonimia słowotwórcza – perspektywy badawcze*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 404–412.
- Jadacka H., 1987, *Zagadnienie motywacji słowotwórczej w opisie gniazdowym*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 576–584.
- Jadacka H., 2000, *Częstki słowotwórcze*, [w:] *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. A. Markowski, Warszawa, s. 1595–1612.
- Jadacka H., 2001, *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa.
- Janowska A., 1999, *Funkcje przestrzenne przedrostków czasownikowych w polszczyźnie*, Katowice.
- Janowska A., 2007a, *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje*, Katowice.
- Janowska A., 2007b, *O roli analogii w słowotwórstwie (na przykładzie czasowników staropolskich)*, „LingVaria”, nr 2 (4), s. 115–120.
- Janowska A., Pastuchowa M., 1995, *Niebezpieczna kompetencja*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 11–19.
- Janowska A., Pastuchowa M., 1998, *Liczby w badaniach historycznojęzykowych*, „Prace Językoznawcze”, t. XXV, *Studia historycznojęzykowe*, red. O. Wolińska, Katowice, s. 58–68.
- Janowska A., Pastuchowa M., 2010, *Mędzy leksykologią a słowotwórstwem. Osiągnięcia i propozycje katowickiej szkoły słowotwórstwa historycznego*, [w:] *Żywe problemy historii języka*, red. M. Kuźmicki, M. Osiewicz, Poznań, s. 9–16.
- Janus E., 1977, *Wykładniki intensywności cechy we współczesnej polszczyźnie*, „Polonica”, nr 3, s. 47–57.

- Janus E., 1981, *Wykładowi intensywności cechy (na materiale polskim i rosyjskim)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Jaros I., 2009, *Nazwy środków czynności w gwarach łączycko-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne*, Łódź.
- Kamińska-Szmaj I., 1990, *Różnice leksykalne między stylami funkcjonalnymi polszczyzny pisanej. Analiza statystyczna na materiale słownika frekwencyjnego*, Wrocław.
- Kapron-Charzyńska I., 2004, *Prefiksy, sufiksy, prefiksoidy, sufiksoidy czy człony związane?*, „Język Polski”, t. LXXXIV, z. 1, s. 16–28.
- Kapron-Charzyńska I., 2007, *Kilka uwag o derywatach tautologicznych*, [w:] *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*, red. J. Kamper-Warejko, I. Kapron-Charzyńska, J. Kulwicka-Kamińska, Toruń, s. 227–234.
- Klemensiewicz Z., 1985, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Kleszczowa K., 1985, *Złożenia imienne z pół-*, „Prace Językoznawcze”, t. X, *Z problemów współczesnej polszczyzny*, red. H. Wróbel, s. 74–85.
- Kleszczowa K., 1993, *Zanik derywatów a produktywność formantu*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. XLIX, s. 69–76.
- Kleszczowa K., 1998a, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice.
- Kleszczowa K., 1998b, *Staropolskie nazwy czynności*, „Prace Filologiczne”, t. XLIII, s. 243–249.
- Kleszczowa K., 2000, *Trwałość i zmienność w systemie słowotwórczym*, [w:] *Studia historycznojęzykowe III*, red. K. Rymut, W. R. Rzepka, Kraków, s. 115–122.
- Kleszczowa K., 2001a, *Rola pożyczek w przekształcaniu polskiego systemu słowotwórczego*, [w:] *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji*, red. K. Kleszczowa, L. Selimski, Katowice, s. 203–208.
- Kleszczowa K., 2001b, *O historycznej ciągłości kompetencji językowej*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 6, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań, s. 17–29.
- Kleszczowa K., 2001c, *Produktywność modelu słowotwórczego a tendencje rozwojowe słownictwa*, [w:] *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia. Księga pamiątkowa poświęcona prof. M. Blichowskiemu*, red. H. Fontański, E. Straś, Katowice, s. 46–54.
- Kleszczowa K., 2002a, *Udział słowotwórstwa w kształtowaniu kategorii pojęciowych*, [w:] *Zielonogórskie seminaria polonistyczne 2001*, red. S. Borawski, J. Brzeziński, Zielona Góra, s. 207–213.
- Kleszczowa K., 2002b, *Językowe środki intensyfikowania cechy w historii polszczyzny*, [w:] *Slavische Wortbildung: Semantik und Kombinatorik* (Materialien der 5. Internationale Konferenz der Kommission für slavische Wortbildung beim Internationalen Slavistenkomitee. Lutherstadt Wittenberg, 20.–25. September 2001), Heraus. S. Mengel, Münster–Hamburg–Berlin–London, s. 319–328.
- Kleszczowa K., 2002c, *Neologizmy a problem ewolucji systemu słowotwórczego*, [w:] *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе. Зборник радова са Међународног научног скупа о лексикографији и лексикологији*, „Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе”, одржаног 10–12 априла 2001, чодине у Београду и Новом Саду, ред. Д. Гортан–Премк, Нови Сад–Београд, s. 291–298.
- Kleszczowa K., 2003, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice.
- Kleszczowa K., 2004a, *Faktografia we wnioskowaniu o ewolucji systemu słowotwórczego*, [w:] *Проблемы теории і гістоыі словаўтварэння*, ред. А. А. Лукашанец, З. А. Харытончык, Мінск, s. 110–116.

- Kleszczowa K., 2004b, *Przypadek i prawidłowość w przemianach systemu słowotwórczego*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 51–66.
- Kleszczowa K., 2005a, *Czas i język*, „Biuletyn Studium Generale – seminarium interdyscyplinarnego przy Uniwersytecie Wrocławskim”, t. X, red. J. Mozrzyński, s. 57–73.
- Kleszczowa K., 2005b, *Przemiany systemu słowotwórczego*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra, s. 253–290.
- Kleszczowa K., 2006a, *Dobrodziejstwo chaosu znaków językowych*, [w:] *Efekt motyla*, red. D. Heck, K. Bakula, Wrocław, s. 47–53.
- Kleszczowa K., 2006b, *Oznaki i skutki wygasania produktywności formantu*, [w:] *Manuscula linguistica in honorem Alexandrae Cieślakowej oblata*, red. K. Rymut, Kraków, s. 223–232.
- Kleszczowa K., 2007a, *Słowotwórstwo w perspektywie synchronicznej i diachronicznej*, [w:] *Lexikálna sémantika a derivatológia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdika, CSc. Prešov 5. december 2000*, ed. M. Ološtiak, Košice, s. 7–13.
- Kleszczowa K., 2007b, *Kategoryzacja i dekategoriacja w ewolucji polskiego słowotwórstwa*, [w:] *Sprachliche Kategorien und die Slawische Wortbildung*, Heraus. H. Burchardt, A. Nagórko, Hildesheim–Zürich–New York, s. 419–431.
- Kleszczowa K., 2008, *Destrukcyjne skutki produktywności znaków i reguł słowotwórczych*, [w:] *Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов. Тематичний блок XIV Міжнародний з'їзд славістів. 10.09–16.09.2008, Охрид, Республіка Македонія, Київ 2008*, s. 23–36.
- Kleszczowa K., 2009a, *Relacja antonimii w polskim słowotwórstwie*, [w:] *Десета Международна конференция на Комисията по славянско словообразуване при Международния комитет на славистите. Словообразуване и лексикология*, София, s. 178–185.
- Kleszczowa K., 2009b, *Relacja symetrii w polskim słowotwórstwie*, [w:] *W kręgu języka. Materiały konferencji „Słowotwórstwo – słownictwo – polszczyzna kresowa”, poświęconej pamięci Profesor Zofii Kurzowej*, Kraków 16–17 maja 2008, red. M. Skarżyski, M. Szpiczakowska, Kraków, s. 285–292.
- Kleszczowa K., 2010, *Historycznie o podstawach słowotwórczych polskich rzeczowników*, „LingVaria”, t. V, nr 2 (10), s. 59–67.
- Kleszczowa K., Pastuchowa M., 2009, *Procesy gramatyzacji w słowotwórstwie*, „Rocznik Slawistyczny”, t. LVIII, s. 67–78.
- Коряковцева Е. И., 2009, *Интернациональное vs. Национальное в словообразовательной системе (к постановке вопроса)*, [w:] *Презавы интернационалізації в языках слов'янських*, red. E. Koriakowcewa, Siedlce, s. 179–199.
- Kowalik K., 1978, *Przedrostki w systemie przymiotnikowym języka polskiego*, „Polonica”, t. IV, s. 175–201.
- Kowalik K., 2007, *Hasła formantowe w słownikach ogólnych współczesnej polszczyzny*, [w:] *Nowe studia leksykograficzne*, red. P. Żmigrodzki, R. Przybylska, Kraków, s. 111–122.
- Kowalik-Kaletowa Z., 1976, *Sufiks -ita w staropolskich nazwach osobowych i heraldycznych typu Leopolda, Masowita; Grzymalita, Rogalita oraz w formacjach apelatywnych najmłodszych*, „Polonica”, t. II, s. 247–260.
- Kreja B., 1964, *Słowotwórstwo nazw żeńskich we współczesnym języku polskim (wybrane zagadnienia)*, „Język Polski”, z. 3, s. 129–140.
- Kreja B., 1972, *Z zagadnień analizy słowotwórczej*, [w:] *Problemy współczesnego słowotwórstwa a dydaktyka uniwersytecka*, red. J. Puzynina, Warszawa 1972, s. 59–78.
- Kreja B., 1995a, *O różnych znaczeniach rzeczowników na -logia typu psychologia*, „Język Polski”, z. 2, s. 115–121.

- Kreja B., 1995b, *Obcy przyrostek -yka i jego pochodne (typu akord-yka, atom-istyka, diet-etyka, organizat-oryka, cyfr-onika...)* we współczesnym języku polskim, „Język Polski”, z. 4–5, s. 321–324.
- Krupianka A., 1998, *Nazwy doktryn z formantem -zim//-zym w tekstach Mickiewiczowskich*, „Prace Filologiczne”, t. XLIII, s. 281–285.
- Krzemińska W., 1985, *Mechanizmy słowotwórcze w kompetencji obcojęzycznej (na przykładzie derywacji prefiksальной)*, Poznań.
- Kurdyła T., 2002, *Luksus słowotwórczy, czyli o tzw. derywatach tautologicznych i funkcjach tworzących je formantów*, „Język Polski”, t. LXXXII, z. 3, s. 178–187.
- Kurdyła T., 2003, *Pogranicza słowotwórstwa i leksykologii: problemy interpretacyjne*, „Język Polski”, t. LXXXIII, z. 3, s. 187–193.
- Kurdyła T., 2011, *Jeszcze o derywatach tautologicznych*, „LingVaria”, t. VI, nr 1 (11), s. 85–92.
- Kurkowska H., Skorupka S., 2001, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- Kuryło E., 1993, *Kwalifikatory w trzech największych dwudziestowiecznych słownikach języka polskiego*, [w:] *Wokół słownika współczesnego języka polskiego*, t. 3: *Zakres selekcji i informacji*, red. W. Lubaś, s. 61–68.
- Lubaczewska K., 1982, *Formant -ita (-yta) we współczesnym języku polskim*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 387–396.
- Lyons J., 1984, *Semantyka*, t. 1, przeł. A. Weinsberg, Warszawa.
- Łoś J., 1925, *Gramatyka polska*, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Maćkiewicz J., 1984, *Co to są tzw. internacjonalizmy?*, „Język Polski”, t. LXIV, z. 3, s. 176–184.
- Maćkiewicz J., 2001, *Wyrazy międzynarodowe (internacjonalizmy) we współczesnym języku polskim*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 555–562.
- Majdak M., 2004, *Kwalifikatory jako narzędzie opisu słowa w największych powojennych słownikach języka polskiego*, „Prace Filologiczne”, t. XLIX, s. 283–316.
- Majewska M., 1998, *O potrzebie rejestrowania haseł morfemowych w słownikach języka polskiego*, „Poradnik Językowy”, z. 8–9, s. 8–21.
- Markowski A., 1990, *Czy język jest niekompletny?*, „Przegląd Humanistyczny”, t. XII, s. 101–107.
- Mayenowa M. R., 1993, *O kilku staropolskich formach ekspresywnych. Z materiałów „Słownika polszczyzny XVI wieku”*, [w:] *t a ż, Studia i rozprawy*, wyb. i oprac. A. Axer, T. Dobrzyńska, Warszawa, s. 119–124.
- Michalewski K., 2001, *Dyskusyjne problemy słowotwórstwa opisowego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. XLVI, s. 81–89.
- Mieczkowska H., 2005, *Derywacja kompozycyjna w języku słowackim i polskim*, [w:] *Język i literatura słowacka w perspektywie słowiańskiej. Studia słowacko-polskie ofiarowane profesor Marii Honowskiej*, red. H. Mieczkowska, B. Suchoń-Chmiel, Kraków, s. 49–57.
- Mieczkowska H., 2006, *Derywacja a zjawisko zapożyczeń (na materiale językowym słowackim i polskim)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XLI, s. 191–203.
- Mieczkowska H., 2006–2007, *Wpływ zapożyczeń na zmianę współczesnych technik derywacyjnych (na materiale słowacko-polskim)*, „Rocznik Slawistyczny”, t. LVI, s. 83–96.
- Morawski J., 1931, *Polono-Romanica. Sufiks grecko-laciński -ista. Przyczynek do humanizmu języka polskiego*, „Slavia Occidentalis”, t. X, s. 311–336.
- Morawski J., 1933, *Un cas de symbiose suffixale? Le suffix polonais -us, -usz*, „Slavia Occidentalis”, t. XII, s. 17–34.
- Morawski J., 1936, *Polono-Romanica. Sufiksy -ista, -izm, -izować*, „Slavia Occidentalis”, t. XV, s. 16–29.
- Mycawka M., 2000, *Derywaty z mega- we współczesnej polszczyźnie*, „Język Polski”, t. LXXX, z. 1–2, s. 15–22.

- Nagórko A., 1982, *O kierunku pochodności słowotwórczej i semantycznej*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 283–296.
- Nagórko A., 2002, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.
- Nagórko A., 2004, *Wstęp*, [w:] A. Nagórko, M. Łaziński, H. Burkhardt, *Dystynktywny słownik synonimów*, Kraków, s. VII–XLV.
- Nagórko A., Budzyńska A., 1971, *Formanty sufiksalne pochodzenia germańskiego i romańskiego w polszczyźnie dawnej i dzisiejszej*, „Językoznawca”, nr 23–24, s. 5–16.
- Obara J., 1986, *Hybrydy i półkalki na tle jednostek językowych obcego i rodzimego pochodzenia*, [w:] *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, Lublin, s. 59–73.
- Obara J., 1989, *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław.
- Ochmann D., 2004, *Nowe wyrazy złożone o podstawie zdeintegrowanej w języku polskim*, Kraków.
- Oliva K., 1967, *Klasyfikacja semantyczna przymiotników zaprzeczonych*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 261–266.
- Pastuchowa M., 2000, *Zmiany semantyczne i strukturalne czasowników odrzeczownikowych w polszczyźnie*, Katowice.
- Pastuchowa M., 2007, *Dlaczego słowotwórstwo leksykalistyczne? Ogląd faktów diachronicznych*, „LingVaria”, t. II, nr 2 (4), s. 121–129.
- Pastuchowa M., 2008, *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- Pepłowski F., 1967, *Z zagadnień funkcji stylistycznej kategorii słowotwórczych w polszczyźnie XVI w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Konrada Górskiego*, red. A. Hutnikiewicz, Toruń, s. 177–185.
- Pepłowski F., 1974, *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Piela A., 2002, *Rzeczownikowe derywaty mutacyjne od nazw osobowych w historii języka polskiego*, „Język Polski”, t. LXXXII, z. 2, s. 87–95.
- Prechitko E., 1977, *Formacje z sufiksem -izm/-yzm pochodne od osobowych nazw własnych we współczesnym języku polskim. Próba klasyfikacji genetycznej*, „Poradnik Językowy”, z. 2, s. 65–69.
- Przybylska R., 1995, *Super*, „Język Polski”, t. LXXV, z. 2, s. 104–107.
- Przybylska R., 2006, *Schematy wyobrazeniowe a semantyka polskich prefiksów czasownikowych do-, od-, prze-, roz-, u-*, Kraków.
- Pstyga A., 2010, *Słowotwórcza kategoria negacji. Prefiksalne negatywa rzeczownikowe we współczesnym języku polskim i rosyjskim*, Gdańsk.
- Puzynina J., 1975, *Jak pracować nad słowotwórstwem historycznym języka polskiego?*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 173–179.
- Puzynina J., 1976a, *O dorobku i perspektywach badawczych słowotwórstwa historycznego języka polskiego*, „Prace Filologiczne”, t. XXVI, s. 155–179.
- Puzynina J., 1976b, *Jak ustalamy funkcje formantów?*, „Język Polski”, t. LXI, z. 2, s. 92–99.
- R. S., 1996, *Anty-*, „Poradnik Językowy”, z. 3, s. 72–76.
- Rejter A., 2006, *Leksyka ekspresywna w historii języka polskiego. Kulturowo-komunikacyjne konteksty potoczności*, Katowice.
- Rospond S., 2000, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa–Wrocław.
- Rybacka H., 1976, *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa.
- Safarewicz J., 1972, *Wpływ łaciński na system gramatyczny polszczyzny*, [w:] *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, Wrocław, s. 145–150.
- Safarewiczowa H., 1947, *Wyrazy na -it i na -ita w języku polskim*, „Język Polski” XXVII, z. 2, s. 50–51.
- Satkiewicz H., 1969a, *Produktywne typy słowotwórcze współczesnego języka ogólnopolskiego*, Warszawa.

- Satkiewicz H., 1969b, *Kryterium ilościowe jako wskaźnik produktywności formantów słowotwórczych*, „Prace Filologiczne”, t. XIX, s. 109–118.
- Sękowska E., 1996, *Budowa wyrazów*, [w:] *Nauka o języku dla polonistów*, red. S. Dubisz, Warszawa, s. 144–175.
- Siekierska K., 1992, *Uwagi o języku i stylu dzieł naukowych XVII w.*, [w:] *Odmiany polszczyzny XVII w.*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin, s. 107–114.
- Skarżyński M., 1999, *Powstanie i rozwój polskiego słowotwórstwa opisowego*, Kraków.
- Skubalanka T., 1984, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Szczaus A., 2005, *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Szczecin.
- Szczyszek M., 2006, *Derywaty z przyrostkiem -owicz w języku polskim (doba nowopolska)*, Poznań.
- Szober S., 1968, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- Szupryczyńska M., 1995, *Funkcje leksykalne jednostki „super” we współczesnym języku polskim*, „Polonica”, t. XVII, s. 167–172.
- Szymczak M., 1976, *O interferencji językowej w zakresie formantów słowotwórczych (na przykładzie języka polskiego)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 34, s. 17–23.
- Szymczak M., 1978, *O nowym typie prefiksacji rzeczowników i przymiotników w językach słowiańskich*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria 5, s. 199–205.
- Śliwa D., 1992, *O podobieństwie formalnym polskich i francuskich derywatów rzeczownikowych*, [w:] *Języka a kultura*, t. 7, red. J. Maćkiewicz, J. Siatkowski, Wrocław, s. 59–62.
- Tabakowska E., 2001, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków.
- Ułaszyn H., 1923, *Słowotwórstwo*, [w:] T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 207–245.
- Umińska-Tytoń E., 1992, *Polszczyzna potoczna XVIII wieku*, Łódź.
- Urban M., 2006, *Współczesne przymiotniki odprzymiotnikowe z wybranymi formantami sufiksальnymi*, Toruń.
- Uźdźicka M., 2010, *Studium kształtowania się kompetencji językowej agronoma. Analiza genealogiczna, pragmatyczna i leksykalna „Wykładów” Władysława Majewskiego z lat 1848–1850*, Zielona Góra.
- Walczak B., 1976, *Wpływ języka francuskiego na system gramatyczny polszczyzny*, „Studia Polonistyczne”, t. III, s. 187–195.
- Walczak B., 1986, *Metoda świadectw bezpośrednich w badaniach etymologicznych nad zapożyczeniami*, „Prace Filologiczne”, t. XXXIII, s. 171–179.
- Walczak B., 1988, *Kwalifikatory w słownikach języka polskiego*, [w:] *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci profesora Mieczysława Szymczaka*, Wrocław, s. 413–422.
- Walczak B., 1992, *Siedemnastowieczny styl niski (na przykładzie „Liber chamorum” W. N. Trepki)*, [w:] *Odmiany polszczyzny w XVII w.*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin 1992.
- Walczak B., 1997, *Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza. Problem granic („głębokości”) opisu genetycznego*, [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa, s. 269–280.
- Walczak B., 1999a, *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław.
- Walczak B., 1999b, *Zapożyczenia leksykalne (formalnosemantyczne) czy kalki? O pewnym typie zapożyczeń w kontaktach języków blisko spokrewnionych*, [w:] *Słowotwórstwo, semantyka, składnia języków słowiańskich*, t. 1, red. M. Blicharski, H. Fontański, Katowice, s. 124–132.
- Waszakowa K., 1988a, *Słowotwórstwo rzeczowników obcych – synchroniczne znamiona obcości derywatów sufiksalnych*, „Polonica”, t. 13, s. 131–140.
- Waszakowa K., 1988b, *Rzeczowniki z sufiksem -ada (-jada, -onada, -inada) we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, „Poradnik Językowy”, z. 7, s. 504–511.

- Waszakowa K., 1989, *Udział obcych środków słowotwórczych w odmianach współczesnej polszczyzny ogólnej*, „Przegląd Humanistyczny”, z. 2, s. 109–119.
- Waszakowa K., 1991a, *O wartościowaniu w słowotwórstwie*, „Poradnik Językowy”, z. 5–6, s. 180–187.
- Waszakowa K., 1991b, *Formant obcy -ik/-yk i jego warianty: -aik, -tyk, -etyk we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, „Język Polski”, t. LXXI, z. 3–5, s. 220–227.
- Waszakowa K., 1992, *Zapóżyczenia jako przedmiot badań słowotwórstwa synchronicznego*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria 8, s. 255–261.
- Waszakowa K., 1993, *Charakterystyka słowotwórczo-semantyczna rzeczowników z sufiksami obcymi we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Polono-Slavica Varsoviensia. Studia semantyczne*, red. R. Grzegorzczkowska, Z. Zaron, Warszawa, s. 117–129.
- Waszakowa K., 1994a, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce*, Warszawa.
- Waszakowa K., 1994b, *Derywaty z sufiksem -izm/-yzm we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, „Prace Filologiczne”, t. XXXIX, s. 97–114.
- Waszakowa K., 1995, *Formant -ista/-ysta i jego warianty: -i(y)sta, -alista, -onalista, -onista we współczesnej polszczyźnie ogólnej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XXXII, s. 121–135.
- Waszakowa K., 1996a, *Problem produktywności formantów obcych*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. XXXIII, s. 75–83.
- Waszakowa K., 1996b, *Słowotwórstwo w gramatyce kognitywnej (problem nominalizacji)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. LII, s. 113–125.
- Waszakowa K., 1998, *Słowotwórczy aspekt procesów profilowania*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. J. Bartmiński, R. Tokarski, Lublin, s. 105–116.
- Waszakowa K., 2001a, *Różnorodność i intensywność procesów przejmowania elementów obcych w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*, „Poradnik Językowy”, z. 6, s. 2–14.
- Waszakowa K., 2001b, *Rozkładalność i kompozycjonalność struktur słowotwórczych (na przykładzie neologizmów w polszczyźnie końca XX wieku)*, [w:] *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji*, red. K. Kleszczowa, L. Selimski, Katowice, s. 63–69.
- Waszakowa K., 2005, *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Waszakowa K., 2011, *O derywatach analogicznych i słowotwórstwie analogicznym*, <http://www.polon.-uw.edu.pl/bn/wszak2.pdf>, s. 1–11.
- Wawrzyńczyk J., 1998, *Polskie informatorium wyrazowe. Nowa lista źródeł. Wybór dokumentacji hasłowej*, Warszawa.
- Wierchoń P., 2008, *Anti*, Poznań.
- Witkowska-Gutkowska M., 1999, *Staropolskie prefiksalne dublety czasownikowe i ich współczesne odpowiedniki*, Łódź.
- Wójcikowska E., 1997, *Zanegowane przymiotniki deadiektywne – formacje prefiksalne (na materiale 3-tomowego „Słownika języka polskiego PWN”, Warszawa 1979)*, [w:] *Język polski w kraju i za granicą*, t. 1, red. B. Janowska, J. Porayski-Pomsta, Warszawa.
- Zarębski R., 2009a, *Prefiks arcy- w historii języka polskiego*, „Język Polski” t. LXXXIX, z. 1, s. 1–13.
- Zarębski R., 2009b, *O problemach w opisie derywatów z prefiksami obcymi w historii polszczyzny*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. LIV, s. 205–220.
- Zarębski R., 2010a, *Przyczyny i skutki obecności afiksów obcego pochodzenia w dziejach polszczyzny*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 29–42.
- Zarębski R., 2010b, *Słowotwórcza interpretacja derywatów z prefiksami obcego pochodzenia w dziejach języka polskiego*, [w:] *Żywe problemy historii języka*, red. M. Kuźmicki,

- M. Osiewicz, Poznań, s. 17–28.
- Zarębski R., 2011a, *Miejsce afiksów obcego pochodzenia w historii polskiego słowotwórstwa*, [w:] *Nasz język w przeszłości – nasza przeszłość w języku*, t. 1, red. I. Kępka, L. Warda-Radys, Pelplin, s. 354–365.
- Zarębski R., 2011b, *Specyfika derywatów z prefiksami obcymi w perspektywie historycznojęzykowej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. LVI, s. 191–202.
- Zarębski R., 2011c, *O motywacji derywatów z prefiksami obcymi w ujęciu historycznojęzykowym*, [w:] *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy. Materiały konferencji naukowej Kraków 21–22 września 2010 r.*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków, s. 353–363.
- Zarębski R., 2012a, *Semantyka przymiotników z prefiksami obcego pochodzenia w perspektywie historycznojęzykowej* [w druku].
- Zarębski R., 2012b, *Problemy opisu czasowników z prefiksami obcego pochodzenia w ujęciu historycznym* [w druku].
- Zarębski R., 2012c, *Konsekwencje opisu wyrazów z prefiksami genetycznie obcymi w ujęciu diachronicznym dla stanu wiedzy o słowotwórstwie polszczyzny* [w druku].
- Żmigrodzki P., 2005, *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.

WYKAZ SKRÓTÓW

- Bibliografia, 1979:** *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, cz. II: *Słownictwo. Kontakty językowe*, oprac. Z. Bukowcowa, M. Kucała, Kraków.
- Bibliografia, 2003:** *Bibliografia podręczna gramatyki historycznej i historii języka polskiego*, cz. IV: 1979–1993, oprac. Z. Bukowcowa, Kraków.
- DLJ:** *Depozytorium leksykalne języka polskiego. Nowe fotomateriały z lat 1901–2010*, 2010–2011, t. 1–10, Warszawa.
- EJO:** *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1993, red. K. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- EJP:** *Encyklopedia języka polskiego*, 1991, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- GHJPa:** K. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- GHJPb:** K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, 2001, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- GWJP:** *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, 1998, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa.
- ISJP:** *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. 1–2, Warszawa 2000.
- L:** S. B. Linde, 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, Warszawa oraz <http://kpbc.umk.pl/dlibrapublication?id=8173&from=&dirids=1&tab=1&lp=1&QI=206EC2FC8162930AF99A76F84B4818F2-45>.
- Mos:** D. Moszyńska, 1975, *Morfologia zapożyczeń łacińskich i greckich w staropolszczyźnie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- NPR:** *Le nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, 2008, red. J. Rey-Debove, A. Rey, Paris.
- PIJS:** *Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich*, 2009, red. E. Koriakowcewa, Siedlce.
- SDor:** *Słownik języka polskiego*, 1958–1969, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa.
- SDorK:** Kartoteka SDor.
- SEBor:** W. Boryś, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- SGS:** H. Jadacka i in., 2001, *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego*, t. 2: *Gniazda odrzeczownikowe*, Kraków.
- SJDS:** *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, 1996, red. K. Kleszczowa, Katowice.
- SLP:** *Słownik łacińsko-polski*, 1998–1999, red. M. Plezia, t. 1–5, Warszawa.
- Sstp:** *Słownik staropolski*, 1953–2002, red. S. Urbańczyk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SW:** *Słownik języka polskiego*, 1900–1927, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa oraz <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=254&tab=3>.
- SWil:** *Słownik języka polskiego*, 1861, red. A. Zdanowicz, Wilno oraz <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/index.php>.
- SWO:** *Słownik wyrazów obcych*, 1997, red. E. Sobol, Warszawa.
- XXVI:** *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–2001, red. M. R. Mayenowa, Wrocław–Warszawa–Kraków oraz <http://kpbc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=38413&dirids=1&tab=3>.
- XXVII/XVIII:** *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, 2001, red. K. Siekierska, t. 1, Kraków oraz http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php?wstep_zakl=biogr.
- Szym:** *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 1–3, Warszawa 1994.
- USJP:** *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1–4, Warszawa 2003.
- WDS:** *Wörterbuch der deutschen Sprache*, 2004, Red. F. Wenzel, Gütersloh–München.
- WSJP:** *Język polski. Współczesny słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj, t. 1–2, Warszawa 2007.
- WSWO:** *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, 2007, red. A. Markowski, R. Pawelec, Warszawa.

INDEKS OMAWIANYCH JEDNOSTEK LEKSYKALNYCH

W indeksie zostały przedstawione w układzie alfabetycznym rzeczowniki, będące przedmiotem analizy (tj. wszystkie jednostki leksykalne, które w części materiałowej zapisano wersalikami; zob. rozdz. II). W odniesieniu do leksemów, które występują w postaci obocznej, warianty podano po znaku //. Symbol * umieszczony po numerze strony oznacza, że przykład pojawił się w przypisie. Indeks nie uwzględnia cytowanych przykładów, pochodzących z wykorzystanych opracowań.

- abiogeneza 50, 64, 66, 68, 307
abiologia 64, 66, 68, 257, 312
achromat 64
achromatyzacja 64, 68, 307
achromatyzm 60, 61, 62*, 63, 64*, 295, 307, 312
afonia 60, 61, 63, 64*, 307
agrafia 64, 67, 68, 281, 307
agramatyzm 64, 66, 67, 68, 280, 281, 290, 307
ahistoryzm//ahistorycyzm 64, 67, 281
aideizm 45, 60, 62, 63, 69, 280, 290, 294, 307
aintelektualizm 64, 67, 68, 281, 290, 307
akataleksa 64, 67, 68, 307
akatolik 47, 60, 60*, 64*, 254, 280, 312
akosmizm 45, 60, 62, 63, 280, 290, 307
aleksja 64, 67, 68, 281, 307
aleksykalizm 64, 66, 67, 68, 280, 281, 307
alogizm 64, 66, 67
ametabolizm 64, 66, 68, 307
amitoza 49, 64, 66, 68, 257, 280, 307, 312
amoralizm 65, 67, 68, 281, 307
anaerob//anaerobiont 61, 63, 64*, 280, 281, 289, 307
anarchia 59, 59*, 60*, 64*, 253
anastygmat 61, 63, 280, 307
anempiryzm 61, 62, 63, 280, 290, 307
anepigraf 65, 66, 67
anion 61, 62, 63, 64*, 281, 307
anorganizm 61, 62, 62*, 63, 69, 290, 295
anortyt 45, 61, 63, 64*
antozon 73, 75, 75*, 77, 78, 307, 315
antyalkoholik 73, 76, 77, 88*
antyaeps 78, 84, 85, 86, 87, 307, 315
antyatom 78, 84, 87, 307
antibiogram 78, 84, 84*, 87, 307
antybiotyk 78
antybioza 78, 84, 87, 257, 307
antyblok 78, 87, 308, 315
antybodziec 78, 84, 85, 86, 257, 290, 294
antybohater 31, 78, 84, 85, 280
antybroń 79, 84, 85
antybryza 78, 85, 86
antycentrum 79, 84, 87, 307
antycesarz 52, 79, 84, 85, 87, 280, 308
antychlor 74, 75, 77, 78*, 85, 86, 87, 256, 280, 295*, 307, 315
antychronizm 74, 76, 76*
Antychryst//Antychrystus 29, 70, 70*, 71, 71*, 72*, 73*, 78*, 253, 280, 311, 314
antychrystianin//antychrystian 71, 72, 254
antyciało 79, 84, 294
antycyklon 79, 85, 87, 307
antycząstka 79, 84, 85, 86, 87, 307
antydaktyl 79, 84, 87, 307
antydemokrata 74, 76, 77, 280
antydemokratyzm 79, 85
antydetonator 79, 84, 85, 86, 87, 307, 308
antydeuteron 79, 87, 307
antydialog 79, 86, 87, 315
antydiuretyna 79, 87
antydogmatyzm 47, 79, 85, 86
antydotum 71, 73*, 78*
antydotysta 72
antydramat 79, 84, 87, 307
antyelektron 79
antyempiryzm 80, 87, 307
antyeenzym 80
antyestetyzm 80
antyfaszysta 80, 84, 85, 87, 315
antyfebryna 50, 74, 76, 76*, 77, 78, 307
antyfeminista 74, 77, 78*
antyfeminizm 74, 77, 77*, 78*, 85*, 290
antyferromagnetyk 80
antyferromagnetyzm 80

- antyfilm 80, 84, 85, 86, 280
antyflogoza 74, 76, 255
antyfona 71, 72*, 73*, 78*, 254
antyfonia 74, 75, 77
antyfrazja 74, 75, 77, 77*, 78*
antypgen 80, 84
antygradacja 80, 84, 86, 87, 307
antygraf 72, 73*, 254
antygrafia 74, 76, 76*, 77, 280
antygrypina 80, 84, 86, 87, 315
antyhitlerowiec 80, 85, 87, 315
antyhormon 80, 87, 257, 307
antyimperializm 80, 86, 87
antyintelektualista 80, 84, 85
antyintelektualizm 80, 87, 307
antykadencja 80, 85, 87, 307
antykatoda 80, 84, 85, 86, 280, 291, 315
antykatolik 74, 76, 77
antyklerykalizm 47, 81, 85
antyklerykał 47, 81, 85, 87, 280, 315
antyklina 81, 84, 87, 257, 307
antykolonializm 81
antykommunizm 77*, 81, 86, 280
antykoncepcja 81
antystytucjonalista 72, 314
antykrytyka 45, 74, 75, 76, 77, 77*, 280, 315
antyliberalizm 74, 75, 77, 77*, 78, 78*, 85*, 280
antyliteratura 81, 86
antylóg 39, 74, 77
antylógarytm 74, 75, 77, 78, 78*, 255, 289, 307, 315
antylógia 43, 71, 72*
antymateria 81
antymaterialista 74, 76, 76*
antymetabola 81, 84, 86
antymetabolit 81, 86, 87, 280, 307
antymilitaryzm 81, 84, 85, 85*
antymonarchista 74, 76, 77
antymoralizm 74, 76, 77, 310, 315
antynacjonalista 74, 77, 280
antynacjonalizm 74, 76, 77, 77*, 78, 315
antynaturalizm 81, 84, 85, 86
antyneutron 82, 86, 280, 291
antynom 71
antypapa 72, 73*, 78*, 254, 280, 314
antypapież 74, 76, 77, 77*, 78*, 88*, 280
antypapieżnik 75, 88*
antypapista 75, 77, 88*
antypapizm 47, 75, 76, 88*
antyparalogizm 75, 76, 77
antypasat 82
antyperystaltyka 82, 86, 87, 307
antyperz 82, 85, 86, 87, 308
antypiryna 75, 76, 77, 78*
antypianat 75, 76, 76*
antypodes//antypod//antypoda 71
antypoetyka 82, 86
antypowieść 77*, 82, 85, 86, 280, 315
antypoton 82
antypozja 82, 86, 280
antypsychologizm 82, 84, 85, 86
antyradiolokacja 82, 87, 308
antyrakieta 82, 85, 87, 308, 315
antyrealityzm 82, 84
antyes 72
antyrojalista 82, 84, 85, 280
antyromanista 46, 71, 72, 254, 280, 314
antysromantyk 82, 84, 85
antysemita 75, 76*, 78*
antysemityzm 75, 76, 77, 78, 78*
antyseptyk 82
antyseptyka 75, 77, 78, 78*, 86
antysocjalizm 49, 75, 76, 77, 78, 280
antysofizm 75, 76, 77, 78, 307
antyspirtysta 75, 76
antystrofa 82, 86
antytalent 83, 85, 87, 280, 290, 315
antyteatr 49, 77*, 83, 85, 86
antyttermina 50, 75, 76, 77, 78, 307
antytetyka 75
antyteza 72, 73*, 78*
antytoksyna 83, 84, 85, 86, 87, 307
antytradycjonalizm 83, 85, 86
antytrynitariusz 75, 77, 78*
antytrynitaryzm 83, 85, 86, 87, 308
antytrynitarz 75, 77, 78*
antyutleniacz 83, 84, 86, 280
antywerteks 83, 87
antywitamina 83, 87, 307, 315
archanioł 45, 88, 90, 90*, 96*, 104*, 108*, 253, 310
archialumn 96, 102, 103
archibibliotekarz 96, 102, 103
archidiakon//arcydiakon//arcydzia-
kon 88, 90, 90*, 104*, 108*, 253, 283,
309, 310, 315
archidiecezja 96, 102, 103, 104*, 108*, 254
archiduk 96, 102, 103, 104*

- archiepiskop 90, 90*, 93, 94, 95, 96, 96*, 283, 309, 310
 archigonia 108, 109, 109*, 315
 archijerej 96, 102, 102*, 103, 104*, 108*
 archikapituła 96, 102, 103
 archikatedra//arcykatedra 96, 102, 104*, 108*
 archikonfraternia 97, 102, 103, 104*, 108*
 archilutnia 52, 104, 106, 106*, 107, 315
 archimagister 97, 102, 103, 104
 archimandryta 89, 90, 90*, 104*, 108*, 309
 archipelag//arcypelag 97, 101, 104*, 108*
 archiprałat//arcyprałat 97, 102, 103, 104, 309
 archiprezbiter 97, 102, 103, 104*, 108*
 archisynagog//arcysynagog 97, 101, 103, 254
 architekt//architekton 90, 93, 96*, 104*, 108*
 architektonika 97, 101, 104*, 108*
 architekt 97, 101
 architraw 104, 106, 108*, 255
 architryklin 91, 93, 96*, 104*, 254
 archiw//archiwum 97, 101, 104*, 108*
 archiwola 105, 106, 108*
 arcypapież 91, 93, 94
 arcybękart 52, 93*, 97, 102, 103, 104, 112, 287
 arcybibosz 52, 77*, 105, 106, 107, 108, 108*, 315
 arcybiskup//archibiskup 77*, 89, 90, 90*, 95, 96*, 104*, 108*, 309, 315
 arcypośle 51, 105, 106, 107
 arcypożniczy 91, 91*, 93, 95, 96
 arcypożnik 51, 91, 93, 94, 94*, 95, 96, 96*, 104*, 309
 arcypactwo 97, 102, 103, 104*, 108*
 arcypowalec 91, 93, 94, 95, 96
 arcycelnik 52, 91, 93, 94, 94*, 95, 96*, 104*, 315
 arcycudo 51, 105, 106, 107
 arcyczarownica 51, 53, 91, 93, 94, 95, 103, 254, 315
 arcyczarownik 98, 102
 arcycześnik 51, 98, 102, 103, 104*
 arcydiabeł 91, 93, 94, 95, 96, 283, 288, 315
 arcydoktor 91, 93, 94, 95, 96, 96*, 254, 283, 288, 317
 arcyduchowny 98, 102
 arcydięło 51, 98, 102, 103, 104, 104*, 108*
 arcydięgiel 98, 102, 102*, 103, 104*, 108*
 arcyfalsz 98, 102, 103, 104
 arcygłębość 54, 105
 arcygłupstwo 51, 105, 106, 107, 315
 arcygrzesznik 98, 102, 103, 104*, 315
 arcyperetyk 91, 93, 94, 95, 96*, 104*, 254
 arcykacermistrz 91, 93, 94, 94*, 95, 96, 96*, 104*
 arcykacierz 49, 91, 93, 94, 95, 96, 96*, 104*, 254
 arcykancierz 98, 102, 103, 104*
 arcykałan 91, 93, 94, 95, 96*, 104*, 108*, 317
 arcyskat 98, 102, 103, 104
 arcyskomtur 105, 106, 107, 108, 108*, 256
 arcyskornut 98, 102, 104, 255
 arcyskrawiec 51, 105, 106, 107, 108
 arcyskrol 92, 93, 94, 95, 96, 96*, 104*, 317
 arcyskiazę//archiskiazę 92, 93, 93*, 94, 95, 96*, 104*, 108*
 arcyskupigrosz 99, 102, 103
 arcyslichwiarz 92, 93, 93*, 94, 94*, 95, 96, 96*, 104*
 arcysłanie 51, 53, 108, 109, 110, 283
 arcysłarz 93*, 99, 102, 103, 104, 104*, 108*
 arcysłotr 99, 102, 103, 104, 104*, 112, 283
 arcysmajster 108, 109
 arcysmalarz 99, 102, 103, 104*
 arcysmarszałek 99, 102, 103, 104*, 283
 arcysmstwo 99, 102, 103, 104
 arcysmilioner 105, 106, 107
 arcysmistrz 105, 106, 107, 108, 108*, 264, 283
 arcysnauka 99, 102, 103, 104*
 arcysniecnota 99, 102, 103, 104
 arcysnos 99, 102, 103, 104
 arcysodszczenie 99, 102, 104*
 arcysofiarnik 52, 92, 93, 94, 95, 96, 96*
 arcysofiarnik 52, 92, 93, 94, 95, 96, 96*, 104*
 arcysojciec 99, 102, 103, 104*, 255
 arcyspactwo 105, 106, 106*, 107
 arcyszust 51, 105, 106, 107, 283
 arcypasterz 92, 93, 94, 94*, 95, 96, 96*, 104*, 108*
 arcypiekielnik 51, 105, 106, 107, 108
 arcypies 51, 105, 106, 107, 108*, 112
 arcypieśniarz 51, 109, 257
 arcypisarz 99, 102, 103
 arcypływacz 51, 105, 106, 107, 288
 arcypodkomorzy 99, 102, 103, 104*, 287
 arcypodskarbi 100, 102, 103, 104*
 arcypolityk 100, 102, 103
 arcypop 100, 102, 103, 283, 309
 arcypopis 51, 109, 110
 arcyposada//arcypusada 45, 105, 106, 106*
 arcypotęga 51, 105, 106, 107, 108, 256

- arcyprawo 100, 102, 103, 104
 arcyprzyciel 100, 102, 103, 283
 arcypubliczna 53, 100, 102, 103, 275, 315
 arcyapurysta 109, 110, 257, 283
 arcyrozbojnik 92, 93, 94, 94*, 95, 96, 96*, 104*
 arcysczmatyk 100, 102
 arcyservis 105, 106, 107, 283
 arcystan 100, 102, 103, 104
 arcystolnik 100, 103, 104*
 arcyszalierz 100, 102, 103
 arcyszelma 100, 102, 103, 104, 104*
 arcyszermierz 92, 93, 94, 95, 96
 arcyszkolnik 52, 92, 93, 94, 95, 96*, 104*
 arcyszlachcic 100, 102, 103
 arcyszuka 52, 105, 106, 107, 264
 arcytrud 51, 105, 106, 107
 arcytwór 51, 105, 106, 107
 arcytyp 106, 106, 107
 arcywiesz 106, 107
 arcywieszczek 101, 102, 103
 arcywróg 101, 102, 103, 104, 104*, 112
 arcyzbojca 101, 103, 104
 arcyzdrój 20*, 51, 93, 94, 95, 96, 96*, 104*, 110
 arcyzemsta 51, 106, 107, 108, 315
 arcyzłodziej 93, 94, 95, 96*, 104*, 110, 275, 288
 arcyzwyściestwo 51, 106, 107, 108, 315
 asemityzm 49, 61, 62, 62*, 63, 75, 281, 290
 aseptyka 65, 66, 67, 68, 307
 asonoryzacja 40, 65, 66, 68, 295, 308
 astygmazm 65, 67, 68, 281, 307
 asylibizm 47, 65, 67, 68, 290, 307
 asymetria 45, 61, 62*, 63, 64*, 255, 280, 294, 312
 asynchronia 65, 66, 67, 68, 295, 307
 asynchronizm 65, 67, 280
 ateizm 59, 60, 60*, 64*, 254, 294, 295, 312
 ateleologia 61, 62, 63, 256, 295, 307
 atonalność 52, 65
 atonia 61, 63, 307
 atypia 18, 65, 67, 257, 280
 atypowość 52, 54, 65, 67, 257, 294
 decentralizacja 114, 117, 119, 120*, 281, 312
 dechrystianizacja 120, 126, 312
 defekacja 114, 119, 255
 defenestracja 114, 119, 120*
 defensja 26, 113, 114*, 254
 defibracja 120, 125, 127, 308
 defibrylacja 120, 125, 307
 defibrynacja 114, 118, 119, 119*
 defidencja 115, 118, 119
 defiguracja 115, 117, 119, 120*
 defoliacja 120, 127
 deformacja 115, 119, 120*, 281, 307
 degazator 120, 126, 127
 degeneracja 115, 118, 120*
 deglacja 50, 120, 126, 127, 281, 307
 degradacja 26, 113, 113*, 114*, 120*, 310
 dehermetyzacja 120, 126, 127
 dehumanizacja 49, 120, 126, 128, 295
 dehydratacja 115, 118, 119, 307
 dehydrogenizacja 115, 119
 deintegracja 115, 118, 119
 dejonizacja 120, 126, 127, 281, 307
 dekalkomania 41, 115, 118, 119
 dekanonizacja 115, 118, 119, 256
 dekapitalizacja 120, 126, 127, 281, 308
 dekarbonizacja 115, 117, 119, 120*
 dekartelizacja 47, 120, 126
 deklasaacja 45, 120, 125, 126
 dekodek 121
 dekolonizacja 48, 121, 126, 127
 dekoloryzacja 47, 115, 117, 118, 119, 281, 295
 dekompozycja 113, 114, 114*, 119, 120*, 254, 281
 dekompresja 121, 126, 127, 281, 307
 dekomunizacja 121, 126
 dekoncentracja 121, 126, 127, 128
 dekonjunktura 121, 126, 127, 257, 281
 dekonspiracja 121, 126, 127, 281
 delabializacja 121, 126, 127, 307
 delegalizacja 121, 126, 127
 deleksykalizacja 121, 126, 127
 delimitacja 41, 121, 126
 demagnetyzacja 122, 127, 294*, 295, 307
 demaskacja 45, 122, 126, 127, 128
 dematerializacja 115, 117, 119, 120*
 demilitaryzacja 122, 125, 127
 demineralizacja 122, 125, 126
 demistyfikacja 50, 122, 126, 127, 128
 demitologizacja 122, 126, 127, 128, 281
 demobilizacja 115, 117, 119, 120*
 demodulacja 45, 122, 125, 127, 281
 demonetyzacja 115, 119, 120*, 281
 demontaż 122
 demoralizacja 115, 117, 118, 120*
 denacjonalizacja 50, 115, 118, 119*, 120*, 295*
 denaturalizacja 50, 122, 126, 127, 307

- denazalizacja 122, 127, 281, 307
denitryfikacja 122, 125, 127, 281
deniwelacja 122, 125, 127, 307
denobilitacja 116, 117, 119
denominacja 39, 116, 118, 119, 120*
denotacja 116, 118, 120*
denuklearyzacja 123, 127, 308
deokupacja 116, 118, 119, 290, 307
depalatalizacja 123, 126, 127, 281, 307
depauperacja 113, 254
depenalizacja 50, 123, 126, 127, 307
depersonalizacja 123, 126, 127, 128
depersonifikacja 123, 126, 127, 128
depigmentacja 123, 126, 127, 307
deplasacja 116, 119
depolaryzacja 116, 117, 119, 120*
depolityzacja 123, 127, 128, 295
depolonizacja 123, 126, 128
depopulacja 113, 114, 114*, 257, 281, 295, 310, 312
depopularyzacja 116, 117, 119, 120*
depresja 116, 118, 120*
deratyzacja 123, 125, 257
desakralizacja 123, 126, 127, 281
desegregacja 123, 126
desemantyzacja 123, 127
desensybilizacja 123, 126, 127, 308
destabilizacja 124, 126, 127
destaliznizacja 124, 126, 127, 290, 308
desulfatacja 124, 125, 126, 127
deszyfracja 124, 127, 281
deszyfrator 124
deszyfraż 124, 126
detaksacja 116, 119, 120*, 281
detoksykacja 124, 126
detonacja 116, 118, 119, 120*, 307
detronizacja 116, 118, 119, 120*
dewaloryzacja 50, 124, 126, 127, 308
dewaluacja 50, 116, 118, 119, 120*
dewalwacja 117, 118, 119
dewena 117, 118, 119
dezaktualizacja 124, 126, 127
dezaktywacja 124, 125, 126, 127
dezaktywizacja 124, 125
dezaprobatcja 117, 120*
dezaprobat 124, 126, 127
dezasymlacja 117, 118, 119
dezatimizacja 124, 126, 127, 308
deziluzja 124, 126, 127, 290
dezinformacja 124, 126, 128
dezintegracja 117, 119, 120*, 295, 307
dezodoryzacja 117, 119
dezoksydacja 117, 119
dezorganizacja 117, 118, 119, 120*, 255, 290, 312
dezorientacja 124, 126, 127
dezurbanizacja 125, 126, 127
dezurbanizm 125, 126, 127, 308
dezynfekcja 117, 119, 120*
dezynsekcja 125, 126
dysalteracja 49, 135, 136, 137, 290, 308, 312
dysertacja 132, 133, 134*, 135*
dysfagia 129, 131, 135*, 307, 310
dysfajza 135, 136, 137, 257, 307
dysforia 132, 133, 134, 135*, 255, 307
dysfunkcja 135, 136, 137, 257, 282, 307
dysgracja 132, 133, 134, 281, 295
dysgrafia 50, 135, 136
dysgust//dyzgust 130, 131, 132*, 135*
dysharmonia//dyzharmonia 130, 131, 132*, 135*, 254, 281, 307
dyshonor//dyzhonor 130, 131, 132*, 135*, 295
dysjunkcja 132, 133, 134, 135*
dyskonto 132, 133, 134, 135*, 307
dyskordancja 135, 136, 137
dyskredyt 18, 130, 131, 132*, 135*
dyskredytacja 135, 136, 137*
dyskryminacja 135, 136
dyskusja 132, 133, 134*, 135*
dyskwalifikacja 135, 136, 257, 281
dysleksja 135, 136, 137, 282, 307
dyslokacja 41, 132, 133, 133*, 134, 134*, 135*, 282, 290, 295, 307
dysmembracja 129, 132*, 254
dysocjacja 130, 131, 132*, 135*, 254, 307
dysonans 132, 133, 134, 135*
dyspalatalizacja 135, 136, 136*, 137, 281, 295, 295*, 307, 312
dyspartycja 132, 133, 133*, 134, 135*
dysparycja 132, 133, 135*
dyspasza 135, 136, 136*, 137
dyspensa 132, 133, 134
dyspensacja 129, 129*, 132*
dyspepsja 132, 133, 134, 135*
dyspersja 135, 136, 137, 307
dysponenda 135, 136
dyspozycja 129, 129*, 132*, 135*, 310
dysproporcja 45, 132, 133, 134, 135*, 255, 281, 290, 295

- dyssekcja//dysekcja 41, 133, 133*, 134, 134*, 135*, 282
dyssymulacja//dysymulacja 129, 132*
dystans 133, 135*
dysteleologia 133, 134, 135*, 290, 295, 312
dystorsja 135, 136, 136*, 137, 307
dystrofia 136, 137, 307
dystrofizm 136, 137
dystrybucja 133, 134, 134*, 135*
dysunita//dyzunita 130, 131, 132*, 135*, 281, 294, 308
dyzasocjacja 133, 134, 307
dyzasymilacja 133, 134, 256, 281, 295
dyzunia 49, 133, 134, 135*
ekstracug 138, 140, 141, 141*, 143, 255, 316
ekstradent 138, 140
ekstrakadencja 138, 141, 315
ekstrakcja 138, 138*, 141*
ekstraklasa 45, 141, 142, 143, 257, 287, 315
ekstrakurier 139, 140, 141, 284, 315
ekstrameta 49, 139, 140, 141*, 256, 315
ekstramundur 139, 140, 141, 275, 288, 315
ekstraneusz 139, 140, 255
ekstraordinarium 138, 138*, 254
ekstrapociąg 55, 139, 140, 141, 141*, 284
ekstrapocztą 139, 140, 141, 141*, 316
ekstrapolacja 141, 142, 143, 257, 315
ekstraprąd 55, 139, 140, 141, 256, 284, 288, 315
ekstraspekcja 141, 142, 143
ekstrawagancja 139, 140, 141*
ekstrawazat 139, 140
ekstrawersja 141, 142, 143
hiperanaliza 48, 50, 144, 145, 146, 147, 147*, 256, 285, 312
hiperastenia 144, 145, 146, 309
hiperatom 147, 148, 149, 257, 307, 312
hiperbat 144, 145
hiperbola 144, 144*, 147*, 254
hipercykl 144, 145, 146, 285, 287, 307
hiperdźwięk 51, 147, 148, 149, 285, 307, 312
hiperemia 144, 145, 255
hiperesteta 147, 148
hiperestezja 50, 144, 145, 146, 147*
hiperfragment 147, 148, 149, 309
hiperfrenia 50, 144, 145, 146
hiperfunkcja 147, 148, 149, 294
hiperinflacja 147, 148, 149, 285, 288, 308
hiperjądro 51, 147, 148, 149, 285, 307, 312
hiperkataleksa 147, 148, 149, 307
hiperkineza 147, 148
hiperkrytycyzm 144, 145, 146, 147, 147*, 150*, 285
hiperkrytyka 18, 50, 144, 145, 146, 147, 147*, 150*, 313
hipermetr 144, 145, 146, 288, 309
hipermnezja 43, 50, 144, 145, 145*, 146, 146*
hiperon 43, 147, 148
hiperpoprawność 54, 147, 148, 148*, 149, 257, 309
hiperprodukcja 144, 145, 146, 147, 147*, 149*, 294, 313
hipersten 50, 145, 146
hiperstenit//hiperyt 145
hipertonía 50, 147, 148, 149, 307
hipertrofia 145, 146, 147*, 309
hipertymia 148
hiperwitaminoza 148, 149, 307
kontrabanda 40, 152, 156, 158, 159*
kontradmirał 152, 156, 158, 159*, 309, 314
kontradykcja 150, 152*, 254
kontraekstensja 152, 156, 157, 158
kontrafagot 152, 156, 158, 159*, 282, 289, 309, 314
kontrafaktura 159, 161, 162
kontrafał 159, 161, 162
kontrafałda 152, 157, 158, 159*, 264, 314
kontrafedra 152, 156, 158, 309
kontragitacja 50, 152, 157, 158, 159*, 282
kontraindykacja 152, 157, 158
kontrajerwa 152, 156, 255
kontrakcja 152, 157, 158, 159*
kontrakt 1. 'układ, ugoda' 150, 151*, 152*, 153*, 159*, 310
kontrakt 2. 'akt paralizujący inny akt' 153, 157, 159*
kontralt 153, 156, 158, 159*, 282, 309, 314
kontramarka 153, 156, 158, 159*
kontramarsz//kontmarsz 50, 153, 157, 158, 159*, 162, 162*, 314
kontramelodia 153, 157, 158, 309, 314
kontramina 153, 156*, 157, 158, 162
kontraoktawa//kontraktawa 153, 157, 158, 159*, 162, 162*, 163*, 256, 282, 309, 314
kontraorder 153, 156, 157
kontrapozycja 40, 153, 156, 158, 159*, 314
kontraprosza 153, 156, 157, 158
kontrapunkt 153, 156, 158, 159*, 309

- kontrareformacja//kontrreformacja 154, 157, 158, 159*, 162*, 314
 kontrarejestr 151*, 154, 158
 kontrargument 154, 157, 159*
 kontrargumentacja 159, 161, 161*, 162, 314
 kontrartykuł 154, 157, 158
 kontraskarpa//kontreskarpa//kontrskarpa//kontrszkarpa 48, 151, 152*, 159*, 254, 282, 294, 314
 kontrasygnata 157, 159, 161, 161*
 kontrasygnatura 154, 158, 159*, 161*
 kontraszot 159, 161, 162, 291, 314
 kontrasztaba//kontrsztaba 160, 161, 162, 162*
 kontraśruba 159, 161, 162, 314
 kontratak 154, 156, 157, 158, 159*, 169*, 308, 314
 kontratalmudysta 45, 154, 157
 kontratragedia 154
 kontratyp 40, 159, 161
 kontrawaga 52, 154, 157, 264, 275, 294
 kontrawalacja 151
 kontrawariant 154, 157
 kontrawencja 151, 152*, 254
 kontrbas//kontrabas 152, 156, 156*, 159*, 314
 kontrbuks 154, 157, 158
 kontrchwył 51, 159, 161, 162, 163*, 257, 314
 kontrdemonstracja 159, 161, 162, 257, 314
 kontrfederacja 154, 157, 158
 kontrgambit 159, 161, 162, 314
 kontrkandydat 155, 157, 159*, 162
 kontrkonfederacja 154, 155, 157, 158
 kontrkurs 45, 159, 161, 162, 290, 314
 kontrliga 155, 158, 290
 kontrmanewr 48, 155, 156, 159*, 314
 kontrmanifest 155, 158, 282, 314
 kontrmanifestacja 155, 157, 158
 kontrmina 45, 155, 156, 156*, 157, 158, 159*
 kontrmutra 155, 158, 282, 309
 kontrnatarcie 51, 53, 159, 161, 162, 163*, 294
 kontrnegatyw 160, 161, 162, 282, 288, 314
 kontrofensywa 160, 161, 162, 257, 282, 294, 314
 kontroferta 160, 161, 162, 282, 308
 kontrordynans 155, 157, 158
 kontrskarżenie 51, 53, 160, 161, 163*
 kontrpara 51, 155, 157, 158, 159*, 291, 314
 kontrpartia 155, 156, 157, 159*, 255
 kontrpartner 160, 161
 kontrprojekt 155, 156, 157
 kontrproklamacja 155, 157
 kontrpropaganda 160, 161, 162, 282
 kontrpropozycja 155, 156, 157, 159*, 314
 kontrpróba 55, 155, 157, 158, 282
 kontrpunkt 155
 kontrreplika 155, 157
 kontrrewers 155, 158
 kontrrewolucja 155, 156, 157, 158, 159*
 kontrskrypt 156, 158
 kontrsuggestia 156, 157
 kontrtorpedowiec 160, 161, 162
 kontrtorpedówka 156
 kontrtytuł 160, 161, 162, 282, 308
 kontruderzenie 51, 53, 160, 161, 162, 294, 314
 kontrwywiad 51, 157*, 160, 161, 162, 163*, 314
 kontrynwit 156, 158
 kontrzwiązek 18, 51, 156, 157, 163*, 256, 275
 metabaza 163, 255, 309, 312
 metabioza 164, 165
 metacentr//metacentrum 163, 164, 164*, 256, 307
 metacer 163, 164
 metafaza 164, 165, 257
 metafizologia 164, 165, 257, 285, 307
 metafizyka 163, 163*, 164*
 metafora 163, 163*, 164*, 254
 metagalaktyka 164, 165, 307
 metageneza 163, 164*, 307
 metageometria 163, 164, 256, 285, 294, 307
 metajęzyk 51, 164, 165, 257, 288, 307
 metalingwistyka 164, 165
 metalogika 164, 165
 metamatematyka 165
 metameria 164, 164*
 metanauka 165
 metaorganizm 164, 309
 metapsychika 165
 metapsychologia 165
 metateoria 165, 312
 ober 1. 'oberpolicmajster'; 'oberkonduktor, nadkonduktor' 167, 169
 ober 2. 'wrzawa, ujadanie psów' 167, 169, 171
 ober 3. 'zwrot kierowany do kelnera' 171
 obercejkwart 167, 169, 170, 171, 314
 oberchapka 168, 170, 171, 314, 314*
 obercuch 166, 167*, 254
 oberdziad 51, 168, 170, 171, 256, 275, 314, 314*, 317
 oberfilut 168, 170, 171, 295, 314
 oberfurier 168, 170

- obergurt//obergort 168, 169
 oberhajer 168, 169, 170, 171, 256, 314
 oberjegermajster 168, 169, 170, 314
 oberkamerher 168, 169, 170
 oberkelner 168, 169, 170, 171, 171*
 oberkomisarz 168, 170, 171, 285, 287, 294
 oberkonduktor 168, 169, 170, 171, 171*
 oberkontroler 168, 169, 170, 171, 256, 314
 oberkwatrmistrz 168, 170, 171
 oberlejtant 168, 169, 170, 171, 171*, 314
 oberleśnica 51, 168, 170, 171
 oberleśniczy 51, 168, 170, 171, 171*, 285, 294, 314
 oberlicht//oberluft//oberluch 169, 170, 171, 171*
 obermajster 169, 170, 171
 oberman 39, 166, 166*, 167*, 253, 310, 314
 obermus 39, 167, 167*, 254
 oberoficer 45, 169, 170, 171*, 314
 oberok 169, 170
 oberpoczmistrz 169, 170, 171
 oberpolicmajster 169, 170, 171, 171*
 oberprezydent 169, 170, 171, 295, 314
 oberprokurator 17*, 171, 172, 257, 285, 314
 oberster 167, 167*, 171*, 310, 314
 oberstrażnik 51, 169, 170
 oberstwachmeister 169
 oberszar//obersar//operszał 169, 170
 obersztajger 169, 170, 171, 314
 oberszterlejtant//oberszterletmant// oberstleutnant//oberstlejtant// oberstlejtant// oberstlejtant 167, 167*, 168*, 171*, 255
 obersztyn 167, 167*
 obertaniec 169, 170, 170*, 171
 oberwachmistrz//oberstwachmeister 169, 170
 oberzaganiacz 51, 169, 170, 314
 paraaldehyd 173, 174, 256, 307
 parabioza 175, 176, 307
 parabola 173, 173*, 175*, 254
 parabulia 173
 paracenteza 173
 parachromatyzm 173, 174
 parachronizm 173, 174, 175*
 paracyjan 173, 174
 paradokument 175, 176
 parafanały//parafarnały//paraferalia 29, 173, 174
 parafantazja 173, 174, 285
 parafazja 173, 285
 parafimoza 174, 307
 parafrenia 174
 parageneza 174, 175*, 307
 paragnejs 175, 176
 paraheliotropizm 174, 175*
 paralipomena 174
 paraliż 173, 173*, 175*, 253
 paralogia 174
 paralogizm 174, 312
 parałupek 175, 176, 312
 paramagnetyk 175, 176
 paramagnetyzm 175, 176, 257, 307
 paramantelka 175, 176
 paramedycyna 175, 176, 285
 parametr 174, 175*
 paramicja 174
 paramimia 174, 175*
 paramorfizm 43, 174
 paramorfoza 174
 paranauka 51, 175, 176, 257, 290
 parapodium 175
 parapsychologia 175
 parastrema 174
 parastrofa 174
 parastylobit 174
 paratopskopia 174
 paratrofia 174
 paratyfus 175
 posteriori 178
 postglacjał 178, 179, 180, 285, 295*, 307, 312
 postimpresjonizm 179, 180, 285, 308
 postludium 178, 178*, 255, 307
 postmodernizm 179, 180, 308, 312
 postpozycja 177, 178*, 180, 255, 312
 post-skrypt//postskryptum//postscriptum 178, 178*, 256
 postsymbolizm 179, 180, 257, 290
 postsynchron 179, 179*, 180
 postsynchronizacja 179, 180, 308
 postulat//postulat 178, 178*
 postumus 176, 254
 postylla 177, 177*, 178, 178*
 preadamita 183, 185, 186, 186*, 256*, 309, 312
 preadaptacja 186, 188, 189, 290, 307
 preagrawacja 183, 185, 186*
 preambuła 183, 186*
 prebendarz 181, 181*, 182*, 183*, 186*
 precedencja 182, 183*, 186*
 precesor 183

- precypitat 183, 186, 186*
 predeterminizm 49, 187, 188, 189, 285
 predominacja 183, 185, 186*
 predykat 183, 186*
 predylekcja 187
 predyspozycja 42, 187
 predykcja 183
 preegzystencja 182, 183, 185, 186, 186*, 285, 295, 309
 preeminencja/preminencja 183, 183*, 310, 312
 prefabrykacja 187, 188, 188*, 189, 189*, 309
 prefabrykat 187, 188, 188*, 189, 189*, 309
 prefacja 182, 182*, 183*, 186*
 preferans 183, 186*
 preferencja 182, 183*, 186*
 prefiguracja 40, 187
 prefiks 43, 183, 185, 186*
 preformacja 184, 185, 186, 186*, 307
 preglacja 187, 188, 188*, 189, 295*, 307
 pregrawacja 184
 prehistoria 184, 185, 186, 186*, 290, 309
 prejotacja 187, 188, 189, 307
 prejudycjum 184
 prejudykat/prejudykata 182, 183, 183*, 186*, 307
 prekambry 187, 188, 188*, 189, 307
 prekursor 40, 184, 186*
 prelekacja 40, 184, 186*
 preliminarz 184
 preludium 184, 186, 186*, 307
 premedytacja 40, 184, 186*
 prenotacja 184, 186, 186*, 313
 prenumerata 182, 183*, 186*, 254
 preokupacja 45, 184, 185, 186, 186*, 256, 307, 312
 preopinant 184, 186*
 preorientacja 187, 188, 189, 257, 285
 preparat 184, 186*
 preponderancja/preponderencja 184, 186*
 prepotencja 184, 186*, 186*
 prepozycja/prepozytura 182, 182*, 183*, 186*
 preproletariat 187, 188, 189, 307
 prerafaelizm/prerafaelizm 184, 185, 186, 186*, 307
 prerafaelizm 184, 185, 186*, 256, 256*
 prereformacja 188, 188*, 189, 308
 preromantyzm 188, 188*, 189, 257, 307, 308
 preselekcja 188, 189, 190, 308
 preselektor 188, 189
 presentyment/prezentyment 182, 183, 183*, 255
 preskrypt 185
 pretor 182, 182*, 183*, 186*, 254
 prewalencja 185, 255
 prezbiter 182, 182*, 183*, 186*
 prezbyt/prezbit 185
 prezentant 185
 prezydium 185
 proarcha 191, 254
 procent 192, 192*, 195*
 prochloryt 192, 194, 194*, 195, 195*, 198, 309
 prochrystum 192
 prodziekan 53, 195, 196, 197, 197*, 198, 283, 309
 proenzym 49, 195, 196, 197, 257, 307, 313
 profaza 195, 196, 197, 307
 profilaksja/profilaktyka 193, 194*, 195, 195*, 255
 progesteron 50, 195, 196*, 197, 307
 progimnazjum 193, 194, 194*, 195*, 256, 283
 prognatyzm 193, 194*, 195, 195*
 prokaina 195, 196, 197
 prokatedra 49, 193, 194, 194*, 195*, 283, 295
 prokonsul 191, 192*, 195*, 197, 254
 prokuracja 191, 191*, 192*, 195*, 253
 prokurator 191, 191*, 192*, 195*
 prokwestor 193, 194, 194*, 195*, 295
 prolog 191, 191*, 192*, 195*
 promesa 193
 promocja 191, 192*, 195*
 promorfologia 193, 194, 194*, 195, 195*, 283, 307
 promulgacja 195, 257
 proparoksytoneza 195, 196, 197
 propeler 193, 195*
 propensja 192, 192*
 propepton 193, 194, 194*, 195, 195*, 307
 proplastyka 193, 194, 194*, 195*, 256
 proplazma 193, 194, 194*, 195*, 290
 proprefekt 193, 194, 195*
 propretor 193, 194, 194*, 195*
 propoboszcz 193, 194, 195, 195*, 198, 283, 309, 313
 prorektor 193, 194, 195, 195*, 309
 proseminarium 45, 195, 196, 197, 257, 283, 309
 prostybit 193, 194*, 195, 195*, 309
 protagonista 204, 205, 206, 257
 protaktyn/protoaktyn 45, 204, 205, 206, 257, 307, 313

- protamina 204, 205, 206, 307
protantrop 201, 202*, 203, 204*, 308
protaster 201, 202*, 203, 307
protaza 201, 202*, 203, 255
proteid 204, 206
protestacja 191, 192*, 195*
protjodur 45, 201, 202, 202*, 203, 307
protoarchimandryta 45, 199, 200, 200*, 201, 201*, 204*, 255
protobastyt 201, 203, 204, 283, 309
protochlorur 45, 201, 202, 203, 288, 307
protodiakon 201, 202, 202*, 203, 204, 256, 282, 287, 309
protofosfor 201, 202, 203, 256, 283, 313
protogwiazda 55, 204, 205, 206, 257, 283, 307
protokonsultor 201, 202, 202*, 203, 204, 282, 309
protomedyk 200, 201, 201*, 204*, 255, 282
protomęczennik 51, 200, 201, 201*, 255
protonotariusz 45, 200, 201, 201*, 204*, 205*, 310, 313
protooficjał 201, 202, 202*, 203, 204, 282, 309, 313
protopektyna 204, 205, 206, 283, 307
protoplast 50, 204, 206, 307
protoplasta 201, 203, 204*, 205*
protoplazma 202, 202*, 203, 204*, 283, 308
protopop 45, 199, 199*, 201*, 204*, 254, 282, 310
protoprezbiter 202, 203, 204, 309
protorenesans 205, 206, 257, 283, 290, 309
protoseleniur 202, 203, 283, 290, 307
protosulfur 202, 203, 307
protosyndyk 202, 203, 204, 309
protosyngiel//protosyncel 199, 201*, 254
prototron 29, 49, 199, 199*, 201*, 254, 310
prototyp 202, 203, 203*, 204*, 205*, 283, 307
protowermikulit 202, 203, 204, 283, 309
protozoa 50, 202, 202*, 203, 204, 309
providencja 192, 192*, 254
prowikariusz 193, 194, 194*, 195, 195*, 198, 283, 287, 309, 313
prowitamina 196, 197, 283, 307, 313
prowizja 191, 192*, 195*
prozapas 48, 51, 192, 192*, 197, 255, 275
readaptacja 214, 218
reakcja 208, 208*, 214*, 284
reaktyw 208
reaktywacja 47, 214, 218, 219, 219*, 307
reaktywizacja 214, 218
reaktywność 214, 218, 219, 307
reaneksja 214, 218, 219*, 257
reanimacja 47, 214, 217, 218, 219, 307, 313
reasekuracja 50, 208, 212, 213, 213*, 214*, 307
reasumpcja 208, 212, 213, 213*, 214*, 255
redystrybucja 214, 218, 219*, 289
reedukacja 47, 214, 218, 219, 219*, 284, 309
reedycja 215, 218
reeksport 215, 218, 219, 308
reekspozycja 215, 218, 219, 308
reelekcja 48, 209, 212, 212*, 214*
reemigracja 215, 218, 219, 219*, 284
reemigrant 215, 218, 218*, 219*
refrakcja 209, 212, 213, 214*
refundacja 215, 219
regeneracja 209, 212, 213, 214*
regradacja 215, 218, 219, 308
rehabicja 215, 219*
rehabilitacja 209, 213, 214*, 307
reimport 215, 218, 219, 308
reimportacja 209, 213, 213*, 289
reindukcja 209, 213, 213*
reinfekcja 215, 218, 219, 284, 307
reinkarnacja 209, 212, 214*
reinstalacja 209, 212, 213, 313
reintegracja 29, 207, 208*, 214*, 254, 284, 289
reinterpretacja 215, 218, 219, 219*, 309
rekapitulacja 208, 208*, 214*, 254
rekatolizacja 48, 209, 212
rekombinacja 215, 218, 219, 219*, 307, 313
rekoncyliacja 210, 212, 214*
rekonfederacja 50, 210, 212, 213, 214*, 284
rekonstrukcja 47, 210, 212, 213, 214*, 284
rekonstytucja 210, 212, 212*, 213
rekonсылiacja 210
rekontra 210, 212, 213, 214, 214*, 313
rekonwalescencja 210, 214*
rekonwencja 210, 212, 213
rekonwersja 215, 218, 219, 308
rekredytywa 210, 212
rekrytalizacja 215, 218, 219, 307, 308
rekultywacja 216, 218
rekuperacja 207, 208*, 214*, 254, 310
relicytacja 50, 210, 212, 213, 213*, 256, 313
remanifest 210, 212, 213, 214*, 284, 290
remigracja 216, 218, 219, 219*

- remilitaryzacja 216, 218, 219, 308
 remonita 210, 212, 213
 renegocjacja 216, 218
 reokupacja 45, 210, 212, 212*, 213, 214*
 reorganizacja 210, 212, 212*, 213, 214*
 reorientacja 216, 218, 219, 284
 repartycja 211, 213, 213*, 214*
 repatriacja 216, 219, 257, 284
 repigmentacja 216, 218, 219, 284, 290, 307
 replantacja 211, 212, 212*, 213, 213*
 repolonizacja 47, 216, 218, 218*
 repopulacja 211, 212, 213, 213*, 256
 repozycja 211, 213, 214*, 307
 reprodukcja 211, 212, 212*, 213, 213*, 214*, 307, 308
 reprotestacja 211, 212, 213, 213*, 284
 repywatyzacja 216, 217, 218, 219, 219*, 307
 resekcja 216, 219, 257, 307
 resentyment 208, 208*, 214*, 255
 reskryptorium 211
 resocjalizacja 50, 216, 218, 219, 219*, 284, 309
 restrukturalizacja/restrukturyzacja 216, 218, 219
 resublimacja 216, 218, 219, 219*, 307
 resyngilacja 211
 resynteza 216, 218, 219, 219*, 307
 retranslacja 217, 218, 219, 308
 retransmisja 217, 218, 219, 219*, 308
 rewakcyna 211, 213, 213*
 rewakcynacja 211, 212, 213, 214*
 rewalidacja 217, 218, 219, 219*, 307, 307
 rewaloryzacja 217, 218, 219*
 rewaluacja 211, 213, 214*, 307
 rewindykacja 211, 212, 213, 214*
 rewitalizacja 217, 218
 rewizyta 47, 211, 212, 213, 214, 214*
 subab 223
 subagent 223, 225, 226, 226*, 228*
 subaltern 221, 222, 223*, 226*, 254
 subalternacja 223, 225
 subarenda 223, 225, 225*, 226, 226*, 309
 subbas 223, 225, 226, 226*
 subbasza 48, 221, 222, 222*, 223, 223*, 284, 310
 subcepcja 226
 subdelegat 49, 221, 222, 222*, 223, 223*, 226*, 255, 284, 287, 313
 subdiakon 45, 220, 220*, 221, 221*, 223*, 226*, 254, 294
 subdominanta 223, 225, 226, 226*, 256, 307, 313
 subdykcja 223
 subdywizja 221, 222, 222*, 223, 223*, 255, 313
 subendemit 226, 227, 228, 307, 313
 subhasta 223, 225, 225*
 subhastacja 223, 224, 225*, 226, 226*
 subiekcja 221, 223*, 226*
 subiekt 221, 223*, 226*
 subindywiduum 224, 225, 226*
 subintabulat 224, 225, 225*, 226*, 256
 subkategoria 224, 225, 226, 226*, 313
 subkolekta 224, 225, 226, 226*
 subkomisja 224, 225, 226, 226*, 294, 313
 subkomitet 224, 225, 226, 226*, 285, 288, 313
 subkonto 226, 227, 228, 285, 308
 subkontynent 227, 228, 257, 307
 subkultura 227, 228, 285, 307
 sublewacja 221, 223*
 sublicytacja 223*, 224, 225, 226, 226*, 285, 309
 sublimacja 221, 223*, 226*
 sublitoral 227, 228, 307
 sublokacja 224, 225, 226, 226*, 295, 309
 sublokator 224, 225, 226, 226*, 313
 submikron 227, 228, 288, 307
 subministracja 224, 225*
 submisja 221, 223*, 226*
 submitel//submytel 222, 222*, 223, 223*
 suboksyd 224, 225, 226, 226*, 295, 307
 subordinacja 222, 223*, 226*
 subpetit//subpetyt 222, 222*, 223, 223*
 subplantacja 224, 225, 226*, 255
 subprzeor 48, 222, 223, 223*, 275, 294, 313
 subprzeorysza 222, 223, 223*, 245*, 255
 subregion 227, 228, 307, 313
 subrogacja 224, 225*, 226*
 subskrypcja 224, 226*
 substrakcja 224
 substrat 224, 226*
 substrukcja 224, 226*
 substytucja 224, 226*
 substytut 220, 221*, 223*, 226*
 subsumcja 224, 225*, 226*
 subsydium 224, 226*
 subtylizacja 222
 suburbanus 221, 254
 suburbium 227, 257
 subutrakwista 224, 225, 225*, 226

- subwencja 224, 226*
superarbitr 229, 230, 230*, 233*, 284, 308, 315
superata 229, 230*, 233*, 254
superbia 229
superbombowiec 52, 55, 233, 235, 236, 237, 309, 315
supercesja 230, 232
superdywidenda 230, 232, 232*, 233, 233*, 307
superego 233, 235, 236
superekslibris 233, 235
superekspres 233, 235
superfetacja 230, 232*, 233, 255, 307
superfilm 233, 235, 284, 288, 316
superfin//superfajn//superfejn 229, 230*
superforteca 233, 235, 236, 237, 284, 308
superfosfat 230, 232, 233, 233*, 295, 307
supergigant 233, 235
supergwiazda 233, 235, 235*, 237, 287, 316
supergwiazdor 55, 234, 235, 235*, 237, 316
superheterodyna 234, 235, 236, 237, 308
superindukty 230
superintendent 229, 230, 230*, 233*, 236*, 255, 308, 315
superjor 230, 232, 233, 233*
superkuter 234, 235, 236, 237, 308
superlatyw 230, 231, 233*
superman 234, 235, 257
supermarket 234, 235, 236, 257, 288, 316
supermocarstwo 234, 235, 235*, 236, 237
supernaturalizm 47, 231, 232, 232*, 233, 309
supernowość 54, 234, 235, 235*
supernumeracjusz 231, 232, 232*, 233, 284, 287, 309, 315
superoksyd 231, 232, 232*, 233, 256, 295, 307
superoktawa 49, 229, 230, 230*, 255, 315
superpozycja 231, 232, 233, 233*, 307
superracjonalizm 231, 232, 232*, 233, 309
superrakieta 234, 235, 236, 257, 309, 315
superrewizja 45, 231, 232, 233, 233*, 256
supersam 234, 235, 236
supersesja 231, 232, 233, 238, 316
superskrypcja 231
supersonik 234, 309
superstes 229, 254
superstrat 234, 236*, 237
supertankowiec 52, 55, 234, 235, 236, 237, 257
supertara 231, 232, 288
supertomasyna 234, 235, 236, 315
supertrawler//supertrawler 234, 235, 236, 237
superwesta 231, 232, 233*
ultraakustyka 239, 240
ultraarystokrata 238, 238*, 239
ultracyzm 238, 239, 239*
ultrademokrata 238, 239, 239*, 256
ultradźwięk 239, 240, 307
ultraelement 240
ultrafiltr 240
ultrakatolik 238, 239, 241, 287, 295
ultrakonserwatysta 238, 239, 239*, 285
ultrakonserwatyzm 240, 285
ultramaryn//ultramaryna 238, 239, 239*, 255
ultrametamorfizm 240
ultramikrob 240, 307
ultramikroskop 240, 257
ultramonarchista 238, 239
ultramontanizm 238, 239, 239*
ultranacjonalista 238, 239, 285
ultranarodowiec 51, 238, 239, 256, 288
ultraorganizm 239, 241, 294
ultrarojalista 47, 239, 239*, 241
ultras 239, 239*
ultraserwilista 239
ultrasonograf 240
ultrawirówka 240, 257
wiceadmiral 242, 244, 244*, 285
wicedyrektor 242, 244, 244*, 256
wicegerens//wicesgerent 242, 244*
wicegospodarz 242, 244, 244*
wicehrabia 242, 244, 244*
wiceinstygator 242, 242*, 245, 255
wicekanclerz 242, 244, 244*, 245, 287, 294
wicekapelmistrz 244, 245
wicekomandier 242, 244
wicekomendant 242, 244
wicekonsul 242, 244, 244*
wicekról 243, 244, 244*, 245
wicelegat 243
wicemarszałek 244, 245
wiceminister 244, 245
wicemistrz 244, 245, 313
wicemistrzostwo 244, 245
wicemistrzyni 244, 245*
wicemundur 243, 244, 244*
wicenamiestnik 243, 244
wiceprefekt 244, 245
wicepremier 244, 245, 285

wiceprezes 244, 245, 257
wiceprezeska 244, 245*
wiceprezydent 243, 244*
wiceprofos 243, 244
wiceprzeor 243, 243*, 244
wiceprzewodniczący 51, 244, 245, 257

wicereg//wicerej 243, 244
wiceregens 243, 244
wiceregent 241, 242*, 244*, 254, 285
wicereks 241, 254
wicerektor 243, 244, 245, 295
wicesejm 51, 243, 244, 256

NOMINAL PREFIXES OF NON-NATIVE ORIGIN IN THE HISTORY OF THE POLISH LANGUAGE

(Summary)

The aim of the thesis was to look at prefixal nominal derivation as one of the nominative techniques and to establish its development in the history of the Polish language. Such an approach to the analyzed issues showed a range of transformations that occurred due to non-native prefixes in Polish word-formation. The study involved the following issues: chronology of non-Slavic genetically non-native prefixes, particularly the moment when they abstracted from a sequence of foreign words, resulting in some of these borrowings acquiring formal and semantic divisibility on the basis of the Polish language, non-native prefixes productivity in subsequent periods in history of the Polish language, as well as the morphological, semantic and stylistic characteristics of non-native prefixes in a historical perspective. Such an approach to the research resulted in a multi-faceted characteristic of non-native prefixes, which determines their separate position in Polish word-formation.

Non-native prefixes have been defined as morphemes which were not inherited by the Polish language from proto-Slavic and which did not develop from native elements on the basis of historical Polish language, but which developed from borrowed words of non-Slavic provenance. Prefixes which developed the ability to generate derivatives from native and assimilated bases in the Polish language have been treated as prefixal formants.

The most important criterion determining whether an individual particle is categorized as a prefix was the translatability of its meaning (meanings) into a native prefix or preposition. In case of particles with different meanings, the ability to translate at least one of these meanings into a native prefix or preposition determined their classification as a non-native prefix. If the meaning (meanings) of a non-native particle was matched by native resources only in the form of autosemantic words, then such particle was treated as an initial part of compounds, such as neo-, 'new', etc. Therefore, the study included the following particle-prefixes: *a(n)-*, *anty-*, *archi-*/*arcy-*, *de(z)-*, *dys-*, *ekstra-*, *hiper-*, *kontr(a)-*, *meta-*, *ober-*, *para-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *proto-*, *re-*, *sub-*, *super-*, *ultra-*, *vice-*.

The excerpted lexical material has been analyzed within the scope of individual periods in the history of the Polish language: 1) until the fifteenth/sixteenth century, 2) the sixteenth century, 3) the seventeenth and eighteenth centuries, 4) the nineteenth century, 5) the twentieth century. The material was taken from the following dictionaries and lexicographic sources: 1) for the period until the turn of the fifteenth/sixteenth century: from *Old Polish Dictionary*; 2) for the sixteenth century: *Dictionary of the 16th century Polish language* and a study by D. Moszyńska *Morphology of Latin and Greek borrowings in Old Polish*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975), 3) for the seventeenth and eighteenth centuries: *Dictionary of the 17th and early 18th century Polish* and *Dictionary of the Polish Language* by S. B. Linde, 4) for the nineteenth century: *Dictionary of the Polish Language* edited by A. Zdanowicz (the so-called *Vilnius dictionary*) and *Dictionary of the Polish Language* edited by J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (the so-called *Warsaw dictionary*), 5) for the twentieth century: *Dictionary of the Polish Language* edited by W. Doroszewski and *Dictionary of the Polish Language* edited by M. Szymczak.

Within each of these periods, the author of the thesis focuses on four groups of nouns: 1) borrowings with non-native initial particles that have no word-formative motivation in the Polish language, such as *atypia* (Greek); 2) borrowings which developed formal and semantic divisibility in the Polish language (they became derivatives in terms of synchronism), for example *dyskredyt* (French); 3) words developed from genetically non-native base (as a result of native word-formation

or borrowing, while dictionaries omit this information), such as *hiperkrytyka*; 4) words formed in Polish from native base, such as *kontrzwizzek*.

In the *Introduction*, the author presents the current state of research on the issues in question, the aims of the thesis, methodological background and terminology.

Chapter I has been devoted to the word-formation characteristics of words with non-native prefixes in the diachronic sense. The chapter discusses issues concerning the position of nouns with non-native prefixes in the Polish word-formation (i.e. to what degree they are situated in the adaptation plan, and to what extent they belong to the proper derivation plan), as well as problems associated with the motivation of excerpted words in the subsequent periods and the reinterpretative phenomena, which resulted in borrowed nouns operating in Polish as derivatives.

Chapter II contains historical-linguistics monographs of twenty non-native prefixes, arranged in alphabetical order from *a(n)-* to *wice-*. Within each of the isolated periods (centuries), the first to be quoted in alphabetical order at the right timeframe are nominal neologisms with a given non-native initial particle. Nouns recorded within the subsequent periods have been characterized on the morphological, semantic and stylistic level.

While the subject of *Chapter I* is lexical units, *Chapter III* focuses on non-native prefixes and their functioning in the history of the Polish language. Here, the problem of chronologisation of non-native prefixes is discussed, as well as their perseverance in the Polish word-formation and word-formative activity throughout the history of the Polish language.

Such an approach, from word to prefix, is also the structural axis of the next two chapters. *Chapter IV* discusses the semantic characteristics of words with non-native prefixes and non-native prefixes themselves. It focuses on changes in the semantics of the prefixes analyzed, the participation of non-native prefixes within selected conceptual categories of the Polish language and in synonymous relationships with native and non-native morphemes.

In *Chapter V*, the discussion is focused on stylistic value of nouns with non-native prefixes and non-native prefixes themselves. Since the described elements were lexemes from different periods in the history of the Polish language, criteria have been identified which help assess the stylistic verification of these units. Next, the author looked at the stylistic variation of words with non-native prefixes in a historical perspective, which in turn became the basis for conclusion as to the stylistic association of analyzed prefixes.

The thesis ends with *Conclusion*, which emphasizes the characteristics of non-native prefixes determining their distinct position in the Polish word-formation. The study showed that a large part of the analyzed nouns with non-native prefixes fits within the plan of word-formation adaptation, which may, but need not, lead to derivation process within Polish. Derivatives which from the genetic point of view could be considered a result of native word-formative mechanisms, are infrequent in the history of the Polish language. This is mainly due to morphological tendencies of non-native prefixes, which favor assimilated non-native bases.

OD REDAKCJI

Dr Rafał Zarębski pracuje jako adiunkt w Katedrze Historii Języka Polskiego Uniwersytetu Łódzkiego, prowadząc zajęcia z zakresu językoznawstwa polonistycznego (gramatyka historyczna, historia języka polskiego, stylistyka historyczna, warsztaty onomastyczne, język tekstu w edycji).

Studia polonistyczne na Uniwersytecie Łódzkim ukończył w 2001 r. Stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa uzyskał w 2004 r. na podstawie rozprawy *Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu*, której promotorem była prof. zw. dr hab. Maria Kamińska. W latach 2007–2008 pracował jako lektor języka polskiego na Uniwersytecie Le Mirail w Tuluzie we Francji. Jest członkiem Polskiego Towarzystwa Językoznawczego.

Zainteresowania naukowe autora dotyczą przede wszystkim historii polszczyzny i onomastyki. W swoich pracach porusza zagadnienia związane z problemem nazw własnych w polskich przekładach biblijnych (np. *Etnonimy i nazwy od-etniczne w polskich przekładach Nowego Testamentu*, 2003 oraz książki: *Słownik nazw osobowych w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź 2005, *Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź 2006), z obserwacją leksyki i stylu w dawnych tekstach pamiętnikarskich (np. *Z problematyki dawnej polszczyzny potocznej. Określenia miar w „Podróży do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu” M. K. Radziwiłła*, 2007, *Z problematyki spójności tekstu w pamiętnikach XVI-wiecznych (na przykładzie „Podróży do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu” M. K. Radziwiłła „Sierotki”)*, 2008), a w ostatnich latach – z kwestią udziału przedrostków pochodzenia niesłowiańskiego w historii polskiego słowotwórstwa i przemian systemu słowotwórczego, jakie są skutkiem pojawiania się tych prefiksów (np. *Prefiks arcy- w historii języka polskiego*, 2009, *Przyczyny i skutki obecności afiksów obcego pochodzenia w dziejach polszczyzny*, 2010, *O motywacji derywatów z prefiksami obcymi w ujęciu historycznojęzykowym*, 2011). Publikuje m.in. w „Języku Polskim”, „Poradniku Językowym”, „Onomasticach” i „Rozprawach Komisji Językowej ŁTN”.